

Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla
Polskiej Akademii Nauk

Maxim Karaliou

Powstanie i funkcjonowanie polskich i
łotewskich narodowościowych rad
wiejskich w Białorusi Sowieckiej
(1924–1939)

Rozprawa doktorska napisana pod kierunkiem
prof. dr hab. Joanny Gierowskiej-Kałużur
i prof. dr historii Ēriksa Jēkabsonsa

Warszawa, wrzesień 2025 r.

Oświadczenie promotora:

Oświadczam, że niniejsza praca została przygotowana pod moim kierunkiem

22 IX 2025

Data

Agnes Gwarda-Kotow

Podpis promotora

Oświadczenie promotora:

Oświadczam, że niniejsza praca została przygotowana pod moim kierunkiem

22.09.2025

Data

Podpis promotora

Oświadczenie autora rozprawy doktorskiej:

Świadom odpowiedzialności prawnej oświadczam, że niniejsza rozprawa doktorska została napisana przeze mnie samodzielnie i nie zawiera treści uzyskanych w sposób niezgodny z obowiązującymi przepisami.

Oświadczam ponadto, że niniejsza wersja rozprawy doktorskiej jest identyczna z załączoną wersją elektroniczną.

22/IX-2025

Data

Podpis autora rozprawy doktorskiej

Streszczenie w języku polskim

Rozprawa doktorska poświęcona jest zagadnieniom powstania i funkcjonowania polskich oraz łotewskich narodowościowych rad wiejskich w Białorusi Sowieckiej w latach 1924–1939. Ich dzieje są istotne dla zrozumienia dynamiki przemian bolszewickiego reżimu – od form autorytarnych po totalitarne – w okresie międzywojennym.

Analiza została przeprowadzona na podstawie dokumentów (z których znaczna część została po raz pierwszy wprowadzona do obiegu naukowego) przechowywanych w archiwach Białorusi, Łotwy, Polski i Rosji, a także źródeł drukowanych, materiałów prasowych i dotychczasowych opracowań.

Narodowościowe rady wiejskie stanowiły narzędzie bolszewickiej polityki narodowościowej. Zostały powołane w odpowiedzi na wielowymiarowe wyzwania społeczno-polityczne wynikające zarówno z potrzeby stabilizacji regionu po okresie wojen i rewolucji, jak i z konieczności kontrolowania mniejszości narodowych. Będąc jednostkami administracyjno-terytorialnymi niższego szczebla, pełniły funkcję dwojaką: z jednej strony służyły indoktrynacji społeczeństwa i umożliwiały kształtowanie kadry na wypadek eksportu rewolucji światowej, z drugiej – umożliwiały zaspokojenie potrzeb mieszkańców i ich obsługiwanie w języku ojczystym.

W pracy szczególną uwagę poświęcono zarówno aspektom politycznym i ideologicznym, które determinowały funkcjonowanie rad w kontekście zmian stalinowskiej polityki narodowościowej – od czasów NEP-u po Wielki Terror – jak i realiom życia codziennego. Pozwoliło to odtworzyć sytuację mieszkańców tych rad i ukazać, w jaki sposób instrumentalne wykorzystywanie mniejszości narodowych stawało się zarazem przestrzenią ich ograniczonej autonomii i zachowania tożsamości. Choć rady tworzyły jedynie pozory autonomii narodowo-kulturalnej, skupiska Polaków i Łotyszów wykorzystywały je do poprawy warunków gospodarczych, rozwoju szkolnictwa w języku ojczystym, pielęgnowania tradycji oraz praktyk religijnych.

Powołanie polskich i łotewskich rad w latach 1924–1928 było wynikiem aktywności lokalnych biur komunistów Polaków i Łotyszy, choć sama decyzja miała charakter odgórny i wynikała z kilku przesłanek. Po pierwsze, bolszewicy, realizując idee Lenina, traktowali kwestię narodowościową jako instrument polityczny. Leninowska dialektyka zakładała możliwość czasowego sojuszu z ruchami narodowymi, a następnie ich ograniczenia lub eliminacji w zależności od potrzeb partii. Pozwoliło to zyskać sympatię narodów nierosyjskich, zahamować tendencje separatystyczne i legitymizować władzę. Po drugie, tworzenie rad odpowiadało potrzebom propagandowym ZSRS – dzięki zapewnieniu mniejszościom szkół w języku ojczystym oraz możliwości organizowania życia kulturalnego i administracyjnego, Związek

Sowiecki mógł prezentować się jako państwo demokratyczne i postępowe. Szczególne znaczenie miało to w odniesieniu do Polaków i Łotyszy, których państwa macierzyste – II Rzeczpospolita i Republika Łotewska – graniczyły z Białorusią Sowiecką i nie przyjęły idei socjalistycznych. Po trzecie, rady, zwłaszcza przygraniczne, pełniły funkcję swoistego „Piemontu”, gdzie mniejszości miały dostrzegać korzyści systemu sowieckiego i potencjalnie stać się jego propagatorami w krajach macierzystych.

Polacy i Łotysze generalnie pozytywnie odnosili się do organizacji rad, mimo ich instrumentalnego charakteru. Instytucje te stały się istotnym elementem życia społecznego mniejszości i sprzyjały konsolidacji mieszkańców danej narodowości. Polacy wykorzystywali rady przede wszystkim do rozwijania szkolnictwa w języku ojczystym, traktując je jako ośrodek podtrzymywania polskości. Łotysze natomiast koncentrowali się na korzyściach gospodarczych – ochronie przed odcięciem ziemi, możliwościach zakładania spółek i spółdzielni oraz uzyskiwaniu ulg kredytowych. Tym samym w okresie NEPu została osiągnięta pewna równowaga między konstruowanym przez bolszewików nowym systemem społecznym a zachowaniem przez ludność cech i tradycji kulturalno-narodowościowych.

Inaczej wyglądała sytuacja w latach 1931–1932, kiedy powołanie polskich rad wiejskich, w tym także dzierżyńskiego rejonu polskiego, było decyzją wyłącznie odgórną, niewynikającą z jakichkolwiek aktywności lokalnych. Ta działalność miała charakter prewencyjny wobec dużego skupiska Polaków, co potencjalnie stwarzało niebezpieczeństwo dla systemu. W tym czasie narodowościowe biura w partii, wcześniej lobbujące na rzecz tworzenia nowych jednostek, zostały już zlikwidowane. Decyzje centrali podporządkowano bieżącej polityce zagranicznej wobec II Rzeczypospolitej. Po wyczerpaniu swej funkcji propagandowej władze stalinowskie oficjalnie deklarowały rozwiązanie kwestii narodowościowej w Związku Sowieckim, w praktyce jednak rozpoczęły metodyczną likwidację narodowościowych jednostek administracyjnych.

W okresie międzywojennym w Białorusi Sowieckiej funkcjonowało 5 łotewskich i 48 polskich rad wiejskich, różniących się sposobem rozmieszczenia oraz czasem trwania – od kilku miesięcy po ponad dekadę. Struktura zamieszkania Łotyszów – na odosobnionych chutorach w oddaleniu od dużych osiedli – uniemożliwiała powołanie większej liczby łotewskich rad wiejskich. Kwestia powołania polskich rad wiejskich przez cały okres międzywojenny miała charakter polityczny. Długotrwałe istnienie m.in. łotewskich rad grudzinowskiej i galicko-myzkiej oraz polskich aleksandrowskiej i kustownickiej świadczyło o pewnym stopniu stabilizacji administracyjnej. Obsada kadrowa była jednak ściśle kontrolowana przez partię, a kwestie budżetowe pozostawały w niemal całkowitej zależności od władz rejonowych. Deklarowana autonomia pozostawała więc w sprzeczności z ograniczonymi możliwościami zaspokojenia codziennych potrzeb mieszkańców. Lokalne inicjatywy – rozbudowa szkół,

organizacja wydarzeń kulturalnych czy organizacja ochrony przeciwpożarowej – były często hamowane przez brak środków, odpowiedniej kadry i rotację kierownictwa.

Wykonywanie głównego zadania propagandowego, czyli obsługi ludności w języku ojczystym, przebiegało różnie. W drugiej połowie lat dwudziestych odnotowano jednak pewien postęp. Ponieważ w rejonowych komitetach wykonawczych brakowało funkcjonariuszy zdolnych do przeczytania korespondencji i sprawozdań w języku polskim czy łemkowskim, protokoły rad sporządzano w językach narodowych, a także po białorusku lub rosyjsku. Według danych wynikających ze spisu ludności z 1926 r. pozycja języka łemkowskiego w radach była stosunkowo silna, natomiast język polski ustępował białoruskiemu. Niemniej istnienie narodowościowych rad wiejskich zdecydowanie zahamowało procesy asymilacyjne wśród Polaków i Łemków.

Relacje w radach między mniejszościami narodowymi a otaczającą ich ludnością białoruską były zróżnicowane. Łemkowie cieszyli się uznaniem za pracowitość i nowoczesne metody gospodarowania, a ewentualne napięcia miały głównie charakter ekonomiczny. W przypadku Polaków współżycie było trudniejsze – zarówno ze względu na obciążenia historyczne, jak i antypolską propagandę sowiecką, przedstawiającą Polaków jako agentów państw burżuazyjnych. Władze kwestionowały też tożsamość polską części mieszkańców, traktując ich jako Białorusinów-katolików, których należało „przywrócić” narodowi białoruskiemu, co potęgowało konflikty z młodą inteligencją białoruską.

Codziennosc w radach kształtowały także procesy modernizacyjne – zmiany w roli kobiet, rozwój nowych zawodów, organizacja żłobków, indoktrynacja szkolna czy wprowadzanie nowych wzorców obyczajowych – które wchodziły w konflikt z tradycyjnym stylem życia. Szczególnie negatywnie odbierano antyreligijną politykę władz. Mimo to Polacy i Łemkowie w narodowościowych radach wiejskich starali się zachować elementy własnej tożsamości, korzystając z ograniczonej przestrzeni wolności, jaką dawały rady.

Kolektywizacja nie spotkała się z poparciem zarówno Polaków, jak i Łemków. Jako społeczności relatywnie zamożniejsze stali się oni pierwszymi ofiarami represji, usprawiedliwianych narracją o sabotażu i szpiegostwie na rzecz obcych państw. Odkulaczenie, aresztowania i wysiedlenia zmieniały strukturę etniczną wsi. Udział mniejszości w radach spadał, a do kolchozów wstępowano głównie pod przymusem. Część ludności porzucała rolnictwo i przenosiła się do miast aby pracować na powstających tam zakładach fabrycznych.

W drugiej połowie lat trzydziestych Stalin podjął decyzję o pełnej centralizacji państwa, w którym wszelkie odmienności uznano za zagrożenie. Pod hasłem kultury „narodowej w formie i socjalistycznej w treści” władze dążyły do osłabienia przejawów odrębności narodowościowej. Postępy w prowadzeniu kancelarii rad w językach narodowych malały, zasada większości

rdzennej ludności przestała być bezwarunkowa, dla starszych klas nie drukowano już podręczników w językach mniejszości, a możliwości kontynuowania nauki w języku ojczystym były niemal niedostępne dla dzieci chłopskich. Zubożenie ludności ograniczało dążenia do rozwoju, a walka z religią miała na celu zniszczenie duchowych korzeni kultury narodowej. Na początku lat trzydziestych w narodowościowych radach wiejskich nie było już żadnych przejawów autonomii. W istocie pozostawiono im jedynie funkcje fiskalne i rejestracyjne, pozbawiając prawa do zarządzania terytorium i zasobami finansowymi. O kierownictwie decydowało centrum, które mogło dokonywać zmian w dowolnym momencie, rejon zaś kontrolował sprawy budżetowe. Wszystkie niepaństwowe organizacje społeczne zawiesiły działalność (z wyjątkiem tajnych kółek religijnych).

Od 1934 r. stopniowo likwidowano narodowościowe jednostki administracyjne. Ostateczna likwidacja łotewskich rad wiejskich w Białorusi Sowieckiej była związana z konsekwencjami „operacji łotewskiej” NKWD, podczas gdy kwestia polska została niemal całkowicie rozwiązana jeszcze przed rozpoczęciem „operacji polskiej” NKWD, która jedynie zatarła ślady polskiej obecności na ziemiach białoruskich. Likwidację polskich rad wiejskich poprzedziło przekształcenie szkół polskich w białoruskie.

Historia narodowościowych rad wiejskich pozostawiła jednak trwały ślad w dziejach mniejszości narodowych na ziemiach białoruskich. Ukazuje ona złożoną sieć zależności między władzami centralnymi a społecznościami lokalnymi, mechanizmy kontroli politycznej, strategie przetrwania i sposoby zachowania tożsamości kulturowej w warunkach ograniczonej autonomii. Badania te pogłębiają wiedzę o bolszewickiej polityce narodowościowej i stanowią punkt wyjścia do dalszych analiz nad sytuacją mniejszości w systemach autorytarnych i totalitarnych.

Słowa kluczowe w języku polskim

Białoruś Sowiecka, bolszewicka polityka narodowościowa, Łotysze, mniejszości narodowe, narodowościowa rada wiejska, okres międzywojenny, Polacy, Związek Sowiecki.

Tytuł pracy w języku angielskim

The Establishment and Functioning of Polish and Latvian National Village Councils in Soviet Belarus (1924–1939)

Streszczenie w języku angielskim

This doctoral dissertation is devoted to the issues of the establishment and functioning of Polish and Latvian national village councils in Soviet Belarus between 1924 and 1939. Their history is essential for understanding the dynamics of the Bolshevik regime's transformation from authoritarian to totalitarian forms during the interwar period.

The analysis was conducted based on documents (a significant portion of which have been introduced into scholarly circulation for the first time) held in the archives of Belarus, Latvia, Poland, and Russia, as well as printed sources, press materials, and existing scholarly literature.

The national village councils constituted an instrument of Bolshevik nationality policy. They were created in response to the complex socio-political challenges arising both from the need to stabilize the region after wars and revolutions and from the imperative to control national minorities. As lower-level administrative-territorial units, they had a dual role: on the one hand, to serve as instruments of indoctrination and cadre training for the potential export of world revolution, and on the other, they allowed for addressing the needs of the inhabitants and serving them in their mother-tongue.

The dissertation devotes special attention to the political and ideological aspects that shaped the councils' functioning in the context of Stalin's nationality policy – from the NEP period to the Great Terror – as well as to the realities of daily life. This approach made it possible to reconstruct the lived experience of the inhabitants and to demonstrate how the instrumental use of minorities simultaneously created a limited space for autonomy and cultural preservation. Although the councils offered only the semblance of national-cultural autonomy, Polish and Latvian communities used them to improve economic conditions, develop mother-tongue education, and preserve traditions and religious practices.

The establishment of Polish and Latvian councils in 1924–1928 was the result of the activism of local Communist bureaus of Poles and Latvians, although the final decision was made from above and was shaped by several factors. First, the Bolsheviks, following Lenin's ideas, treated the nationality question as a political instrument. Leninist dialectics envisioned temporary alliances with national movements that could later be curtailed or eliminated according to party needs. This helped secure the support of non-Russian peoples, suppress separatist tendencies, and legitimize Bolshevik power. Second, the councils served propaganda purposes: by allowing minorities to run schools and organize cultural and administrative life in their own languages, the

USSR presented itself as a democratic and progressive state. This was particularly important with respect to Poles and Latvians, whose homelands – the Second Polish Republic and the Republic of Latvia – bordered Soviet Belarus and had rejected socialism. Third, especially in border areas, the councils functioned as a kind of “Piedmont” where minorities were expected to experience the advantages of the Soviet system and potentially act as its propagators in their native countries.

Poles and Latvians generally viewed the councils positively, despite their instrumental nature. These institutions became an important element of minority community life and fostered cohesion within ethnic groups. Poles primarily used the councils to expand Polish-language education, treating them as centers for preserving Polish identity. Latvians focused on economic benefits – protection from land redistribution, the ability to establish cooperatives, and access to credit. Thus, during the NEP period, a certain balance was achieved between the Bolsheviks’ efforts to construct a new social order and the minorities’ preservation of cultural and national traditions.

The situation was different in 1931–1932, when the establishment of Polish village councils, including the Dziarzhynsk Polish District, was an exclusively top-down decision, not stemming from any local initiatives. This measure was preemptive, directed toward large concentrations of Poles, which was perceived as a potential danger to the system. By that time, nationality bureaus within the Communist Party, which had earlier lobbied for new units, had been abolished. Central decisions were subordinated to foreign policy considerations toward the Second Polish Republic. Once their propaganda role had been exhausted, the Stalinist authorities formally declared the “resolution” of the nationality question but in practice began the systematic elimination of national administrative units.

During the interwar period in Soviet Belarus, there were 5 Latvian and 48 Polish councils, with lifespans ranging from a few months to more than a decade. The settlement structure of Latvians – on isolated farms (chutors) distant from larger settlements – made it impossible to establish a larger number of Latvian village councils. The issue of establishing Polish village councils remained political throughout the entire interwar period. The long-lasting existence of councils such as the Latvian Grudzinauka and Galicka-Myza councils or the Polish Alaksandrauka and Kustaunica councils reflected a degree of administrative stability. Nevertheless, staffing was tightly controlled by the party, while budgets were dependent on district authorities. Declared autonomy thus stood in sharp contrast with the councils’ limited capacity to provide services meeting the daily needs of residents. Local initiatives such as school construction, cultural events, or fire protection were often stifled by underfunding, lack of qualified personnel, and frequent turnover of leadership.

The council's main propaganda function – serving the population in its native language – was implemented unevenly. However, some progress was observed in the mid-1920s. Since district-level officials often lacked competence in Polish or Latvian, council records were kept in the national languages as well as in Belarusian or Russian. According to data from the 1926 census, the Latvian language maintained a relatively strong position in the councils. And in the Polish village councils, the Belarusian language was used more often than Polish. Still, the very existence of national village councils slowed assimilation processes among Poles and Latvians.

Relations between minorities and surrounding Belarusians varied. Latvians were generally respected for their diligence and modern farming practices, and economic disputes rarely escalated into ethnic conflicts. For Poles, coexistence was more difficult due to both historical grievances and Soviet anti-Polish propaganda, which portrayed them as agents of bourgeois states. The authorities also challenged the authenticity of Polish identity among some residents, labeling them Belarusian Catholics to be “reclaimed” for the Belarusian nation, which heightened tensions with the emerging Belarusian intelligentsia.

Daily life in the councils was shaped by modernization processes – changing roles of women, new occupations, childcare institutions, ideological schooling, and new social norms – which often clashed with traditional ways of life. The anti-religious campaign was received especially negatively. Nonetheless, Poles and Latvians in the national village councils sought to preserve elements of their cultural identity, using the limited space for autonomy that the councils provided.

Collectivization met with resistance from both Poles and Latvians. As relatively wealthier groups, they became early targets of repression, framed as saboteurs and spies for foreign powers. Dekulakization, arrests, and deportations altered the ethnic composition of Belarusian villages. Minority participation in councils declined, and membership in kolkhozes was largely coerced. Some individuals abandoned farming altogether and moved to urban centers to work in newly established factories.

In the mid-1930s, Stalin initiated full centralization of the state, treating all forms of diversity as threats. Under the slogan “national in form, socialist in content” authorities sought to suppress expressions of national distinctiveness. The use of minority languages in council administration diminished; the principle of native-majority representation was abandoned; textbooks in minority languages ceased to be printed for higher grades; and opportunities for mother-tongue education became almost inaccessible for peasant children. Growing impoverishment limited social aspirations, while the anti-religious campaign targeted the spiritual roots of national culture. By the early 1930s, national village councils had been stripped of any real autonomy, retaining only fiscal and registry functions. Leadership appointments were made

centrally, budgets were controlled by the district level, and all non-state social organizations were dissolved, except for clandestine religious groups.

From 1934 onward, national administrative units were gradually dismantled. The final elimination of Latvian councils in Soviet Belarus was closely connected to the consequences of the Latvian Operation of the NKVD, while policies concerning the Polish minority had already largely been implemented before the Polish Operation of the NKVD, which served mainly to eradicate the remaining traces of Polish institutional presence in Belarus. The liquidation of Polish councils was preceded by the transformation of Polish schools into Belarusian.

Nevertheless, the history of the national village councils left a lasting mark on the experience of Belarusian minorities. It reveals the complex network of relations between central authorities and local communities, mechanisms of political control, strategies of minority survival, and ways of preserving cultural identity under conditions of restricted autonomy. These findings deepen our understanding of Bolshevik nationality policy and provide a starting point for further analyses of minority situations in authoritarian and totalitarian systems.

Słowa kluczowe w języku angielskim

Soviet Belarus, Bolshevik nationality policy, Latvians, national minorities, national village council, interwar period, Poles, Soviet Union.

Dziedzina: nauki humanistyczne

Dyscyplina: historia

SPIS TREŚCI

Wprowadzenie.....	13
ROZDZIAŁ I. PROBLEM STOSUNKU WŁADZ BOLSZEWICKICH DO POSZCZEGÓLNYCH NARODOWOŚCI W BIAŁORUSI SOWIECKIEJ.....	34
I.1 Bolszewicki zwrot ku narodowości i utworzenie organów regulacyjnych (1917–1925).....	34
I.2 Sytuacja na wsi białoruskiej w latach 1918–1925.....	48
I.3 Narodowościowa rada wiejska jako zjawisko w administracyjnym podziale BSRS.....	66
ROZDZIAŁ II. NARODOWOŚCIOWE RADY WIEJSKIE W OKRESIE NOWEJ POLITYKI EKONOMICZNEJ (NEPU).....	80
II.1 Powstanie łotewskich i polskich narodowościowych rad wiejskich.....	80
II.2 Rozwój łotewskich rad wiejskich.....	103
II.3 Sprzeczności w funkcjonowaniu polskich rad wiejskich.....	122
ROZDZIAŁ III. KOLEKTYWIZACJA I ZMIANY W STOSUNKACH PAŃSTWA DO MNIEJSZOŚCI NARODOWYCH.....	149
III.1 Początek kolektywizacji oraz stosunek Polaków i Łotyszy do kołchozów.....	149
III.2 Nowe prawo o radach wiejskich i ostatni wzrost liczby polskich rad...	174
III.3 Sytuacja w narodowościowych radach wiejskich w latach „wielkiego przełomu”.....	190
ROZDZIAŁ IV. POLSKIE I ŁOTEWSKIE NARODOWOŚCIOWE RADY WIEJSKIE W LATACH 1934–1939.....	217
IV.1 Sytuacja w społeczeństwie sowieckim w połowie lat trzydziestych a narodowościowe rady wiejskie.....	217
IV.2 Likwidacja polskich rad wiejskich.....	239
IV.3 Likwidacja łotewskich rad wiejskich.....	253
Podsumowanie.....	263
Źródła i bibliografia.....	272

Aneks I. Słownictwo bolszewickie okresu międzywojennego.....	296
Aneks II. Mapy polskich i łotewskich rad wiejskich w BSRS.....	302
Aneks III. Wykaz łotewskich i polskich rad wiejskich w BSRS.....	304
Aneks IV. Mapa „Ośrodki polskie w B.S.R.R.”.....	307
Aneks V. Mapa łotewskich ośrodków w BSRS w latach 1924–1938.....	308
Wykaz skrótów.....	309
Wykaz tabel.....	314

Wprowadzenie.

Wybór tematu i cel pracy. Kwestia narodowościowa stała się jednym z katalizatorów rozpadu imperiów na początku XX w. Bolszewicy, którzy przejęli władzę w Rosji, dążyli do zbudowania „nowego imperium”, opartego na ideologii komunizmu. Władcy Kremla liczyli przy tym na rychły wybuch „rewolucji światowej”. Tymczasem nie tylko Polacy i Finowie, lecz także Ukraińcy, Białorusini, Litwini, Łotysze i inne narody byłego Imperium Rosyjskiego dążyły do własnej niepodległości. To wyraźnie pokazało, że kwestii narodowościowej nie da się całkowicie zignorować. Wobec tego bolszewicy zaczęli poszukiwać nowych strategii umożliwiających zachowanie wpływów. Ich celem było skonsolidowanie społeczeństwa i stworzenie stabilnej bazy do przyszłej ofensywy „światowej rewolucji socjalistycznej”. Zdecydowali się na udzielenie wybranym grupom etniczno-narodowym ograniczonych form różnego stopnia autonomii. Najliczniejszą z tych form stały się narodowościowe rady wiejskie (sielsowiety, biał. *сельсаветы*). W licznych opracowaniach poświęconych polityce narodowościowej bolszewików, strukturze administracyjno-terytorialnej państwa sowieckiego, historii poszczególnych narodów w Związku Sowieckim oraz bolszewickiej polityce represyjnej, pojawiają się wzmianki o narodowościowych radach wiejskich. Jednak zagadnienie to nadal pozostaje słabo zbadane. Jak zauważył Z.J. Winnicki, narodowościowe rady wiejskie są wciąż „białą plamą” w historiografii i wymagają szczegółowej analizy¹. Ta luka badawcza zadecydowała o wyborze tematu mojej rozprawy doktorskiej, której celem jest wyjaśnienie fenomenu funkcjonowania polskich i łotewskich narodowościowych rad wiejskich oraz ich roli w kontekście wewnętrznej polityki władz bolszewickich w Białorusi Sowieckiej.

Wybór do porównawczej analizy tylko tych dwóch rodzajów narodowościowych rad wiejskich wynika z faktu, że Polacy i Łotysze należeli do najliczniejszych grup tzw. „narodów Zachodu”² w Białorusi Sowieckiej. Zgodnie ze spisem ludności z 1926 r. Polacy stanowili czwartą co do wielkości narodowość w BSRS (ok. 97,5 tys. osób). W okresie

¹ Z.J. Winnicki, *Szkice Kojdanowskie. Kojdanowsko-Polski Rejon Narodowościowy w BSSR. Uwagi o genezie oraz przesłankach funkcjonowania. Stan badań problematyki*, Wrocław 2005, s. 51.

² Narody Zachodu – ogólna nazwa narodów europejskich, których terytorium etniczne znajdowało się poza granicami ZSRS. Do tej grupy zaliczani byli Niemcy, Polacy, Finowie, Czesi, Bułgarzy, Grecy, Łotysze, Litwini, Estończycy oraz inni.

międzywojennym język polski posiadał w republice status jednego z czterech języków państwowych, funkcjonowała polskojęzyczna prasa, prowadzono audycje radiowe, a także istniał system szkolnictwa i sądownictwa w języku polskim. Łotysze, będący szóstą co do liczebności grupą narodowościową (ponad 14 tys. osób), również posiadali własne szkolnictwo, sądownictwo oraz program radiowy, a także byli stosunkowo licznie reprezentowani w strukturach partii bolszewickiej³. Warto wyraźnie podkreślić, że pośród tzw. „krajów kapitalistycznych” Białoruś Sowiecka graniczyła zarówno z Polską, jak i z Łotwą – państwami macierzystymi obu tych narodów. Z tego względu Białoruska Socjalistyczna Republika Sowiecka (BSRS) była postrzegana przez władze w Moskwie jako swoiste „terytorium pokazowe”, na którym planowano demonstrować rzekome sukcesy systemu socjalistycznego. W zamyśle bolszewików miało to funkcjonować na wzór Piemontu, który stał się wzorcowym regionem zjednoczenia narodowego Włoch, a w białorusko-sowieckim przypadku chodziło natomiast z jednej strony o zjednoczenie różnych narodów w budowie socjalizmu, a z drugiej – o inspirowanie dążenia Białorusinów, zamieszkających na terytorium Polski i Łotwy, do zjednoczenia pod sztandarami bolszewickimi⁴. W celu skuteczniejszej kontroli przebiegu polityki narodowościowej oraz intensyfikacji oddziaływania ideologicznego na wskazane społeczności, przy komitetach partii bolszewickiej (zarówno republikańskim, jak i okręgowych) powołano specjalne biura komunistów polskich i łotewskich⁵. Biorąc pod uwagę wymienione czynniki, porównanie sytuacji Polaków i Łotyszy na terenie BSRS jest uzasadnione ze względu na liczne cechy wspólne, co pozwala analizować obie grupy

³ Np. w 1925 r. udział Łotyszy wśród ludności okręgu witebskiego wynosił 1,4%, wśród członków i kandydatów partii sięgał 8% [Państwowe Archiwum Obwodu Witebskiego, z. 10051, op. 1, t. 11, *Работа по осуществлению национальной политики по Витебскому округу* k. 327].

⁴ To porównanie z Piemontem wówczas wprost wykorzystywano w dokumentach sowieckich. Np. doradca Pełnomocnego Przedstawicielstwa ZSRS w Warszawie, Leonid Oboleński, w marcu 1923 r. w tajnym raporcie zaproponował szereg aktywności, aby *Polska nie stała się dla całego narodu białoruskiego swego rodzaju Piemontem, niech sobie jedynie iluzorycznym, aby polscy właściciele ziemscy nie wykorzystali tego w swoim dążeniu do odzyskania utraconych ziem Białorusi Wschodniej, aby Białoruś Sowiecka stała się prawdziwym politycznym i kulturalnym centrum dla całego narodu białoruskiego*. [Archiwum Polityki Zagranicznej Federacji Rosyjskiej (AWP RF), z. 04, op. 50, p. 315, t. 54750 *Занука по вопросу о Белоруссии* k. 6–7]. Wyrażam podziękowania dr Darji Korotkovej za udostępnienie dokumentów z tego archiwum.

⁵ Zaznaczę, że pracownicy polskich i łotewskich biur przed przeprowadzeniem spisu ludności oszacowali liczbę mieszkańców odpowiedniej narodowości na wyższym poziomie. Np. w dokumentach są wzmianki o ponad 180 tys. Polaków i o ponad 20 tys. Łotyszy [Narodowe Archiwum Republiki Białorusi, z. 4-п, op. 1, t. 1914, *[Bez tytułu]* [1925 r.] k. 188; Państwowe Archiwum Obwodu Witebskiego, z. 10061, op. 1, t. 871, *Протокол 4-го Окружного Сопения партийцев латышей Полоцкого округа от 24 марта 1928 года* k. 27].

według jednolitych kryteriów badawczych. Ponadto ich dzieje są istotne dla zrozumienia dynamiki przemian bolszewickiego reżimu – od form autorytarnych po totalitarne – w okresie międzywojennym.

Cezury chronologiczne analizy przyjąłem od połowy 1924 r. do początku 1939 r., co pokrywa się z okresem istnienia narodowościowych rad wiejskich.

Przystępując do pracy postawiłem szereg *pytań badawczych*, a mianowicie:

- 1) W jakim celu władze bolszewickie wprowadzały narodowościowe rady wiejskie i jaka była specyfika istnienia polskich i łotewskich rad wiejskich w Białorusi Sowieckiej?
- 2) Jaki był stosunek ludności polskiej i łotewskiej do organizacji narodowościowych rad wiejskich?
- 3) Jak realnie wyglądało życie w polskich i łotewskich radach wiejskich?
- 4) Jakie były relacje Polaków i Łotyszy z inną ludnością zamieszkałą na terenie narodowościowych rad wiejskich?
- 5) Dlaczego władze ostatecznie zlikwidowały narodowościowe rady wiejskie i jaki był skutek ich istnienia dla sytuacji Polaków i Łotyszy w BSRS?

Hipotezy badawcze:

1) Zakłada się, że chociaż narodowościowe rady wiejskie stanowiły jedynie formę pozornej autonomii narodowo-kulturalnej, ich oddziaływanie na wspólnoty Polaków i Łotyszy – mimo różnic w liczebności i rozmieszczeniu – miało zbliżony charakter. Przejawiało się to w analogicznych mechanizmach organizacyjnych, sposobach wykorzystywania płynących z tego korzyści oraz w roli rad w hamowaniu procesów asymilacyjnych poprzez stworzenie warunków do rozwoju życia społecznego i kulturalnego obu grup narodowych.

2) Likwidacja polskich i łotewskich narodowościowych rad wiejskich w Białorusi Sowieckiej wynikała przede wszystkim z przekształceń politycznych i instytucjonalnych zachodzących w ramach reżimu stalinowskiego, a nie z naturalnych zmian w strukturze społeczności wiejskich. Natomiast operacje narodowościowe NKWD w okresie Wielkiego Terroru, połączone z masowymi represjami wobec Polaków i Łotyszy, doprowadziły do faktycznego unicestwienia podstaw społecznych tych rad.

Proces kształtowania białoruskiej państwowości był złożony i pełen sprzeczności⁶. Od początku przebiegał on w sposób dychotomiczny, na co istotny wpływ miało utrzymywanie się do lutego 1918 roku linii frontu rosyjsko-niemieckiego.

Ważnym wydarzeniem był zjazd organizacji narodowych Białoruskiego Kraju, który odbył się 25–27 marca 1917 r. w Mińsku. Podniesiono na nim kwestię samostanowienia Białorusi. Zjazd wyłonił delegatów do Piotrogradu w celu nawiązania kontaktu z Rządem Tymczasowym Rosji, jednak ich postulaty zostały zignorowane. Inaczej niż Rząd Tymczasowy, bolszewicy dostrzegali możliwość wykorzystania ruchu białoruskiego dla własnych celów politycznych⁷.

W wyniku reorganizacji struktur narodowych w październiku 1917 r. powstała Wielka Rada Białoruska (WRB), która ogłosiła zamiar zwołania Pierwszego Kongresu Wszechbiałoruskiego. 27 października WRB wydała odezwę do Narodu Białoruskiego, w której przewrót bolszewicki określono mianem anarchii. Aby przejąć inicjatywę, bolszewicy powołali 17 listopada 1917 r. w Piotrogradzie Białoruski Komitet Obwodowy przy Wszechrosyjskim Sowiecie Deputatów Chłopskich (BKO). Działacze tego organu przewidywali jedynie autonomię Białorusi w składzie Rosji Sowieckiej. Nie mogli oni jednak całkiem ignorować WRB. We współpracy z nią udało się zwołać Wszechbiałoruski Kongres w Mińsku, który obradował w dniach 5–18 grudnia 1917 r. z udziałem 1 872 delegatów. Choć Kongres formalnie odbył się za zgodą bolszewików, w praktyce był sprzeczny z ich interesami, dlatego starali się oni zakłócić obrady, aby uniemożliwić konsolidację ruchu narodowego. Za odmowę podporządkowania się władzy bolszewickiego Komitetu Wykonawczego Obwodu Zachodniego i Frontu (KWOZiF, biał. *Аблвыканкамзах*)⁸, Kongres został rozpędzony. Udało się jedynie uchwalić

⁶ Z ostatnich badań białoruskich historyków na ten temat zwraca uwagę praca L. Kasmach, *Belarusian Nation-Building in Times of War and Revolution*, Budapest–Vienna–New York 2023. Dogłębna analiza stosunku Naczelnika Państwa Polskiego i Naczelnego Wodza czasu wojny polsko-sowieckiej, Józefa Piłsudskiego, do białoruskich projektów własnej państwowości w oparciu o nieznane w większości źródła przedstawiona została w monografii J. Gierowskiej-Kałaur, *Józef Piłsudski wobec kwestii białoruskiej (1918–1920)*, Warszawa 2023. Rozwój przekazu historycznego wobec powstawania białoruskiej państwowości przeanalizował W. Śleszyński, *Historia w służbie polityki. Zmiany polityczne a konstruowanie przekazu historycznego na ziemiach białoruskich w XX i XXI wieku*, Białystok 2018, s. 81 nn.

⁷ А. Сідарэвіч, *Беларускі сацыялістычны рух і беларуская дзяржаўнасць*, Мінск 2019, s. 48–49.

⁸ Obwód zachodni – jednostka administracyjna w okresie marzec 1917 – wrzesień 1918 r. W związku z prowadzoną wojną z Cesarstwem Niemieckim administrację obwodu zachodniego połączono z kierownictwem Frontu Zachodniego. W oficjalnym komunikacie podano, że administracja obejmuje terytorium całego Frontu Zachodniego, całości guberni mińskiej i wileńskiej oraz części guberni witebskiej i mohylewskiej [*Административно-территориальное устройство БССР : Справочник, т. 1 1917–1941 гг.*, Минск 1985, s. 6].

powołanie Krajowej Rady Białorusi, natomiast nie przyjęto rezolucji o samostanowieniu ani o ustanowieniu tymczasowej władzy w kraju.

Z Rady Kongresu, która uznała się za organ wykonawczy z prawem kooptacji nowych członków, wyłonił się Komitet Wykonawczy Rady Wszechbiałoruskiego Kongresu. Jego działalność doprowadziła do proklamowania Białoruskiej Republiki Ludowej (BRL) w lutym–marcu 1918 r.⁹ Kulminacyjnym momentem było ogłoszenie III Hramoty Konstytucyjnej 25 marca 1918 r., dokonane przez zjednoczonych – dopiero po zawarciu traktatu brzeskiego – liderów białoruskich spod Ober-Ostu i z wschodniej części historycznych ziem białoruskich. W dokumencie określono, że państwo białoruskie obejmuje wszystkie terytoria, na których Białorusini stanowili większość ludności, a mianowicie *Mohylewsczyczynę, białoruskie części Mińszczyzny, Grodzieńszczyzny (w tym Grodno i Białystok), kraju Wileńskiego, Witebszczyzny, Smoleńszczyzny, Czernihowszczyzny oraz przyległe części sąsiednich guberni zamieszkałe przez Białorusinów*¹⁰. Ponieważ proklamacja nastąpiła już po podpisaniu traktatów brzeskich, aspiracje białoruskie nie mogły liczyć na realne wsparcie polityczne ze strony Niemiec.

Po stronie bolszewickiej proces rozwiązania kwestii białoruskiej państwowości toczył się odmiennym torem, zmieniając się zgodnie z „dialektyką leninowską” pod wpływem wydarzeń na frontach I wojny światowej i wojny polsko-bolszewickiej oraz wewnątrzpartyjnej konfrontacji różnych frakcji¹¹. Po rozpędzeniu Wszechbiałoruskiego Kongresu w ramach Ludowego Komisariatu ds. Narodowości RFSRS w styczniu 1918 r. utworzono Białoruski Komisariat Narodowy (Biełnackom) na czele z Alaksandrem Czerwiakowem¹². Jego członkowie opowiadali się za utworzeniem białoruskiej państwowości na wzór sowiecki. Twardą opozycję stanowił KWOZiF. Wiele jego członków (zwłaszcza Łotysze Vilhelms Knoriņš i Kārlis Landers, Ormianin Aleksander

⁹ D. Michaluk, *Białoruska Republika Ludowa, 1918–1920 : u podstaw białoruskiej państwowości*, Toruń 2010; E. Mironowicz, *Powstawanie państwa białoruskiego. Od republiki ludowej do republiki sowieckiej*, [w:] *Rok 1918 w Europie Środkowo-Wschodniej*, D. Grinberg, J. Snopko, G. Zackiewicz (red.), Białystok 2010, s. 40–54.

¹⁰ *Архівы Беларускай Народнай Рэспублікі*, t. 1, cz. 1 *Фонд № 582 Дзяржаўнага Архіву Літвы (“Рада Міністраў Беларускай Народнай Рэспублікі”)*, С. Шупа (skład.), Вільня, Нью-Ёрк, Менск, Ппара 1998, s. 63.

¹¹ Por. A. Deruga, *Powstanie i pierwsze lata Białoruskiej Republiki Radzieckiej*, „Notatki Płockie. Kwartalnik Towarzystwa Naukowego Płockiego” 1969, nr 14/2 (51), s. 8.

¹² Alaksandr Czarwiakou (1892–1937) – działacz polityczny, członek RKP(b). W latach 1920–1924 przewodniczący RKL BSRS, od 1920 r. przewodniczący CKW BSRS. Należał do KC KP(b)B i WKP(b). Przeciwdziałał represjom wśród narodowych działaczy Białorusi Sowieckiej. W obawie przed aresztowaniem popełnił samobójstwo w czerwcu 1937 r.

Miasnikow [Miasnikian], w mniejszym stopniu Stanisław Berson z Warszawy) zaprzeczali istnieniu poszczególnych narodów, uznając je za przeżytek czasów kapitalistycznych, i wierzyli, że takie rozumowanie rozbije zjednoczony front rewolucyjny robotników¹³. Konfrontacja Bielnackomu z KWOZiF trwała przez cały rok 1918. W grudniu tamtego roku Armia Czerwona zajęła opuszczony przez Niemców Mińsk. Rząd Wł. Lenina zdał sobie sprawę z nieuchronności wojny z Polską, zwrócono uwagę na propozycję Bielnackomu. W dniach 21–23 grudnia 1918 r. w Moskwie odbyła się konferencja białoruskich sekcji RKP(b). W jej trakcie proklamowano utworzenie Tymczasowego Rządu Białorusi. 24 grudnia kwestię białoruskiej państwowości sowieckiej rozpatrywano na posiedzeniu Komitetu Centralnego RPK(b), na którym podjęto zasadniczą decyzję o jej proklamowaniu. W dniach 25 i 27 grudnia Ludowy Komisarz ds. Narodowości Józef Stalin odbył osobne spotkania z przedstawicielami Bielnackomu i KWOZiF. W efekcie sformułowano tzw. „sześć warunków utworzenia BSRS”¹⁴. Najważniejszym jest tu wyłącznie formalny charakter niepodległości republiki białoruskiej, której kierownictwo miało całkowicie podporządkować się decyzjom Moskwy (było to *sui generis* państwo buforowe¹⁵). Przez kilka następnych dni debatowano nad kwestią ewentualnego terytorium republiki. Gubernia wileńska, zdaniem moskiewskich funkcjonariuszy, miała trafić do Litewskiej Republiki Sowieckiej¹⁶. Gubernie mińska i grodzieńska – do Białorusi. Kwestia guberni witebskiej, mohylewskiej i smoleńskiej została w ostatniej chwili rozstrzygnięta na korzyść Białorusi Sowieckiej¹⁷. Oficjalnie zostało to sfinalizowane na VI Konferencji Północno-Zachodniej, która rozpoczęła się 30 grudnia 1918 r. w Smoleńsku i ogłosiła się Pierwszym Zjazdem Komunistycznej Partii Białorusi¹⁸. 1 stycznia 1919 r. proklamowano utworzenie Socjalistycznej Sowieckiej

¹³ З. Канстанцінава, *Аблыканкамзах і праблема нацыянальнага самавызначэння беларусаў пасля Кастрычніцкай рэвалюцыі*, „Веснік МДУ імя А.А. Куляшова” 2004, nr 2–3 (18), s. 27–28.

¹⁴ Рог. Д. Короткова, *Советская Социалистическая Республика Белоруссия и Литовско-Белорусская Республика в советской внешней политике в 1919 г.*, „Studia Podlaskie” 2013, t. XXI, s. 233–234.

¹⁵ L. Kasmach, *Belarusian Nation-Building...*, s. 246.

¹⁶ Zaznaczę, że proklamacja Sowieckiej Litwy przez ośrodek bolszewicki z Vincasem Mickevičius-Kapsukasem na czele miała miejsce 8–16 grudnia 1918 r. w Wilnie.

¹⁷ С. Елизаров, *Формирование и функционирование системы административно-территориального деления БССР (1919–1991 гг.)*, Гомель 2009, s. 25.

¹⁸ P. Pyzel, *Proklamowanie Białoruskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 2007, t. 42, s. 74–78.

Republiki Białorusi¹⁹. Za jej „jądro” uznano gubernie mińską, grodzieńską, witebską, mohylewską i smoleńską, do których miały być dołączone części sąsiednich guberni zamieszkałe głównie przez Białorusinów (powiaty surażski, mgliński, starodubski i nowozybski guberni czernihowskiej, powiat wilejski oraz części powiatów święciańskiego i oszmiańskiego guberni wileńskiej, powiat augustowski guberni suwalskiej oraz część powiatu nowoaleksandrowskiego guberni kowieńskiej). Jednocześnie zezwolono na wyłączenie 4 powiatów guberni smoleńskiej i 3 powiatów guberni witebskiej (chodziło tu o powiaty dźwiński (dyneburgski), lucyński i rzeżycki, które dążyły ku Łotwie). Generalnie wyznaczone terytorium pokrywało się z proklamowanym terytorium BRL.

Atak Armii Czerwonej na Wilno 4 stycznia 1919 r. zapoczątkował wojnę polsko-sowiecką²⁰. Już 16 stycznia 1919 r. Moskwa podjęła decyzję o „odebraniu” SSRB guberni witebskiej, mohylewskiej i smoleńskiej, a pozostałą część połączono z Sowiecką Litwą. Decyzja Komitetu Centralnego RPK(b), pomimo protestów kierownictwa SSRB, została ona ostatecznie sformalizowana 27 lutego 1919 r. wraz z proklamacją Socjalistycznej Republiki Sowieckiej Litwy i Białorusi (tzw. LitBieł, biał. *ЛітБел*)²¹. W okresie wiosenno-letnim 1919 r. niemal całe terytorium LitBiełu zostało opanowane przez Wojsko Polskie, co w zasadzie doprowadziło do likwidacji tej republiki²². Na skutek chwilowego sukcesu Armii Czerwonej i zajęcia przez nią Mińska 31 lipca 1920 r. miała miejsce tzw. „druga proklamacja” SSRB.

Konkludując, w latach 1917–1920 w łonie białoruskiego ruchu narodowego nastąpił wyraźny podział. Zwolennicy nurtu narodowo-demokratycznego dążyli do realizacji projektu Białoruskiej Republiki Ludowej, lecz nie zdołali pozyskać silnych

¹⁹ Należy zaznaczyć, że w samym Manifeście nie podano dokładnej nazwy, a jego tekst zawierał kilka różnych wersji. Nazwy Socjalistyczna Sowiecka Republika Białorusi użyto dopiero w Konstytucji, przyjętej 2–3 lutego 1919 r. na I Ogólnobiałoruskim Zjeździe Sowietów.

²⁰ W. Rezmer, *4 stycznia 1919 roku – początek wojny Polski z Rosją Sowiecką*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2009, nr 1, s. 55–68; J. Gierowska-Kałuża, *Józef Piłsudski wobec kwestii białoruskiej...*, s. 104–105.

²¹ P. Pyzel, *Proklamowanie Białoruskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej...*, s. 82–88.

²² Na początku lipca 1919 r. Wojsko Polskie dotarło do Mińska, tymczasowej stolicy LitBiełu. Z Moskwy wysłano wtedy J. Stalina z zadaniem przygotowania miasta do obrony oraz poinformowania Kremla o rzeczywistym stanie rzeczy. Wkrótce depeszował on do Wł. Lenina: *Melduję o całkowitej bezużyteczności rządu i Rady Obrony Mińska; należy je rozwiązać. Powinniśmy wysłać członków rządu na front*. Ten zdecydował na pewien kompromis: 19 lipca RKL LitBiełu została rozwiązana, a biurokracja administracyjna podporządkowana Mińskiemu Komitetowi Wojskowo-Rewolucyjnemu. 8 sierpnia Wojsko Polskie zdobyło Mińsk, a 27 sierpnia Polacy zajęli Zarasai, ostatnie miasto formalnie należące do LitBiełu, co oznaczało koniec tej republiki [S. Boridzenko, *A Buffer for Soviet Russia: A Brief History of the Litbel*, „Revolutionary Russia” 2020, vol. 33, nr 1, s. 97–98].

sojuszników zewnętrznych. Z kolei część prokomunistyczna opowiedziała się za bolszewicką koncepcją Białorusi Sowieckiej, która ostatecznie przybrała konkretne formy ustrojowe. W perspektywie tego nurtu Polacy i Łotysze stanowili szczególne mniejszości narodowe, ponieważ zarówno Polska, jak i Łotwa skutecznie zabiegały o własną niepodległość, a ich współdziałanie podczas operacji „Zima” w styczniu 1920 r. stanowiło istotne zagrożenie militarne dla władz bolszewickich²³.

Entourage. W okresie międzywojennym polityka państw europejskich kształtowała się w warunkach dynamicznych przemian geopolitycznych, szczególnie widocznych w Europie Środkowo-Wschodniej. Zmiany terytorialne będące następstwem I wojny światowej doprowadziły do przekształcenia politycznej mapy regionu. Podpisanie traktatu pokojowego w Rydze 18 marca 1921 r. jedynie częściowo ustabilizowało napięte relacje między Warszawą a Moskwą. Wojna polsko-bolszewicka zakończyła się i ustalono przebieg granicy. Mimo tego trauma porażki wciąż rzutowała na postrzeganie II Rzeczypospolitej przez bolszewików jako głównego przeciwnika ideologicznego oraz potencjalnego zagrożenia militarnego. Miało to bezpośredni wpływ, z jednej strony, na stosunek władz sowieckich do mniejszości polskiej, a z drugiej – na wykorzystywanie mniejszości narodowych w Polsce w celu podsycania wewnętrznych napięć²⁴. Przez całe dwudziestolecie międzywojenne działalność II Rzeczypospolitej (w tym wsparcie Polaków za granicą²⁵) była z nieufnością obserwowana przez Moskwę i traktowana jako element „kontrewolucji”, zwłaszcza po przewrocie majowym w 1926 r. Podobne obawy dotyczyły Łotwy, z którą bolszewicy zawarli pokój w Rydze w sierpniu 1920 r. Pomimo formalnego uznania granic i deklarowanego wyrzeczenia się agresji, podejrzliwość Moskwy budziły też zacieśniające się relacje wojskowe między Łotwą a Polską²⁶.

Mimo dominującego charakteru narodowego większości odrodzonych lub nowoutworzonych państw, niemal każde z nich posiadało znaczne mniejszości etniczne. Dotyczyło to również Polski, Łotwy oraz powstającego wówczas państwa sowieckiego. Na terytorium kontrolowanym przez bolszewików w wyniku wojennej ewakuacji

²³ E. Jekabsons, *Operacja „Zima”. Współpraca polsko-łotewska w wyzwoleniu Łatgalii na Łotwie*, „Biuletyn IPN” 2020, nr 1–2, s. 61–71.

²⁴ Por. AWP RF, z. 04, op. 50, p. 315, t. 54750 *Сопроводительное письмо к секретной докладной записке об использовании белорусского населения в Польше* [8.05.1923] k. 10.

²⁵ W ZSRS ta działalność była prawie całkiem uniemożliwiona.

²⁶ Por. Ē. Jekabsons, *Stosunki wojskowe Łotwy i Polski w latach 1921–1939*, „Tabularium Historiae” 2023, t. XII: 2022, s. 149–182.

pozostała znaczna liczba uchodźców, a także instytucji i zakładów przemysłowych wywiezionych z terenów Polski i guberni bałtyckich.

Spółeczność międzynarodowa, działając pod auspicjami Ligi Narodów, po I wojnie światowej podjęła próbę prawnego uregulowania kwestii ochrony mniejszości narodowych w Europie Środkowo-Wschodniej. Mocarstwa zachodnie narzuciły państwom tego regionu tzw. traktaty mniejszościowe, zobowiązujące je do zapewnienia mniejszościom narodowym m.in. prawa do używania języka ojczystego, zakładania instytucji edukacyjnych, kulturalnych i religijnych, a także ochrony przed dyskryminacją. Polska przyjęła takie zobowiązania w traktacie wersalskim w 1919 r. Traktaty te, w ocenie wielu badaczy, w pewnym stopniu ograniczały suwerenność państw Europy Środkowo-Wschodniej i stanowiły przejaw ich nierównego traktowania wobec państw zachodnich, które nie podlegały analogicznym zobowiązaniom²⁷. Podczas konferencji w Genewie (1922–1924) kontynuowano dyskusje nad zagadnieniem mniejszości narodowych. Było to pierwsze wydarzenie międzynarodowe, na które zaproszono przedstawicieli bolszewickich, co tym samym stanowiło wyraz uznania ich władzy w Rosji. Obok głównej delegacji, bolszewicy przywieźli również przedstawicieli innych republik sowieckich – Białorusi, Ukrainy i Federacji Zakaukaskiej – które miały niebawem podpisać umowę związkową.

Polska zaakceptowała zobowiązania wynikające z genewskiego systemu ochrony mniejszości, lecz w praktyce często traktowała je jako ingerencję w sprawy wewnętrzne²⁸. Łotwa z własnej inicjatywy 18 grudnia 1919 r. uchwaliła jedną z pierwszych w Europie ustaw, która przyznawała kulturową autonomię mniejszościom (rosyjskiej, niemieckiej, żydowskiej, polskiej etc.), umożliwiając tworzenie własnych szkół wspieranych przez państwo²⁹. W ramach procesu przyjęcia do Ligi Narodów 7 lipca 1923 r. Łotwa złożyła

²⁷ Por. H. Chałupczak, T. Browarek, *Mniejszości narodowe w Polsce : 1918–1995*, Lublin 1998; M. Łysko, *Ochrona praw mniejszości w II Rzeczypospolitej Polskiej w świetle postanowień tzw. małego traktatu wersalskiego z 1919 r.*, „Miscellanea Historico-Iuridica” 2019, t. XVIII, z. 1, s. 109–132; L. Robson, *Capitulations Redux: The Imperial Genealogy of the Post-World War I „Minority” Regimes*, „The American Historical Review” 2021, t. 126, z. 3, s. 978–1000.

²⁸ Por. K. Kierski, *Liga Narodów a mniejszości w Polsce*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1929, z. 4, s. 377–390; A. Kupczyk, *Z badań nad polityką państwa polskiego wobec mniejszości narodowych i etnicznych po odzyskaniu niepodległości 11 XI 1918 roku*, „Acta Erasmiana” 2014, t. VI, s. 159–173.

²⁹ Por. L. Dribins, *Kultūras autonomijas principi un iezīmes Latvijā*. Referāts seminārā „Nacionālo minoritāšu kultūras autonomijas jauna modeļa veidošanās Latvijā” 1999.gada 28.septembrī, „Latvijas Vēstnesis” 1999, nr 328/329, 6 października, s. 5; T. Koķe, I. Saleniece, *Education policy in the Republic of Latvia: lessons from experience*, „Paedagogica Historica” 2015, t. 51, z. 1–2, s. 48; *Latvijas tautkultūras 20. gadsimtā: vēstures pārskats*, Rīga 2014, s. 6; Дж. Хайден, Пауль Шуман. Защитник меньшинств, Rīga 2016, s. 100–101.

jednostronną deklarację w sprawie ochrony mniejszości, która została zaakceptowana (*took note*) przez Radę Ligi 1 września 1923 r.³⁰. Otwartość Łotwy w tych kwestiach wynikała częściowo ze względu na niewielką liczebność mniejszości narodowych, a częściowo z chęci umocnienia swojej pozycji na arenie międzynarodowej. Tym samym oba te państwa były „związane” prawem międzynarodowym, podczas gdy Związek Sowiecki, który do 1934 r. nie był członkiem Ligi Narodów, nie podpisał żadnych zobowiązań w zakresie ochrony mniejszości (za wyjątkiem pewnych ogólnych określeń, umieszczonych w dwustronnych traktatach pokojowych). Oficjalna narracja bolszewicka głosiła, iż mniejszości narodowe w ZSRS posiadają pełnię praw w ramach systemu sowieckiego, co miało służyć jako dowód przewagi i sukcesów tego modelu politycznego (rzeczywistość, jak wiadomo, była zupełnie inna). Propaganda sowiecka wykorzystywała przypadki naruszenia praw mniejszości w państwach sąsiednich, zwłaszcza na terytorium tzw. Białorusi Zachodniej i Ukrainy Zachodniej wchodzących na mocy decyzji Rady Ambasadorów z 15 marca 1923 r. w skład II Rzeczypospolitej³¹.

W dalszym ciągu lat dwudziestych konfrontacja władz bolszewickich z państwami europejskimi przybierała przede wszystkim formę wspierania ruchów komunistycznych, zwłaszcza za pośrednictwem Kominternu. Polityka ta prowadziła niekiedy do napięć dyplomatycznych (np. z Wielką Brytanią – ultimatum Curzona z 1923 r. oraz nota Chamberlaina z 1927 r.), a także do wzrostu obaw o możliwość wybuchu wojny. W relacjach sowiecko-łotewskich istotnym incydentem był napad na sowieckich kurierów dyplomatycznych w pociągu na trasie Moskwa–Ryga w 1926 r. Z kolei w stosunkach z Polską napięcia zaostrzyło zabójstwo posła ZSRS, Piotra Wojkowa, w Warszawie w 1927 r. Pomimo tych wydarzeń nie doszło do otwartego konfliktu zbrojnego. Co więcej, w 1929 r. Związek Sowiecki przystąpił do zawartego w roku poprzednim paktu Brianda–

³⁰ *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1919*, vol. XIII: *The Paris Peace Conference*, T. Dennett (Gen. Ed.), Washington 1947, s. 119; *Latvia Refuses to Sign Minorities Accord*, „Daily News Bulletin by Jewish Telegraphic Agency” 1923, nr 146, 27 lipca, s. 2; H.C. Scheu, *The heritage of the League of Nations’ minority protection system*, „Hungarian Journal of Legal Studies” 2020, nr 61, s. 358.

³¹ Пор. Нота народного комиссара иностранных дел СССР Г. В. Чичерина посланнику Польши в СССР Л. Доровскому о нарушениях польским правительством прав национальных меньшинств, гарантированных Рижским мирным договором [10.05.1924] [w:] *Польша – Беларусь (1921–1953)* : сборник документов и материалов, Минск 2012, s. 53–58; Archiwum Akt Nowych, z. Ambasada RP w Moskwie, t. 172, *List do Pana Posła RP w Moskwie* [25.01.1927] s. 3 dokumentu [teczka bez paginacji].

Kellogga, w którym deklarowano wyrzeczenie się wojny jako instrumentu polityki międzynarodowej³².

Wielki kryzys gospodarczy (1929–1933) poważnie zdestabilizował sytuację międzynarodową. Podczas gdy większość państw zmagala się z gwałtownym spadkiem produktu krajowego brutto oraz rosnącym bezrobociem, Związek Sowiecki uniknął bezpośrednich skutków kryzysu dzięki wewnętrznym represjom (szczególnie w ramach przymusowej kolektywizacji) i wskutek tego szerokiego wykorzystaniu pracy przymusowej w systemie łagrów. Jednocześnie system stalinowski ewoluował do coraz wyraźniejszego utożsamiania mniejszości narodowych z zagrożeniem zewnętrznym. Polacy i Łotysze byli postrzegani jako potencjalni „agenci obcych państw”, co legitymizowało represje wymierzone w ich społeczności, szczególnie podczas tzw. operacji narodowościowych NKWD w latach 1937–1938. Choć ZSRS podpisał w 1932 r. pakt o nieagresji z Łotwą (5 lutego) oraz z Polską (25 lipca), były one postrzegane jedynie jako tymczasowy środek odroczenia konfliktu, a nie rzeczywisty krok zmierzający do jego uniknięcia. W związku z tym wspomniane pakt miały ograniczony wpływ na wewnętrzną politykę władz stalinowskich (w tym politykę narodowościową), na którą również tylko w pewnym stopniu oddziaływały ogólne tendencje – rosnące napięcie ideologiczne (np. dojście do władzy Adolfa Hitlera w Niemczech w 1933 r.), wzmacniający się autorytaryzm (np. zamach stanu Kārlisa Ulmanisa na Łotwie w maju 1934 r.), bilateralne konflikty i rywalizacja między państwami narodowymi oraz postępująca militaryzacja polityki państw (np. zawarcie przez Łotwę, Estonię i Litwę w 1934 r. tzw. Ententy Bałtyckiej, postrzeganej w Moskwie jako potencjalny element polityki izolacji ZSRS i zagrożenia militarnego, lub podpisane w tym samym roku między Polską a Niemcami Deklaracji o niestosowaniu przemocy).

Funkcjonowanie narodowościowych rad wiejskich w ZSRS (w tym w Białorusi Sowieckiej) tylko w pewnym stopniu toczyło się pod wpływem zewnętrznych uwarunkowań geopolitycznych. Decydującym czynnikiem były warunki radykalnej transformacji wewnętrznej.

³² Po podpisaniu paktu Brianda–Kellogga w przekazie wewnętrznym ZSRS zaczęto promować narrację, zgodnie z którą Polska (nie mogąc już prowadzić otwartej walki przeciwko Związkowi Sowieckiemu) będzie dążyć do intensyfikacji działań prowokacyjnych (Por. *Pismo okólne zastępcy sekretarza Mozyrskiego Komitetu Okręgowego KP(b)B do sekretarzy rejonowych KP(b)B okręgu mozyrskiego ws. ludności polskiej* [05.1929], [w:] *Polacy w polityce sowieckiej Białorusi w latach 1919–1929. Dokumenty i materiały*, A. Gil, A. Lebediew, A. Szabaciuk (red.), Lublin 2022, s. 146).

Stan badań. Badania nad sytuacją ludności polskiej w Białorusi Sowieckiej przyciągnęły już uwagę polskich i białoruskich historyków³³. Polscy badacze najczęściej omawiali wybrane aspekty życia Polaków w BSRS. Na przykład ks. Roman Dzwonkowski SAC badał przede wszystkim aspekt religijny: *Polacy na dawnych Kresach Wschodnich. Z problematyki narodowościowej i religijnej* (Lublin 1994), *Religia i Kościół katolicki w ZSRS oraz w krajach i na ziemiach okupowanych 1917–1991. Kronika* (Lublin 2010). Mikołaj Iwanow zajmował się represjami wobec Polaków w ZSRS, w tym w Białorusi Sowieckiej: *Pierwszy naród ukarany, Polacy w Związku Radzieckim 1921–1939* (Warszawa–Wrocław 1991), *Zginęli, bo byli Polakami. Koszmar “operacji polskiej” NKWD 1937–1938* (Poznań 2017). Aspekt socjologiczno-demograficzny stał się obiektem zainteresowania Piotra Eberhardta: *Polska ludność kresowa. Rodowód, liczebność, rozmieszczenie* (Warszawa 1998). Różne aspekty stosunków polsko-białoruskich zostały poruszone przez autorów artykułów serii Studium Europy Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego *Polacy na Białorusi od końca XIX do początku XXI wieku* pod red. Tadeusza Gawina (od 2017 r.). Tematowi „budownictwa narodo-państwowego” poświęcił uwagę jedynie Zdzisław Julian Winnicki w pracy o Polskim Rejonie Narodowościowym im. Feliksa Dzierżyńskiego na terytorium BSRS: *Szkice Kojdanowskie. Kojdanowsko – Polski Rejon Narodowościowy. Uwagi o genezie i przesłankach funkcjonowania. Stan badań problematyki* (Wrocław 2005). Nie tak dawno pojawiła się książka Andrzeja Białego pt. *Mniejszość polska na Białorusi Sowieckiej w latach 1921–1939* (Przasnysz 2018), w której autor podjął próbę kompleksowego opracowania naukowego sytuacji Polaków w BSRS. Jej wynik był jednak krytycznie odebrany przez historyków³⁴. Zaznaczę, że zagadnienie polskich rad wiejskich poruszono w tej książce tylko zdawkowo.

Wśród badań nad mniejszością polską w Białorusi Sowieckiej, prowadzonych przez białoruskich historyków, gdzie również pobieżnie poruszono kwestię polskich rad wiejskich, można wymienić rozprawę doktorską Vitaliya Zhuka pt. *Polska mniejszość narodowa w BSRS (1921–1939)* (Польское национальное меньшинство в БССР

³³ Szczegółowo historiografię na ten temat streściła В. Сидоренко, *Поляки БССР в 1920–1930-х гг.: историография проблемы*, „Вестник БДУ. Сер. 3” 2012, nr 1, s. 14–18.

³⁴ А. Смалянчук, *Хаос кампіяцыі або імітацыя навукі А. Бялы, Мniejszość polska na Białorusi Sowieckiej w latach 1921–1939*, Przasnysz, Towarzystwo Przyjaciół Ziemi Przasnyskiej, 2018, 839 s., „Rocznik Centrum Studiów Białoruskich” 2021, nr 7, s. 251–260.

(1921–1939 гг.), Mińsk 2008) oraz książkę Tadeusza Gawina *Pod presją polityki. Polska mniejszość narodowa na Białorusi w latach 1919–2017* (Пад прэсінгам палітыкі. Польская нацыянальная меншасць у Беларусі ў 1919–2017 гг., Białystok 2018).

Sytuację mniejszości narodowych (w tym Polaków i Łotyszy) na ziemiach białoruskich w okresie sowieckim bada mohylewski historyk Ihar Pushkin. Należy przede wszystkim wymienić dwie jego monografie: *Udział mniejszości narodowych w życiu społeczno-politycznym Sowietkiej Białorusi (1919–1990)* (Удзел нацыянальных меншасцей у грамадска-палітычным жыцці Савецкай Беларусі (1919–1990 гг.), Mińsk 2010) oraz *Działalność publiczna i kulturalno-oświatowa mniejszości narodowych w Białoruskiej SRS (1919–1991)* (Грамадская і культурна-асветніцкая дзейнасць нацыянальных меншасцей у Беларускай ССР (1919–1991), Mohylew 2018).

Temat funkcjonowania społeczności łotewskiej poruszony został w pracach Uladzimira Tuhai'a *Łotysze na Białorusi* (Латышы на Беларусі, Mińsk 1999) oraz *Etnos łotewski w życiu społeczno-gospodarczym i kulturalnym Białorusi* (Латышскі этнас у сацыяльна-эканамічным і культурным жыцці Беларусі, Mińsk 2003). Warto także zwrócić uwagę na artykuł Dzmitryja Kryvasheya pt. *Ludność łotewska Białorusi w okresie międzywojennym* (Латышское население Беларусі в межвоенный период, „Latvijas Arhīvi” 2007, nr 2). Bezpośrednio o łotewskich radach wiejskich pisali I. Pushkin i Alena Bondarava w ramach projektu naukowo-badawczego „Łotysze i Białorusini: razem przez stulecia” (koordynator Maxim Karaliou)³⁵.

Kwestia narodowościowych rad wiejskich do dziś nie stała się tematem kompleksowych badań i opracowań naukowych. Jak jedno z poruszanych zagadnień była ona wspomniana w badaniach Siarhieja Yelizarau'a *Formowanie i funkcjonowanie systemu administracyjno-terytorialnego podziału BSRS (1919–1991)* (Формирование и функционирование системы административно-территориального деления БССР (1919–1991 гг.), Homel 2009) oraz w rozprawie doktorskiej Mikalaya Alhovika pt. *Polityka narodowościowa w BSRS (1929–1939)* (Нацыянальная палітыка ў БССР (1929–1939 гг.), Mińsk 2017). Epizodycznie pojawiają się teksty o poszczególnych

³⁵ Е. Бондарева, *Уновский национальный латышский сельсовет (1926–1934 гг.)*, „Латыши и белорусы: вместе сквозь века” 2019, nr 8, s. 68–75; И. Пушкин, *Грудиновский латышский национальный сельский совет*, „Латыши и белорусы: вместе сквозь века” 2014, nr 3, s. 44–50; І. Пушкін, *Нацыянальны латышскі сельскі савет у Галіцкай Мызе Клімавіцкага раёна Савецкай Беларусі*, „Латыши и белорусы: вместе сквозь века” 2024, nr 13, s. 46–57.

radach w ramach regionalnych konferencji naukowych prowadzonych w Białorusi. Wśród wydanych materiałów można wyróżnić teksty Fiodara Shkirandy o polskich radach wiejskich marchlewskiej i wesołowskiej³⁶. Kwestia narodowościowych rad wiejskich w kontekście istnienia dzierżyńskiego polskiego rejonu narodowościowego w pewnym stopniu została poruszona w książce Anatola Wialikiego pt. *Dzierżyńszczyzna 1932–1937. Rejon skazany na likwidację* (Warszawa 2021).

Jak wynika z powyższego, jakkolwiek drobne wzmianki o narodowościowych radach wiejskich w Białorusi Sowieckiej dość często trafiają do różnych tekstów naukowych, dotychczas nie opracowano syntezy tej kwestii. W rosyjskiej historiografii refleksja nad fenomenem narodowościowych jednostek administracyjno-terytorialnych przedstawiona jedynie³⁷ w rozprawie doktorskiej Olgi Kaykovej pt. *Narodowościowe rejon i rady wiejskie w RFSRS: historyczne doświadczenia państwa sowieckiego w rozwiązywaniu problemów mniejszości narodowych w latach 1920–1941* (Национальные районы и сельсоветы в РСФСР: исторический опыт Советского государства в решении проблемы национальных меньшинств в 1920–1941 гг., Moskwa 2007³⁸).

Metody badawcze. W trakcie pisania rozprawy doktorskiej zastosowano zarówno metody ogólnonaukowe, jak i ogólnohistoryczne. Metody ogólnonaukowe wykorzystano do opracowania podstaw teoretycznych dotyczących fenomenu narodowościowych rad wiejskich. Kluczowym było zapoznanie się z literaturą przedmiotu oraz identyfikacja głównych nurtów badawczych.

Dominującą metodą przyjętą w pracy była analiza dokumentów, obejmująca gromadzenie, selekcję, opis oraz naukową interpretację faktów zawartych w archiwalnych materiałach dotyczących funkcjonowania polskich i łotewskich narodowościowych rad wiejskich. Zastosowanie tej metody pozwoliło na odtworzenie szczegółowego obrazu omawianych rad wiejskich w Białorusi Sowieckiej. Analiza dyskursu oficjalnych dokumentów oraz przekazów prasowych umożliwiła zbadanie sposobów kreowania

³⁶ Ф. Шкирандо, *Веселовский польский сельский совет (1926–1937 гг.)*, [w:] *Лепельскі край : гісторыя, культура, людзі*, Мінск 2023, s. 219–226; Ф. Шкирандо, *Мархлевский национальный польский сельский совет в д. Филатово (1926–1937 гг.)*, [w:] *Талачынскі край : гісторыка-культурная спадчына рэгіёна*, Мінск 2024, s. 256–265.

³⁷ Tu świadomie pomijam rosyjskie badania regionalne, w których poruszano kwestię narodowościowych rad wiejskich w kontekście historii pewnego kraju lub obwodu.

³⁸ Zaznaczę, że ta rozprawa nie została wydana w postaci monografii. Ponadto praktycznie nie istnieją publikacje autorki na ten temat. Z jej autoreferatu wynika, że przed obroną ukazały się tylko trzy teksty, z których dwa opublikowano w jednym tomie stanowiącym pokłosie moskiewskiej naukowej konferencji studentów i aspirantów różnych uczelni.

wizerunku narodowościowych rad wiejskich w przestrzeni publicznej. W celu przybliżenia tego wizerunku oraz zachowania i przekazania klimatu epoki, w tekście rozprawy zastosowano język i terminologię charakterystyczne dla przekazu z okresu międzywojennego, zgodnie ze znaczeniami, jakie nadawano im w tamtym czasie. Wyjaśnienie użytych pojęć i sformułowań zamieszczono w aneksie I.

W pracy wykorzystano również metodę krytyki źródeł, mającą na celu weryfikację rzetelności materiałów archiwalnych i prasowych. Zastosowanie metody hermeneutycznej pozwoliło na głębszą interpretację znaczeń zawartych w dokumentach archiwalnych oraz uchwycenie kontekstów ideologicznych i kulturowych.

Studium przypadku wybranych rad narodowościowych pozwoliło na dokładne prześledzenie specyfiki ich funkcjonowania w określonych warunkach politycznych i lokalnych. Analiza porównawcza umożliwiła wyodrębnienie wspólnych cech oraz różnic w funkcjonowaniu polskich i łotewskich narodowościowych rad wiejskich.

Uzupełniając zastosowano metody ilościowe i jakościowe, obejmujące analizę danych statystycznych oraz opinii i zachowań ludzkich, co pozwoliło uzyskać głębszy wgląd w codzienne funkcjonowanie omawianych struktur. W pracy zastosowano także elementy historii mówionej poprzez analizę relacji ustnych, co umożliwiło uzupełnienie obrazu funkcjonowania rad o perspektywę subiektywnych doświadczeń uczestników. Za pomocą narzędzi analizy geoinformacyjnej (GIS) przedstawiono rozmieszczenie rad wiejskich na mapach, co pozwoliło uwidocznić terytorialne zależności i specyfikę ich funkcjonowania (zob. aneksy II, IV i V).

Zastosowanie wcześniej wymienionych metod pozwoliło na sformułowanie wniosków. Dzięki temu możliwa była synteza i opracowanie ogólnych założeń dotyczących funkcjonowania polskich i łotewskich narodowościowych rad wiejskich w Białorusi Sowieckiej.

Charakter i rodzaj źródeł. Podstawę do napisania niniejszej rozprawy doktorskiej stanowią źródła archiwalne, które ze względu na ich pochodzenie można podzielić na dwie grupy.

Pierwszą i liczniejszą z nich stanowią dokumenty sowieckie, przechowywane w archiwach białoruskich. Zaznaczę, że bezpośrednie dokumenty wytworzone przez

narodowościowe rady wiejskie zachowały się jedynie w formie szczątkowej³⁹. Podczas kwerend udało się odnaleźć jedynie pojedyncze protokoły wacławowskiej łotewskiej rady wiejskiej, przechowywane w Strefowym Archiwum Państwowym w Połocku. Z tego względu informacje na temat funkcjonowania tych rad należało pozyskiwać głównie z dokumentacji sowieckich i partyjnych organów różnych szczebli⁴⁰. Materiały te obejmują m.in. rozmaite sprawozdania, protokoły posiedzeń, rozporządzenia oraz inne dokumenty związane z planowaniem i wprowadzaniem bolszewickiej polityki narodowościowej. Należy przy tym pamiętać, że większość tych dokumentów jest silnie nasycona treściami ideologicznymi. Jednakże sama forma i język tych „oficjalnych” tekstów pozwalają na wyciągnięcie interesujących wniosków. Na przykład w dokumentach przeznaczonych do użytku wewnętrznego często pojawiają się studia przypadków (*case study*) obalające określone zjawiska, z czego można wnioskować o ich rozpowszechnieniu w życiu społecznym.

W wyniku kwerend przeprowadzonych w archiwach zbadano następujące zespoły dokumentów:

a) *Narodowe Archiwum Republiki Białorusi*, przede wszystkim zespół 4-п, zawierający rozmaite materiały republikańskiej partii bolszewickiej. Część dokumentów dotyczących lat trzydziestych została opublikowana w 2019 r. przez dr Irynę Ramanavą⁴¹. Dr Anatol Wialiki w 2021 r. opublikował wybór dokumentów z tego zespołu w swojej książce poświęconej dzierżyńskiemu polskiemu rejonowi narodowościowemu⁴². Zespół 701 zawiera dokumenty Komisji do Wprowadzenia Polityki Narodowościowej,

³⁹ Najprostszym wyjaśnieniem są skutki II wojny światowej. Nie można wykluczyć również innych czynników. Istnieje prawdopodobieństwo, że materiały wytwarzane przez narodowościowe rady wiejskie mogły zostać wykorzystane jako dowód „antysowieckiej działalności” podczas narodowościowych operacji NKWD prowadzonych w okresie Wielkiego Terroru. Po likwidacji narodowościowych rad wiejskich ich dokumentacja mogła zostać spisana i następnie zniszczona zarówno z powodu uznania jej za treściowo bezwartościową, jak i w ramach celowego dążenia do „wymazania” z pamięci zbiorowej faktu istnienia tych instytucji (po II wojnie światowej w BSR dominowała narracja o rzekomo jednorodnej narodowo strukturze społeczeństwa). Innymi możliwymi przyczynami zniszczenia lub zagubienia archiwaliów mógł być brak miejsc do ich przechowywania oraz trudności związane z odczytywaniem dokumentów sporządzonych w językach mniejszości narodowych.

⁴⁰ Np. dokumenty narodowościowych biur komunistów; dokumenty Komisji Narodowościowej i jej oddziałów; dokumenty rejonowych, okręgowych i republikańskich komitetów partyjnych i komitetów wykonawczych; dokumenty Instytutu Mniejszości Narodowych Białoruskiej Akademii Nauk.

⁴¹ *Улада і грамадства: БССР у 1929–1939 гады ў дакументах Сакрэтнага аддзела / Асобага сектара ЦК КП(б)Б*, I. Раманав (wyb. i oprac.), [Brak miejsca wydania] 2019. W kontekście tematu niniejszej rozprawy te wydane dokumenty opisywały tło socjalno-polityczne w większym stopniu niż zagadnienia powiązane z narodowościowymi radami wiejskimi.

⁴² A. Wialiki A., *Дzierżyńшчызна 1932–1937. Рэгон сказаны на ліквідацыю*, Warszawa 2021, s. 148–213.

obejmujące okres białorutenizacji. Znajdują się tam m.in. dane statystyczne oraz raporty z badań terenowych.

b) *Centralne Archiwum Naukowe Narodowej Akademii Nauk Białorusi*, zespół 72 zawierający dokumenty Instytutu Mniejszości Narodowych. W wyniku aktywnej działalności sekcji łotewskiej zgromadzono tam wiele interesujących materiałów dotyczących łotewskich narodowościowych rad wiejskich, w tym egzemplarz gazety ściennej z unowskiej łotewskiej rady wiejskiej – jedyny znany zachowany tego typu dokument z łotewskiej narodowościowej rady wiejskiej.

c) *Państwowe Archiwum Obwodu Witebskiego*. Najbardziej wartościowe z punktu widzenia tematyki rozprawy doktorskiej okazały się zespoły 10051, 10061 i 10062, zawierające dokumenty okręgowych komitetów partii bolszewickiej, odpowiednio: witebskiego, połockiego i orszańskiego. W dokumentacji łotewskich i polskich biur komunistów zachowało się wiele informacji o sytuacji w łotewskich i polskich ośrodkach wiejskich. Jej większość dotąd nie była wykorzystana w badaniach historycznych. Niestety, po 1930 r. (po likwidacji narodowościowych biur) wzmianki o mniejszościach narodowych zanikają. Jedynie sporadyczne informacje o unowskiej łotewskiej radzie wiejskiej można odnaleźć w zespole 160, zawierającym dokumenty Łoźnieńskiego Rejonowego Sowietu Deputatów i Rejonowego Komitetu Wykonawczego.

d) *Strefowe Archiwum Państwowe w Połocku*, zespół 150, zawierający dokumenty Uszackiego Rejonowego Komitetu partii bolszewickiej i Rejonowego Komitetu Wykonawczego, wśród których zachowały się kopie protokołów waclawowskiej łotewskiej rady wiejskiej.

Szczególne podziękowania kieruję do dr Ihara Pushkina za udostępnienie dokumentów dotyczących narodowościowych rad wiejskich z Archiwum Państwowego Organizacji Społecznych Obwodu Mohylewskiego, odnalezionych przez niego podczas własnych kwerend. Wybór materiałów z tego archiwum, jak również z Państwowego Archiwum Obwodu Mohylewskiego, na temat sytuacji ludności polskiej (w tym funkcjonowania polskich rad wiejskich) zostały opublikowane w 2022 r. przez Ihara Chodasa⁴³.

⁴³ И. Ходас, *Поляки на Могилёвщине: между двух войн*. Документы и материалы, Могилёв 2022. Zaznaczę, że to nie jest akademicka edycja źródłowa, lecz efekt pracy autora z dokumentami archiwalnymi, podejmowanej z własnej inicjatywy.

W 2022 r. w Lublinie ukazała się edycja źródłowa zawierająca m.in. dokumenty z Państwowego Archiwum Obwodu Homelskiego oraz Państwowego Archiwum Stowarzyszeń Społecznych Obwodu Homelskiego. Wśród opublikowanych materiałów poruszono również zagadnienie polskich narodowościowych rad wiejskich na Homelszczyźnie, w tym opublikowano protokół rudnia-szlagińskiej polskiej rady wiejskiej (analogicznie jak w przypadku wacławowskiej łotewskiej rady wiejskiej, dokument ten pochodzi z 1928 r.)⁴⁴.

Drugą grupę stanowią dokumenty i raporty nadesłane z Konsulatu Generalnego Rzeczypospolitej Polskiej w Mińsku, ukazujące różne aspekty życia w Białorusi Sowieckiej. Ich analiza pozwala w pewnym stopniu na zrównoważenie jednostronnej narracji obecnej w materiałach sowieckich. Ograniczenia nakładane na pracowników Konsulatu Generalnego utrudniały nawiązywanie bezpośrednich kontaktów z mieszkańcami i uniemożliwiały samodzielne wyjazdy do skupisk ludności polskiej w celu zbadania jej sytuacji⁴⁵. W rezultacie dokumenty te zawierają przede wszystkim interpretacje wydarzeń i procesów zachodzących w BSRS, rzadziej zaś – informacje uzyskane podczas prywatnych rozmów lub wyniki własnych obserwacji, możliwych jedynie w ramach zorganizowanych przez władze wizyt w placówkach gospodarczych, edukacyjnych lub kulturalnych. Materiały Konsulatu Generalnego RP w Mińsku nie zostały zgromadzone w formie samodzielnego zespołu archiwalnego, lecz w rozproszonej postaci są przechowywane w Archiwum Akt Nowych w Warszawie oraz w Centralnym Archiwum Wojskowym w Rembertowie⁴⁶. Należy podkreślić, że ich zawartość pozostaje słabo znana w białoruskiej historiografii; nie natrafiłem również na kompleksowe opracowania tych materiałów przez polskich badaczy.

⁴⁴ *Polacy w polityce sowieckiej Białorusi w latach 1919–1929. Dokumenty i materiały*, A. Gil, A. Lebediew, A. Szabaciuk (red.), Lublin 2022. Zaznaczę, że większość dokumentów tej edycji opublikowano w skrócie.

⁴⁵ Pracownicy Konsulatu Generalnego znajdowali się pod nadzorem służb specjalnych. W rocznym raporcie za 1926 r. sytuacja scharakteryzowana została następująco: *ludność tu unika bliższego kontaktu z Konsulatem, ponieważ obawia się represyj ze strony G.P.U. (Państwowego Urzędu Politycznego). Obawa ta jest zresztą całkowicie uzasadniona, gdyż Konsulat pozostaje nadal pod ścisłym nadzorem organów tej instytucji, które prowadzą ścisłą ewidencję osób zgłaszających się do Konsulatu. Dla charakterystyki stosunków lokalnych wystarczy zaznaczyć, że kilku rzemieślników, zatrudnionych w Konsulacie, zostało z tego powodu aresztowanych.* [Archiwum Akt Nowych, z. Ambasada w Moskwie, t. 198, *Raport administracyjny za rok 1926* k. 14. Cytat z zachowaniem ortografii oryginału].

⁴⁶ Wstęp do Centralnego Archiwum Wojskowego dla obywateli Rosji i Białorusi został wstrzymany do odwołania po inwazji Rosji na Ukrainę w lutym 2022 r., co uniemożliwiło przeprowadzenie tam uzupełniającej kwerendy archiwalnej.

Podczas kwerend prowadzonych w *Archiwum Akt Nowych*⁴⁷ zbadano zespoły: Ambasada Rzeczypospolitej Polskiej w Moskwie, Attaché Wojskowi RP przy rządach państw kapitalistycznych oraz Ministerstwo Spraw Zagranicznych w Warszawie. W *Centralnym Archiwum Wojskowym*, przed lutym 2022 r., przeanalizowano zespół Oddziału II Sztabu Głównego (Generalnego) z lat 1921–1939. Kwestia narodowościowych (przede wszystkim polskich) rad wiejskich pojawia się w przebadanych dokumentach jedynie sporadycznie. Pracownicy Konsulatu Generalnego oceniali to przedsięwzięcie sceptycznie, chociaż równocześnie dostrzegali jego pozytywne oddziaływanie na zahamowanie procesów asymilacyjnych ludności polskiej w Białorusi Sowieckiej.

Do tej samej grupy zaliczyć można również nieliczne dokumenty Konsulatu Republiki Łotewskiej w Witebsku, odnalezione w Państwowym Archiwum Historycznym Łotwy oraz w Hoover Institution Archives przez dr Ēriksa Jēkabsonsa i opublikowane w naszej wspólnej monografii poświęconej działalności tej placówki⁴⁸.

Drugą kategorię źródeł stanowią materiały prasowe, w szczególności wydawane w językach mniejszości narodowych. Dla Polaków w Białorusi Sowieckiej drukowano kilka periodyków⁴⁹, spośród których najbardziej wartościowa była gazeta „Orka”. Pomijając jej ideologiczno-propagandowy charakter, z publikowanych tekstów można wydobyć wiele informacji na temat życia codziennego w polskich radach wiejskich, w tym problemów, z jakimi borykały się one przez cały czas swego istnienia. W celu zbadania materiałów tej gazety przeprowadzona została kwerenda w Bibliotece Sejmowej w Warszawie. Ponadto podjąłem kwerendę uzupełniającą w Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka w Wilnie, która jednak nie przyniosła nowych danych.

Bolszewicką prasę w języku łotewskim wydawano wyłącznie na poziomie związkowym. Niemniej jednak na łamach „Komunāru Zihņa”, „Kreewijas Zihņa” i „Latweeschu Semneeks” („Walka Komunarów”, „Rosyjska Walka” i „Łotewski Rolnik”) często publikowano materiały dotyczące życia w koloniach łotewskich w Białorusi Sowieckiej, w tym działalności łotewskich rad wiejskich. Większość numerów tych periodyków została zdigitalizowana i udostępniona na portalu *periodika.lv*. W celu

⁴⁷ Prowadzenie kwerend w tym archiwum było dofinansowane w ramach programu stypendialnego Centrum Dialogu im. Juliusza Mieroszewskiego „Badaj w Polsce”.

⁴⁸ М. Королёв, Э. Екабсонс, *Консульство и консулы Латвии в Витебске*, Витебск 2017, s. 113–124.

⁴⁹ Por. J. Myśliński, *Prasa w języku polskim na Białorusi Radzieckiej 1921–1941 : (charakterystyka bibliograficzna i przegląd zawartości)*, „Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego” 1972, nr 11/1, s. 97–116.

analizy zawartości tych gazet przeprowadzono kwerendy uzupełniające w Bibliotece Akademickiej Uniwersytetu Łotewskiego w Rydze oraz w Narodowej Bibliotece Łotwy⁵⁰.

Trzecią kategorię źródeł stanowią ego-dokumenty i tzw. historia mówiona. Umożliwiają one lepsze zrozumienie kontekstu wydarzeń i tła społecznego, ale rzadko pozwalają na dokładne odtworzenie funkcjonowania narodowościowych rad wiejskich. Nieliczni pozostali przy życiu świadkowie tamtych czasów byli wówczas małymi dziećmi i zwykle nie są w stanie dostarczyć wielu informacji wykraczających poza historię własnych rodzin⁵¹. Niemniej jednak, także te świadectwa mogą być użyteczne w weryfikacji przekazów zawartych w „oficjalnych” dokumentach. W kwietniu 2010 r. zebrałem wspomnienia mieszkańców wsi Waćławowa (teren dawnej waćławowskiej łotewskiej rady wiejskiej). W lipcu 2023 r. udało mi się w Rydze przeprowadzić wywiad z Augustem Darkevičem, urodzonym na terenie grudzinowskiej łotewskiej rady wiejskiej.

Układ rozprawy doktorskiej. Rozprawa składa się z Wprowadzenia, czterech rozdziałów głównych, Podsumowania, wykazu źródeł i bibliografii oraz aneksów.

We *Wprowadzeniu* przedstawiono motywację podjęcia problemu badawczego, określono przedmiot i cel badań, sformułowano pytania badawcze i hipotezy oraz zaprezentowano zastosowane metody badawcze. Uwzględniono także stan badań oraz scharakteryzowano rodzaj wykorzystanych źródeł.

Podział pracy na cztery rozdziały został podyktowany zmianami w polityce wewnętrznej władz bolszewickich.

Rozdział pierwszy pt. *Problem stosunku władz bolszewickich do poszczególnych narodowości w Białorusi Sowieckiej* poświęcony jest analizie bolszewickiej polityki narodowościowej od przewrotu październikowego do połowy lat dwudziestych, uwagę zwrócono na ukształtowanie systemu państwowej i partyjnej kontroli nad tym zagadnieniem. Przedstawiono również sytuację na wsi białoruskiej w czasie „komunizmu wojennego” i początków bolszewickiej Nowej Polityki Ekonomicznej. Dzięki temu możliwe było zrekonstruowanie socjalno-ekonomicznej i kulturowej kondycji polskich i łotewskich gospodarstw wiejskich przed utworzeniem rad narodowościowych.

⁵⁰ Wyrażam podziękowania pani Kristianie Bełskiej za pomoc w tłumaczeniu materiałów prasowych, drukowanych w języku łotewskim w ortografii z okresu międzywojennego.

⁵¹ Por. Альфредс Элкснис: „Такие у меня воспоминания, столько я помню”, M. Šilina (tłum.), M. Karaliou (wstęp), „Латыши и белорусы: вместе сквозь века” 2025, nr 14, s. 152–167.

Omówiono też miejsce i kompetencje rady wiejskiej (w tym narodowościowej) w systemie zarządzania terytorialnego.

Rozdział drugi pt. *Narodowościowe rady wiejskie w okresie Nowej Polityki Ekonomicznej (NEPu)* koncentruje się na procesie powstawania łotewskich i polskich rad wiejskich w połowie lat dwudziestych. W tym okresie najbardziej rozwijała się polityka korienizacji, której deklarowanym celem było wspieranie rozwoju poszczególnych narodów. Przeanalizowano konsekwencje funkcjonowania łotewskich i polskich rad wiejskich w początkowym okresie ich istnienia, identyfikując dominujące tendencje, sukcesy oraz napotykanne trudności.

Rozdział trzeci pt. *Kolektywizacja i zmiany w stosunkach państwa do mniejszości narodowych* omawia sytuację polskich i łotewskich rad wiejskich w końcu lat dwudziestych i na początku lat trzydziestych. Zwrócono uwagę na gwałtowną zmianę polityki wewnętrznej władz stalinowskich, powrót do represji, masowe aresztowania i deportacje. W tym kontekście analizowano rosnącą podejrzliwość wobec mniejszości narodowych, którym coraz częściej zaczęto zarzucać nielojalność. Następowiała transformacja w narodowościowej strukturze ludności wiejskiej. Pomimo niesprzyjających okoliczności odnotowano – po raz ostatni – wzrost liczby polskich rad wiejskich, a także utworzenie polskiego rejonu narodowościowego.

Rozdział czwarty pt. *Polskie i łotewskie narodowościowe rady wiejskie w latach 1934–1939* przedstawia proces likwidacji polskich i łotewskich rad wiejskich.

W Podsumowaniu sformułowano odpowiedzi na pytania badawcze i przedstawiono wnioski odnoszące się do postawionych hipotez.

Aneksy zawierają: wyjaśniający słowniczek terminów bolszewickich z okresu międzywojennego używanych w rozprawie, mapy rozmieszczenia polskich i łotewskich rad wiejskich oraz skupisk ludności tych narodowości, a także wykaz omawianych rad z określeniem czasu ich funkcjonowania.

Rozdział I. Problem stosunku władz bolszewickich do poszczególnych narodowości w Białorusi Sowieckiej.

I.1 Bolszewicki zwrot ku narodowości i utworzenie organów regulacyjnych (1917–1925).

Kwestia narodowościowa w pewnym stopniu zaostriżyła i bez tego problematyczne procesy społeczne w Europie Wschodniej początku XX w. Wiele narodów dążyło w tym czasie ku samodzielności i poszukiwało własnej drogi do rozwoju narodowościowo-kulturalnego oraz politycznego. Te wzniosłe marzenia wykorzystywane były, rzecz jasna, przez wielkich graczy tamtej epoki. Również bolszewicy w swojej pracy agitacyjno-propagandowej nie mogli tego pominąć. Idea marksistowska w konsekwentnej realizacji mówiła o jedynie ekonomicznej podstawie procesów politycznych i państwowotwórczych, która miała neutralizować różnice narodowościowe, religijne i inne. Potrzeba konsolidacji sił w ruchu rewolucyjnym zmusiła jednak ideologów bolszewizmu, z Włodzimierzem Leninem na czele, do zwrócenia się ku takim „drugorzędnym” tematom. Nie sposób nie zgodzić się tutaj z konkluzją Viktora Dönninghaus, że po proklamacji hasła „prawa narodów do samostanowienia” w opozycji do hasła „jednej i niepodzielnej Rosji” białego ruchu, bolszewicy zdołali przyciągnąć do siebie szerokie rzesze nierosyjskiej ludności, co pod wieloma względami przesądziło o ich ostatecznym zwycięstwie⁵². Głównym celem bolszewików była jednak światowa rewolucja proletariacka, dlatego ustępstwa w kwestii narodowościowej były przez nich traktowane propagandowo i uważane wyłącznie za tymczasowe. Wynika to wyraźnie z opublikowanych prac Wł. Lenina, Józefa Stalina i innych działaczy partii bolszewickiej, jak również z dokumentów zjazdów RKP(b)⁵³. Zwieńczeniem tej linii zostało uchwalenie w dniu 15 listopada 1917 r. *Deklaracji praw narodów Rosji* według projektu J. Stalina⁵⁴. Dla zwolenników

⁵² В. Дёнингхаус, *В тени «Большого брата». Западные национальные меньшинства в СССР. 1917–1938*, Москва 2011, s. 53.

⁵³ В.И. Ленин, *Национальный вопрос* : сборник, Москва 2023; И.В. Сталин, *Марксизм и национальный вопрос*, [w:] И.В. Сталин, *Сочинения*, t. 2, Москва 1946, s. 290–367; ЦК РКП(б)–ВКП(б) и национальный вопрос, cz. 1 : 1918–1933 гг., Л.С. Гатагова, Л.П. Кошелева, Л.А. Роговая (układ.), Москва 2005.

⁵⁴ *Декларация прав народов России*, [w:] *Декреты советской власти*, t. 1 : 25 октября 1917 г. – 16 марта 1918 г., Москва 1957, s. 39–41.

bolszewizmu najważniejszymi miały się stać postulaty o równości i suwerenności narodów Rosji, o ich prawie do swobodnego samostanowienia, aż do secesji i utworzenia niepodległych państw włącznie. Twórcy tego dokumentu podkreślili jednak w samym tekście coś innego – zastąpienie carskiej polityki dzielenia i antagonizowania narodów polityką dobrowolnego i uczciwego zjednoczenia wszystkich w państwie sowieckim. Większość jednakże nie zwracała (lub nie chciała zwracać) na to uwagi. Początkowa słabość nowej administracji nie pozwoliła bolszewikom całkowicie zdławić odśrodkowych procesów państwowotwórczych na narodowościowych peryferiach dawnego imperium.

Instytucje państwowe. Ludowy Komisariat ds. Narodowości. Wcieleniem polityki narodowościowej państwa sowieckiego miał się zająć powołany w dniu 8 listopada 1917 r. Ludowy Komisariat ds. Narodowości (Narkomnac). Na jego czele stanął J. Stalin. Główne zadania komisariatu były określone dość szeroko:

a) zapewnienie pokojowego współistnienia i współpracy wszystkich narodowości RFSRS;

b) wspieranie rozwoju materialnego i duchowego wszystkich narodowości z uwzględnieniem specyfiki ich kultury, tradycji i statusu ekonomicznego;

c) nadzorowanie wdrażania polityki narodowościowej rządu sowieckiego⁵⁵.

Ten ostatni postulat był bodajże głównym i jedynym możliwym do osiągnięcia w warunkach trwającej wojny domowej. Centrum potrzebowało kanałów komunikacji z peryferiami narodowościowymi, aby zachować nad nimi dominację. Narkomnac mógł to ułatwić. W ramach struktury tego organu utworzono odrębne jednostki narodowościowe (początkowo – komisariaty). Proces ten rozpoczął się bezpośrednio w listopadzie 1917 r. (powstał Komisariat ds. Polskich⁵⁶) i trwał do początku 1919 r. Ogólna liczba takich podmiotów sięgnęła 21. Przez cały ten czas jednak miała miejsce pewna reorganizacja, w wyniku której część komisariatów połączyła się ze sobą, a jednocześnie powstawały też inne⁵⁷.

Narkomnac działał nie tylko na terytorium Rosji Sowieckiej, ale również na terenach przyległych, w tym ziemiach białoruskich i ukraińskich. Kierunek zachodni był

⁵⁵ Е. Минеева, *Наркомнац РСФСР: цели, задачи, структура*, „Вестник Чувашского университета. Гуманитарные науки” 2006, nr 7, s. 27.

⁵⁶ W. Najdus, *Powstanie Komisariatu do Spraw Polskich i pierwsze półrocze jego działalności*, „Przegląd Historyczny” 1967, t. 58, nr 3, s. 408–436.

⁵⁷ Г. Макарова, *Народный комиссариат по делам национальностей РСФСР. 1917–1923 гг. : Исторический очерк*, Москва 1987, s. 16.

powszechnie uważany za obiecujący z punktu widzenia eksportu światowej rewolucji proletariackiej do krajów europejskich. Nie bez powodu jako pierwsze powstały komisariaty tzw. „narodów Zachodu”⁵⁸.

W grudniu 1918 r. opublikowano *Instrukcję organizacji terenowych wydziałów ds. narodowościowych*⁵⁹ (te wydziały miały zastąpić dotychczasowe komisariaty). Dokument zatwierdził kolejność ich powstania przy władzach lokalnych, a także określił strukturę, cele, formę kierowania i podległość. Należy zauważyć, że od początku istnienia tych organów ich możliwości były znacznie ograniczone. Przede wszystkim wynikało to z podwójnego podporządkowania: na zasadach ogólnych wydziały podlegały lokalnym komitetom wykonawczym, a jednocześnie były przedstawicielami Ludowego Komisariatu ds. Narodowości. Taki stan rzeczy powodował sprzeczności, które hamowały podjęcie decyzji i zatem działań w sprawie wcielania rządowej polityki narodowościowej.

Już latem 1919 r. Narkomnac planowano zlikwidować, ale zamiast tego przeprowadzono kolejną reorganizację struktury komisariatu, a jego zadania sformułowano bardziej szczegółowo:

- a) opracowywanie projektów dokumentów dotyczących zagadnień polityki narodowościowej;
- b) reprezentowanie interesów regionów autonomicznych w organach centralnych przy omawianiu spraw budżetowych i podatkowych;
- c) zjednoczenie i kierowanie wszystkimi przedstawicielstwami autonomii oraz tworzenie własnych przedstawicielstw przy Centralnych Komitetach Wykonawczych (CKW) w autonomiach;
- d) gromadzenie i badanie materiałów związanych z życiem poszczególnych narodów;
- e) organizowanie specjalnych instytutów i kursów do szkolenia „robotników politycznych i sowieckich pochodzenia nierosyjskiego”⁶⁰.

W rzeczywistości zadania te były po prostu rozwinięciem podstawowych trzech zadań sformułowanych podczas tworzenia Narkomnacu, ale tutaj podkreślono

⁵⁸ *Пять лет власти Советов*, Москва 1922, s. 230.

⁵⁹ *Инструкция об организации отделов по делам национальностей*, „Жизнь национальностей” 1918, nr 6, 15 grudnia, s. 16–21.

⁶⁰ К. Саипова, *Цели и задачи создания Наркомнаца РСФСР и его отделов*, „Научная жизнь” 2011, nr 2, s. 65–69.

administracyjno-organizacyjny kierunek działania. Kontynuacja działań wojennych jednak nadal stawiała znaczne przeszkody w pracy.

W trakcie skomplikowanego procesu kształtowania białoruskiej państwowości w latach 1918–1920 kwestii narodowościowej nie poświęcono wiele uwagi ze względu na istnienie innych problemów o fundamentalnym znaczeniu. Chociaż druga proklamacja Sowieckiej Socjalistycznej Republiki Białorusi (SSRB) 31 lipca 1920 r. stała się formalnym przywróceniem⁶¹ białoruskiej sowieckiej państwowości, nie było to jeszcze wówczas uznane przez rząd w Moskwie (i nawet w Mińsku) za konieczne. Już 10 września 1920 r. funkcje polityki zagranicznej SSRB zostały przekazane RFSRS. Zrobiono to celowo przed przeniesieniem rokowań pokojowych między Polską a Rosją Sowiecką do Rygi. Ta podjęta przez władze w Moskwie decyzja wykluczała Białorusinów z udziału w negocjacjach, chociaż dotyczyła również terytorium proklamowanej SSRB. Niemniej jednak białoruską sowiecką państwowość udało się zachować. Pomimo tego, iż w zależności administracyjnej od Mińska pozostało jedynie 6 powiatów guberni mińskiej, władze zaczęły deklarować konieczność prowadzenia polityki narodowościowej w celu „dostosowania aparatu do potrzeb ludności”⁶². Rozumiano przez to przede wszystkim możliwość komunikowania się obywateli z poszczególnymi instytucjami państwowymi w ich ojczystym języku. Trzeba podkreślić fakt, iż od tego czasu języki białoruski, rosyjski, polski i żydowski (jidysz) zaczęto podnosić do rangi języków państwowych⁶³. Wzorem RFSRS w marcu 1921 r. w Białorusi Sowieckiej utworzono Ludowy Komisariat ds. Narodowości z Motlem Kiperem⁶⁴ na czele. Jednakże już 15 stycznia 1922 r. Komitet Centralny Komunistycznej Partii (Bolszewików) Białorusi (KC KP(b)B) zdecydował o likwidacji tej instytucji⁶⁵.

⁶¹ Proklamacja 31 lipca 1920 r. była postrzegana przez rząd bolszewicki jako „przywrócenie” BSRS, początkowo proklamowanej 1 stycznia 1919 r. w Smoleńsku. Już w lutym ona została rozdzielona i częściowo połączona z Litwą (tzw. LitBel SRS), a w ciągu miesiąca Wojsko Polskie zajęło całość tego terytorium.

⁶² С. Захаркевич, *Деятельность Комиссии по осуществлению национальной политики ЦИК БССР в отношении этнических меньшинств в 1920–1930 гг.*, „История повседневности” 2020, nr 3, s. 71.

⁶³ Dekret w tej sprawie został wydany przez Radę Komisarzy Ludowych (RKL) BSRS 6 lutego 1921 r. Zaznaczę, że w Konstytucji BSRS z 1927 r. nie było mowy o językach państwowych, jedynie o równorzędności języków białoruskiego, rosyjskiego, polskiego i żydowskiego.

⁶⁴ Motl Kiper (1896–1938) – były członek Bundu. Po likwidacji Narkomnacu SSRB pracował jako redaktor żydowskiego tygodnika „Der Kommunistischen Weg” w Homlu. Od 1924 r. pracował w Ukrainie Sowieckiej. Zginął w czasie Wielkiego Terroru.

⁶⁵ С. Захаркевич, *Деятельность Комиссии...*, s. 71–72.

Krótki okres działalności białoruskiego Narkomnacu nie pozwala z pewnością stwierdzić, czy w jego ramach powstały odrębne wydziały narodowościowe (mogły to być wydziały polski i żydowski). Materiały archiwalne również nie dają możliwości jednoznacznego określenia, kiedy w białoruskich miastach, wchodzących wówczas w skład RFSRS, powstały polskie i łotewskie podwydziały. Przykładowo w Witebsku, gdzie w czasie przewrotu bolszewickiego przebywała znaczna ilość Łotyszów, należy przypuszczać, iż podwydział taki powstał natychmiast. Dokumenty z 1922 r. świadczą o dość aktywnej działalności Łotewskiego Pododdziału Gubernialnego Oddziału ds. Narodowości: odbywały się liczne wyjazdy przedstawicieli do łotewskich kolonii⁶⁶ w celu objaśnienia mieszkańcom polityki państwowej, rozwiązywania konfliktów pomiędzy Łotyszami a większością narodowościową, a także zbierania informacji statystycznych (liczba populacji, warunki życia etc.)⁶⁷. Pewne sukcesy odnosił również polski pododdział. Jednak 3 stycznia 1922 r. wszystkie pododdziały Witebskiego Gubernialnego Oddziału ds. Narodowości zlikwidowano, a pozostali jedynie sami instruktorzy do spraw poszczególnych narodowości⁶⁸ (oddział istniał do listopada 1923 r.). Zaznaczę, że w kolejnych latach funkcjonowały sekcje narodowościowe przy gubernialnych oddziałach ds. wychowania społecznego (oświaty).

W ciągu 1920 r. (głównie po klęsce Armii Czerwonej w Polsce) przywódcy bolszewicy zaczęli stopniowo zdawać sobie sprawę, że na tym etapie nie jest możliwa rewolucja o zasięgu światowym. Okoliczności zmusiły ich do taktycznego zawarcia traktatów pokojowych ze swoimi przeciwnikami, a także do przechodzenia w tryb normalnego życia. Umowy o bliskiej współpracy zostały zawarte ze wszystkimi republikami sowieckimi, które powstały obok Rosji Sowieckiej. Spadek znaczenia Ludowego Komisariatu ds. Narodowości RFSRS determinowany był nie tyle takim „rozwiązaniem kwestii narodowościowej”, ile rosnącą rolą partii i przejęciem przez nią dominacji nad organami państwowymi (sowietami i komitetami wykonawczymi)⁶⁹. W

⁶⁶ Tym słowem wówczas w dokumentach i obiegu nazywano skupiska ludności łotewskiej i niemieckiej.

⁶⁷ Państwowe Archiwum Obwodu Witebskiego (DAVc), z. 2347, op. 1, t. 3, *Мандат* k. 1; Ibidem, *Удостоверение* k. 12.

⁶⁸ DAVc, z. 2347, op. 1, t. 3, m, *Выписка из протокола заседания бюро Латсекции Р.К.П. от 3-го января 1922 г.* k. 32.

⁶⁹ W angielskojęzycznej historiografii określano to jako powstanie *party-state* (państwa-partii). Zob. szczeg. P. Puchalski, *Polityka narodowościowa i kolonialna Związku Radzieckiego w ujęciu historiografii amerykańskiej*, „Przegląd Wschodnioeuropejski” 2019, nr X/1, s. 103–114.

warunkach pokojowej egzystencji na pierwszy plan wysunęła się kwestia stworzenia monolitycznego socjalistycznego państwa-fortecy, otoczonego przez wrogie mu kraje kapitalistyczne. Tym samym wspieranie instytucji propagandowych (a są przesłanki, by uważać Narkomnac za właśnie taki podmiot⁷⁰) stało się nieistotne. Ludowy Komisariat ds. Narodowości RFSRS przez kilka lat przechodził reorganizację, aż do ostatecznej likwidacji 9 kwietnia 1924 r. Z formalnego punktu widzenia było to konsekwencją ostatecznego ustalenia struktury i kompetencji organów utworzonego w grudniu 1922 r. Związku Socjalistycznych Republik Sowieckich (ZSRS). Funkcje Narkomnacu zostały przekazane Wszechzwiązkowemu CKW, a także kilku nowym organizacjom państwowym, przy czym każda z nich miała własny zakres odpowiedzialności i właściwy obszar działania na rzecz „budowy narodowościowo-państwowej”. Z kolei CKW republik związkowych tworzyły własne wydziały do koordynacji wszelkich spraw narodowościowych.

Instytucje partyjne. Narodowościowe biura komunistów. Partia bolszewicka równolegle do organów państwowych nie traciła z pola widzenia kwestii narodowościowej. Mikołaj Iwanow trafnie zauważa, że bolszewicy doskonale rozumieli, że otwarta konfrontacja władzy sowieckiej z mniejszościami narodowymi, rozbudzonymi przez wydarzenia rewolucji i wojny domowej, nie daje nadziei na sukces, a może nawet okazać się szkodliwa dla interesów partii bolszewickiej⁷¹. Wiodąca rola tej właśnie partii miała się stać podstawą konsolidacji wielonarodowego państwa, a to z kolei wymagało sowietyzacji i zjednoczenia różnych grup etnicznych w warunkach kompletnej kontroli partyjnej. Jej zapewnienie wymagało aktywnej pracy politycznej i propagandowej wśród mniejszości narodowych, które żyły poza granicami swoich republik lub obszarów autonomicznych, o ile w ogóle takowe posiadały. Położono nacisk na narodowościowe elity partyjne, które jeszcze przed rewolucją zostały zgrupowane w odrębne sekcje narodowościowe Socjaldemokratycznej Partii Robotniczej Rosji, a następnie RKP(b). Takie sekcje narodowościowe były tworzone zgodnie z zasadą narodowościowo-terytorialną, tzn. każda z nich obejmowała wszystkich członków i kandydatów do partii

⁷⁰ Пор. Г. Макарова, *Народный комиссариат по делам национальностей РСФСР...; Пять лет власти Советов*, Москва 1922, s. 220–259.

⁷¹ M. Iwanow, *Polska autonomia w Związku Sowieckim 1925–1935. Aspekt prawno-polityczny*, [w:] T. Gawin (red.), *Polacy na Białorusi : Od końca XIX do początku XXI wieku. Wybrane problemy stosunków polsko-białoruskich*, Warszawa 2017, s. 170.

na terytorium danej guberni lub powiatu (ros. *ujezdu*). Na celu zaś miały propagowanie idei bolszewickich wśród ludności w jej ojczystym języku z uwzględnieniem poziomu rozwoju gospodarczego i kulturalnego. Przykładowo w Witebsku istniał tzw. „rejon łotewski”, który podczas wydarzeń 1917 r. odegrał znaczną rolę w ustanowieniu w mieście władzy bolszewików⁷².

Można wskazać momenty kluczowe w procesie włączania sekcji narodowościowych w struktury partii bolszewickiej w latach 1919–1921. W październiku 1919 r. opublikowano *Projekt Regulaminu organizacji wydziałów agitacji i propagandy (APO) wśród mniejszości narodowych w ramach komitetów RKP(b)*. Sekcje narodowościowe zostały w nim zakwalifikowane jako oddziały specjalne, które nie miały odrębnych zadań organizacyjnych i działały w ramach komitetów partyjnych (partkomów) i przeznaczone były do pracy agitacyjnej i propagandowej wśród niektórych grup etnicznych.

11 listopada 1920 r. KC RKP(b) ostatecznie zatwierdził i opublikował *Regulamin Sekcji Narodowościowych Komitetów Partyjnych RKP*. Dokument oddzielił sekcje narodowościowe od bezpośredniego podporządkowania partkomom i uczynił je pododdziałem APO. Aparat sekcji narodowościowych był obsadzony w zależności od wielkości i charakteru pracy, a skład obowiązkowo musiał być zatwierdzony przez komitet partyjny. Wszystkie ważne dokumenty miały być podpisywane przez szefa APO (lub sekretarza partkomu) i sekretarza sekcji narodowościowej.

X Zjazd RKP(b), który odbył się w dniach 8–16 marca 1921 r., w dziedzinie polityki narodowościowej ustanowił reorganizację oddziałów mniejszościowych w pododdziały APO z pozbawieniem ich wszelkich funkcji organizacyjnych na rzecz organizacyjno-instruktorskich oddziałów. Podczas tego zjazdu po raz pierwszy oficjalnie proklamowano walkę z „szowinizmem wielkorosyjskim” oraz „nacjonalizmem lokalnym”. Te dwie tendencje były decydujące w ciągu kolejnych piętnastu lat funkcjonowania bolszewickiej polityki narodowościowej.

26 września 1921 r. Biuro Organizacyjne KC RKP(b) zatwierdziło nowy *Regulamin pododdziałów mniejszości narodowych i sekcji narodowościowych APO komitetów partyjnych*. Regulamin ustanowił pracę polityczną wśród nacmniejszości (tzn. mniejszości narodowych) w ich języku ojczystym jako główne (i bodaj jedyne) zadanie

⁷² *Красная быль: большевики в Витебске*. Сборник статей, воспоминаний и материалов, С. Крылов (red.), Витебск 1923, s. 27 nn.

sekcji narodowościowych. Wszelkie inne rodzaje działalności (jak konsultacje organizacji partyjnych w sprawie pracy wśród nacmnieszości, praca wśród kobiet, praca z młodzieżą etc.) miały być koordynowane z odpowiednimi wydziałami partkomów i Komsomołu⁷³. Również wszystkie biura centralne sekcji narodowościowych, które wcześniej podlegały bezpośrednio KC, zostały podporządkowane utworzonemu na mocy APO KC RKP(b) Pododdziałowi Nacmnieszości.

Rola i znaczenie sekcji narodowościowych w komitetach partyjnych zmieniały się zgodnie z tymi samymi tendencjami, które charakteryzowały oddziały narodowościowe w komitetach wykonawczych. Mimo tego działalność sekcji narodowościowych partii bolszewickiej na ziemiach białoruskich była skuteczniejsza od pracy jednostek Narkomnacu. W szczególności dotyczyło to sekcji łotewskich, których organizacje powstały jeszcze przed przewrotem październikowym. W 1921 r. w Witebsku aktywnie działała Sekcja Łotewska (Łatsekcja) kierowana przez biuro. Ona zajmowała się pracą agitacyjno-propagandową wśród Łotyszy w mieście i, w miarę możliwości, na wsi. Były to generalnie wyjazdy z referatami oraz kolportaż gazety Centralnego Biura Sekcji Łotewskich „Kreewijas Zihņa” („Walka Rosyjska”). W Witebsku Łatsekcja miała w swej pieczy klub łotewski. Aby zapewnić kadrę do pracy podjęła ona działania w celu zarejestrowania wszystkich Łotyszy komunistów pracujących w organach sowieckich i partyjnych oraz zachęcenia ich do pracy z ludnością łotewską w terenie. Uczestnictwo w zorganizowanych szkołach oraz kółkach politycznej gramoty⁷⁴ i marksistowskich miało przyczynić się do podniesienia poziomu wykształcenia Łotyszów komunistów⁷⁵.

Nieco gorzej funkcjonowało Polskie Biuro (Polbiuro) w Witebsku, zorganizowane pod koniec 1920 r. Tłumaczono to mniejszym odsetkiem samej ludności polskiej oraz

⁷³ Komunistyczny Związek Młodzieży (Komsomoł) – komunistyczna organizacja młodzieży, powstała w 1918 r. Od 1922 r. pełna nazwa brzmiała Wszechzwiązkowy Leninowski Komunistyczny Związek Młodzieży.

⁷⁴ Kółko politgramoty – forma edukacji wśród członków partii bolszewickiej i kandydatów do niej, mająca na celu narzucanie określonych poglądów politycznych. Integralną część tych zajęć stanowiło czytanie tekstów Wł. Lenina i klasyków marksizmu, rezolucji zjazdów oraz gazet. KC RKP(b) podkreślał, że głównym zadaniem szkół i kółek politgramatycznych nie jest przekazanie akademickiej wiedzy, lecz kształtowanie ideologicznej spójności i jedności partyjnej. Edmund Jezierski określił to jako *abecadło polityczne, polegające na młóceniu w kółko jednej i tej samej nauki o podstawach leninowskiej nauki komunizmu* [E. Jezierski, *Prawda o Sowietach*, Warszawa 1927, s. 34].

⁷⁵ DAVc, z. 10050, op. 1, t. 441, *Доклад о деятельности Латсекции РКП за время с 1-го декабря по 1-е марта 1922 г.* k. 3–3v.; Ibidem, t. 666, *Отчёт о деятельности Латбюро Губкома РКП(б) за время с 1-го июня по 31-е июля 1923 года* k. 3–4; DAVc, z. 10051, op. 1, t. 666, *Отчёт о работе Латбюро Витугоркома КПБ(б) за март–апрель месяцы 1924 г.* k. 1–1v.

mizerną liczbą miejscowych Polaków komunistów, w środowisku których często dochodziło do konfliktów⁷⁶. Dopiero od połowy 1922 r. sytuacja uległa poprawie: uwzględniono i skonsolidowano Polaków komunistów, zbadano stan szkolnictwa polskiego w regionie, poczyniono wyjazdy do zamieszkałych przez ludność polską wsi, podczas których odbywały się zebrania i wygłaszano referaty na temat polityki państwowej i sytuacji w Polsce (oczywiście propagowano ustrój bolszewicki), kolportowano literaturę polską wydawaną w Moskwie⁷⁷.

W 1923 r. praca wszystkich biur mniejszości narodowych została usystematyzowana i poczęła się rozwijać. Starania o ratowanie budżetu doprowadziły jednak do redukcji etatów pracowników biur narodowościowych w ciągu roku, co natychmiast miało wpływ na zahamowanie efektów dotychczasowych działań⁷⁸.

Taki stan rzeczy nie powinien zaskakiwać. Dla przywódców partii bolszewickiej działalność w sprawie narodowościowej była niczym więcej niż tylko czasowym ustępstwem. Potwierdza to list J. Stalina do Wł. Lenina z 22 września 1922 r.:

Przez cztery lata wojny domowej, kiedy z przyczyny interwencji byliśmy zmuszeni demonstrować liberalizm Moskwy w kwestii narodowościowej, zdążyliśmy mimo własnej woli wychować wśród komunistów prawdziwych i konsekwentnych socjalniepodległościowców. [...] Młoda generacja komunistów na peryferiach odmawia się rozumieć grę w niepodległość jako grę, uparczywie przyjmując słowa o niepodległości za dobrą monetę i również potrzebując od nas wcielenia w życie litery Konstytucji niepodległych republik⁷⁹.

Bezpośrednio w SSRB od połowy 1922 r. głównym zadaniem kierownictwa było odzyskanie etnicznych ziem białoruskich, które pozostawały w RFSRS⁸⁰. Funkcjonowanie w ramach 6 powiatów dawnej guberni mińskiej skutkowało szybką likwidacją SSRB i włączeniem jej terytorium do obwodu zachodniego (opcja ta była rozważana przez

⁷⁶ DAVc, z. 10050, op. 1, t. 339, *Протокол 2-й губернской конференции коммунистов-поляков от 26 октября 1921 г.* k. 23–24v; K.G. Kozłowski, *Biuro Polskie KP(b)B na Witebszczyźnie w latach dwudziestych XX wieku*, [w:] T. Gawin (red.), *Polacy na Białorusi od Powstania Styczniowego do XXI wieku*, t. VIII *Instytucje i organizacje polskie na terytorium obecnej Białorusi na tle mniejszości białoruskiej w Polsce*, Warszawa 2024, s. 202.

⁷⁷ DAVc, z. 10050, op. 1, t. 439, *Отчёт о работе Губпольбюро РКП за ноябрь месяц 1923 года*, k. 13–13v.

⁷⁸ Ibidem, t. 666, k. 4; Ibidem, t. 810 *Доклад о работе Польбюро Витгубкома РКП(б)* [07.1923] k. 39.

⁷⁹ Op. cyt.: M. Kasцюk, *Большавіцкая сістэма ўлады на Беларусі*, Мінск 2000, s. 57.

⁸⁰ С. Елизаров, *Формирование и функционирование...*, s. 69–72; А. Маркава, *Шлях да савецкай нацыі : Палітыка беларусізацыі, 1924–1929*, Мінск 2016, s. 52–53.

Państwowy Komitet Planowania ZSRS w ramach reformy administracyjnej⁸¹). Starania zakończyły się sukcesem na początku 1924 r., kiedy do BSRS⁸² zostały przyłączone ziemie Witebszczyzny, Mohylewszczyzny oraz Mścisławszczyzny. Ale władze w Mińsku nie zapominały i o wewnętrznej polityce narodowościowej. W polskiej historiografii brak zgody co do daty powstania Biura Polskiego w SSRB, o czym szerzej pisze Andrzej Biały w swojej monografii⁸³. Według dokumentów archiwalnych Biuro Polskie w Mińsku powstało 17 listopada 1920 r.⁸⁴, w przededniu III Zjazdu KP(b)B. Między innymi na zjeździe tym postanowiono, że przedstawiciele wszystkich narodów mieszkających na terytorium republiki powinni wchodzić w skład instytucji i władz państwowych⁸⁵. O sukcesach Polbiura dowiadujemy się ze sprawozdania jego sekretarza, tow. Waclawskiego, za pierwszy rok funkcjonowania. Początkowo planowano pracę jedynie w Mińsku i głównie wśród uchodźców i jeńców. Praca wśród kobiet i młodzieży nie miała powodzenia ze względu na dominację w tym środowisku „elementu drobnomieszczańskiego” oraz inspirowane przez polskie władze „szpiegostwo”⁸⁶. Stopniowo jednak działalność Polbiura się rozszerzała. Powstały lokalne polskie biura we wszystkich powiatach, w Mińsku otworzył się Polski Klub Robotniczy imienia Róży Luksemburg i zaczęła działać czytelnia. Nowy skład Polbiura został zatwierdzony przez KC KP(b)B 6 stycznia 1922 r. Jednocześnie funkcjonowało Biuro Główne Sekcji Żydowskiej przy KC KP(b)B⁸⁷. Praca wśród Polaków była na ogół trudna z powodu niedostatecznego finansowania i braku kadry, zaś część ambitnych Polaków komunistów postrzegała pracę wśród ludności rosyjsko-białoruskiej za sprzyjającą awansom w hierarchii partyjnej, za co okazjnie inni członkowie biura stawiali im zarzuty o karierowiczostwo⁸⁸. Wskutek powyższego działalność biur polskich na początku lat dwudziestych miała charakter głównie teoretyczny i polegała na zjednoczeniu Polaków komunistów w celu prowadzenia planowej pracy w przyszłości.

⁸¹ С. Елизаров, *Формирование и функционирование...*, s. 62–65.

⁸² Od tego czasu w dokumentach już nie występuje skrót SSRB.

⁸³ A. Biały, *Mniejszość polska na Białorusi Sowieckiej w latach 1921–1939*, Przasnysz 2018, s. 155–156.

⁸⁴ Narodowe Archiwum Republiki Białorusi (NARB), z. 4-п, op. 1, t. 633, *Протокол 1-ой Конференции Коммунистов-поляков Белоруссии проходившей 10, 11, 12 и 13 Ноября 1921 г. в г. Минске* k. 2.

⁸⁵ І. Пушкін, *Грамадская і культурна-асветніцкая дзейнасць нацыянальных меншасцей у Беларускай ССР (1919–1991)*, Магілёў 2018, s. 65.

⁸⁶ NARB, z. 4-п, op. 1, t. 633, *Протокол 1-ой Конференции...* k. 2–4.

⁸⁷ І. Пушкін, *Грамадская...*, s. 65.

⁸⁸ DAVc, z. 10051, op. 1, t. 154, *Протокол № 8* k. 19v. (tu i dalej tytuły dokumentów przytaczam w ortografii oryginału); NARB, z. 4-п, op. 1, t. 1234, *Sprawozdanie Biura Polskiego C.B.K.P.B. za 1923 rok* k. 4.

Dotychczas kwestia sekcji łotewskiej nie pojawiła się, a to z uwagi na niewielką liczebność ludności łotewskiej w ówczesnym białoruskim państwie sowieckim. Dopiero po pierwszym rozszerzeniu granic BSRS w marcu 1924 r., kiedy populacja republiki znacznie wzrosła (z 1,5 do 4,2 mln ludności), kwestia łotewska stała się bardziej aktualna. Mimo tego władze w Mińsku nadal zachowywały w tej sprawie bezczynność. Aktywność Witebskiego Biura Sekcji Łotewskiej była *sui generis* katalizatorem w rozwiązywaniu problemów organizacji sektora łotewskiego KC KP(b)B. Na jego posiedzeniu w dniu 10 czerwca 1924 r. odnotowano, że ze względu na brak ośrodka łotewskiego w Białorusi Sowieckiej realizacja pracy z Łotyszami napotyka różne przeszkody. Komitet Centralny jednak prawie nie zwracał uwagi na ten problem z racji niewielkiej liczby Łotyszów w okolicach Mińska. Biorąc pod uwagę, że według danych statystycznych na terenie dawnej guberni witebskiej mieszkało ponad 11,5 tys. Łotyszów (w tym około 6 tys. w powiecie witebskim), Biuro Sekcji Łotewskiej przez Witebski Powiatowo-Miejski Komitet KP(b)B zwróciło się do KC KP(b)B o pozwolenie i sfinansowanie zwołania w Witebsku konferencji łotewskiej w celu zorganizowania łotewskiego ośrodka i wyboru przedstawicieli do Centralnego Biura Łotewskiego Białorusi, z określeniem jego lokalizacji w Witebsku, uznanym za centrum ludności łotewskiej BSRS⁸⁹.

Mińsk nie zamierzał się jednak z nikim dzielić żadnymi uprawnieniami. Nieco ponad tydzień po otrzymaniu apelu z Witebska (19 czerwca) KC KP(b)B powołał w Mińsku Tymczasowe Biuro Łotewskie, które 14 lipca 1924 r. zostało ostatecznie zatwierdzone jako Centralne Biuro Sekcji Łotewskich przy KC KP(b)B (Centralne Łatbiuro)⁹⁰. Stanowisko odpowiedzialnego sekretarza objął Jan Klawin-Wachsman⁹¹.

Do głównych zadań Centralnego Łatbiura należało:

a) gromadzenie materiałów statystycznych dotyczących ludności łotewskiej BSRS;

⁸⁹ DAVc, z. 10051, op. 1, t. 244, *Протокол № 5* k. 14–14v.

⁹⁰ NARB, z. 4-п, op. 1, t. 1898, *Выписка з пратаколу № 9 пасяджэння сакратарыяту ЦК КП(б)Б ад 14.07.1924 аб перайменаванні Латбіуро ЦК* k. 9.

⁹¹ Jan Klawin-Wachsman (1883–1938) – bolszewicki działacz, członek partii z 1905 r., pochodzący z rodziny robotniczej. W czasie I wojny światowej w szeregach łotewskich strzelców. W BSRS z 1923 r., pracował w komisji kontrolnej. Został pierwszym sekretarzem Centralnego Łatbiura. We wrześniu 1925 r. skierowany do Komitetu Centralnego RKP(b). Pracował w Ukraińskiej SRS, Krymskiej Autonomicznej SRS, Leningradzie. W 1936 r. otrzymał tytuł wojennego prawnika I-go stopnia. W latach 1936–1937 był członkiem Kolegium Trybunału Wojennego w Charkowskim Okręgu Wojennym. Później na stanowisku instruktora w Moskwie. Od sierpnia 1937 r. dyrektor Kaszyrskiego Leschozu. Aresztowany w grudniu 1937 r., rozstrzelany w lutym 1938 r. [*История Государственного архива Российской Федерации. Документы. Статьи. Воспоминания*, С.В. Мироненко (red.), Москва 2010, s. 561–562].

b) nawiązywanie relacji z sekcjami, które pracowały na rzecz rozszerzenia granic BSRS, a także organizowanie nowych sekcji tam, gdzie mieszkała znaczna ilość ludności łotewskiej;

c) praca wśród ludności łotewskiej w miastach i na wsi;

d) utworzenie łotewskich rad wiejskich w BSRS i kierowanie pracą komunistów w tych radach wiejskich;

e) praca partyjno-edukacyjna wśród łotewskiej młodzieży i kobiet;

f) zaangażowanie członków partii pochodzenia łotewskiego w pracę wśród Łotyszów;

g) wykonywanie poleceń i dyrektyw KC;

h) dostarczanie literatury do łotewskich chat-czytelni i kółek łotewskich w domach ludowych⁹².

Należy zaznaczyć, że przytoczony powyżej zakres przewidywanych prac był znacznie większy niż ten określony w Regulaminie z 1921 r. i był zbliżony do zadań, jakie wcześniej postawiono przed wydziałami Narkomnacu. Można przepuszczać, że od 1924 r. biura polskie i żydowskie miały analogiczne zadania. Do ich realizacji potrzebny był znaczący zasób organizacyjno-kadrowy, którego zebranie nastroczało oczywistych problemów. Na przykład w powiecie mozyrskim, w którym zamieszkiwała najliczniejsza grupa komunistów Polaków, przez długi czas nie znaleziono odpowiedniego pracownika, ponieważ w większości byli *albo bardzo mało wyrobieni, albo prawie nie znają jęz[yka] polskiego*⁹³.

Narodowościowy NEP. Rozszerzenie terytorium BSRS zbiegło się z nowym etapem bolszewickiego eksperymentu w polityce narodowościowej. Walkę z „szowinizmem wielkorosyjskim” miały prowadzić nowe kadry partyjne rekrutowane bezpośrednio z przedstawicieli danej republiki związkowej. Tak powstały koncepcje białorutenizacji i korienizacji⁹⁴.

⁹² Т. Агеенко, *Центральное бюро латышских секций при ЦК КП(б)Б в документах Национального архива Республики Беларусь*, „Латыши и белорусы: вместе сквозь века” 2015, nr 4, s. 31.

⁹³ NARB, z. 4-п, op. 1, t. 1914, *Sprawozdanie Biura Polskiego C.B.K.P.B. za 1923 rok* k. 7. Cytat z zachowaniem ortografii oryginału.

⁹⁴ Białorutenizacja – proces umacniania pozycji kultury i języka białoruskiego jako część oficjalnej polityki władz BSRS w latach 1924–1934.

Korienizacja – część bolszewickiej polityki narodowościowej, zakładała podział terytorialny wedle kryteriów etnicznych, wprowadzenie miejscowego języka jako języka urzędowego, wysunięcie na stanowiska przedstawicieli z miejscowej ludności.

W czerwcu 1924 r., w miejsce zlikwidowanego Narkomnac'u, powołano Komisję ds. Realizacji Polityki Narodowościowej CKW BSRS (Komisja Narodowościowa lub Nackomisja) na czele z Dymitryjem Czarnuszewiczem⁹⁵ (później zastąpił go Alaksandr Chackiewicz⁹⁶). Kamieniem milowym była druga sesja Centralnego Komitetu Wykonawczego VI kadencji (10–17 lipca 1924 r.), na której określono program narodowościowy KP(b)B. 15 lipca 1924 r. zatwierdzono uchwałę CKW BSRS *O praktycznych środkach realizacji polityki narodowościowej*, co *de facto* stało się oficjalną proklamacją białorutenizacji. Od tego czasu wzmianki o tym były obecne w niemal wszystkich ważniejszych dekretych i uchwałach organów państwowych i partyjnych oraz w przemówieniach funkcjonariuszy.

Polityka białorutenizacji wcale nie oznaczała pomniejszania praw mniejszości narodowych na rzecz Białorusinów. Wręcz przeciwnie, dążyła do stworzenia akceptowalnych warunków dla rozwoju wszystkich grup narodowościowych, licząc się z takimi naturalnymi aspiracjami, jak zachowanie cech kulturowych, swobodne posługiwanie się językiem ojczystym itp. Ogólnie rzecz biorąc, językowi agitacji na rzecz nowego porządku nadano duże znaczenie. Jak podkreślono w jednej z uchwał, *on [język] musi być przystępny i zrozumiały dla środowiska, w którym toczy się kampania, użycie języka ojczystego gwarantuje takim wydarzeniom największy sukces*⁹⁷.

Tylko 6 lipca 1925 r. uchwalono tymczasowy *Regulamin Komisji Narodowościowej*. Zgodnie z tym dokumentem Nackomisja została stałym organem Prezydium CKW BSRS. Do jej kompetencji należała realizacja poniższych zadań:

a) weryfikacja wykonania uchwał CKW i RKL BSRS oraz planów realizacji polityki państwa we wszystkich instytucjach i organizacjach państwowych, zawodowych i społecznych;

⁹⁵ Dymitryj Czarnuszewicz (1882–1938) – rewolucjonista, działacz polityczny. Od marca 1924 r. Ludowy Komisarz Spraw Wewnętrznych BSRS, od sierpnia sekretarz CKW BSRS i jednocześnie przewodniczący Nackomisji. Od 1927 r. przewodniczący Urzędu Ubezpieczenia Państwowego BSRS. W latach trzydziestych pracował w Białoruskiej Akademii Nauk. Aresztowany w styczniu 1938 r., oskarżony o szpiegostwo na rzecz Rzeszy Niemieckiej i Polski, rozstrzelany w czerwcu 1938 r.

⁹⁶ Alaksandr Chackiewicz (1895–1937) – działacz polityczny, członek RKP(b) z 1917 r. Pochodził z rodziny chłopskiej. W okresie wojny polsko-bolszewickiej w szeregach partyzantów. Jeden z sygnatariuszy Deklaracji Utworzenia ZSRS (od strony białoruskiej). Od kwietnia 1925 r. Ludowy Komisarz Spraw Wewnętrznych BSRS. Od maja 1927 r. sekretarz CKW BSRS i jednocześnie przewodniczący Nackomisji. Od lutego 1931 r. Ludowy Komisarz Finansów BSRS. Od 1935 r. pracował w Moskwie na różnych stanowiskach. Był jednym z członków komisji ds. przygotowania Konstytucji ZSRS 1936 r. W lipcu 1937 r. został aresztowany, oskarżony o szpiegostwo na rzecz Polski, prawdopodobnie rozstrzelany.

⁹⁷ Op. cyt.: А. Маркава, *Шлях да савецкай нацыі...*, s. 72.

- b) nadzór nad realizacją przedsięwzięć polityki narodowościowej;
- c) rozpatrywanie projektów oraz planów dotyczących realizacji polityki narodowościowej zgłaszanych przez rozmaite instytucje i organizacje;
- d) opracowywanie instrukcji w sprawie realizacji polityki narodowościowej dla rozmaitych instytucji i organizacji.

Zgodnie z Regulaminem, decyzje Komisji Narodowościowej miały być niezwłocznie wprowadzane z życie przez wszystkie instytucje i organizacje. Niezadowoleni z decyzji Nackomisji mogli się od nich odwołać w ciągu dwóch tygodni do Prezydium CKW BSRS. To jednak nie powstrzymywało wykonania decyzji Nackomisji. W przypadku skarg związanych z potrzebami niektórych mniejszości narodowych konieczne było kierowanie tych kwestii do Komisji Narodowościowej w celu wstępnego rozpatrzenia.

Do uprawnień Nackomisji należało:

- a) nawiązanie bezpośredniej i natychmiastowej komunikacji z centralnymi i lokalnymi instytucjami i organizacjami;
- b) przeprowadzanie okresowych kontroli instytucji i organizacji centralnych, okręgowych i rejonowych;
- c) wysłuchiwanie w trakcie posiedzeń sprawozdań przedstawicieli centralnych, okręgowych i rejonowych organizacji i instytucji⁹⁸.

* * *

Podsumowując można stwierdzić, że po zdobyciu władzy bolszewikom przyszło zmierzyć się z kwestią narodowościową, którą z powodzeniem wykorzystali do swego zwycięstwa. Natychmiast ujawnił się dualizm równoległych instytucji, które zaczęły się zajmować kwestiami polityki narodowościowej i tworzyć własne struktury – Ludowy Komisariat ds. Narodowości RFSRS i sekcje narodowościowe RKP(b). Stopniowe przekształcenie się partii w siłę rządzącą i jej przewaga nad aparatem państwa doprowadziły do gwałtownego upadku znaczenia Narkomnacu i jego całkowitej likwidacji. W ramach przeniesienia jego funkcji na barki aparatu republik związkowych, w 1924 r. przy KC BSRS powstała Komisja ds. Realizacji Polityki Narodowościowej (w lutym 1925 r. przemianowana na Centralną Komisję Narodowościową). Mimo dość szerokich uprawnień rola tej instytucji miała głównie charakter biurokratyczny. Działalność sekcji narodowościowych (biur) w strukturach partyjnych wykazywała większą zgodność

⁹⁸ С. Захаркевич, *Деятельность Комиссии...*, s. 72–74.

z duchem czasu. Lokalnym komunistycznym przedstawicielom nacmniejszości udało się z czasem nawiązać poufne relacje z ludnością swoich grup etnicznych. Stopniowo pracę biur narodowościowych ograniczano jedynie do agitacji i propagandy. Niemniej utworzone centralne biura (Polskie, Żydowskie, a później też Łotewskie) stały się ośrodkami koordynującymi pracę wśród poszczególnych mniejszości narodowych. To one, przy pewnych cechach autonomii narodowościowo-kulturalnej, miały sprzyjać płynnej sowietyzacji grup etnicznych, zastępowaniu tożsamości narodowej ideologią bolszewicką.

I.2 Sytuacja na wsi białoruskiej w latach 1918–1925.

Od komunizmu wojennego do NEPu. Przemiany zapoczątkowane przez Rewolucję Październikową były pod wieloma względami sprzeczne. Niemal natychmiast bolszewicy ogłosili nacjonalizację wszystkich sektorów gospodarki. W wyniku przekazania części skonfiskowanych środków produkcji od obszarników w ręce zubożałych rolników zmieniła się struktura zróżnicowania wsi. Wzrósł udział chłopów średniaków, którzy w tym okresie stali się głównym oparciem władzy sowieckiej. Porządek i charakter stosunków gospodarczych między regionami oraz między miastem a wsią zmienił się diametralnie, co w naturalny sposób zrodziło konflikty. 5 września 1918 r. uchwalono dekret Rady Komisarzy Ludowych RFSRS *O czerwonym terrorze*, który przewidywał rozstrzelanie wszystkich zaangażowanych i podejrzanych o spiski, bunty i wszystko to, co można było interpretować jako kontrrewolucję, to znaczy o jakikolwiek opór wobec działań nowego rządu⁹⁹. Bolszewicy systematycznie dążyli do wybudowania systemu jednopartyjnego. Prasa opozycyjna została zlikwidowana. Wszędzie wprowadzono podejście klasowe, co wiązało się z rozszerzeniem użycia środków przemocy.

11 stycznia 1919 r. RKL RFSRS wydała dekret *O razwerstkie*¹⁰⁰. Nakazano odbierać zbyteczną¹⁰¹ żywność od chłopów na potrzeby Armii Czerwonej i miasta. W obliczu głodu doprowadzeni do rozpaczycy chłopci stawiający opór byli często

⁹⁹ A. Zubov, *The Russian Catastrophe and Chances to Overcome It*, Brno 2023, s. 61.

¹⁰⁰ Razwerstka lub prodrazwerstka – ogólna nazwa przymusowego obowiązku obywateli dostarczania żywności na potrzeby państwa (kontyngent).

¹⁰¹ Przewidywano, że „zbyteczność” miała oznaczać całość produkcji rolnej z wyjątkiem ilości niezbędnej do przetrwania i zasiewu w kolejnym sezonie.

rozstrzeliwani na miejscu. Właśnie Włodzimierz Lenin przyznał później, że w praktyce wieśniacy naprawdę nie mieli już prawie nic:

Swego rodzaju „komunizm wojenny” polegał na tym, że faktycznie braliśmy od chłopów wszystkie zbytki, a czasem nawet nie zbytki, ale część żywności niezbędnej dla chłopów, braliśmy ją na pokrycie wydatków na wojsko i na utrzymanie robotników¹⁰².

Ta sytuacja upadku na ziemiach białoruskich wskutek bolszewickich „przetworzeń” została wzmocniona przez ofensywę armii niemieckiej w 1918 r., a następnie pogłębiona w trakcie wojny polsko-bolszewickiej. W wyniku skumulowanych działań wojennych obszar obsiany w 1921 r. w porównaniu z 1913 r. zmniejszył się o 39%, zbiory zboża brutto – o ⅓, a produkcja rolnicza – niemal o połowę¹⁰³.

Łotysze na ziemiach białoruskich przeżywali te trudności podobnie jak pozostała ludność. Zamieszanie związane z częstymi zmianami władzy sprzyjało nadużyciom ze wszystkich stron. Nie jest jednak możliwe pełne obliczenie całości poniesionych szkód. Najbardziej ucierpieli chłopci. W warunkach komunizmu wojennego sowieccy emisariusze bardzo często uważali, że skoro kolonistom łotewskim żyje się lepiej niż chłopom białoruskim, to są kułakami¹⁰⁴ i podlegają zwiększonym podatkom. Kārlis Šķilters¹⁰⁵ w swojej pracy przytoczył przykład z dokumentów Komisariatu ds. Narodowościowych Łotyszów Ludowego Komisariatu ds. Narodowości. Zimą 1918/1919 r. zgodnie z obliczeniem nadzwyczajnego rewolucyjnego podatku od gminy (wołości¹⁰⁶) klinozabielyszeńskiej w powiecie klimowickim w guberni mohylewskiej kolonia łotewska Galicka Myza (42 gospodarstwa) miała zapłacić 100 180 rubli, podczas gdy na całą gminę (czyli ponad 32 wsi, majątki i chutory) cały podatek wynosił 200 000 rubli¹⁰⁷.

Wszędzie wiele gospodarstw uległo całkowitej ruinie na skutek działań różnych grup bandyckich i rekwizycji na rzecz Armii Czerwonej, co potwierdzają dokumenty archiwalne. Na przykład z opisu gospodarstwa Łotysza Jana Silina z kolonii Wacławowa

¹⁰² В. Ленин, *Полное собрание сочинений*, т. 43 : Март – июнь 1921 г., Москва 1970, s. 219.

¹⁰³ *Гісторыя Беларусі*, т. 5 *Беларусь у 1917–1945 гг.*, М. Касцюк (red.), Мінск 2006, s. 138.

¹⁰⁴ Kułak – w terminologii sowieckiej nazwa zamożnego chłopca. Kryteria zaliczenia do kułaków ulegały zmianie, co pozwalało na szerokie użycie presji wobec włościaństwa.

¹⁰⁵ Kārlis Šķilters (1891–1941) – członek partii bolszewickiej od 1915 r., uczestnik wojny domowej na Dalekim Wschodzie. Od 1927 r. pracował w Instytucie Kultury Białoruskiej (Białoruskiej Akademii Nauk), badał kolonie łotewskie. Aresztowany w Mińsku w 1937 r. Zmarł w łagrach.

¹⁰⁶ Wołość – jednostka administracyjno-terytorialna (odpowiednik gminy). W Rosji Sowieckiej istniały do 1929 r.

¹⁰⁷ К. Шкільтэр, *Латыскія колёніі на Беларусі : гістарычнае развіццё латыскіх сялянскіх гаспадарак*, Менск 1931, s. 177–178.

(obecny rejon uszacki w obwodzie witebskim) wynika, że przed wybuchem wojny miał 64 dziesięciny¹⁰⁸ ziemi, 3 konie robocze, 10 krów mlecznych, młode bydło, wiele maszyn i urządzeń rolniczych oraz prowadził sklep spożywczy. To gospodarstwo zostało całkowicie zniszczone: pozostały pod koniec 1920 r. tylko 3 młode krowy i młocarnia. Jednocześnie ci, którzy przeprowadzili inspekcję w 1928 r., byli zdziwieni, dlatego J. Silin nie został wtedy rozstrzelany (*podstępnie się odwrócił i przeżył* – podsumowali)¹⁰⁹.

Przygnębiający obraz pokazują dane przedstawione przez K. Škiltersa, który w latach dwudziestych zbadał wiele łotewskich kolonii w BSRS (tabela 1.1).

Tabela 1.1. – *Dynamika koniunktury gospodarstw w łotewskiej kolonii Wacławowa*

	1913 z.	1920 z.
obszar obsiany	100%	60%
krowy	100%	40%
konie	100%	40%
świnie	100%	10%
owce	100%	20%

Źródło: K. Шкільтэр, *Латыскія колёніі на Беларусі...*, s. 163.

Stan gospodarstw polskich był jeszcze gorszy. Wskutek wojny polsko-bolszewickiej ludność polska była postrzegana przez większość przedstawicieli władzy sowieckiej za pomocników wojsk polskich i doświadczała otwartej przemocy z ich strony¹¹⁰. Takie pojmowanie zostało głęboko zakorzenione w świadomość funkcjonariuszy. W dokumentach Polbiura z lat 1921–1922 wielokrotnie odnotowywano różne „antypolskie tendencje” w powiatach SSRB, jak np. (a) postrzeganie Polaków za zupełnych wrogów władzy sowieckiej, (b) świadomość, że wszyscy oni są zaangażowani w szpiegostwo na rzecz Polski, (c) prowokacje wobec Polaków przez towarzyszy rosyjskich (powiat borysowski), (d) aresztowania za publiczne rozmowy w języku polskim (powiat ihumieński)¹¹¹. W rezultacie jeszcze w 1925 r. chłopci polscy pozostawali zamknięci w stosunkach z władzą, nie przyznawali się do własnej narodowości, nie wykazywali żadnej

¹⁰⁸ Dziesięcina – dawna miara ziemi, około 1,09 ha.

¹⁰⁹ DAVc, z. 10061, op. 1, t. 625, *Описание исследования кулацкого хозяйства*, k. 99.

¹¹⁰ NARB, z. 4-п, op. 1, t. 1914, [Bez tytułu] k. 179.

¹¹¹ NARB, z. 4-п, op. 1, t. 633, *Протокол I-ой Конференции Коммунистов-поляков Белоруссии происходившей 10, 11, 12 и 13 ноября 1921 г. в г. Минске* k. 3; Ibidem t. 1234, *Докладная записка* k. 25.

aktywności, unikali zbliżenia z ludnością innych narodowości, traktowali przedsięwzięcia polityki narodowościowej jako nową pułapkę¹¹².

Zaliczeni do tzw. kułaków zostali nie tylko obciążeni wyższymi podatkami, ale także pozbawieni prawa głosu (uczestnictwa w wyborach). Dość często robiono to jedynie na podstawie narodowości, co szczególnie odczuwali Łotysze i Polacy. W związku z rozpowszechnieniem takich „czarnych list” w sprawie pozbawienia prawa wyborczego, w 1925 r. chłopci polscy okręgu bobrujskiego domagali się od władz powołania „Komitetu Obrony Polaków”¹¹³. O czymś takim w innych środowiskach nie wiadomo.

W wyniku wojen i rewolucji nastąpiło ożywienie ludności chłopskiej i to obecnie stało się realnym zagrożeniem dla reżimu bolszewickiego. Powszechna wściekłość z powodu polityki komunizmu wojennego doprowadziła do serii buntów chłopskich od jesieni 1920 r., zarówno w powiatach SSRB, jak i na ziemiach białoruskich wchodzących w skład RFSRS. Tylko wiosną 1921 r. w Białorusi Sowieckiej doszło do 89 rozruchów chłopskich, które miały zabarwienie polityczne¹¹⁴. Najwięcej takich ugrupowań antysowieckich odnotowano w powiecie ihumeńskim, ale zjawisko to było powszechne. Zdarzały się przypadki, że nawet komuniści wstępowali do grup oporu. Przykładowo w powiecie połockim „bandą” kierował przewodniczący komórki gminnej¹¹⁵. Było to jedną z przyczyn przejścia do Nowej Polityki Ekonomicznej (NEP, marzec 1921 r.), która miała ożywić gospodarkę w państwie¹¹⁶. Jednocześnie chłopci postrzegali przywrócenie pewnych elementów rynku jako powrót do normalności.

¹¹² NARB, z. 4-p, op. 1, t. 1914, *Отчет Инструкторского обследования польработы Полоцкого округа* [11.1925] k. 234; Ibidem, [Bez tytułu] k. 180; *Protokół nr 11 (82) Plenum Biuro Polskiego C.K.K.P.B. z dnia 6 czerwca 1924 roku*, [w:] И. Ходас, *Поляки на Могилёвщине: между двух войн*. Документы и материалы, Могилёв 2022, s. 49; *Kwestie polityczne w pracy polskiej. Opinia Biura Polskiego KC KPB(b)* [1927], [w:] *Polacy w polityce sowieckiej Białorusi...*, s. 98.

¹¹³ І. Пушкін, *Грамадская і культурна-асветніцкая дзейнасць...*, s. 162.

¹¹⁴ *Гісторыя Беларусі...*, s. 141.

¹¹⁵ С. Ходзін, *Беларуская вёска ў міжваенны час: шляхі і формы савецкай мадэрнізацыі (1921–1939)*, Мінск 2014, s. 75–77.

¹¹⁶ Do przejścia rządu Wł. Lenina do Nowej Polityki Ekonomicznej (NEP) przyczyniła się również blokada handlowa nałożona na Rosję Sowiecką. Najpotężniejsze państwa, które poniosły straty wskutek bolszewickiej nacjonalizacji przemysłu i handlu, odmawiały współpracy i udzielenia pożyczek. Kompromisem było tworzenie (choćby formalnie) prywatnych spółek i firm oraz pozwolenie zagranicznym firmom lub państwom na prowadzenie działalności gospodarczej na terenie sowieckim (tzw. koncesje). Na poziomie średnim i lokalnym doprowadziło to do częściowej odbudowy ładu gospodarczego oraz uruchomienia mechanizmów rynkowych [Por. И. Андреева, *Потребительская кооперация и прорыв „экономической блокады” советской России в начале 1920-х гг.*, „Сервис в России и за рубежом” 2013, nr 2, s. 172–176; Л. Муравьёва, *Торговля и иностранный капитал в экономике СССР в 1920-е годы*, „Финансы и кредит” 2002, nr 16, s. 63–71].

Sprawozdanie Łotewskiej Sekcji Witebskiego Gubernialnego Komitetu RKP(b) za styczeń 1922 r. odzwierciedla stan gospodarstw łotewskich w regionie:

W guberni jest 2 213 gospodarstw łotewskich, z czego 1 706 w koloniach, a 607 to gospodarstwa indywidualne. Całkowity obszar ziemi wynosi 20 975 dziesięcin¹¹⁷.

Liczba zwierząt gospodarskich: konie – 2 483, krowy – 6 328, cielaki – 1 736.

Maszyny-żniwiarki rolnicze – 450, młocarnie parowe – 1, konwencjonalne – 1 026, separatory – 1 715¹¹⁸.

Na tle spustoszonej wsi był to znaczny potencjał. Dlatego nawet władze gubernialne podkreślały *gigantyczne znaczenie gospodarstw rolnych kolonistów łotewskich w nadchodzącej kampanii rolnej* i kierowały swe siły do pracy z chłopami łotewskimi, którzy ich zdaniem pozostawali znacznie zacofani politycznie¹¹⁹ (tj. nie wyrażali entuzjazmu co do bolszewickich przedsięwzięć na wsi). Nic w tym dziwnego, bowiem tworzone przez władze sowchozy i kołchozy (oraz artele i komuny) były w większości słabe i nierentowne (na początku 1921 r. posiadały około 3,3% ziemi), dlatego nie były postrzegane jako przykład w organizacji wydajnej produkcji¹²⁰.

Podatki. Głównym wyróżnikiem NEPu na wsi było zastąpienie prodrazwerstki podatkiem żywnościowym. Władze uważały, że zachęci to chłopów do zwiększenia wydajności gospodarstw, gdyż stworzone zostaną warunki do swobodnego dysponowania pozostałymi efektami pracy. W praktyce od razu stało się inaczej. W latach 1921–1923 podatek żywnościowy zachował swoją naturalną postać (przewidywał około 15 rodzajów produktów) i miał przede wszystkim cele nie fiskalne, lecz żywnościowe. Tak więc zbierały go organy Ludowego Komisariatu Żywności (nie Finansów)¹²¹. Do ściągania podatku wykorzystywano zwykle żołnierzy Armii Czerwonej. Dlatego też władze przeprowadzały otwarte procesy Trybunału Rewolucyjnego przeciwko tym, którzy nie spłacili podatku na czas.

Novum stanowił fakt, że podatek żywnościowy ustalano nie na całą wieś, ale na poszczególne gospodarstwo. Kwota podatku była wprost proporcjonalna do wielkości gospodarstwa i odwrotnie proporcjonalna do liczby jego członków. Uwzględniano

¹¹⁷ Około 23 tys. ha.

¹¹⁸ ДАВс, з. 10050, оп. 1, т. 441, *Отчет о деятельности Латсекции Витгубкома РКП за январь м-ц 1922 года*, к. 1v.

¹¹⁹ Ibidem.

¹²⁰ *Гісторыя Беларусі...*, s. 138–139.

¹²¹ *Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. 1918–1939. Документы и материалы*, т. 2 : 1923–1929 гг., А. Берелович, В. Данилов (red.), Москва 2000, s. 9.

również produktywność ziemi. Początkowo pewna zniżka była dostępna jedynie dla rodzin żołnierzy Armii Czerwonej i najuboższych, później liczba posiadaczy ulg stopniowo rosła. W 1923 r. w SSRB około 26 tys. zubożałych gospodarstw zostało w różnym stopniu zwolnionych z podatku, którego wysokość rozdzielano między bogatych. Z obliczeń wynika, że od jednego członka zamożnego gospodarstwa brano wówczas prawie 180 razy więcej niż od biednego¹²². Wszystko to spowodowało napięcie wśród ludności (co było celem bolszewików).

Chłopi, zwłaszcza zamożni, nie ufali początkom NEPu. Podatek z 1921 r. był prawie 2 razy wyższy od poprzedniego wymiaru razwerstki, a na 1922 r. jeszcze go podwyższono. Proces ściągania podatku szedł bardzo źle. Miejskowe władze dostrzegły nędzny stan wsi po wojnie i słaby urodzaj, zauważyły miejscowy głód, ale ich apele do centrum o obniżenie podatków nie zostały wysłuchane. W swoich sprawozdaniach z marca i lipca 1922 r. Zjednoczony Państwowy Zarząd Polityczny (OGPU)¹²³ odnotował, że podatek żywnościowy musiał zostać wzięty siłą. Tylko podatek spłacany sianem był dobrze pobierany¹²⁴. Aby zapłacić część pieniężną, niektóre gospodarstwa miały sprzedać własny inwentarz rolniczy¹²⁵.

Oburzenie z rozmiarów i sposobów ściągania podatków przywróciło pogłoski o rychłym dalszym toku wojny i nadejściu Polaków, co stało się jedną z przyczyn wyczekującej i wrogiej postawy chłopstwa. Najbardziej aktywni w dziedzinie sabotażu płacenia nowego podatku byli zamożni gospodarze i polska szlachta zagrodowa¹²⁶. Głównym sposobem na obniżenie ustalonego podatku było jednak zadeklarowanie podziału gospodarstwa między rodzicami a dziećmi oraz „przypisanie” do członków gospodarstwa niedawno zmarłych krewnych¹²⁷.

W 1923 r. liczne podatki naturalne zastąpiono jednolitym podatkiem rolnym, płaconym częściowo w pieniądzu, częściowo w produktach (od 1924 r. wyłącznie w pieniądzu). W celu wytłumaczenia ludności nowych zasad pobierania podatku do rejonów i rad wiejskich zostali wysłani komuniści, którzy zwoływali zebrania chłopskie.

¹²² I. Раманава, А. Махнач, *Сацыяльна-эканамічныя практыкі жыхароў беларускай вёскі ў гады нэпа*, „Беларускі гістарычны агляд” 2020, t. 27, zesz. 1–2 (52–53), s. 102.

¹²³ OGPU (ros. *Объединённое государственное политическое управление*) – nazwa sowieckiej służby specjalnej w latach 1923–1934.

¹²⁴ I. Раманава, А. Махнач, op. cit., s. 98–100.

¹²⁵ С. Ходзін, *Беларуская вёска...*, s. 79.

¹²⁶ I. Раманава, А. Махнач, op. cit., s. 97.

¹²⁷ Ibidem, s. 99.

Ludowy Komisariat Finansów ze swej strony rozesłał do wszystkich wsi setki tysięcy książek, plakatów i odezw mających na celu zapoznanie ludności z zasadami podatku rolnego¹²⁸. W wyniku tej kampanii chłopci zaakceptowali nowy system. Jak wynika ze sprawozdania Biura Polskiego przy Biurze Centralnym KP(b)B, polscy chłopci terminowo płacili nowy podatek, *sumiennie i bez oporu*¹²⁹.

Oprócz jednolitego podatku rolnego chłopci mieli spłacać samoopodatkowanie¹³⁰ i ubezpieczenie, utrzymywać szkołę, uczestniczyć w różnych zbiórkach (pomocy więźniom politycznym w Polsce, na budowę czołgów i aeroplanów etc.) oraz kupować obligacje pożyczki państwowej¹³¹. Chłopci byli wykorzystywani przez lokalne władze przy budowie i naprawie dróg, wycince lasu etc. Wszystko to również komplikowało wzrost gospodarki, a w konsekwencji również poprawę dobrobytu ludzi. Wśród ekonomistów wówczas nie było zgody co do oceny opodatkowania w okresie NEPu. Niektórzy wskazywali, że w pierwszych latach NEPu podatki przekraczały poziom przedrewolucyjny średnio o 150%, około 1925 r. prawie je zrównały, a od 1927 r. od nowa zaczęły rosnąć. Inni twierdzili, że udział podatków bezpośrednich i renty ziemi w dochodzie gospodarstwa spadł z 9,5% w 1913 r. do 4,9% w 1926 r.¹³². Są to jednak liczby średnie nie uwzględniające zastosowania przez władze podejścia klasowego.

Kooperacja i handel. Mimo pewnych trudności, związanych głównie z opóźnieniami w wynagrodzeniu pracy chłopskiej, NEP stopniowo zaczął osiągać swój cel¹³³. Sprzyjało temu pozwolenie od jesieni 1921 r. na przywrócenie swobodnego handlu między miastem a wsią, z wyjątkiem towarów monopolu państwowego¹³⁴. Chłopci zaczęli wykazywać zainteresowanie zwiększeniem wydajności swoich gospodarstw. Biorąc pod uwagę specyfikę klimatu i jakość ziemi, najszybciej zaczęto tworzyć i rozwijać artele mleczarskie

¹²⁸ Archiwum Akt Nowych (AAN), z. Ministerstwo Spraw Zagranicznych w Warszawie (1918–1939), t. 6703, *Raport gospodarczy za III kwartał 1924 r.* k. 1c.

¹²⁹ NARB, z. 4-п, op. 1, t. 1914, *Sprawozdanie Biura Polskiego C.B.K.P.B. za 1923 r.*, k. 3. Cytat z zachowaniem ortografii oryginału.

¹³⁰ Samoopodatkowanie (ros. *самообложение*) – dobrowolna zbiórka na zaspokojenie lokalnych potrzeb kulturalnych i ekonomicznych, zarówno pieniężna, jak i naturalna, a także w formie wykonywania określonych prac. Wielkość i cele samoopodatkowania ustalali sami chłopci na ogólnym zebraniu. W drugiej połowie lat 1920. samoopodatkowanie przekształciło się z dobrowolnej zbiórki w ramach lokalnej społeczności w rodzaj bezpośredniej zapłaty podatku i części budżetu rady wiejskiej (*sui generis* budżet obywatelski).

¹³¹ AAN, z. Attaché Wojskowi RP, t. 70, *Циркулярно* k. 394–395.

¹³² Szczegółową analizę poglądów zob.: O. Великанова, *Разочарованные мечтатели. Советское общество 1920-х гг.*, Москва 2017, s. 155.

¹³³ A. Zubov, *The Russian Catastrophe...*, s. 61–62.

¹³⁴ *Гісторыя Беларусі...*, s. 143.

i maślarskie¹³⁵. Łotysze byli w tym bardzo aktywni. W latach 1919–1923 zorganizowali kilkadziesiąt takich arteli, z których część składała się wyłącznie z Łotyszów¹³⁶. Zarządzenia stwarzały warunki do prowadzenia działalności, ale nie pozwalały na przygotowanie się do sytuacji kryzysowych. Na przykład deszcze w okresie letnio-jesiennym 1923 r. uniemożliwiły zbiór siana, żyta i ziemniaków, co już zimą doprowadziło do przejawów głodu i rzezi bydła, którego mięso sprzedawano po niskich cenach¹³⁷. Wysoki podatek (do 24%) obciążający najbardziej obrotnych gospodarzy hamował wzrost wydajności produkcji rolniczej i stymulował dalszy podział gospodarstw na mniejsze¹³⁸. To była właśnie główna sprzeczność NEPu na wsi.

Rozwój przemysłu nie nadążał za tempem ożywienia rolnictwa. W połowie lat dwudziestych Białoruś Sowiecka nie posiadała rozwiniętego przemysłu, a wytwarzane w istniejących zakładach towary charakteryzowały się niską jakością. W efekcie eksport BSRS opierał się głównie na surowcach leśnych¹³⁹. Rzeczą zwyczajną był brak na rynku wyrobów manufaktury i cukru¹⁴⁰. Już w 1923 r. doprowadziło to do pierwszego kryzysu sprzedaży przez chłopów ich produktów wobec niskich cen. Z drugiej strony ceny towarów przemysłowych rosły i ich podaż była niewystarczająca („nożyce cen”). Przykładowo, aby kupić parę butów na targowisku w Mińsku w 1913 r. chłop musiał sprzedać 12,2 pudów¹⁴¹ żyta, a w 1923 r. już 64,3¹⁴².

Porządkowanie ziemi. Zdobycie ziemi dokładnie odpowiadało pragnieniom chłopów. Ziemie obszarników i kościelne były już skonfiskowane i utworzyły fundusz liczący ponad 1,1 miliona hektarów, który miał być rozdzielony między chłopów. To

¹³⁵ Artel był elastyczną formą spółdzielni produkcyjnej lub rzemieślniczej, często zakładanej również przez chłopów. Artel funkcjonował jako kolektyw, w którym członkowie wspólnie pracowali, dzielili zyski i podejmowali decyzje dotyczące działalności. Ta forma pozwalała na pewien stopień samodzielności i zachowanie bodźców rynkowych.

¹³⁶ Por. K. Карпекін, *Роля латышоў у стварэнні прамысловых і сельскагаспадарчых арцеляў на Лёзненічыне ў 1920-я гг.*, „Латышы и белорусы: вместе сквозь века” 2016, nr 5, s. 37–39; Ул. Тугай, Т. Папоўская, *Уклад латышоў Беларусі і Заходняй вобласці ў эканамічнае развіццё рэгіёна іх пасялення (1917–1930 гг.)*, „Латышы и белорусы: вместе сквозь века” 2018, nr 7, s. 23; Т. Буевич, *Взаимоотношения кооперации и государства: на примере рассмотрения жалобы латышского «культурного хозяйства» Витебского уезда (1921–1923 годы)*, „Латышы и белорусы: вместе сквозь века” 2020, nr 9, s. 28–32.

¹³⁷ I. Раманава, А. Махнач, *op. cit.*, s. 101.

¹³⁸ *Гісторыя Беларусі...*, s. 144.

¹³⁹ ААН, з. MSZ, т. 6703, *Raport gospodarczy za III kwartał 1924 r.* [11.1924] k. 1f.

¹⁴⁰ Ibidem, k. 1g.

¹⁴¹ Pud – dawna jednostka wagi, około 16,38 kg. Tu chodzi o wzrost z 200 do 1 053 kg.

¹⁴² Г. Лыч, *Трагедыя беларускага сялянства*, Мінск 2003, s. 32, URL <https://kamunikat.org/?pubid=9596> (22.04.2023).

spowodowało wzrost zaufania do rządu bolszewickiego. Co prawda początkowo w centrum dawnych majątków zaczęto tworzyć sowchozy i kołchozy¹⁴³, forma ta jednak nie uzyskała poparcia ludności, a władza w latach 1920–1922 nie miała środków, aby do niej zmusić. W guberniach rosyjskich OGPU odnotował wrogie postrzeżenie sowchozów jako „majątków czerwonych obszarników”, ponieważ przedzielono im najlepszą ziemię i inwentarz rolniczy¹⁴⁴.

Rozdzielenie funduszu ziemi zakończono w 1923 r. Większość została wchłonięta przez 117 tys. nowo powstałych gospodarstw chłopskich o powierzchni 2–2,5 dziesięciny. Na to nie mogła sobie pozwolić nawet gospodarka konsumpcyjna, nie mówiąc już o produkcyjnej. Niemniej jednak w konsekwencji chłopi zgromadzili ponad 2,87 mln ha ziemi, co stanowiło 97,4% obszarów rolnych. Rozpoczął się proces tzw. „uśredniania” wsi – średnia działka wzrosła z 9,5 do 11,2 dziesięcin (ok. 12,2 ha)¹⁴⁵. Bolszewicy widzieli dalsze rozwiązanie problemu niedoboru ziemi w praktyce tzw. „porządkowania ziemi”¹⁴⁶, które trwało przez całe lata dwudzieste aż do gwałtownej kolektywizacji, kiedy straciło sens¹⁴⁷. Istota tego przedsięwzięcia polegała na odcinaniu „zbytecznej” ziemi od wielkich gospodarstw na korzyść biednych. Proces ponownego rozdzielenia ziemi przebiegał dość burzliwie, czemu sprzyjał brak dokumentów, brak geodetów i agronomów oraz początkowo określone krótkie terminy. Konflikty były nieuniknione. Ponadto ujawniono dawne pretensje, zazdrości i nieporozumienia między sąsiadami. W wielu miejscach chłopi zajmowali działki bez żadnych norm i porządku, w niektórych miejscowościach podczas rozdzielenia ziemi przychodzili z bronią. Niektórzy próbowali rozwiązywać spory np. składając reklamacje do organów państwowych. Statystyki rządowe wykazały, że w 1924 r. około 250 tys. osób było zaangażowanych w spory o

¹⁴³ Sowchoz – sowieckie gospodarstwo rolne. Kołchoz – kolektywne gospodarstwo rolne. Pierwsze od początku było gospodarstwem państwowym, drugie formalnie uważano za nie-państwową kooperację.

¹⁴⁴ *Информдоклад Тамбовского губотдела ОГПУ от 12 декабря 1924 г.*, [w:] *Советская деревня...*, s. 263.

¹⁴⁵ *Гісторыя Беларусі...*, s. 145, 147.

Zaznaczę, że w raporcie Konsulatu Generalnego RP w Mińsku z dnia 22 listopada 1924 r. podano inne liczby: przed rewolucją na gospodarstwo przypadało 8,35 dziesięcin ziemi, a obecnie – 8,41 [AAN, z. MSZ, t. 6703, k. 1b]. Można przypuszczać, że w opracowaniu *Гісторыя Беларусі...* przytoczono dane za późniejszy okres.

¹⁴⁶ Porządkowanie ziemi (ros. *землеупорядочение*) – ogólna nazwa przedsięwzięć w sprawie ponownego rozdzielenia ziemi w celu optymalizacji jej wykorzystania przez pojedyncze gospodarstwa.

¹⁴⁷ W polskich radach wiejskich według danych za 1927 r. zostało uporządkowane około 42% ziemi, z czego tylko 8% po rewolucji (tempo było znacznie słabsze, ponieważ w kraju po rewolucji uporządkowano prawie 29% obszarów rolnych) [F. Warzonek, *Stan urządzeń rolnych wśród ludności polskiej na Białorusi*, „Orka” 1928, nr 28, 7 kwietnia, s. 2].

ziemię. To wszystko pochłaniało czas i majątek chłopów, co miało negatywny wpływ na ich gospodarstwa¹⁴⁸. W 1925 r. rząd ustalił, że typowa działka chłopska powinna mieć około 5–6 lub 9–13,8 dziesięcin (w zależności od jakości ziemi i wielkości rodziny)¹⁴⁹. Wśród ludu uchwała ta otrzymała nazwę „wtórna reforma rolna”¹⁵⁰.

W trakcie porządkowania ziemi ponownie nasiliła się kwestia narodowościowa. W praktyce często wyglądało to jak konfiskata ziemi Polakom, Łotyszom i Niemcom na rzecz Białorusinów i Rosjan (rzadziej Żydów), co prowokowało antagonizm narodowościowy. W porównaniu z chłopami białoruskimi przedstawiciele wymienionych narodowości mieli zwykle silniejsze gospodarstwa. Dlatego zarówno władze, jak i ludność lokalna skłonne były zaliczać ich do kułaków, a nawet do obszarników¹⁵¹. Postrzeganie wszystkich Polaków jako szlachty doprowadziło do tego, że w gospodarstwach polskich jako pierwszych zaczęto odcinać ziemię. Przykładowo we wsi Szaciłki w rejonie paryckim (Bobrujszczyzna) większość ziemi odciętej od polskich gospodarstw oddano Żydom. Gdy później pojawiła się tu kwestia utworzenia narodowościowej rady wiejskiej, ci gwałtownie się sprzeciwiali (zarzucali Polakom próby przyłączenia BSRS do Polski), ponieważ widzieli w tym zagrożenie konieczności zwrotu otrzymanej ziemi pierwotnym właścicielom¹⁵². We wsi Zaminryńje (Bobrujszczyzna) polska biedota domagała się odcięcia ziemi bogatszym Polakom, co władze traktowały jako oznakę stopniowego zróżnicowania wsi polskiej¹⁵³. Ten fakt również został odznaczony w raporcie Konsula Generalnego w Mińsku Stanisława Eska¹⁵⁴.

Nieco inaczej wyglądała sytuacja Łotyszy. Większość z nich kupiła ziemię, dlatego rewolucja nie przyniosła im nic dobrego¹⁵⁵. Wielu Łotyszy uprawiało gospodarkę na

¹⁴⁸ I. Раманава, А. Махнач, op. cit., s. 94–95.

¹⁴⁹ *Гісторыя Беларусі...*, s. 147.

¹⁵⁰ AAN, z. MSZ, t. 6703b, *Raport ws. ludności polskiej* [1927] k. 161.

¹⁵¹ NARB, z. 4-п, op. 1, t. 1914, *Sprawozdanie Biura Polskiego CK KPB za okres od 1 kwietnia 1924 roku do 1 kwietnia 25 r.* k. 97–98; DAVc, z. 10061, op. 1, t. 437, *Письмо гр-ки Гейдан в ЦБ Латсекции* [28.06.1925] k. 167–168.

¹⁵² NARB, z. 701, op. 1, t. 44, *Материал обследования Шатилковского национального еврейско-польского Совета Паричского района Бобруйского округа* [3.01.1927] k. 51, 53.

¹⁵³ NARB, z. 4-п, op. 1, t. 1914, *Sprawozdanie Biura Polskiego CK KPB za okres od 1 kwietnia 1924 roku do 1 kwietnia 25 r.* k. 101.

¹⁵⁴ Centralne Archiwum Wojskowe (CAW), z. Oddział II Sztabu Głównego (Generalnego) z lat 1921–1939, t. 2479, *Odpis raportu naszego Konsula Generalnego w Mińsku w sprawie polityki narodowościowej Sowietów na Białej Rusi* [28.10.1925] k. 52.

¹⁵⁵ NARB, z. 4-п, op. 1, t. 2609, *Отчёт о работе латбюро Ц.К. К.П.Б.(б) за период IX Съезд – Сентябрь 1926 г.* k. 48; DAVc, z. 10061, op. 1, t. 871, *Информация о проведении 10-летия Октябрьской революции среди латнаселения Полоцкого округа* [11.1927] k. 4–5.

chutorach¹⁵⁶, co świadczyło o większym zaangażowaniu w stosunki towarowo-pieniężne. Łotysze masowo uprawiali wielopolowy płodozmian (tzw. wielopolówkę), używali maszyn rolniczych i zaawansowanych metod agronomii (wiedzę na ten temat czerpali z książek i czasopism dostarczanych z ojczyzny etnicznej). Chociaż wiele z nich było na skraju ruiny w wyniku działań wojennych i rekwizycji, potencjał gospodarstw łotewskich był większy niż białoruskich¹⁵⁷. Odciecie ziemi doprowadziło do naruszenia wielopolowego płodozmiannu. Jednocześnie często biedniacy, którzy otrzymali ziemię, nie mieli ani inwentarza, ani nasion, aby rozpocząć uprawę¹⁵⁸. W rezultacie ogólny stan kryzysu tylko się pogłębił. W celu uratowania stosunkowo dużych łotewskich gospodarstw od odcięcia ziemi wykorzystano przypadek „gospodarstwa kulturowego”. Po raz pierwszy sformułowanie to pojawiło się w *Dekrecie o ziemi* (1917). Przewidywano, że nie należy dzielić ani odcinać dużych, silnych majątków obszarników, ale w całości przejmować na własność państwową w celu utworzenia sowchozów¹⁵⁹. Stopniowo jednak zaczęto stosować pojęcie „gospodarstwa kulturowego” w odniesieniu do indywidualnych gospodarstw chłopskich. 27 maja 1920 r. został przyjęty wspólny *Dekret Wszechrosyjskiego CKW i RKL o zwiększeniu wielkości użytkowania ziemi w gospodarstwach robotniczych*¹⁶⁰. Kryterium uznania za gospodarstwo kulturowe (oprócz niewykorzystania pracy najemnej) było uprawianie wielopolowego płodozmiannu, stosowanie zaawansowanych metod agrotechnicznych, hodowla bydła, handlowy charakter gospodarki (m.in. uprawa roślin przemysłowych – len, burak cukrowy itp.). W takich gospodarstwach zezwalano na posiadanie do 5 dziesięcin ziemi na członka rodziny.

¹⁵⁶ Chutor (biał. *хутар*) – mała, samowystarczająca, odizolowana osada wiejska, typowa dla terenów Białorusi i Ukrainy. Zwykle chutor stanowiło jedno lub kilka gospodarstw należących do jednej rodziny lub rodu. W przeciwieństwie do tradycyjnych wiosek, gdzie domy są skupione, chutor to samotna zagroda z dala od wsi.

¹⁵⁷ ДАВс, з. 10061, оп. 1, т. 437, *Протокол № 8 заседания ЦБ Латсекции при ЦК КПБ от 16 февраля 1925 г.* k. 57.

¹⁵⁸ Część z nich wynajmowała swoje działki średniakom, na co pozwalał Kodeks Ziemski 1922 r. (I. Раманава, А. Махнач, op. cit., s. 111).

¹⁵⁹ Рог. Российский государственный архив экономики, *Сельское хозяйство в условиях революции*, URL <http://rgae.ru/sel-hoz-er.shtml> (22.04.2023).

¹⁶⁰ Gospodarstwo robotnicze – bolszewickie określenie gospodarstw uprawianych przez rodzinę chłopską bez wykorzystania pracy najemnej. Miało odróżniać taki typ gospodarstw od kułackich.

Декрет ВЦИК и СНК об увеличении размера землепользования в трудовых хозяйствах, [w:] Электронная библиотека исторических документов, URL <http://docs.historyrussia.org/ru/nodes/10785-27-maya-dekret-vtsik-u-snk-ob-uvlichenii-razmera-zemlepolzovaniya-v-trudovyh-hozyaystvakh#mode/inspect/page/1/zoom/4> (23.04.2023).

Dokumenty archiwalne potwierdzają, że wiele łotewskich gospodarstw otrzymało status „kulturowych”, co *de iure* chroniło je przed odcięciem ziemi. Przykładowo w łotewskiej kolonii Dziumauszczyzna (niedaleko Połocka) na 20 gospodarstw 4 uznano za kulturowe¹⁶¹. W kolonii Padery (w pobliżu granicy z Łotwą) w 1925 r. większość gospodarstw została uznana za kulturowe¹⁶². Jednak w wielu miejscach władze lokalne arbitralnie traktowały łotewskie gospodarstwa kulturowe. Przez około dwa lata toczyło się postępowanie w sprawie skargi rolnika Jana Jurgensona z chutoru Obuchowo w okolicach Witebska w sprawie niezgodnego z prawem odcięcia jego ziemi, dokonanego przez radę wiejską, co uniemożliwiło utrzymanie 7-polowego płodozmianu i uprawę roślin przemysłowych. Nawet wstawiennictwo Głównego Urzędu Uporządkowania Ziemi i Melioracji Komisariatu Rolnictwa RFSRS nie pomogło – ziemia nie została zwrócona¹⁶³. W regionie połockim władze były skłonne uznać wszystkich Łotyszów za kułaków¹⁶⁴. Zdarzały się też przypadki korupcji. W dokumentach pozostał opis działań przewodniczącego rudniańskiej rady wiejskiej w rejonie rosońskim Grunsteina:

1) Grunstein jest przewodniczący r.w., systematycznie upija się, utrzymuje kontakty z zamożnymi chłopami i w ogóle ludźmi zajmującymi się bimbrownictwem. [...]

4) Grunstein rozpoczął kłótnię z obywatelem Mikowskim (Komsomół) na podstawie tego, że Mikowski umieścił w gazetce ściennej wzmiankę, że Grunstein pobił swoją żonę. Aby jednak zemścić się na Mikowskim, Grunstein stworzył sprawę oskarżającą Mikowskich o warzenie piwa w celu sprzedaży. [...]

6) Ze złości na obywatela Julina z chutoru Wasilki, Grunstein bez powodu zastrzelił jego psa, co zdarzało się też w innych wsiach.

7) W 1925 r. Grunstein przyprowadził w nocy do gospodarstwa obywatela Abola Andrzeja agronoma, który uznał tego zamożnego chłopą za kulturalnego właściciela z uprawą ziemi w systemie 3-polowym. [...] Zaraz obok niego biedniak Dumpe Piotr, uprawiający ziemię systemem 4-polowym, nie zasługiwał na uwagę Grunsteina. Grunstein pije z Abolem. Abol otrzymał [od rady wiejskiej] nagrodę w wysokości 31 rubli.

8) Pracownik wydziału kryminalnego Peterson przyjechał z Roson w celu przeprowadzenia śledztwa, pił wraz z Grunsteinem przez 4 dni. Peterson zgubił rewolwer, który znajdował się w rękach prywatnych obywateli, którzy chcieli go wysłać do OGPU¹⁶⁵.

¹⁶¹ DAVc, z. 10061, op. 1, t. 194, *Доклад о выезде в колонию Дюмовицина от 28/IX–24 з. к.* 29–30.

¹⁶² DAVc, z. 10061, op. 1, t. 446, *Латколония Падеры* [11.1925] k. 1.

¹⁶³ Т. Буевич, *Взаимоотношения кооперации и государства...*, s. 27–37.

¹⁶⁴ DAVc, z. 10061, op. 1, t. 194, *Информационный отчёт* [09.1924] k. 5.

¹⁶⁵ DAVc, z. 10061, op. 1, t. 616, *Уполномоченному ПКП* [18.08.1927] k. 13–14.

Również w pierwszym rocznym raporcie Centralne Biuro Sekcji Łotewskich pisało o nielegalnym podwyższeniu podatków ludności łotewskiej i niewłaściwym odcięciu ziemi (zwłaszcza na Witebszczyźnie, gdzie po odcięciu łąk Łotysze zaczęli sprzedawać bydło, co natychmiast pogorszyło wskaźniki statystyczne produkcji mleka i masła)¹⁶⁶.

Szybkie przeprowadzenie porządkowania ziemi się nie udało (przed kolektywizacją zrobiono to na obszarze nie przekraczającym 44% chłopskiej ziemi). Na dzień 1 stycznia 1925 r. w BSRS 74,1% gospodarstw chłopskich charakteryzowało się szachownicą pól, nieco ponad 20% znajdowało się na chutorach (głównie na Witebszczyźnie)¹⁶⁷. Tempo ożywienia rolnictwa również nie spełniało oczekiwań władz. Wydajność pozostała o 20–25% niższa niż przed wojną¹⁶⁸. W takich warunkach władze bolszewickie zaczęły zwracać większą uwagę na (a) zachęcanie chłopów do nasilenia pracy, (b) opracowywanie planów melioracyjnych, ponieważ według szacunków bagna w BSRS zajmowały do 2,2 mln ha, oraz (c) kampanie na rzecz przesiedlenia chłopów (zwłaszcza Żydów¹⁶⁹) do innych regionów ZSRS. Zachęcano również włościan do hodowli bydła, w konsekwencji czego w ciągu roku na kredyt sprzedano gospodarstwom 16 t nasion koniczyny¹⁷⁰.

Życie społeczno-kulturalne. Pomimo powołania w partii bolszewickiej biur narodowościowych, ich praca z ludnością wiejską do 1924 r. miała charakter epizodyczny (o przyczynach pisałem w poprzedniej części). Pozwala to stwierdzić, że intensywna agitacja bolszewicka w latach 1919–1923 ominęła włościan. Ideologicznie chłopci bliżsi byli eserowcom, prawie nikt z nich nie wstępował do RKP(b), poza kilkoma osobami z grona zdemobilizowanych żołnierzy Armii Czerwonej, którzy nie podejmowali żadnej czynnej pracy z ludnością. Pod koniec 1921 r. wydziały Narkomnacu próbowały przeprowadzić pewne działania w zakresie zbierania informacji, które jednak szybko zostały wstrzymane z powodu braku finansowania¹⁷¹.

¹⁶⁶ NARB, z. 4-п, op. 1, t. 1775, *Отчёт Центрального Бюро Латсекции при ЦК КПБ за 1924–1925 год* k. 84.

¹⁶⁷ I. Раманава, А. Махнач, op. cit., s. 104.

¹⁶⁸ *Гісторыя Беларусі...*, s. 145.

¹⁶⁹ Po ograniczeniach handlu prywatnego na rzecz państwowego część Żydów miała szukać alternatywnych zajęć, w tym niektórzy zaczęli uprawiać gospodarstwa rolne. Przed końcem 1924 r. ok. 16% Żydów w Białorusi Sowieckiej w ten czy inny sposób było związanych z jakąś formą rolnictwa [А. Зельцер, *Евреи советской провинции: Витебск и местечки 1917–1941*, Москва 2006, s. 94, 96]. Przed kolektywizacją ilość osiedlonych na roli rodzin żydowskich sięgała 9 101 [*Политика народности в БССР в dniu jej dziesięciolecia*, „Orka” 1928, nr 102, 27 grudnia, s. 4].

¹⁷⁰ AAN, z. MSZ, t. 6703, *Raport gospodarczy za III kwartał 1924 r.* k. 1b.

¹⁷¹ DAVc, z. 2347, op. 1, t. 3, *Мандат* [10.1921] k. 1; Ibidem, *Удостоверение* [26.12.1921] k. 12.

Jak wynika z analizy dokumentów Witebskiego Polbiura, na posiedzeniach przed 1923 r. wcale nie poruszano kwestii stosunków z chłopami polskimi. Polscy komuniści bardziej interesowali się sprawami polityki międzynarodowej oraz pracą z uchodźcami i jeńcami¹⁷². Dopiero w 1923 r. członkowie tego Polbiura zaczęli stopniowo odwiedzać wsie zamieszkane przez ludność polską. Tematy rozmów jednak mało interesowały chłopów – o wyborach do rad, o znaczeniu Rewolucji Październikowej i ruchu robotniczym na Zachodzie, a także o sytuacji w Polsce i Niemczech¹⁷³. Nawet rezolucja oparta na wynikach zebrania pracowników Polbiur z Mińszczyzny, Witebszczyzny i Homelszczyzny, które miało miejsce w dniach 16–18 czerwca 1923 r., akcentowała konieczność pracy z chłopami przez szkoły i chaty-czytelnie¹⁷⁴. Z wydanych przez Ihara Hodasa dokumentów Mohylewskiego Polbiura wynika również, że *praca polska jest przeważnie miejska*¹⁷⁵. Łatbiuro funkcjonowało w podobny sposób¹⁷⁶.

Zorganizowany opór zbrojny na wsi prawie całkowicie ustał przed 1923 r. Sytuacja jednak nie była spokojna. Często miały miejsce pojedyncze akty przemocy, określane przez władze sowieckie jako „terror kułaków” (palenie budynków, ostrzelanie członków rad wiejskich, komsomolców i komunistów etc.). Kierownik Konsulatu Generalnego RP w Mińsku Jan Karczewski w raporcie z 17 października 1924 r. przytoczył siedem takich wypadków z ostatnich dwóch tygodni, o których pisano w prasie. Po czym poinformował dodatkowo:

Według prywatnie otrzymanych informacji tego rodzaju wypadki zdarzają się znacznie częściej, lecz prasa informacji o nich nie umieszcza. Rząd tutejszy jest bardzo zaniepokojony tym ruchem, tembardziej że sprawcy napadów zwykle nie zastają wykryci.

Wogóle w związku ze zwiększeniem podatku rolnego, organizacja komitetów wzajemnej pomocy chłopskiej, odbieraniem ziemi u zamożnych chłopów i wogóle walka z tak zw. „kułakami”, ruch przeciwko działaczom komunistycznym na Białorusi wzmacnia się¹⁷⁷.

¹⁷² DAVc, z. 10050, op. 1, t. 154 *Протоколы общих собраний коммунистов-поляков г. Витебска (1920–1921)*, k. 1–70.

¹⁷³ DAVc, z. 10050, op. 1, t. 809, *Отчёт о работе Губпольбюро Р.К.П. за ноябрь месяц 1923 г.* k. 26–26v.

¹⁷⁴ DAVc, z. 10050, op. 1, t. 810, *Резолуция в sprawie pracy na wsi* [18.06.1923] k. 15.

¹⁷⁵ *Протокол заседания коллегии апитпропа Губкома от 2/VIII–1923 г.* [w:] И. Ходас, *Поляки на Могилёвщине...*, s. 35–36.

¹⁷⁶ DAVc, z. 10050, op. 1, t. 441, *Доклад о деятельности Латсекции Р.К.П. за время с 1-го декабря по 1-ое марта 1922 года* k. 3; DAVc z. 10051, op. 1, t. 666, *Отчёт о работе Латбюро Витугоркома КПБ(б) за март–апрель месяцы 1924 г.* k. 1–1v.

¹⁷⁷ CAW, z. Oddział II SG, t. 2479, *Raport ws. ruchu antysowieckiego na Białorusi* [17.10.1924] k. 5. Cytat z zachowaniem ortografii oryginału.

Życie społeczno-kulturalne wsi rozwijało się według tradycji lokalnych, dlatego zwróć uwagę tylko na kilka istotnych aspektów.

Ideologia bolszewików początkowo aktywnie wykorzystywała tezę, że carat robił z ludu pijaków. Dlatego wśród pierwszych rozkazów znalazło się również ograniczenie i zakaz produkcji oraz sprzedaży wyrobów alkoholowych. Za destylację bimbrowo groziło do 10 lat więzienia z konfiskatą mienia¹⁷⁸. Niemniej jednak, zwłaszcza na wsi, w warunkach dewaluacji pieniądza alkohol nabierał w rachunkach cech ekwiwalentu. Na tym tle wyróżniali się Łotysze, mający dawne narodowe tradycje warzenia piwa i destylacji bimbrowo. W pierwszej połowie lat dwudziestych wśród Łotyszy znacznie wzrosła skala destylacji bimbrowo, szczególnie w okolicach Rudobelki (dzisiejszy rejon akciabarski w obwodzie homelskim). Niemal każde podwórko miało własną drewnianą stodołę, w której znajdował się cały prymitywny sprzęt do destylacji bimbrowo, co miało tak wielkie znaczenie, że K. Škilters wymienił to jako istotny fakt w opisie swoich wypraw do kolonii łotewskich¹⁷⁹. Również Polacy nie pozostawiali w tyle. W dokumentach odnotowywano, że np. w okolicach Kustownicy (później centrum polskiej narodowościowej rady wiejskiej) w okresie zbliżających się świąt prawie *każda chałupa staje się małą gorzelnią*¹⁸⁰. Pomimo represji ze strony milicji¹⁸¹ praktyka destylacji bimbrowo trwała przez długi czas. Przyczyniły się do tego również wspomniane nożyce cenowe, które sprawiły, że bardziej opłacało się nie sprzedawanie zboża na rynku po niskich cenach, lecz destylowanie go na bimbrowo¹⁸². Nie zahamowało tego nawet rozpoczęcie produkcji państwowej wódki od 1925 r. (tzw. „rykowki” w imieniu przewodniczącego RKL ZSRS Aleksieja Rykowa, który podpisał stosowny dekret), ponieważ sowiecka wódka była słabej jakości i dla włościan zbyt droga¹⁸³.

Życie religijne pozostało ważnym zjawiskiem, któremu bolszewicy natychmiast wypowiedzieli wojnę totalną. Mimo to ludność starała się zachować swoją wiarę i

¹⁷⁸ И. Такала, „За трезвый быт!”: Алкогольная политика советского государства в 1920-е годы, „The NEP Era: Soviet Russia 1921–1928” 2007, vol. 1, s. 56, 58.

¹⁷⁹ К. Шкільтэр, *Латыскія колёніі на Беларусі...*, s. 140.

¹⁸⁰ *Raport o pracy polskiej szkoły partyjnej „Ruchy” w okolicy Kustownica w rejonie mozyrskim, okręgu mozyrskim, za okres siedmiu tygodni – od 20 października do 9 grudnia 1925 r.*, [w:] *Polacy w polityce sowieckiej Białorusi...*, s. 68.

¹⁸¹ М. Хавкин, *Самогон и борьба с ним*, „Полесский коммунаръ” 1925, nr 17 (100), s. 67–71.

¹⁸² И. Такала, „За трезвый быт!...” s. 64.

¹⁸³ Butelkę „rykowki” sprzedawano za 1 rub., przy czym konsumenci narzekali, że jest ona rozcieńczona (najwyżej 30°), podczas gdy na wsi butelkę bimbrowo ponad 50° można było kupić za 50–60 kop. [por. AAN, z. Attaché Wojskowi RP przy Rządach Państw Kapitalistycznych, t. 71, *Дополнение к рапорту № 3. Впечатления и наблюдения* [21.08.1925], k. 747].

tradycje. Dla ludności polskiej katolicyzm był nie tylko wiarą religijną, ale także narzędziem pozwalającym zachować tożsamość narodową w warunkach opresji. Władze ze wszystkich sił starały się ograniczyć wpływy księży, jednak w pierwszych latach swoich rządów nie osiągnęły znaczących sukcesów¹⁸⁴. Względnie skuteczne były jedynie środki przemocy – zamykanie kościołów, aresztowania i zsyłanie księży oraz aktywnych członków komitetów kościelnych. Wobec niemożności publicznego praktykowania wiary zaczęły powstawać różne ruchy konspiracyjne¹⁸⁵.

Łotysze charakteryzowali się mniejszą religijnością w porównaniu z Polakami, ale byli bardziej zróżnicowani wyznaniowo. Większość Łotyszy stanowili luteranie. Od 1922 r. pastor Gustaw Schwalbe¹⁸⁶ sporadycznie odwiedzał kolonie łotewskie, opiekował się wiernymi ziem białoruskich i Smoleńszczyzny. W pozostałym czasie nabożeństwa sprawowali wybierani spośród mieszkańców „permindersy”¹⁸⁷. Zaznaczę, że na wsi nie było zborów (kirch), a zebrania odbywały się w mniej więcej przystosowanych domach. Nowe ruchy protestanckie też były tu znane, np. idee baptyzmu i ewangelizmu były rozpowszechnione w rejonie oświejskim. Parafia została tu zarejestrowana w 1923 r., ale szybko ją zlikwidowano. Grupy wiernych działały w konspiracji. Przez pewien czas zarządzali nimi mieszkańcy kolonii Padery Paweł Bernhardt i Fritz Klawin¹⁸⁸. Oryginalnym zjawiskiem było rozpowszechnienie na Mohylewszczyźnie wśród Łotyszy nauki Apostolskiego Kościoła Katolickiego (AKK). W połowie lat dwudziestych Łatbirze (rejon łupołowski w okręgu mohylewskim; biał. *Латроўча* lub *Латышскі гай*) stało się centrum parafii apostolskich z całego ZSRS¹⁸⁹. Wśród Łotyszy byli także

¹⁸⁴ NARB, z. 4-п, op. 1, t. 1914, *Отчёт о работе Польского Бюро Агитпропа ЦК РКП за период от XIII Съезда партии до 1/IX 24 г.* k. 54; Ibidem, *Отчёт Польбюро Ц.К.К.П.Б. за первое полугодие 1924 года* k. 70.

¹⁸⁵ I. Пушкін, *Грамадская і культурна-асветніцкая дзейнасць...*, s. 162.

¹⁸⁶ Gustaw Schwalbe (1880–1930) – luterński pastor. Od 1922 r. mieszkał w Smoleńsku, skąd opiekował się wiernymi w zachodniej części ZSRS. Aresztowany w 1929 r., rozstrzelany. Jego „zeznania” smoleński NKWD wykorzystał do fabrykacji sprawy „Łotewskiego Spisku”.

¹⁸⁷ Perminders – regionalne określenie świeckich liderów w społecznościach luteranckich, pełniących funkcję zbliżoną do diakonów lub starszych wspólnoty. Występuje w dokumentach sowieckich w okresie międzywojennym i prawdopodobnie jest odzwierciedleniem usłyszanego przez funkcjonariuszy określenia tych osób.

DAVc, z. 10061, op. 1, t. 446, *Отчёт о летней практической работе* [17.08.1926] k. 17; DAVc z. 10062, op. 1, t. 610, *Отчёт о Работе Лат. Бюро при Орианском ОК КП(б)Б с 15/XI–25 г. – 15/XI–26 г.* k. 62.

¹⁸⁸ Archiwum Zarządu Komitetu Bezpieczeństwa Państwowego Obwodu Witebskiego, *Наблюдательное дело № 747*.

¹⁸⁹ M. Židels, *Katolu-apustulu zektes sabrukums latvju kolonijas*, [w:] *Reliģisko organizaciju sabrukums padomju saveenibas latvju eedzīvotaju vidū*, K. Šķilters (red.), Maskavā 1931, 56.–86.lpp.

katolicy i prawosławni. Przez pewien czas na Łożniešczyźnie istniały parafie prawosławne, w których nabożeństwa odbywały się w języku łotewskim¹⁹⁰.

Inną cechą wyróżniającą Łotyszy było szerokie rozpowszechnienie towarzystw kulturalno-oświatowych, które istniały w prawie każdej kolonii. Wiele z nich powstało jeszcze przed rewolucją. Członkowie zajmowali się głównie organizacją czasu wolnego: przedstawieniami teatralnymi opartymi na twórczości autorów łotewskich, tworzeniem zespołów chóralnych, organizowaniem zabaw tanecznych. Dla bolszewików formy te wydawały się puste i pozbawione idei. W latach 1923–1924 przeprowadzono ponowną rejestrację wszystkich towarzystw kulturalno-oświatowych z podporządkowaniem ich wydziałom oświaty politycznej oraz łatsekcjom. Narzucone z góry treści i formy kulturalne nie zachwyciły łotewskiej młodzieży, dlatego od 1925 r. znaczenie towarzystw kulturalno-oświatowych zaczęło zanikać¹⁹¹.

Trzeba zwrócić uwagę również na mobilizację jako aspekt życia społeczeństwa sowieckiego. Kierownictwo bolszewickie żyło w ciągłym strachu przed interwencją krajów kapitalistycznych, a zarazem nie było pewne poparcia ludności. Aby przeciągnąć społeczeństwo na swoją stronę, zaczęli wykorzystywać kampanie mobilizacyjne w okresie tzw. „niebezpieczeństw wojennych” (alarmów), wyolbrzymionych publikacjami w prasie. Poprzez demonstracje, spotkania z podjęciem rezolucji itp. bolszewicy starali się pokazać światu jedność władzy i narodu. Zjawisko to zostało szczegółowo zbadane przez profesora Uniwersytetu Północnego Teksasu, Olgę Velikanovą. Pierwsze takie alarmy ogłoszono wiosną 1923 r. (choroba Lenina i ultimatum Lorda Curzona) oraz w 1924 r. (po śmierci Lenina i inicjatywach Kominternu przed 10. rocznicą wybuchu I wojny światowej). Wyniki były zupełnie inne od oczekiwanych. Strach przed zachodnią agresją zamiast inspirować i jednoczyć wiódł zwykle do demobilizacji i frustracji w społeczeństwie. Kontrowersyjne publikacje prasowe wywoływały pogłoski o wojnie, co powodowało zachowania wyczekujące (niepłacenie podatków, ograniczenie upraw etc.). Wielu ludzi wciąż czekało na wyzwolenie od bolszewików przez wojnę¹⁹². Mimo to

¹⁹⁰ К. Карпекін, *Праваслаўная латышская абшчына Аришанскага павета ў канцы XIX – пачатку XX ст.*, „Латыши и белорусы: вместе сквозь века” 2021, nr 10, s. 20–27.

¹⁹¹ Г. Яковлева, *Клубы и культурно-просветительские кружки латышского населения Витебщины в первое десятилетие советской власти*, „Искусство и культура” 2012, nr 1 (5), s. 64–65.

¹⁹² О. Великанова, *Разочарованные мечтатели...*, s. 37–57.

decyzja o powolnej stopniowej militaryzacji społeczeństwa poprzez tworzenie różnych środowisk i organizacji pozostała aktualna¹⁹³.

* * *

Podsumowując można stwierdzić, że na wsi białoruskiej w latach 1918–1925 nastąpiły silne procesy modernizacyjne, które zmieniły poprzedni, tradycyjny tryb życia. Główną siłą napędową była działalność polityczna chłopów, co zostało zmuszone uznać również kierownictwo bolszewickie. W 1924 r. Feliks Dzierżyński, szef OGPU ZSRS, pisał w raporcie:

Wzrost aktywności politycznej i świadomości chłopstwa oraz jego zdolności do oporu, spontaniczne dążenie ku zorganizowanej obronie własnych interesów; zaostrzenie walki klasowej na wsi, która niekiedy przybiera formę aktów terrorystycznych przeciw przedstawicielom władzy sowieckiej [...] – to procesy, które definiują współczesny ruch chłopski. [...]

Nabyło ono [chłopstwo] umiejętności jasnego rozumienia i uwzględniania swoich interesów, świadomego stawiania wynikających z nich zadań i ostrej krytyki przedsięwzięć gospodarczych rządu sowieckiego. Mamy udowodnić chłopstwu, że jest ono nie tylko głównym płatnikiem podatków państwowych, ale także stałym źródłem finansowania drogiej maszyny państwowej. Mamy mu pokazać, że to właśnie ono jest zaopiekowane przez rząd, który jest gotów do wielkich ofiar w sprawie ratowania i odbudowy gospodarki chłopskiej¹⁹⁴.

Świadomość tej sytuacji zmusiła bolszewików do korekty polityki na wsi, chociaż chłopci postrzegali te zmiany jako powrót do normalności, a nie ustępstwa.

Sytuację na wsi białoruskiej w latach 1918–1925 charakteryzowały:

- a) istotne zmiany w użytkowaniu ziemi, co uczyniło gospodarstwa chłopskie głównymi posiadaczami ziemi i producentami produktów rolnych;
- b) zaostrzenie konfliktów na tle rozdzielania ziemi i ustalania podatków, co jednocześnie obudziło zadawnione konflikty między członkami różnych narodowości;
- c) brak realnych mechanizmów wpływu chłopów na organizację samorządu lokalnego, którym kierowali wysłani z miast członkowie partii, opierający się na służbach specjalnych;

¹⁹³ W kwietniu 1918 r. wydano *Dekret CKW RFSRS o obowiązkowym szkoleniu w sztuce wojskowej*. Od 1921 r. wszędzie zaczęły się pojawiać oddziały Wojskowego Towarzystwa Naukowego (w fabrykach, szkołach, klubach wiejskich etc.). W marcu 1923 r. powstało Towarzystwo Przyjaciół Floty Powietrznej. W maju 1924 r. – Dobrowolne Towarzystwo Przyjaciół Obrony Chemicznej i Przemysłu Chemicznego.

¹⁹⁴ Докладная записка Ф. Дзержинского в Политбюро ЦК РКП(б) о перспективах крестьянского движения в связи с ожидающимся неурожаем [w:] *Советская деревня...*, s. 205–206.

d) niewielki wpływ propagandy bolszewickiej z powodu

- małej liczby komunistów na wsi,
- niedofinansowania powiatowych i centralnych organów partyjnych i sowieckich (w tym Narkomnacu i biur narodowościowych),
- problemów z budową nowego systemu edukacji szkolnej i chat-czytelni,
- braku sowieckich specjalistów (mierników, agronomów, weterynarzy etc.),
- biedy i analfabetyzmu większości chłopstwa, które nie czytało sowieckich gazet, a przez to źle odbierało ideologiczny przekaz bolszewików,
- niepewnego statusu ziem białoruskich (kwestie podporządkowania i określenia terytorium BSRS) i wielonarodowościowej struktury ludności;

e) zachowanie tradycyjnych elementów życia społeczno-kulturalnego.

Nie sposób nie zgodzić się z konkluzją O. Velikanovej, że poprzez eksperymenty z organizacją komun, kołchozów i sowchozów, poprzez kampanie edukacyjne i antyreligijne bolszewicy pozycjonowali się jako progresywna siła na zdewastowanej wsi. Propagowali oni innowacyjność i efektywność poprzez wydawanie książek popularnonaukowych, organizowanie zjazdów i konferencji rolników, propagowanie rolnictwa wielopolowego i rekultywacji gruntów, ale równocześnie przez dekrety i rozkazy rząd bolszewicki niszczył motywację do poprawy gospodarki przez nadmierne podatki i etykietowanie¹⁹⁵ (kułak, kontra, szlachta etc.).

I.3 Narodowościowa rada wiejska jako zjawisko w podziale administracyjnym BSRS.

Rozszerzenie terytorium Białorusi Sowieckiej. Jak wskazano we *Wprowadzeniu*, proces formowania białoruskiej państwowości był złożony i pełen sprzeczności. Wkrótce po proklamacji Socjalistycznej Sowieckiej Republiki Białorusi część jej obszarów została włączona do RFSRS, a pozostałe połączono z Sowiecką Litwą. W wyniku tego powstała Socjalistyczna Republika Sowieckiej Litwy i Białorusi (tzw. LitBieł). Zaznaczę, że w jej administracyjno-terytorialnym podziale po raz pierwszy wprowadzono jednostkę rady wiejskiej (układ: powiat – gmina [*wołość*] – rada wiejska). Latem 1919 r. LitBieł przestał istnieć. Niezajęte przez Wojsko Polskie tereny zostały następnie włączone do różnych

¹⁹⁵ O. Великанова, *Разочарованные мечтатели...*, s. 142.

guberni RFSRS. Od tego momentu rozpoczął się trwający nieprzerwanie proces reorganizacji granic guberni oraz podziału między nimi poszczególnych obszarów, który zakończył się w przybliżeniu dopiero w połowie lat dwudziestych.

Na skutek chwilowego sukcesu Armii Czerwonej i zajęcia przez nią Mińska 31 lipca 1920 r. miała miejsce tzw. „druga proklamacja” SSRB. Jej terytorium nie zostało wówczas jasno określone: granica zachodnia miała przebiegać *wzdłuż granicy etnograficznej Białorusi z sąsiednimi krajami burżuazyjnymi*, wschodnia miała być wyznaczona w procesie *swobodnego wyrażania woli* na lokalnych zjazdach Sowietów¹⁹⁶. W rzeczywistości kwestia została rozwiązana przy zawarciu traktatów pokojowych między Rosją Sowiecką a Polską, Litwą i Łotwą. W wyniku Traktatu Ryskiego terytorium SSRB obejmowało jedynie 6 powiatów dawnej guberni mińskiej. W takich warunkach funkcjonowanie choćby nominalnie odrębnej republiki było nader wątpliwe. Dlatego nie zaskakuje, że w kilkunastu dokumentach z lat 1920–1923 republika bywa traktowana jako autonomia w obrębie Rosji Sowieckiej, a nie jako samodzielna jednostka¹⁹⁷. Jeszcze w końcu grudnia 1920 r. Biuro Centralne KP(b)B nakazywało, aby nie poruszać kwestii o samodzielności Białorusi wśród członków partii i nie podejmować w tej sprawie żadnej dyskusji¹⁹⁸.

Ówczesny stan rzeczy nie zadowalał białoruskich komunistów, którzy niemal natychmiast zaczęli domagać się zwrotu terytoriów wymienionych w pierwszej proklamacji Białorusi Sowieckiej¹⁹⁹. Państwowy Komitet Planowania ZSRS (Gosplan²⁰⁰) uwzględniał natomiast możliwości zagospodarowania przestrzennego terytorium ZSRS na potrzeby rozwoju gospodarki planowej przez podział na rejony gospodarcze²⁰¹. W efekcie tej dwustronnej działalności (Rząd SSRB z jednej strony oraz Gosplan z drugiej), a także pod wpływem (a) zrozumienia nierealności rychłej rewolucji światowej, (b) nierozwiązanej kwestii narodowościowej, w tym działań środowisk emigranckich na rzecz wyodrębnienia Białorusi jako samodzielnego państwa, (c) konieczności zaspokojenia

¹⁹⁶ *Из истории Гражданской войны в СССР. 1918–1922* : Сборник документов и материалов, т. 3 *Февраль 1920 – октябрь 1922*, Москва 1961, s. 320.

¹⁹⁷ Por. С. Ходзін, *Дзяржаўнае будаўніцтва ў Беларусі ў 1920-я гг.*, [w:] *Працы гістарычнага факультэта БДУ: навуковы зборнік*, nr 6, У. Коршук (red.), Мінск 2011, s. 109–114.

¹⁹⁸ NARB, z. 4-п, ор. 1, т. 158, *Протокол № 2 Пленарного заседания ЦБ КП(б)Б с участием представителей уездов* [13.12.1920] k. 68.

¹⁹⁹ А. Маркава, *Шлях да савецкай нацыі...*, s. 52–53.

²⁰⁰ Gosplan (ros. Госплан, skrót od Государственный плановый комитет) – główna instytucja odpowiedzialna za centralne planowanie gospodarki w Rosji Sowieckiej, a zatem w ZSRS. Powołany w 1921 r. i funkcjonował aż do 1991 r.

²⁰¹ С. Елизаров, *Формирование и функционирование...*, s. 64–69.

rozbudzonego ruchu chłopskiego, (d) ogólnego upadku gospodarki, rząd w Moskwie zgodził się na „powrót” do BSRS²⁰² terytoriów zamieszkałych przez Białorusinów. 29 listopada 1923 r. Biuro Polityczne Komitetu Centralnego RKP(b) zatwierdziło propozycje Komisji Biura Organizacyjnego KC w sprawie nowych granic BSRS. W celu rozwiązania problemów technicznych utworzono specjalną komisję ds. rejonowania rozszerzonej BSRS. Jej przewodniczącym został Józef Adamowicz²⁰³. W ten sposób do BSRS zostało przyłączonych 16 powiatów i 15 gmin z guberni witebskiej, homelskiej i smoleńskiej RFSRS. Tym samym powierzchnia republiki wzrosła z 52,3 do 110,5 tys. km², a liczba ludności wzrosła do 4,2 mln osób. Ostatecznie nowe granice zostały zatwierdzone uchwałą Centralnego Komitetu Wykonawczego ZSRS z 7 marca 1924 r.

Znaczna część Homelszczyzny pozostała w RFSRS, dlatego władze białoruskie w dalszym ciągu podejmowały próby ich odzyskania. Sprawa zaczęła nabierać tempa dopiero w maju 1926 r. W grudniu powiaty homelski i rzeczycki dawnej guberni homelskiej RFSRS zostały włączone do BSRS. W rezultacie terytorium republiki powiększyło się do prawie 126 tys. km², a liczba ludności wzrosła do 5 mln osób. W takiej postaci Białoruś Sowiecka przetrwała aż do początku II wojny światowej.

Reforma podziału administracyjno-terytorialnego. Poszerzenie terytorium BSRS uaktualniło kwestię reformy podziału administracyjno-terytorialnego, który pod wieloma względami był dziedzictwem Imperium Rosyjskiego. Na szczęblu ogólnozwiązkowym zadanie to przedstawił XII Zjazd RKP(b) w marcu 1923 r. Dostrzegając nieprzydatność starego podziału do realizacji nowych zadań polityczno-gospodarczych, zjazd nalegał jednak, aby do reformy podejść ostrożnie i wdrażać ją stopniowo²⁰⁴. Już w marcu 1924 r. przy Gosplanie BSRS utworzono komisję ds. rejonowania administracyjno-gospodarczego na czele z Aleksandrem Anochinem²⁰⁵. Już sama nazwa komisji świadczyła o ścisłym

²⁰² Po powstaniu ZSRS taka nazwa Białorusi Sowieckiej pozostała jako jedyna.

²⁰³ С. Елизаров, *Формирование и функционирование...*, s. 73.

Józef Adamowicz (1897–1937) – działacz polityczny, członek RKP(b) od 1916 r. W latach 1924–1927 przewodniczący RKL BSRS. Oskarżony o wsparcie nacjonalizmu białoruskiego i odsunięty od czołowych stanowisk. Przez krótki czas kierował w Moskwie resortem przemysłu cukrowego, od 1932 r. szefował lokalnemu przedsiębiorstwu połowu ryb na Kamczatkę. Aresztowany tam w 1937 r. i etapowany do Mińska. Według oficjalnych danych popełnił samobójstwo w więzieniu.

²⁰⁴ *Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК*, cz. I: 1898–1925, Москва 1953, s. 718–719.

²⁰⁵ Aleksander Anochin (1894–1938) – działacz sowiecki, członek RKP(b) od 1914 r. Pracował w RFSRS. W latach 1923–1924 przewodniczący Witebskiego Gubernialnego Komitetu Wykonawczego, po czym krótko pełnił obowiązki zastępcy przewodniczącego RKL BSRS. Pod koniec 1924 r. skierowany do pracy w Moskwie. Represjonowany.

powiązaniu planowanej reformy z Nową Polityką Ekonomiczną. Jako główne umotywowanie reform podawano:

- a) uwzględnienie dominacji administracyjno-usługowej określonych centrów nad konkretnymi terytoriami wiejskimi;
- b) osiągnięcie optymalnej wielkości terytorium i populacji;
- c) osiągnięcie integralności gospodarczej w utworzonych jednostkach administracyjno-gospodarczych;
- d) efektywność zarządzania i wygodę świadczenia usług publicznych²⁰⁶.

Reforma została zatwierdzona uchwałą CKW BSRS z 12 lipca 1924 r. Wskutek jej postanowień w republice wprowadzono trójstopniowy podział na okręg, rejon i radę wiejską. Ostatecznie nowy podział administracyjno-terytorialny został ustanowiony wspólną uchwałą CKW i RKL BSRS z 2 stycznia 1925 r. (patrz tabela 1.2).

Tabela 1.2. – *Administracyjno-terytorialny podział BSRS na 2 stycznia 1925 r.*

<i>okręg</i>	<i>ludność, tys. osób</i>	<i>terytorium, tys. km²</i>	<i>liczba rejonów</i>	<i>liczba rad wiejskich</i>
bobrujski	499,8	14,5	12	148
borysowski	368,8	11,8	9	106
kaliniński	401,1	8,4	10	126
miński	498,5	10,9	11	121
mohylewski	512,7	11,7	10	161
mozyrski	319,25	16,3	10	114
orszański	423,3	7,9	10	108
połocki	317,1	9,4	9	98
słucki	273,15	8,4	7	88
witebski	558,1	11,4	12	132
Razem	4 171,9	110,6	100	1 202

Źródło: С. Елизаров, *Формирование и функционирование...*, s. 75.

Poprzednie rezultaty reformy zostały pozytywnie ocenione przez władze i zyskały poparcie ludności, co było również efektem szeroko zakrojonej pracy wyjaśniającej²⁰⁷.

²⁰⁶ С. Елизаров, *Формирование и функционирование...*, s. 75.

²⁰⁷ Określenie „praca wyjaśniająca” (ros. *разъяснительная работа*) często używano w dokumentach badanego okresu. Oznacza to coś pośredniego między działalnością edukacyjną i informacyjną.

Przykładowo przewodniczący Witebskiego Okręgowego Komitetu Wykonawczego Juozapas Adamaitis²⁰⁸ na miejskiej konferencji robotniczej w Witebsku 30 sierpnia 1924 r. dowodził, że rejonizacja przeprowadzona w Białorusi nawiązuje do ścisłej łączności pomiędzy ludnością miast i wsi oraz stwarza elastyczny i tani w utrzymaniu aparat administracyjny²⁰⁹. W rzeczy samej ludność spostrzegła, że obecnie coraz częściej można uzyskać potrzebne zaświadczenia w radzie wiejskiej, że w rejonowym Komitecie wykonawczym można rozwiązać problem administracyjny, którego rozwikłanie wymagało wcześniej przebycia 50–70 km. Pozytywnie oceniono także przeniesienie funkcji urzędu stanu cywilnego do rad wiejskich²¹⁰.

Rady wiejskie. Jak już zauważono w części I.1, ta sama lipcowa sesja CKW BSRS wyznaczyła kierunek białorutenizacji. Uchwała *O podziale administracyjno-gospodarczym BSRS* z 17 lipca 1924 r. przewidywała, że

w celu najlepszego zapewnienia praw mniejszości narodowych BSRS, RKL zostanie poinstruowana, aby przy ostatecznym ustaleniu składu rejonów i rad wiejskich zapewnić możliwość wyłączenia miejscowości o dominującej ludności żydowskiej, polskiej, łotewskiej, litewskiej i innej i włączenia ich do samodzielnych jednostek administracyjnych, pod warunkiem, że rażąco nie narusza to podstaw i systemu nowego podziału administracyjno-gospodarczego republiki²¹¹.

Tak więc w warunkach Białorusi Sowieckiej powstało takie zjawisko jak narodowościowa rada wiejska.

Rady wiejskie zaczęto tworzyć już w 1918 r., jednak dopiero po Traktacie Ryskim ustabilizowała się ich rola jako organu administracji lokalnej (jak dotąd bardziej aktywne były komitety biedoty i komitety rewolucyjne²¹², które budziły nienawiść chłopów).

²⁰⁸ Juozapas Adamaitis (1896–1938) – działacz sowiecki. W latach 1918–1919 pracował w KC Partii Komunistycznej Litwy. W latach 1920–1924 Komisarz Ludowy ds. Żywności BSRS, następnie pracował w Witebsku, skąd w 1926 r. przeszedł na stanowisko Komisarza Ludowego Handlu Zagranicznego i Krajowego BSRS. Od grudnia 1928 r. na różnych stanowiskach w Moskwie. Represjonowany.

²⁰⁹ *Rozszerzona ogólnomiejska konferencja robotnicza w Witebsku*, „Młot” 1924, nr 172, 5 września, s. 3.

²¹⁰ С. Елизаров, *Формирование и функционирование...*, s. 82–83.

²¹¹ *Административно-территориальное устройство БССР...*, s. 43.

²¹² Komitet biedoty (ros. *комбед*) – organ władzy lokalnej na wsi w latach 1918–1919, był narzędziem terroru klasowego. Komitet rewolucyjny (ros. *ревком*) – tymczasowy organ władzy bolszewickiej tworzony na terenach świeżo zdobytych przez Armię Czerwoną podczas wojny domowej (1917–1922). Ich zadaniem było zaprowadzenie nowej władzy komunistycznej w miejscach, gdzie wcześniej rządziły inne siły (np. biali, eserowcy, anarchiści, lokalne rządy), wykorzystując terror wobec przeciwników. Istniały na poziomach miejskim, wiejskim, regionalnym, a nawet narodowym (np. Tymczasowy Rewolucyjny Komitet Polski – „Polrewkom” w 1920 roku). Gdy sytuacja się ustabilizowała, ich rolę przejmowały soviety, które stawały się stałymi organami władzy.

Początkowo utworzenie rad wiejskich jako niższego szczeblu samorządności przewidywało:

- a) rozwinięcie oddolnej inicjatywy i samodzielności ludu;
- b) wciągnięcie szerokich mas do budowania państwowości i ich stopniową sowietyzację;
- c) wzbudzenie zaufania do władzy bolszewickiej.

Ostatni punkt miał decydującą wagę, ponieważ włościanie uważali władze lokalne za pomysłodawców przedsięwzięć „komunizmu wojennego”, za odpowiedzialnych za wszystkie nadużycia i nędzę²¹³. Z drugiej strony chłopci nie wykazywali zbyt wielkiej chęci do pracy w radach wiejskich, przede wszystkim ze względu na niskie wynagrodzenie, które w dodatku było wypłacane nieregularnie i czasem jedynie częściowo²¹⁴.

W grudniu 1921 r. III Ogólnobiałoruski Zjazd Sowietów zatwierdził regulamin rad wiejskich²¹⁵, w większości skopiowany z rosyjskiego odpowiednika. Radę wiejską uznano za najwyższą władzę w jej granicach administracyjnych i zorganizowano je wedle formuły 1 poseł na 100 mieszkańców, przy czym jednak nie dopuszczano więcej niż 50 posłów. Wsie liczące do 300 mieszkańców miały złączyć się z sąsiednimi osadami. Kadencja posłów została ustalona na 6 miesięcy. W radach wiejskich miejscowości liczących do 600 mieszkańców opłacano jedynie stanowisko przewodniczącego, a w tych większych także sekretarza. Wdrożenie NEPu znalazło odzwierciedlenie w określeniach funkcji, jakkolwiek dominowały w nich czasowniki „wspierać” i „nadzorować”. Rada wiejska miała zatem wspierać rozwój kooperacji i socjalistycznego porządkowania ziemi, monitorować stan dróg, wspierać rozwój produkcji rzemieślniczej, prowadzić ewidencję zbiorów i nadzorować terminowe płacenie podatku żywnościowego oraz mobilizować ludność do wypełniania zadań związanych z pracą i transportem. Postawiono przed nią także zadania związane z wojskowością, oświatą, opieką zdrowotną i zabezpieczeniem społecznym²¹⁶.

²¹³ С. Бондаренко, *Сельские Советы и крестьянство в годы НЭПа: проблемы взаимоотношений*, „Вестник Алтайского государственного педагогического университета” 2020, nr 3, s. 79–80.

²¹⁴ С. Елизаров, *Становление и развитие системы местных Советов БССР в 1919–1929 годах*, Гомель 2016, s. 41.

²¹⁵ Zaznaczę, że w tamtym czasie hierarchia poziomów wyglądała następująco: republika – powiat – *wołość* (gmina) – rada wiejska. Ta ostatnia była utożsamiana z konkretną osadą.

²¹⁶ С. Елизаров, *Становление и развитие...*, s. 48–50.

W 1924 r., zgodnie z reformą administracyjno-gospodarczą, przyjęto nowy regulamin rad wiejskich. Od tego czasu za kryterium powołania rady wiejskiej zaczęto uważać liczbę ludności, a nie konkretną osadę. Jako że rada wiejska była słabo widoczna w statystykach, republikańska komisja ds. wcielenia reformy administracyjno-gospodarczej przekazała miejscowym władzom pytania odnośnie do ich organizacji. Polecenia z centrum polegały zasadniczo na tym, aby promień obszaru rady wiejskiej wynosił nie więcej niż 5 km (aby można było bez trudu przejść ją całą pieszo), zaś liczbę mieszkańców przewidywano na 2–4 tysiące ludzi²¹⁷. Liczbę posłów wyliczano według przelicznika 1 poseł na 200 osób. Ze względu na zmiany w polityce wobec wsi²¹⁸ rady wiejskie mogły teraz utrzymywać maksymalnie trzech płatnych pracowników (w praktyce jednak maksymalna liczba pracowników osiągnięta była rzadko). Prawa i obowiązki rad wiejskich nie zmieniły się zasadniczo. Główne funkcje ponownie ograniczały się do „wspierania” procesów gospodarczych i „nadzorowania” dokładnego wdrażania ustaw. Jednakże niektóre funkcje zostały opisane bardziej szczegółowo, na przykład wspieranie ochrony ustroju rewolucyjnego przewidywało (a) walkę z bimbrownictwem i kradzieżą koni, (b) rejestrację ludności, (c) wydawanie zaświadczeń, (d) podejmowanie działań mających na celu pociągnięcie obywateli do odpowiedzialności za naruszenie zarządzeń władzy sowieckiej. W zakresie poboru danin rada wiejska musiała sporządzać listy podatników, podejmować działania w celu terminowej zapłaty jednolitego podatku rolnego oraz ściągać niedopłaty²¹⁹.

W lipcu 1925 r. zaktualizowano regulamin rad wiejskich. Otrzymały one prawo omawiania i rozstrzygania wszelkich kwestii związanych z organizacją życia lokalnego (szczególny nacisk położono na ochronę biedoty przed wyzyskiem ze strony kułaków)²²⁰.

²¹⁷ *Административно-территориальное устройство БССР...*, s. 43.

²¹⁸ Od 1924 r. datuje się rozwój linii „frontem do wsi” – polityki partii bolszewickiej dotyczącej liberalizacji sektora rolnego i nawiązania konstruktywnych stosunków z chłopami. Głównym zadaniem było „wyzwolenie” średnich chłopów spod wpływów kułaków i wzmocnienie związku proletariatu i biedoty z ową klasą społeczną. Duże znaczenie nadawano „ożywieniu pracy sowietów” i włączaniu w ich pracę szerokich mas biedoty oraz średniaków. Komórkom partyjnym zakazano zastępowania w kompetencjach rad wiejskich i zalecono skupienie na kształtowaniu sprzyjającej partii opinii publicznej. Por. В. Кондрашин, *Политика “лицом к деревне”*: был ли потенциал у нэпа в аграрном секторе экономики страны?, „Исторический курьер” 2022, nr 4, s. 80–92.

²¹⁹ С. Елизаров, *Становление и развитие...*, s. 59.

²²⁰ Należy zaznaczyć, że wcześniej wszelkie dyskusje były zabronione (a przynajmniej wysoce niepożądane) ze względu na niedopuszczanie do ewentualnej konfrontacji lokalnych komunistów z wyższymi organami partii. Np. wprowadzenie NEPu z elementami gospodarki rynkowej i pewną liberalizacją zostało przez część członków partii odebrane bardzo podejrzliwie. Por. М. Сільчанка, Н. Місарэвіч, *Гісторыя мясцовага самакіравання на Беларусі*, Гродна 2000, s. 30–31.

Do jej struktury wprowadzono 3-osobowe prezydium. W okresie pomiędzy posiedzeniami sovietu prezydium przejmowało jego funkcje. Przewodniczący mógł samodzielnie rozwiązywać wszystkie kwestie należące do kompetencji prezydium, musiał jednak przedstawiać podjęte decyzje do jego zatwierdzenia. Jak zauważył badacz samorządu lokalnego Siarhiej Yelizarau, wszystko to miało w teorii podnieść autorytet władz niższego szczebla i wzmocnić kolegalność, w praktyce jednak tylko skomplikowało proces podejmowania decyzji²²¹.

Podniesieniu autorytetu rady wiejskiej miała służyć zasada, zgodnie z którą wszystkie władze wyższe mogły rozpatrywać wnioski mieszkańców wsi tylko w przypadku istnienia uchwały rady wiejskiej (za wyjątkiem skarg na samą radę wiejską). Wreszcie zezwolono radom wiejskim na posiadanie własnego budżetu, co stwarzało przynajmniej pewną perspektywę rzeczywistego realizowania przez nie własnych funkcji społeczno-gospodarczych²²².

Utworzenie przy radach wyspecjalizowanych komisji miało ułatwić nawiązanie kontaktu z masami i włączenie ich w budowanie socjalizmu. W październiku 1925 r. CKW i RKL BSRS podjęły uchwałę o utworzeniu przy radach wiejskich stałych komisji – rolnej, kulturalno-oświatowej, sanitarnej, finansowo-podatkowej i handlowo-spółdzielczej. Na czele komisji miał stać członek rady, prezydium zaś sprawowało ogólne kierownictwo. Wiele komisji od początku działało źle lub tylko *de iure*. Gdzieniegdzie odegrały one jednak pozytywną rolę, przyciągając przede wszystkim aktywistów do rozwiązywania lokalnych problemów społeczno-gospodarczych i publicznych²²³.

„Zwrot frontem do wsi” musiał znaleźć odzwierciedlenie w osłabieniu presji administracyjnej w trakcie kampanii wyborczej²²⁴. W rzeczywistości jednak do tego nie doszło. Władze podjęły szczególne przygotowania do wyborów 1924 r.: prowadzono aktywną akcję propagandową w prasie, w tym publikowanej w językach mniejszości narodowych²²⁵. Duże znaczenie nadawano zwoływaniu w każdej radzie wiejskiej zebrań chłopskich w celu wysłuchania sprawozdań poprzednich sovietów i omówienia problemów lokalnych. Władzom rejonowym i okręgowym nakazano zwrócić szczególną

²²¹ С. Елизаров, *Становление и развитие...*, s. 63.

²²² Ibidem, s. 64.

²²³ М. Сільчанка, Н. Місарэвіч, *Гісторыя мясцовага самакіравання...*, s. 31; С. Елизаров, *Становление и развитие...*, s. 67.

²²⁴ Por. AAN, z. MSZ, t. 6703, *Raport z dnia 9 lipca 1926 r.* k. 529.

²²⁵ *Ludność polska, a wybory do Rad*, „Młot” 1924, nr 194, 1 października, s. 2.

uwagę na dobór odpowiednich kandydatów do rad wiejskich, tak aby większość stanowili sprawdzeni komuniści. Pożądanymi kandydatami byli przedstawiciele biedoty wiejskiej, zdemobilizowani żołnierze Armii Czerwonej (w tym strzelcy łotewscy), najemni robotnicy rolni oraz inteligencja (nauczyciele, pracownicy chat-czytelni), którzy udowodnili swoją lojalność wobec władzy sowieckiej. Swego rodzaju *novum* była kampania na rzecz wyznaczania kobiet do składu sowietów²²⁶.

Do kierowania kampanią wyborczą powołano odpowiednie komisje. Bolszewicy sądzili, że w warunkach NEPu nastąpiło przyspieszenie rozwarstwienia wsi i że zamożniejsza jej część stała się bardziej odważna i aktywna. Dlatego komisje (poza wykazem kategorii osób pozbawionych prawa głosu) mogły samodzielnie, w oparciu o „rewolucyjną celowość”, pozbawić dowolną osobę prawa głosu pod pretekstem „wykorzystywania swego prawa na szkodę Republiki”²²⁷.

Tabela 1.3. – *Skład narodowościowy członków sowietów wiejskich w BSRS po wyborach 1924 r., za wyjątkiem okręgu witebskiego i orszańskiego*

<i>okręg</i>	<i>liczba osób</i>	<i>%</i>
Białorusini	13 306	91,48 (91,45) ²²⁸
Żydzi	559	4 (3,85)
Rosjanie	262	2 (1,8)
Polacy	261	2 (1,8)
Litwini	71 ²²⁹	0,48 (0,5)
Łotysze	18	0,04 (0,1)
pozostałe	71	0,48 (0,5)
<i>Razem</i>	14 548	

Źródło: *Wyniki wyborów do Rad wiejskich na Białorusi...*, s. 3.

²²⁶ *Wybierajcie kobiety-chłopki do Rad*, „Młot” 1924, nr 194, 1 października, s. 2.

Warto zauważyć, że udział kobiet wśród członków sowietów wzrósł z 2,6 do 13,45%. Trudno jednak określić, czy był to efekt udanej kampanii, czy wykorzystania presji administracyjnej [*Wyniki wyborów do Rad wiejskich na Białorusi*, „Młot” 1924, nr 259, 19 grudnia, s. 3].

²²⁷ С. Елизаров, *Становление и развитие...*, s. 89–91. Według oficjalnych źródeł w wyborach 1924 r. jedynie około 0,7% wyborców zostało pozbawionych prawa głosu [*Wyniki wyborów do Rad wiejskich na Białorusi...*, s. 3].

²²⁸ W pierwszej kolejności podawane są liczby ze źródła, zsumowanie ich daje jednak ponad 100%. Liczby w nawiasach odzwierciedlają obliczenia matematyczne.

²²⁹ Podana liczba wybranych Litwinów budzi wątpliwości, ponieważ stanowili oni bardzo nieliczną grupę narodową w Białorusi Sowieckiej.

Wyniki wyborów 1924 r. sprzyjały generalnie bolszewikom, choć wskazywały na utrzymującą się ostrożność i nieufność chłopów. Frekwencja wyniosła zaledwie 37%. Według niepełnych danych (bez okręgów witebskiego i orszańskiego) członkowie i kandydaci na członków KP(b)B stanowili 8% liczby wybranych członków sowietów wiejskich. Tyle samo zdobyli członkowie Komsomołu. Tym samym udział osób związanych z partią wzrósł czterokrotnie w porównaniu z poprzednimi wyborami. W rezultacie wybrano aż 51% byłych żołnierzy Armii Czerwonej. Prawie co trzeci poseł nie przekroczył 25. roku życia, a jedynie 8,3% byli starsi niż 40 lat. Zaznaczę, że zaledwie 9% wybranych do sowietów wiejskich posiadało wykształcenie średnie lub wyższe, a 3% było w ogóle analfabetami. Narodowościowy skład posłów przedstawia tabela 1.3.

Narodowościowe rady wiejskie. W takich warunkach przed władzami lokalnymi stanęła kwestia możliwości zorganizowania narodowościowych rad wiejskich. Warto zwrócić uwagę, że stanowisko lokalnych komunistów wobec polityki narodowościowej do połowy lat dwudziestych było niejednoznaczne, co dotyczyło także członków partii należących do mniejszości narodowych. Na skutek indoktrynacji w duchu ideologii internacjonalistycznej wielu z nich było gorącymi przeciwnikami pracy narodowościowej; uznawano ją za przeżytek starych porządków. Takie przypadki miały miejsce jeszcze w 1925 r. Na przykład przedstawiciele biur narodowościowych okręgu witebskiego odmówili wyjazdów do wsi w celu organizacji obchodów 1 Maja, podkreślając, że są „restrykcyjnymi internacjonalistami”²³⁰.

Wątpliwości budziły także warunki utworzenia narodowościowych rad wiejskich, sformułowane w znajdujących się w rozesłanych do rejonowych komitetów wykonawczych okólnikach (*jeśli to rażąco nie narusza podstaw i systemu nowego podziału administracyjno-gospodarczego*)²³¹. Nikt nie pragnął kolejnego podziału rejonu na rady. W takiej zależności organizacji narodowościowych rad wiejskich od niezbyt uzasadnionego i dopiero co przeprowadzanego podziału można widzieć początkową sprzeczność w ich tworzeniu. Jednakże ze względu na trudność w znalezieniu wielkich osad zamieszkałych przez określoną i odrębną narodowość przewidziano, że także mniejsza liczba mieszkańców będzie uprawniać do stworzenia osobnej rady.

²³⁰ ДАВс, з. 10051, оп. 1, т. 11, *По требованию отчёта от 22/IV–25 под № 167* к. 211.

²³¹ NARB, з. 4-п, оп. 1, т. 1511, *Циркулярно* к. 40.

Sama zasada tworzenia narodowościowych rad wiejskich nie była w pełni zrozumiała dla władz lokalnych. W pewnym sensie dostrzegały one, że kryterium tworzenia rad winno być wyłącznie narodowościowe (a nie narodowościowo-terytorialne), przy jednoczesnym zlekceważeniu administracyjnej i gospodarczej celowości takiego rozwiązania. W efekcie do niektórych narodowościowych rad wiejskich kooptowano jedynie przedstawicieli określonej narodowości, a wszystkich pozostałych rozdzielano pomiędzy sąsiednie rady wiejskie. To tylko przyczyniło się do wzrostu napięć²³².

W celu wyjaśnienia sytuacji Ludowy Komisariat ds. Wewnętrznych BSRS zarządził:

Narodowościowe rady wiejskie winny pracować w ramach obowiązujących ogólnie ustaw i przepisów. Rady narodowościowe różnią się od pozostałych jedynie tym, że składają się one przeważnie z przedstawicieli tej lub innej mniejszości narodowościowej i mają prawo do obsługiwanego ludności w jej rodzinnej mowie²³³.

W tym miejscu ponownie zachodzi sprzeczność: mianowicie jeśli narodowościowe rady wiejskie wyróżniało jedynie **prawo** (nie obowiązek!) obsługiwanego mieszkańców w języku ojczystym, to kontrowersyjnie przedstawia się kwestia Żydów i Polaków. Na początku 1927 r. w BSRS były 54 narodowościowe rady wiejskie, w tym 23 polskie i 22 żydowskie²³⁴, co daje razem 83,3% wszystkich. Języki polski i jidysz (równoległe z białoruskim i rosyjskim) uznawane były za języki państwowe w BSRS. Oczywiście w praktyce nie chodziło o prawdziwą czterojęzyczność, albowiem do uzyskania prawa obsługiwanego w języku państwowym konieczne było utworzenie narodowościowej rady wiejskiej.

Aby zachęcić przedstawicieli mniejszości narodowych do czynnego udziału w wyborach i pracy odpowiednich rad wiejskich, przedstawiciele narodowościowych biur komunistów oraz pracownicy Centralnej Komisji Narodowościowej wykonali szeroko zakrojoną pracę wyjaśniającą. W przypadku Żydów i Polaków powszechnie korzystano z prasy w ich ojczystych językach (Łotysze nie mieli w BSRS „własnej” gazety i musieli czytać gazetę ogólnozwiązkową). Zaznaczę, że w objaśnianiu funkcji i zadań rad wiejskich na łamach prasy kładziono nacisk na stronę praktyczną, ukrywając lub

²³² С. Елизаров, *Становление и развитие...*, s. 67.

²³³ *W sprawie utworzenia wiejskich rad narodowościowych*, „Міот” 1924, nr 259, 19 grudnia, s. 4. Cytat z zachowaniem ortografii oryginału.

²³⁴ *Практическое разрешение национального вопроса в Белорусской Социалистической Советской Республике. По материалам Национальной комиссии ЦИК БССР. Часть II. Работа среди национальных меньшинств*, Минск 1928, s. 96.

całkowicie pomijając kwestie związane ze współpracą z organami NKWD. Z polskojęzycznej gazety „Orka” można było wywnioskować, że rada wiejska powinna:

a) kierować zebraniem wiejskim i nie dopuszczać, aby zebrania takie przejmowały funkcje rady, wyjaśniać mieszkańcom politykę państwową (w tym w zakresie przebiegu różnych kampanii, upowszechniania pożyczek państwowych etc.);

b) troszczyć się o szkolnictwo, współdziałać z nim oraz z chatami-czytelniami w pracy oświatowo-społecznej;

c) dbać o rozpowszechnianie gazet i książek, zwracać się do instytucji państwowych w sprawach lepszego zorganizowania dostaw gazet i doręczania listów;

d) troszczyć się o lepsze zorganizowanie pomocy lekarskiej i weterynaryjnej oraz o poprawę warunków sanitarnych na wsi;

e) nadzorować realizację umów dzierżawy oraz kontrolować właściwe korzystanie z ulg podatkowych, ubezpieczeniowych etc. i opiekować się komitetami włościańskiej pomocy (KWP)²³⁵;

f) pilnować remontów dróg i mostów;

g) wspierać milicję w walce z przestępstwami;

h) zachęcać rolników do uprawiania wielopolówki, do czyszczenia i sortowania nasion przed siewem, do walki z chwastami i szkodnikami polnymi oraz do zakładania spółdzielni maszynowych, mleczarskich etc.;

i) dbać o rozwój kooperatywy spożywczej, zachęcać do obniżenia cen towarów;

j) prowadzić prace melioracyjne;

k) kontrolować wykorzystywanie lasów i łąk;

l) dystrybuować między mieszkańców nasiona, materiały budowlane, opał etc.²³⁶.

Tak szeroko zakrojony zakres działań siłą rzeczy stwarzał sprzyjające warunki do wywierania nacisku na chłopów ze strony kierownictwa rad. Cała praca miała być prowadzona według zatwierdzonych planów, których opracowanie wymagało dużych nakładów czasu. Jedynie przewodniczący i sekretarz zatrudnieni byli na płatnym etacie,

²³⁵ Komitet Włościańskiej Pomocy Wzajemnej (KWP, ros. *крестком, крестьянский комитет общественной взаимопомощи*, od 1925 r. – *крестьянское общество взаимопомощи*) – masowe organizacje społeczne w Rosji Sowieckiej i ZSRS, utworzone w 1921 r. w celu zapewnienia ekonomicznego wsparcia ubogim chłopom i rodzinom żołnierzy Armii Czerwonej (początkowo miały rozdzielać pomoc humanitarną wśród głodujących). Następnie KWP odegrały ważną rolę w trakcie kolektywizacji. Pod koniec lat dwudziestych faktycznie zaprzestały swojej działalności. Ostatecznie zostały rozwiązane w 1932 r. W ówczesnej sowieckiej polskojęzycznej prasie i dokumentach używano skrótu KWP.

²³⁶ *Opracowujcie nakazy wyborcze dla nowych rad wiejskich!*, „Orka” 1927, nr 2, 9 stycznia, s. 3.

natomiast pozostali członkowie rady i licznych komisji pracowali społecznie. Oczywiście większość z nich nie miała na to czasu ani ochoty, tym bardziej, że coroczne wybory nie dawały pewności zachowania stanowiska. Główne decyzje podejmował albo przewodniczący osobiście (najczęściej), albo zgromadzenie ogólne. Z punktu widzenia władzy bolszewickiej to pierwsze świadczyło o „oderwaniu się od mas”, drugie zaś o „podporządkowaniu się masom”. Na VII Wszechbiałoruskim Zjeździe Sowietów (maj 1925 r.) Ludowy Komisarz Spraw Wewnętrznych A. Chackiewicz stwierdził, że *skład rady wiejskiej ogranicza się zwłaszcza do osoby przewodniczącego z jego nieodłączną teczką, w której znajduje się cała kancelaria i dokumenty rady wiejskiej*²³⁷. Dopiero od połowy 1925 r., kiedy pensja przewodniczącego rady wiejskiej wzrosła z 5–10 rubli do 15 rubli i 50 kopiejek, sytuacja zaczęła się poprawiać. Jednakże nawet takie wynagrodzenie, zdaniem kierownictwa białoruskiego NKWD (ze środków budżetowych NKWD wypłacano wówczas pensję przewodniczącym rad wiejskich), nie wystarczało, aby ci zrezygnowali z własnej gospodarki i w wystarczający sposób skupili się na pracy administracyjnej, przemieniając jednocześnie radę wiejską w prawdziwy ośrodek życia publicznego, który zarządza i rozwiązuje problemy²³⁸. Sama gotowość do pracy administracyjnej przewodniczących rad wiejskich pozostawiała wiele do życzenia. Z czasem jednak zorganizowano dla nich specjalne kursy. W tej sytuacji nie dziwi, że praca prawie wszystkich rad rozwijała się stosunkowo słabo. Rejonowe komitety wykonawcze mogły przez dłuższy czas nie zwracać uwagi na listy od poszczególnych rad wiejskich, przynajmniej dopóty, dopóki włościanie ze swoimi problemami nie dotarli do władz w Mińsku lub nie ogłoszono tego na łamach prasy. Rady pozostawały również w całkowitej zależności od władz rejonu w kwestiach budżetowych.

* * *

Tak więc po zakończeniu działań wojennych bolszewicy stanęli w obliczu szeregu problemów, które zagrażały stabilności ich władzy. Należały do nich upadek gospodarczy, rozbudzeni i rozwścieczeni komunizmem wojennym chłopci oraz rozwój odśrodkowych ruchów narodowych. Celem przezwyciężenia tych kłopotów wprowadzono nową politykę ekonomiczną, dostosowano politykę narodowościową, przyjęto linię „frontem do wsi” oraz przeprowadzono reformę administracyjno-gospodarczą. Aby jakkolwiek złagodzić

²³⁷ *Отчёт правительства VII Всебелорусскому съезду Советов*, Минск 1925, s. 235.

²³⁸ С. Елизаров, *Становление и развитие...*, s. 60.

negatywny stosunek chłopów do bolszewików (stanowiący bezpośredni skutek działalności komitetów rewolucyjnych), zdecydowano się zwiększyć rolę organów sowieckich, ponieważ struktury partyjne zaczęły konsekwentnie zastępować ich funkcje. Na styku oddziaływań tych czynników zrodziło się zjawisko jakim była narodowościowa rada wiejska. Miała ona stanowić niższy szczebel samorządu, skupiony szczególnie na potrzebach określonych grup. Idea narodowościowych rad wiejskich od początku budziła pewną nieufność i wątpliwość ze strony władz lokalnych. Ale to właśnie tutaj aktywiści chłopscy i tzw. „nacjałowcy” mogliby wykorzystywać swoją energię dla dobra społeczności lokalnej. W żaden sposób nie zagrażało to władzy bolszewików i mogło jedynie dręczyć władze lokalne. Tak oto stworzono mechanizm rozwiązywania bieżących problemów i wytworzono swoiste powiązanie władzy z ludnością. Jednocześnie zaczęła się kształtować propagandowa wizja na użytek krajów sąsiednich: ustrój sowiecki miałby jakoby każdemu stworzyć korzystne warunki rozwoju. Chociaż uchwała *O jedności partii* została podjęta na X Zjeździe RPK(b) już w 1921 r., wewnętrzne dyskusje na temat sposobów budowania socjalizmu trwały nadal. Sprawa narodowościowych rad wiejskich była jednym z instrumentów sprowadzenia dyskusji do gremiów lokalnych i wyciszenia niektórych debat. Wkrótce jednak, budując przy tym koncepcję „państwa-fortecy otoczonego przez wrogów”, narodowościowe rady wiejskie zaczęto wykorzystywać do innych celów, które zostaną omówione w kolejnych rozdziałach.

Rozdział II. Narodowościowe rady wiejskie w okresie Nowej Polityki Ekonomicznej (NEPu).

II.1 Powstanie łotewskich i polskich narodowościowych rad wiejskich.

Uchwały CWK BSRS *O praktycznych środkach realizacji polityki narodowościowej* (15 lipca 1924 r.) i *O podziale administracyjno-gospodarczym BSRS* (17 lipca 1924 r.) otworzyły możliwość powołania narodowościowych rad wiejskich²³⁹, nie zdefiniowały jednak algorytmu wcielenia tego przedsięwzięcia w życie. Prawdopodobnie z inicjatywą miały występować rejonowe komitety wykonawcze, których decyzje miało wobec tego zatwierdzać centrum (okręgowa komisja narodowościowa i komitet wykonawczy). Proces miały nadzorować jednostki partyjne. KC KP(b)B w sierpniu 1924 r. wysłał okólnik do okręgowych komitetów partyjnych, w którym polecono zwracać szczególną uwagę na:

- a) dobór odpowiednich pracowników do rad narodowościowych;
- b) właściwe wdrażanie w życie postanowień Plenum KC KP(b)B w kwestii narodowościowej;
- c) prawidłową pracę sowieckich i partyjnych organów na terenie działania rad narodowościowych;
- d) finansowanie rad narodowościowych²⁴⁰.

Ostatni punkt świadczy o propagandowym podłożu polityki narodowościowej. Utworzenie narodowościowych rad wiejskich miało być dowodem rzekomego rozwiązania kwestii narodowościowej, miało stać się jakby Piemontem – demonstrować „sojusz braterski” różnych narodów w przeciwieństwie do napięć między grupami etnicznymi w krajach kapitalistycznych, zwłaszcza w Polsce²⁴¹. Pozbawione początkowo własnego budżetu, rady narodowościowe miały być dofinansowane z budżetów rejonów i okręgów, aby wytworzyć wizerunek dobrobytu w ZSRS.

²³⁹ Prawo to zostało wpisane do artykułu 20 Konstytucji BSRS 1927 r.: *Dla bardziej szerokiego i pełnego wciągnięcia mas pracujących mniejszości narodowych Socjalistycznej Radzieckiej Republiki Białorusi do pracy nad ekonomicznym i socjalistycznym budownictwem, w miejscowościach, gdzie masy pracujące tej lub innej narodowości stanowią większość ludności, są organizowane Rady, pracujące w języku danej narodowości i jak najpełniej uwzględniające w swej pracy właściwości narodowościowe* [Канстытуцыя (Асноўны закон) Беларускае Сацыялістычнае Савецкае Рэспублікі, Менск 1927, s. 35. Cytat z zachowaniem ortografii oryginału].

²⁴⁰ NARB, z. 4-п, op. 1, t. 1511, *Циркулярно* k. 40.

²⁴¹ *Два парадкі – дзве політыкі*, [w:] *Даклад Ураду Беларускае Сацыялістычнае Савецкае Рэспублікі на III-й сэсіі Цэнтральнага выканаўчага камітэту Саюзу ССР 3-га скліканьня*, Менск 1927, s. 108–109.

W latach 1924–1925 aktywność władz lokalnych decydowała o skuteczności utworzenia narodowościowych rad wiejskich. Chociaż centrum delegowało to prawo „w dół”, stopniowo organy centralne zaczęły przejmować całą odpowiedzialność na siebie, aby „tu i teraz” zapewnić kontrolę w zakresie tego, czy podejmowane decyzje są zgodne z obecną sytuacją polityczną. Nie sposób było w zupełności wykluczyć z tego procesu wpływu nastawienia konkretnych przedstawicieli władz lokalnych oraz aktywności narodowościowych biur komunistów.

Zazwyczaj badacze bolszewickiej polityki narodowościowej w Białorusi Sowieckiej przytaczają dane z wydanego w 1928 r. *Praktycznego rozwiązania kwestii narodowościowej w Białoruskiej Socjalistycznej Republice Sowieckiej*²⁴² (tabela 2.1). Jest to oficjalne podsumowanie pierwszych trzech lat wdrażania polityki narodowościowej. Według tego wydania, pod koniec 1924 r. w BSRS istniało 7 żydowskich i 2 łotewskie narodowościowe rady wiejskie, a pierwsze polskie rady powstały dopiero w 1925 r.²⁴³. Analiza dokumentów archiwalnych ukazuje jednak inny obraz rzeczywistości.

Tabela 2.1. – *Liczba narodowościowych rad według wydania „Praktyczne rozwiązanie kwestii narodowościowej w Białoruskiej Socjalistycznej Republice Sowieckiej”*

<i>rok</i>	<i>żydowskie</i>	<i>polskie</i>	<i>niemieckie</i>	<i>łotewskie</i>	<i>rosyjskie</i>	<i>RAZEM</i>
1924	7	–	–	2	–	9
1925	11	2	1	5	1	20
1926	18	13	2	4	1	38
1927	22	23	2	5	2	54

Uwaga wydawcy: dane za 1927 r. nie zawierają statystyk z okręgów homelskiego i rzeczyckiego

Źródło: *Практическое разрешение национального вопроса...*, s. 96.

Powstanie łotewskich rad wiejskich. Centralne Biuro Sekcji Łotewskich przy KC KP(b)B uważało rady narodowościowe za dobre narzędzie implementacji zadań politycznych i kulturalno-oświatowych wśród wiejskiej ludności łotewskiej, dlatego od lipca 1924 r. zaczęło ono aktywnie działać na rzecz szybkiej ich organizacji. Planowano utworzyć 8 łotewskich rad wiejskich: cztery w okręgu witebskim (gdzie mieszkała

²⁴² Por. A. Wialiki, *Dzierżyńszczyzna 1932–1937. Rejon skazany na likwidację*, Warszawa 2021, s. 31; С. Елизаров, *Формирование и функционирование...*, s. 81; І. Пушкін, *Грамадская...*, s. 170.

²⁴³ *Практическое разрешение национального вопроса...*, s. 96.

największa liczba Łotyszy), po jednej w okręgach bobrujskim, kalinińskim, mohylewskim i połockim²⁴⁴. Władze lokalne odbierały zmiany w polityce narodowościowej ze sceptycyzmem i unikały pośpiechu w organizacji narodowościowych jednostek terytorialnych. Bobrujski Okręgowy Komitet Wykonawczy (OKW) próbował nawet zlikwidować etat pełnomocnika do pracy wśród Łotyszy²⁴⁵. Okręgowe biura łotewskie również nie zawsze były skore do pracy. Przykładowo między witebskimi komunistami Łotyszami toczyła się w połowie 1924 i na początku 1925 r. wewnętrzna walka, co powodowało częstą zmianę sekretarza Witebskiego Łatbiura i spowalniało całą pracę²⁴⁶. Połockie Łatbiuro zostało utworzone w sierpniu 1924 r. i na początkowym etapie funkcjonowania borykało się z ciągłą rotacją pracowników²⁴⁷. Następnie wśród łotewskich aktywistów w Połocku powstały dwa ugrupowania i w rezultacie konflikt trafił na łamy ogólnozwiązkowej „Kreewijas Zihņa”, co wymagało już interwencji ze strony Centralnego Łatbiura²⁴⁸.

Jedynie na Mohylewsczyźnie przedsięwzięcie się powiodło. 20 sierpnia 1924 r. powstały dwie łotewskie rady wiejskie: *galicko-myzka* w rejonie miłośławickim w okręgu kalinińskim (od lipca 1927 r. rejon klimowicki w okręgu mohylewskim) oraz *grudzinowska* (tzw. grudzinowska druga) w rejonie bychowskim w okręgu mohylewskim²⁴⁹. Już na początku okazało się, że hasło o włączeniu ludności w budownictwo socjalistyczne i przybliżenia jej go za pośrednictwem narodowościowych rad wiejskich miało być jedynie sloganem. Centralne Łatbiuro w pierwszym rocznym sprawozdaniu uskarżało się na

²⁴⁴ NARB, z. 4-p, op. 1, t. 1775, *Отчёт Центрального Бюро Латсекции при ЦК КПБ за 1924–1925 год (с 1-го октября 1924 г. по 1 октября 1925 года)* k. 88, 100.

²⁴⁵ Ibidem, k. 85.

²⁴⁶ DAVc, z. 10061, op. 1, t. 437, *Протокол № 8 заседания ЦБ Латсекции при ЦК КПБ от 16 февраля 1925 г.* k. 58; DAVc, z. 10051, op. 1, t. 430, *Отчёт о работе латсекции при Витокружкоме КП(б)Б за время с 1 июля по 1-ое октября 1925 г.* k. 30.

²⁴⁷ DAVc, z. 10061, op. 1, t. 194, *Информационный отчёт Латбюро при Полоцком Окружном КП(б)Белоруссии* k. 5; Ibidem, *Информационный отчёт о деятельности Латбюро при Полоцком Окружном КП(б)Б за Сентябрь месяц 1924 г.* k. 4.

²⁴⁸ Szczeg. M. Korolëv, *Внутренняя борьба между латышами-коммунистами на примере Полоцкого Латбюро*, „Латыши и белорусы: вместе сквозь века” 2021, nr 10, s. 36–44.

²⁴⁹ NARB, z. 701, op. 1, t. 44, *Весткі аб нацсаветах Калінінскай акругі* k. 29; Ibidem, *Весткі аб нацсаветах Магілёўскай акругі* k. 30; NARB, z. 4-p, op. 1, t. 4267, *Акт* k. 1.

Административно-территориальное устройство БССР..., s. 233, 242. W Informatorze tym określono, że rady te zostały uznane za łotewskie narodowościowe dopiero we wrześniu 1926 r. Jednak prawie wszystkie inne źródła (dokumenty partyjne oraz publikacje oficjalne, np. wspomniane *Практическое разрешение национального вопроса...*) potwierdzają, że wymienione rady od lata 1924 r. posiadały status narodowościowych. W latach 1925–1926 toczył się proces konkretyzacji podziału administracyjno-gospodarczego, zostało wydane kilka nowych decyzji CKW i RKL BSRS w tej sprawie, co może tłumaczyć podane w cytowanym źródle informacje.

bierność lokalnych komórek partyjnych, które nie wyznaczyły odpowiednich (ideologicznie) kandydatów na kierownictwo radami, co w grudzinowskiej radzie wiejskiej miało „niepożądane skutki”²⁵⁰. Pod tym sformułowaniem kryło się wybranie na sekretarza rady byłego urzędnika²⁵¹. Galicko-myzka łotewska rada wiejska już w październiku 1924 r. wywołała niezadowolenie partyjnego kierownictwa rejonu wskutek delegowania (ich zdaniem) „kułaków” na Zjazd Łotyszy Pracowników Partyjnych w Mińsku²⁵². W konsekwencji w grudniu 1924 r. pierwszy skład prezydium rady wiejskiej stanął przez sądem za „poparcie linii kułackiej”²⁵³.

Dyskusje w sprawie organizacji kolejnych łotewskich rad wiejskich toczyły się ponad półtora roku. Jesienią 1925 r. zadanie to znalazło się wśród priorytetów działalności Centralnego Łatbiura²⁵⁴. Przytoczona w dodatkach do sprawozdania tabela wskazuje, że na 1 października 1925 r. w Białorusi Sowieckiej istniało poza dwoma wymienionymi radami 16 mieszanych łotewskich rad wiejskich²⁵⁵. Można przypuszczać, że nowy sekretarz Centralnego Łatbiura Aleksiej Dums²⁵⁶ (mianowany we wrześniu 1925 r.) wymienił (świadomie lub nie) w rocznym sprawozdaniu jako mieszane te wszystkie rady wiejskie, wśród członków których znaleźli się Łotysze. Nie świadczy to jednak o rzeczywistym istnieniu mieszanych rad łotewskich. Tak więc wskutek braku krytycznego podejścia niektórych badaczy opinia o większej liczbie łotewskich rad wiejskich zaczęła funkcjonować w historiografii²⁵⁷.

²⁵⁰ NARB, z. 4-п, оп. 1, т. 1775, *Отчёт Центрального Бюро Латсекции...* k. 88.

²⁵¹ „Byłego” tzn. człowieka, który pracował zawodowo w jakimś urzędzie przed przewrotem bolszewickim. Archiwum Państwowe Organizacji Społecznych Obwodu Mohylewskiego (ДАНАМай), z. 6577, оп. 1, т. 282, *Отчёт Латбюро при Могилёвском Окружном К.П.(б)Б. за ноябрь, декабрь и январь 1926 года* k. 38.

²⁵² К. Шкільтэр, *Латышскія колёніі на Беларусі...*, s. 148; У. Тугай, *Латышы на Беларусі*, Мінск 1999, s. 98.

²⁵³ Д. Кривошей, *Латышское население Беларуси в межвоенный период*, „Latvijas Arhīvi” 2007, nr 2, s. 128.

²⁵⁴ NARB, z. 4-п, оп. 1, т. 1775, *Отчёт Центрального Бюро Латсекции...* k. 93.

²⁵⁵ Ibidem, k. 100.

²⁵⁶ Aleksiej Dums (1890–?) urodził się na Łotwie, członek partii bolszewickiej od 1907 r. W okresie I wojny światowej pracował na kolei. W latach 1921–1922 pełnił obowiązki sekretarza Witebskiego Łatbiura. W latach 1925–1929 sekretarz Centralnego Łatbiura w Mińsku. W lutym 1930 r. został skierowany do Akademii Transportu (w dokumentach bliższych konkretów nie podano). Jego dalszy los nie jest znany. [Т. Агеенко, *Участие латышей в политической жизни БССР в 1920-е гг.*, „Латыши и белорусы: вместе сквозь века” 2016, nr 5, s. 48].

²⁵⁷ *История белорусской государственности*, т. 3 : *Белорусская государственность: от идеи к национальному государству (1917–1939 гг.)*, А. Коваленя (etc.), Минск 2019, s. 317; В. Тугай, *Национально-территориальное устройство латышского меньшинства в БССР и Западной области в процессе организации советского устройства жизни в 20-е – 30-е годы и причины его прекращения*, [w:] *Европа: актуальные проблемы этнокультуры: материалы междунар. науч.-*

W styczniu 1926 r. Łożnieński Rejonowy Komitet Wykonawczy (RKW) orzekł, że powołanie łotewskiej rady wiejskiej z centrum we wsi Uno jest „zasadniczo konieczne”. Na dzień 19 stycznia w Unie wyznaczono ogólne zebranie mieszkańców w celu zbadania opinii ludności²⁵⁸. Ostatecznie decyzja o powstaniu *unowskiej narodowościowej łotewskiej rady wiejskiej* została podjęta 25 lutego 1926 r.²⁵⁹. Witebskie Łatbiuro po szczegółowym zbadaniu struktury i udziału ludności łotewskiej wśród mieszkańców okręgu witebskiego (chodzi o rozproszone po całym terytorium chutory – zob. aneks V) stwierdziło niemożliwość utworzenia większej ilości łotewskich rad wiejskich.

Kolonia Waclawowa w okręgu połockim była największa pod względem liczby gospodarstw łotewskich w całej BSRS (ponad 100 w 1925 r.)²⁶⁰. Zimą 1925 r. jej stan gospodarczy zbadał sekretarz Centralnego Łatbiura J. Klawin-Wachsmann²⁶¹. Narodowościowa rada wiejska została utworzona tu na początku lutego 1926 r.²⁶². Do jej zarządu wybrano 7 Łotyszów i 3 Białorusinów²⁶³. Na przewodniczącego rady wiejskiej został wyznaczony członek partii, który dotychczas nigdy w Waclawowej nie był. Praktyka delegowania do kierowania radami „sprawdzonych towarzyszy” wkrótce stała się powszechna. Uszacki RKW zakładał, że waclawowska rada wiejska ma obsługiwać jedynie ludność łotewską, dlatego planował wyłączyć spod jej jurysdykcji gospodarstwa białoruskie i podporządkować je sąsiednim radom białoruskim. Problem polegał na tym, że wsie Padborje i Siemianiuha, zamieszkane przeważnie przez Białorusinów, znajdowały się w samym centrum obszaru działania rady. Zaproponowane rozwiązanie mogło powodować trudności dla ludzi oraz nie było zgodne z zasadami państwowej polityki narodowościowej. Wskutek interwencji władz okręgowych zostawiono wymienione wsie w waclawowskiej narodowościowej łotewskiej radzie wiejskiej²⁶⁴.

теорет. конф., В. Тугай (ред.), Минск 2012, s. 223–233; *The Republic of Belarus and the European Charter for Regional or Minority Languages*, Minsk 2019, s. 41.

²⁵⁸ DAVc, z. 160, op. 1, t. 5 *Прадакол № 4 Пасяджэння Прэзыдыума Лёзненскага Райвыканкаму Віцебскай Вакругі ад 15 студзеня 1926 г.* k. 4.

²⁵⁹ NARB, z. 701, op. 1, t. 44, *Весткі аб нацсаветах Віцебскай акругі* k. 38; Е. Бондарева, *Уновский национальный латышский сельсовет (1926–1934 гг.)*, „Латыши и белорусы: вместе сквозь века” 2019, nr 8, s. 69.

²⁶⁰ DAVc, z. 10061, op. 1, t. 437, *Протокол № 8...* k. 57–58.

²⁶¹ Ibidem.

²⁶² DAVc, z. 10061, op. 1, t. 217, *Інфармацыйная справаздача Полацкага Акругнога Камітэту КП(б)Беларусі за перыяд: лістапад–снежань 1925 г. і студзень–красавік 1926 г.* k. 51; NARB, z. 701, op. 1, t. 44, *Весткі аб нацыянальных саветах Полацкае акругі* k. 31.

²⁶³ DAVc, z. 10061, op. 1, t. 217, *Інфармацыйная справаздача...* k. 51.

²⁶⁴ DAVc, z. 10061, op. 1, t. 625, *Доклад о состоянии работы в латколони «Вацлавово» Ушачского района (по материалам обследования от 16 до 23 мая 1926 г.)* k. 30.

Najdłużej procedowana była sprawa organizacji łotewskiej rady wiejskiej w okręgu bobrujskim, co, jak wspomniano wyżej, było skutkiem nastawienia władz okręgowych. Na rzecz powstania rady działała utworzona w 1925 r. Bobrujska Sekcja Łotewska²⁶⁵. Spis ludności z 1926 r. potwierdził, że w rejonie głuskim mieszkało 422 z 685 Łotyszów okręgu bobrujskiego²⁶⁶. Największą liczbę gospodarstw łotewskich odnotowano w koloniach Wiacierska (79) i Chlebna Polana (25). W ich okolicach 8 września 1926 r. została utworzona łotewska narodowościowa rada wiejska²⁶⁷. Trzeba zaznaczyć, że w informacjach źródłowych w odniesieniu do tej rady panuje pewien chaos. Opisuje się ją określeniami *akciabrskaja (kastyrycznickaja)*²⁶⁸, *pierakalskaja*²⁶⁹, *wiacierskaja*²⁷⁰, *wiaczerskaja*²⁷¹. Można przypuścić, że jest to efekt trudności w określaniu centrum obszaru działalności rady pośród licznych chutorów, stanowiących łotewskie kolonie w rejonie głuskim. W dalszej części niniejszego tekstu ta rada wiejska będzie określana jako *pierakalskaja*.

Zimą 1925/26 r. Mohylewskie Łatbiuro brało pod uwagę perspektywę utworzenia łotewskiej rady wiejskiej w okolicach kolonii Łatroszcza (łot. *Latbirze*) w rejonie łupołowskim²⁷². Pozytywnej decyzji jednak nie wydano. Głównym argumentem „przeciw” była kwestia religii. W połowie lat dwudziestych Łatroszcza stała się centrum Apostolskiego Kościoła Katolickiego w ZSRS²⁷³. Jego wiernych władze postrzegały jako adeptów sekty. Antyreligijna działalność (w tym aresztowania przedstawicieli kleru i rady kościelnej) przez długi czas nie przynosiła efektów. Latem 1929 r. został wysłany do łagru ostatni pastor Fricis Eisengraud, a w grudniu władze przejęły budynek domu modlitewnego²⁷⁴. W okresie kolektywizacji jednak kwestia utworzenia tu łotewskiej rady wiejskiej nie była już dyskutowana.

W listopadzie 1924 r. władze powiatu rzeczyckiego guberni homelskiej RFSRS wysłały propozycję do Komaryńskiego Wołostnego Komitetu Wykonawczego w sprawie

²⁶⁵ NARB, z. 4-п, оп. 1, т. 1775, *Отчёт Центрального Бюро Латсекции...* k. 92.

²⁶⁶ *Основные сведения о Бобруйском округе*, Бобруйск 1929, s. 4.

²⁶⁷ *Административно-территориальное устройство БССР...*, s. 317.

²⁶⁸ NARB, z. 4-п, оп. 1, т. 4669, *Справздача аб выкананні дырэктывы партыі па рабоце сярод латыскага насельніцтва ў БССР* k. 36; К. Шкільтэр, *Латыскія колёніі на Беларусі...*, s. 194.

²⁶⁹ NARB, z. 701, оп. 1, т. 44, *Весткі аб нацсаветах Бабруйскай акругі* k. 24.

²⁷⁰ *Практическое разрешение национального вопроса...*, s. 63.

²⁷¹ К. Шкільтэр, *Латыскія колёніі на Беларусі...*, s. 140.

²⁷² ДАНАМ, z. 6577, оп. 1, т. 282, *Отчёт Латбюро при Могилёвском Окружном...* k. 38.

²⁷³ Na temat nauki i liturgii Apostolskiego Kościoła Katolickiego zob. K.G. Flegg, *‘Gathered Under Apostles’: A Study of the Catholic Apostolic Church*, Oxford 1992.

²⁷⁴ М. Жідэль, *Католіка-апостула з гэтых сабраў латвійскіх калоній...*, s. 56–86.

organizacji we wsi Nowy Radzin łotewskiej rady wiejskiej²⁷⁵. Ten pomysł wówczas nie został realizowany. W dokumentach nie ma wzmianek o powtórnym rozważaniu tej kwestii po włączeniu Homelszczyzny i Rzecyszczyny do Białorusi Sowieckiej w 1926 r.

Podsumowując, pierwsze dwie łotewskie narodowościowe rady wiejskie w BSRS powstały już w sierpniu 1924 r. Kolejne trzy zostały utworzone w 1926 r. Nawiązując do tabeli 2.1 trzeba uznać przytoczone liczby dla lat 1925 i 1926 r. za błędne (przyczyny tego nie są jasne). W 1925 r. istniały 2 łotewskie rady, w 1926 r. – 5. Dokumenty zespołu Centralnej Komisji Narodowościowej potwierdzają te dane²⁷⁶. Dodam, że *de iure* nie istniały w BSRS mieszane łotewskie rady wiejskie.

Powstanie polskich rad wiejskich. Sprawa utworzenia polskich rad wiejskich była bardziej skomplikowana w porównaniu do kwestii rad łotewskich. Pewien chaos w danych statystycznych połowy lat dwudziestych był wynikiem dyskusji o „prawdziwych Polakach”²⁷⁷ oraz nieufności władz do ludności polskiej w kontekście oczekiwania wznowienia działań wojennych z II RP²⁷⁸. Latem 1924 r. w Związku Sowieckim odbył się kolejny alarm wojenny. Kampania mobilizacyjna nawiązywała do 10. rocznicy rozpoczęcia I wojny światowej. Prasa przez kilka miesięcy codziennie pisała na temat przygotowań krajów burżuazyjnych do wojny z ZSRS²⁷⁹. W takich warunkach Polbiuro KC KP(b)B *brało pod uwagę polityczne znaczenie istnienia takich*²⁸⁰ *jednostek administracyjnych na granicy z Białą Polską, w pełni popierało ich utworzenie, ale z drugiej strony miało świadomość niebezpieczeństwa ich istnienia poza kontrolą partii i*

²⁷⁵ В. Пичуков (red.), *Малые диаспоры Гомельщины в 20–30-е годы XX века* : аналитические материалы и документы Государственного архива Гомельской области, Гомель 2008, s. 146–147.

²⁷⁶ NARB, z. 701, op. 1, t. 44, k. 16, 24, 29–31, 38.

²⁷⁷ W maju 1924 r. Wydział Agitacji i Propagandy KC KP(b)B przekazał do Moskwy oświadczenie, że większość katolików w BSRS stanowią Białorusini, których językiem ojczystym jest białoruski, a język polski interesuje ich jedynie jako język kościelny. Zofia Dzierżyńska, sekretarz Polbiura APO KC RKP(b), ostro określiła takie traktowanie jako „wielkomocarstwową pewność siebie” i „odejście od zasad leninowskiej polityki narodowościowej”, ponieważ każdego dnia w Białorusi Sowieckiej ujawniają się nowe „wyspy ludności polskiej”, która ukrywała się w obawie przed represjami [Por. А. Лебедев, *Политика советской власти по отношению к Римско-католической церкви в БССР (1919–1929 гг.)*, Минск 2013, s. 84; *Stenogram posiedzenia Biura Organizacyjnego KC RKP(b) o stanie i pracy KPB(b) w kwestii ludności polskiej* [4.11.1925], [w:] *Polacy w polityce sowieckiej Białorusi...*, s. 64]. Na utajanie narodowości miały wpływ aresztowania Polaków w trakcie wojny polsko-bolszewickiej, wysiedlenia właścicieli ziemskich, kontrole i przeszukania w związku z przebywaniem w strefie granicznej, do której zaliczano prawie całą BSRS [Por. NARB, z. 4-п, op. 1, t. 1914 *Отчёт Инструкторского обследования пользаботы Полоцкого округа* k. 238].

²⁷⁸ Por. NARB, z. 4-п, op. 1, t. 1914, *Отчёт о работе Польского Бюро Агитпропа ЦК РКП за период от XIII Съезда партии до 1/IX 24 г.* k. 49–61; Ibidem, *Отчёт Польбюро Ц.К.К.П.Б. за сентябрь месяц 1924 г.* k. 203.

²⁷⁹ О. Великанова, *Разочарованные мечтатели...*, s. 47–57.

²⁸⁰ Tu: polskich narodowościowych rad wiejskich.

pozostawienia ich pod wpływem reakcji polskich księży²⁸¹. W związku z tym uchwalono, że polskie rady wiejskie mogą powstawać jedynie na terenach, na których zamieszkuje wystarczająca liczba rdzennych Polaków (a nie Białorusinów-katolików), oraz tylko tam, gdzie można zapewnić niezbędną kontrolę i nadzór kierownictwa²⁸². Planowano do końca 1924 r. stworzenie 9 polskich rad wiejskich²⁸³.

Polacy ze swojej strony niedowierzali kolejnemu przedsięwzięciu bolszewików. W raportach sprawozdawczych po wyjazdach przedstawicieli biur polskich do polskich wsi pisano, że *ludność wciąż jednak z wątpliwościami interpretowała te spotkania i mówiła, że bolszewicy zastawiają na Polaków jakąś pułapkę; każdego komunistę mówiącego po polsku uważali za agenta Czecha*²⁸⁴. Prawie wszędzie na spotkaniach Polacy wysuwali postulaty organizacji szkół polskich²⁸⁵. Polbiura zaś w kontaktach z ludnością zaczęły wiązać szybsze otwarcie szkół z powstaniem narodowościowych rad wiejskich²⁸⁶.

W rejonach sprawa powołania polskich narodowościowych rad wiejskich rozwinęła się wbrew komunikatom Centralnego Polbiura. Prawdopodobnie w połowie 1924 r. powstało 6 polskich rad wiejskich: 3 w okręgu mohylewskim, 2 w mińskim i 1 w mozyrskim²⁸⁷. To wywołało rozdrażnienie w Mińsku. W raporcie Centralnego Polbiura pisano, że władze lokalne nie zachowują ostrożności i samodzielnie (bez konsultacji tak z Centralnym Polbiurem, jak z okręgowymi biurami polskimi) tworzą polskie rady. Na skutek tego polbiura są stawiane przed faktem dokonanym i muszą troszczyć się o delegowanie na stanowiska przewodniczących i sekretarzy Polaków komunistów²⁸⁸. Rozegrała się swego rodzaju walka o „pionową strukturę władzy”. Z inicjatywy Mińska rozpoczęto starania o sprawdzenie „prawidłowości” owych pierwszych polskich rad wiejskich, co zakończyło się ich likwidacją. Stąd wynik „zero” w kolumnie „1924 r.” w linii „liczba polskich rad wiejskich” (tabela 2.1).

²⁸¹ NARB, z. 4-п, op. 1, t. 1914, *Отчёт о работе Польского Бюро Агитпропа...* k. 52–53.

²⁸² Ibidem, k. 53.

²⁸³ П. Литвинов, *Польские национальные советы в БССР в 1920-е гг.: история возникновения и количественная динамика*, „Вестник БДУ” 2007, серия 3, nr 2, s. 23.

²⁸⁴ NARB, z. 4-п, op. 1, t. 1914, [Bez tytułu] k. 180; *Kwestie polityczne w pracy polskiej. Opinia Biura Polskiego KC KPB(b)* [1927], [w:] *Polacy w polityce sowieckiej Białorusi...*, s. 98.

Czecha – skrót od nazwy Wszechrosyjska Komisja Nadzwyczajna do Walki z Kontrrewolucją i Sabotażem (ros. *Чрезвычайная комиссия – ЧК*), przekształcona później w GPU – NKWD – KGB.

²⁸⁵ *Ws. ogólnej liczby Polaków w guberni homelskiej* [7.01.1923], [w:] *Polacy w polityce sowieckiej Białorusi...*, s. 34; NARB, z. 4-п, op. 1, t. 1914, [Bez tytułu] k. 180.

²⁸⁶ NARB, z. 4-п, op. 1, t. 1914, [Bez tytułu], k. 180–181.

²⁸⁷ NARB, z. 4-п, op. 1, t. 1914, *Отчёт Польбюро Ц.К.К.П.Б. за первое полугодие 1924 г.* k. 70.

²⁸⁸ Ibidem, *Отчёт Польбюро ЦК КПБ за время с 1 Января по 15-ое Августа 1925 года* k. 212.

W żadnych sprawozdaniach nie udało się znaleźć wymienionych nazw owych sześciu polskich rad wiejskich. Pavel Litvinau wnioskował, że mogły to być rady faszczewska i kniażycka w okręgu mohylewskim, kustownicka i aleksandrowska w okręgu mozyrskim, jurkowicka i karaleszczewicka w okręgu mińskim²⁸⁹ (jak widzimy, liczby z okręgów mohylewskiego i mozyrskiego nie odpowiadają przytoczonym w raporcie Centralnego Polbiura). Interesujące, że w raporcie z września 1924 r. rady wiejskie karaleszczewicka, hajno-słobodska i faszczewska wymieniono jako wzorcowe²⁹⁰. Innych wzmianek o istnieniu hajno-słobodskiej polskiej rady wiejskiej w rejonie łohojskim w źródłach nie znaleziono.

W dokumentach Archiwum Państwowego Organizacji Społecznych Obwodu Mohylewskiego, opublikowanych przez Ihara Khodasa, znajdujemy wiele informacji dotyczących rad wiejskich faszczewskiej i kniażyckiej. Władze lokalne rozważały możliwość utworzenia tych rad jako polskich narodowościowych już w lipcu 1924 r.²⁹¹. Od sierpnia 1924 r. faszczewska rada wiejska w rejonie szkłowskim była już określana w dokumentach jako polska i nawet przodująca pod względem kulturalnym (Mohylewskie Polbiuro przekazało wtedy do rady bibliotekę z książkami w języku polskim)²⁹². Jesienią 1924 r. w Faszczewce zorganizowano komórkę komsomołu²⁹³. Prawdopodobnie we wrześniu 1924 r. w tym samym rejonie powstała kniażycka polska rada wiejska²⁹⁴.

W lutym 1925 r. faszczewska polska rada wiejska została poddana kontroli urzędnika informacyjno-statystycznego pododdziału KC KP(b)B celem ujawnienia, „czy naprawdę jej mieszkańcy są Polakami”. W sprawozdaniu stwierdzono, że wieśniacy posługują się językiem białoruskim, a w języku polskim *coś rozumieją po okupacji polskiej*²⁹⁵. Młodzież język polski rozumie z łatwością, jednak w szkole częściej odpowiada w języku białoruskim²⁹⁶. W marcu 1925 r. sekretarz Mohylewskiego Polbiura otrzymał z Mińska polecenie, by szczegółowo zbadać sytuację w polskich radach rejonu

²⁸⁹ П. Литвинов, *Польские национальные советы...*, s. 23.

²⁹⁰ NARB, z. 4-п, ор. 1, т. 1914, *Отчёт о работе Польского Бюро Агитпропа...* k. 53.

²⁹¹ *Информация в УКОМ*, [w:] И. Ходас, *Поляки на Могилёвщине...*, s. 51–52.

²⁹² *Отчёт Польбюро Могилёвского Окружного Комитета КПБ за июль–август 1924 г.*, [w:] И. Ходас, *Поляки на Могилёвщине...*, s. 58.

²⁹³ *Отчёт Секретаря Польбюро Кохановского за Апрель 1924 г. – Ноябрь 1924 г.*, [w:] И. Ходас, *Поляки на Могилёвщине...*, s. 64.

²⁹⁴ *Из отчёта о состоянии работы по проведению национальной политики Могилёвского Окружкома (15 октября 1924 года)*, [w:] И. Ходас, *Поляки на Могилёвщине...*, s. 60.

²⁹⁵ Tu: okres wojny polsko-bolszewickiej.

²⁹⁶ *Выписка из протокола заседания Бюро Шкловского Райкома КПБ от 17-го февраля 1925 года*, [w:] И. Ходас, *Поляки на Могилёвщине...*, s. 71.

szkłowskiego²⁹⁷. Pogląd Centralnego Polbiura na całą sprawę wynika ze sprawozdania z kwietnia 1925 r.:

W czasie rejonowania [Mohylewska] Okręgowa Komisja bez wiedzy Biura Polskiego utworzyła 2 rady polskie, praca tych rad jest prowadzona całkowicie w języku rosyjskim. W ostatnim czasie rozpoczęła się zmożona agitacja kleru i kułackich elementów, za zlikwidowaniem tych rad i utworzenie na ich miejsce rad ogólnobiałoruskich. Przewodniczący tych rad są Rosjanie nie władający językiem polskim. Dla wszechstronnego zbadania sprawy tych rad, została utworzona specjalna komisja, która po szczegółowym zbadaniu stanu rzeczy na miejscu, wyda ostateczne orzeczenie, czy mają być te rady polskie, czy też białoruskie²⁹⁸.

Trzeba nadmienić, że władze lokalne oraz Mohylewskie Polbiuro starały się stawiać w obronie polskich rad. W lipcu 1925 r. Szkłowski Rejonowy Komitet KP(b)B przyjął uchwałę o prowadzeniu pracy w radach wiejskich faszczewskiej i kniażyckiej w języku polskim²⁹⁹. Znalazło się to także w planach pracy Mohylewskiego Polbiura na październik 1925 r.³⁰⁰. Niemniej jednak zdominowało narzucone przez Mińsk podejście do kwestii „ludności katolickiej”. W kwietniu 1926 r. Mohylewski Okręgowy Komitet KP(b)B, a w maju Prezydium Mohylewskiego OKW zdecydowały zainicjować stopniowy proces likwidacji polskich rad wiejskich faszczewskiej i kniażyckiej pod pretekstem nieobecności ludności polskiej na obszarze ich działalności³⁰¹. Przed rozpoczęciem roku szkolnego 1926/27 polskie szkoły w Faszczewce i Kniażycach zostały przekształcone w białoruskie z nauką języka polskiego³⁰², a rady przekształcone w zwykłe³⁰³.

W sierpniu 1924 r. zostały zorganizowane karaleszczewicka polska rada wiejska w rejonie mińskim oraz jurkowicka polska rada wiejska w rejonie łohojskim. Zlikwidowano

²⁹⁷ *List tow. Kochańskiemu od Sekretarza Biura Polskiego CK*, [w:] И. Ходас, *Поляки на Могилёвщине...*, s. 72–73.

²⁹⁸ ДАНАМа, z. 6577, op. 1, z. 264 *Praca w okręgach. Okręg Mohylowski* k. 50. Cytat z zachowaniem ortografii oryginału.

²⁹⁹ *Выписка из протокола Заседания Бюро Шкловского райкома КПБ от 28 июля 1925 г.*, [w:] И. Ходас, *Поляки на Могилёвщине...*, s. 84.

³⁰⁰ *Ориентировочный план работы Польбюро ЦК КПБ и Округных Польбюро на Октябрь, Ноябрь, Декабрь м-цы 1925 г. и Январь, Февраль, Март, Апрель и Май 1926 г.*, [w:] И. Ходас, *Поляки на Могилёвщине...*, s. 88.

³⁰¹ *Выписка из протокола № 33 Заседания Секретариата Могилёвского Округкома К.П.(б)Б. от 9/IV–26 г.*, [w:] И. Ходас, *Поляки на Могилёвщине...*, s. 123; *Выписка з пратаколу № 55 Паседжэньня Прэзыдыўма Магілёўскага Акравыканкаму ад 17 мая 1926 г.*, [w:] Ibidem, s. 132.

³⁰² *Список польских и белорусско-польских культурно-просветительских учреждений Могилёвского округа на 1926–1927 учебный год*, [w:] И. Ходас, *Поляки на Могилёвщине...*, s. 142.

³⁰³ *Отчёт Мог. Округкома К.П.(б)Б. о положении польской работы в округе (с 1/X–25 г. по 1/X–26 года)*, [w:] И. Ходас, *Поляки на Могилёвщине...*, s. 144.

je jednak już wiosną 1925 r. Oprócz motywu niepewności co do narodowości mieszkańców obszarów działalności tych rad³⁰⁴, wykorzystano tu w celu usprawiedliwienia likwidacji tezę o „kontrrewolucyjnej agitacji księży”³⁰⁵.

W źródłach nie udało się odnaleźć żadnych dowodów o utworzeniu w 1924 r. polskich rad wiejskich kustownickiej i aleksandrowskiej w okręgu mozyrskim. Stąd płynnie wniossek, że pod koniec 1924 r. w Białorusi Sowieckiej istniały najprawdopodobniej 4 polskie rady wiejskie.

Dość trudno dokładnie ustalić dalszy tryb tworzenia polskich rad wiejskich. W dokumentach archiwalnych za lata 1925–1927 obecne są zwłaszcza dane ilościowe lub wykazy poszczególnych rad bez informacji o czasie ich powstania. Proces tworzenia i likwidacji polskich narodowościowych rad wiejskich przebiegał ciągle. Niektóre rady istniały ledwie kilka miesięcy. Niekompletne dane pozwalają na szacunki (np. w październiku 1927 r. liczba polskich rad wiejskich była o 5 większa niż przy samym końcu tego roku). Cytowany wcześniej informator *Struktura administracyjno-terytorialna BSRS*³⁰⁶ (dalej – *Informator*) określa przynależność rad wiejskich do narodowościowych według uchwał CKW BSRS. Takie podejście ma kilka ograniczeń. Po pierwsze, postanowienia rządu republiki podejmowano wtedy, kiedy rady były już zatwierdzone przez niższe szczeble (rejonowe i okręgowe komitety wykonawcze oraz Nackomisję) oraz instytucje partyjne (narodowościowe biura komunistów) i faktycznie funkcjonowały już jako narodowościowe. Niewłaściwe jest więc traktowanie daty uchwał CKW BSRS jako daty powstania rad wiejskich. Po drugie, nie można stwierdzić, czy w odniesieniu do wszystkich rad wiejskich miało miejsce zatwierdzenie przez CWK BSRS. Jak wspomniano w części I.3, rady wiejskie były niewidoczne w krajowych statystykach, a prawo ich organizacji było delegowane na szczebel lokalny. W praktyce propozycje zmian z całej republiki napływały do centrum i przez pewien czas były zbiorczo zatwierdzane przez rząd. Po trzecie, nie sposób orzec, czy wszystkie dokumenty dotyczące tej kwestii zachowały się pomimo wojny i czy były do dyspozycji redaktorów Informatora w latach osiemdziesiątych. Biorąc to wszystko pod uwagę, postaram się

³⁰⁴ W tym przypadku władze odnosiły się również do faktu wygłaszania homilii przez miejscowych księży w języku białoruskim [NARB, z. 4-п, op. 1, t. 1914, *Отчёт Польбюро ЦК КПБ за время с 1 Января по 15-ое Августа 1925 года* k. 213–214].

³⁰⁵ NARB, z. 4-п, op. 1, t. 1914, [Bez tytułu] k. 182–183.

³⁰⁶ *Административно-территориальное устройство БССР...*

możliwie dokładniej opisać proces utworzenia polskich rad wiejskich w latach 1925–1928. Porównanie informacji pochodzących z różnych źródeł pozwoli z większą pewnością określić czas powstania konkretnej rady wiejskiej.

Kustownicka rada wiejska w rejonie mozyrskim zorganizowana została najpóźniej w październiku 1925 r. (na 722 mieszkańców 683 Polaków)³⁰⁷. Prawdopodobnie praca przygotowawcza rozpoczęła się wcześniej, co pozwoliło P. Litvinauowi wysunąć przypuszczenie o jej powstaniu jeszcze w roku 1924. Informator wskazuje na 24 września 1926 r. jako na dzień przekształcenia rady w narodowościową polską³⁰⁸. Ta data kilkakrotnie pojawia się w odniesieniu do rad narodowościowych, z czego można wnioskować, że w tym przypadku mamy do czynienia z ogólnym postanowieniem w sprawie zatwierdzenia zmian w administracyjnym podziale republiki. W jednym z raportów zaznaczono, że *organizacja polskiej rady wiejskiej została przyjęta [przez ludność polską] z burzliwą radością, ale był to raczej hołd wobec obyczajowych tradycji języka i tworzącej się kultury, niż przejaw wielkomocarstwowego polskiego szowinizmu*³⁰⁹. To zdanie wprost świadczy o stopniu zaufania władz wobec miejscowych Polaków oraz ich podejrzliwym nastawieniu do całego przedsięwzięcia. Podkreślano również, że stosunek ludności białoruskiej do organizacji w Kustownicy polskiej rady wiejskiej był wrogi i tylko po pewnym czasie zmienił się na znośny³¹⁰.

Aleksandrowska rada wiejska w rejonie narowlańskim, podobnie jak poprzednia, powstała w 1925 r. (na 811 mieszkańców 803 Polaków)³¹¹. Później ukazała się w prasie informacja o zorganizowaniu rady jeszcze w 1924 r.³¹². Prawdopodobnie odzwierciedla to początek prac przygotowawczych.

Łańcucka rada wiejska w rejonie kopylskim zorganizowana została 21 sierpnia 1925 r. z centrum we wsi Szestaki i od początku nazywana była szestakowska³¹³. Z

³⁰⁷ NARB, z. 701, op. 1, t. 44, *Звесткі аб нацсаветах Мазырскае акрызі* k. 2; *Rezultaty kontroli kustownickiej polskiej rady wiejskiej z 10 października 1925 r.*, [w:] *Polacy w polityce sowieckiej Białorusi...*, s. 60–63.

³⁰⁸ *Административно-территориальное устройство БССР...*, s. 283.

³⁰⁹ *Raport o pracy polskiej szkoły partyjnej „Ruchy” w okolicy Kustownica w rejonie mozyrskim, okręgu mozyrskim, za okres siedmiu tygodni – od 20 października do 9 grudnia 1925 r.*, [w:] *Polacy w polityce sowieckiej Białorusi...*, s. 66.

³¹⁰ *Rezultaty kontroli kustownickiej polskiej rady wiejskiej...*, 62.

³¹¹ NARB, z. 701, op. 1, t. 44, *Звесткі аб нацсаветах Мазырскае акрызі* k. 2.

³¹² *Aleksandrowska polska rada wiejska w dzień dziesięciolecia BSRR*, „Orka” 1928, nr 102, 27 grudnia, s. 12.

³¹³ *Административно-территориальное устройство БССР...*, s. 371.

dokumentów Śluckiego OKW wynika, że radę zatwierdzono 1³¹⁴ października 1925 r. (na 2 368 mieszkańców 1 984 Polaków)³¹⁵. Od 1926 r. szestakowska rada otrzymała imię polskiego komunisty Stanisława Łańcuckiego³¹⁶ (w styczniu 1927 r. został on nawet wybrany na honorowego przewodniczącego tej rady wiejskiej³¹⁷). Przewodniczącym rady był Edward Folke, komunista od 1921 r., sekretarzem – jakiś komsomolec³¹⁸.

Janowska rada wiejska w rejonie świsłockim powołana została w okresie wyborczym zimą 1925/1926 r. Dane z Bobrujskiego OKW wskazują na styczeń 1926 r. (na 1 709 mieszkańców 1 311 Polaków)³¹⁹. Od tego czasu janowska rada nazywana była w prasie polską (w lutym gazeta „Młot” informowała o wygłoszonych w radzie referatach niejakiego Buczyńskiego, studenta Komunistycznego Uniwersytetu Mniejszości Narodowych Zachodu im. Juliana Marchlewskiego³²⁰ na temat sytuacji w Polsce³²¹). Informator podaje, że 24 września 1926 r. do janowskiej rady została przyłączona część zlikwidowanej wialikakamińskiej rady wiejskiej, co ostatecznie określiło jej granice³²². Przewodniczącym został były rejonowy statystyk tow. Gistoft, kandydat do partii, który wcześniej na terenie rady nie mieszkał³²³.

Chrypielewska rada wiejska w rejonie mohylewskim. Pierwsze rozeznanie przez Mohylewskie Polbiuro możliwości utworzenia polskiej rady wiejskiej we wsiach Chrypielewo, Żurawce, Otnianka, Zacisze, Zielone i Krasnoje miało miejsce w październiku 1925 r.³²⁴. Rada powstała dopiero 14 stycznia 1926 r. (na 724 mieszkańców

³¹⁴ W innym dokumencie podano 18 października [NARB, z. 4-п, op. 1, t. 2999, *Округ слucki* k. 121].

³¹⁵ NARB, z. 701, op. 1, t. 44, *Звесткі аб нацсаветах Слуцкае акругі* k. 26.

³¹⁶ Stanisław Łańcucki (1882–1937) – polski polityk. W 1918 r. należał do Polskiej Organizacji Wojskowej (POW). Organizator Sowietów Delegatów Robotniczych na terenie Przemyśla. Poseł na Sejm Ustawodawczy z listy PPSD oraz na Sejm I kadencji z listy Komunistycznego Związku Proletariatu Miast i Wsi. Pod koniec 1924 r. pozbawiony immunitetu (zrezygnował z mandatu dopiero w 1926 r.) i aresztowany za działalność komunistyczną. Skazany na więzienie we wrześniu 1925 r. Wyszedł na wolność w sierpniu 1928 r., po roku uciekł do ZSRS. W 1937 r. aresztowany przez NKWD, rozstrzelany.

³¹⁷ Tow. Łańcucki – honorowym przewodniczącym rady, „Orka” 1927 r., nr 5, 30 stycznia, s. 4.

³¹⁸ NARB, z. 4-п, op. 1, t. 2999, *Округ слucki* k. 121.

³¹⁹ NARB, z. 701, op. 1, t. 44, *Весткі аб нацсаветах Бабруйскай акругі* k. 24.

³²⁰ Komunistyczny Uniwersytet Mniejszości Narodowych Zachodu im. Juliana Marchlewskiego (KUMNZ) – bolszewicka uczelnia działająca w Moskwie w latach 1922–1936. Miała kształtować kadry partyjne do pracy wśród mniejszości narodowych ZSRS z perspektywą działalności w przyszłych republikach sowieckich w Europie (przede wszystkim w Polsce, krajach nadbałtyckich, Finlandii, Niemczech, krajach bałkańskich).

³²¹ *Młodzież interesuje się sytuacją w Polsce*, „Młot” 1926, nr 34, 12 lutego, s. 3.

³²² *Административно-территориальное устройство БССР...*, s. 374.

³²³ NARB, z. 4-п, op. 1, t. 2999, *Округ бобруйски* k. 99.

³²⁴ *Протокол общего собрания гр. Журавца I, II и III от 24 октября 1925 г.*, [w:] И. Ходас, *Поляки на Могилёвщине...*, s. 93.

492 Polaków)³²⁵. Na początku kwietnia Mohylewski RKW omówił pierwsze wyniki jej pracy. Odnotowano zły stan finansowania działalności polskiej rady (zakładano, że miała ona być wzorcową), wskutek czego nie było możliwości utrzymania polskiej szkoły (przekształcono ją w białoruską) i otwarcia chaty-czytelni. Nawet prowadzenie pracy w języku polskim stwarzało problemy, ponieważ według zachowanych źródeł w RKW nikt nie potrafił czytać nadesłanych dokumentów³²⁶.

Twaryczewska rada wiejska w rejonie mozyrskim została utworzona w styczniu 1926 r. (na 822 mieszkańców 758 Polaków)³²⁷. Przewodniczącym był były robotnik (maszynista), który w okresie kryzysu gospodarczego przeprowadził się do wsi. Ponad to był on narodowości rosyjskiej i wcale nie posługiwał się językiem polskim³²⁸.

Wesołowska rada wiejska w rejonie lepelskim została zorganizowana 10 lutego 1926 r. (na 1 001 mieszkańców 824 Polaków). Do rady wybrano 5 Polaków (w tym jedną kobietę) i 4 Białorusinów (w tym jednego komsomolca)³²⁹. Przewodniczącym został niejaki Kwasowiec, Polak, z biedaków, który wcześniej był stróżem w szkole polskiej³³⁰. Sekretarzem – Białorusin Każarski. „Uroczyste otwarcie” polskiej rady wiejskiej miało miejsce w okresie świętowania rocznicy rewolucji, kiedy radę odwiedził sekretarz Połockiego Polbiura tow. Wąsek³³¹. Zaznaczę, że przed 1925 r. wieś Wesołowo nazywano Puszcza. Kiedy Centralny Klub Polski im. Bronisława Wesołowskiego³³² otworzył tu chatę-czytelnię i objął nad nią patronat, wieś przemianowano na Wesołowicze, a niebawem w Wesołowo (co zdaniem mieszkańców milej brzmiało)³³³.

Marchlewska rada wiejska w rejonie tołoczyńskim. Praca przygotowawcza rozpoczęła się we wrześniu 1924 r. Wtedy planowano centrum rady zlokalizować we wsi

³²⁵ NARB, z. 701, op. 1, t. 44, *Весткі аб нацсаветах Магілёўскай акругі* k. 30.

³²⁶ *Протокол № 26 заседания Могилёвского Райкома К.П.Б. от 6 апреля 1926 года*, [w:] И. Ходас, *Поляки на Могилёвщине...*, s. 121.

³²⁷ NARB, z. 701, op. 1, t. 44, *Звесткі аб нацсаветах Мазырскае акругі* k. 2.

³²⁸ *Raport studenta Romana Mackiewicza z letnich praktyk wakacyjnych w twaryczewskiej radzie wiejskiej w rejonie i okręgu mozyrskim w dniach od 8 lipca do 10 września 1926 r.*, [w:] *Polacy w polityce sowieckiej Białorusi...*, s. 85.

³²⁹ NARB, z. 4-п, op. 1, t. 2444, *Протокол обследования работы Веселовского польского нацельсовета, производимого 9, 10, 11 ноября 1926 г.* k. 154.

³³⁰ NARB, z. 4-п, op. 1, t. 2999, *Округ борысовский* k. 108.

³³¹ DAVc, z. 10062, op. 1, t. 234, *Протокол № 14 заседания Польбюро ОК КПБ* [26.10.1926] k. 74.

³³² Bronisław Wesołowski (1870–1919) – polski działacz polityczny, współorganizator Socjaldemokracji Królestwa Polskiego i Litwy. Od listopada 1918 r. był przewodniczącym bolszewickiego Najwyższego Trybunału Rewolucyjnego. Zamordowany w styczniu 1919 r.

³³³ Ф. Шкирандо, *Веселовский польский сельский совет (1926–1937 гг.)*, [w:] *Лепельскі край : гісторыя, культура, людзі*, Мінск 2023, s. 220–221.

Sidarkowa³³⁴. Władze okręgowe jednak tego projektu nie zatwierdziły. Kwestia powtórnie wyłoniła się w listopadzie 1925 r.³³⁵. Polska rada wiejska z centrum we wsi Filatowa została utworzona w lutym 1926 r. (na 1 954 mieszkańców 1 393 Polaków)³³⁶, a ostatecznie została zatwierdzona we wrześniu 1926 r.³³⁷. Wybory do rady rozpoczęły się 5 lutego i trwały 6 dni. Frekwencja wyniosła ok. 50%. Wybrano 11 członków i 6 kandydatów do rady wiejskiej, w tym 2 kobiety³³⁸. Wkrótce rada otrzymała imię Juliana Marchlewskiego³³⁹. Przewodniczącym został bezpartyjny biedak, niejaki Fidelski³⁴⁰.

Okołowska rada wiejska w rejonie pleszczenickim powstała w lutym 1926 r. (na 2 611 mieszkańców 1 984 Polaków)³⁴¹, zatwierdzona we wrześniu 1926 r.³⁴². Przewodniczącym (rzadki przypadek) został wybrany miejscowy włościanin Gredziuszko, kułak (*sic!*), posiadający 80 dziesięcin ziemi oraz własny młyn. Borysowskie Biuro Polskie zaznaczyło jednak, że taki przewodniczący *z pracy wywiązuje się należycie*³⁴³.

Omniszewska rada wiejska w rejonie pleszczenickim powstała w lutym 1926 r. (na 2 061 mieszkańców 1 394 Polaków)³⁴⁴, zatwierdzona we wrześniu 1926 r.³⁴⁵. Na przewodniczącego wybrano miejscowego bezpartyjnego biedaka Radjonowa³⁴⁶.

Zamostocka rada wiejska w rejonie smiłowickim zorganizowana 7 lutego 1926 r.³⁴⁷, zatwierdzona we wrześniu 1926 r.³⁴⁸. Przewodniczącym był Michał Białek, członek partii

³³⁴ DAVc, z. 10062, op.1, t. 617, *Протокол № 14 Заседания Польбюро Оршанского Округа КП(б)Б от 11 Сентября 1924 г.* k. 86–87.

³³⁵ DAVc, z. 10062, op.1, t. 96, *Протокол № 25 Заседания Польбюро ОК* [3.11.1925] k. 172.

³³⁶ NARB, z. 701, op. 1, t. 44, *Весткі аб складзе насельніцтва Мархлеўскага Польскага Сельсавету Аршанскай акругі* k. 36.

³³⁷ *Административно-территориальное устройство БССР...*, s. 294; I. Puszkina, *Stan społeczno-gospodarczy, kulturalno-oświatowy i społeczno-polityczny Marchlewskiej Polskiej Narodowej Rady Wiejskiej w rejonie tołoczyńskim*, [w:] T. Gawin (red.), *Polacy na Białorusi od Powstania Styczniowego do XXI wieku*, t. VIII *Instytucje i organizacje polskie na terytorium obecnej Białorusi na tle mniejszości białoruskiej w Polsce*, Warszawa 2024, s. 251.

³³⁸ *Wyrazili swą wdzięczność za otwarcie polskiej rady wiejskiej*, „Młot” 1926, nr 52, 5 marca, s. 4.

³³⁹ Julian Marchlewski (1866–1925) – działacz międzynarodowego ruchu rewolucyjnego, współtwórca Kominternu. W 1920 r. przez Wł. Lenina został postawiony na czele Tymczasowego Komitetu Rewolucyjnego Polski w Białymstoku. Od 1922 r. był pierwszym rektorem KUMNZ. Zmarł we Włoszech na skutek choroby nerek.

³⁴⁰ NARB, z. 4-п, op. 1, t. 2999, *Округ оршанский* k. 147.

³⁴¹ NARB, z. 701, op. 1, t. 44, *Весткі аб нацсаветах Барысаўскае акругі* k. 27.

³⁴² *Административно-территориальное устройство БССР...*, s. 310.

³⁴³ NARB, z. 4-п, op. 1, t. 2999, *Округ бorysowski* k. 108.

³⁴⁴ NARB, z. 701, op. 1, t. 44, *Весткі аб нацсаветах Барысаўскае акругі* k. 27.

³⁴⁵ *Административно-территориальное устройство БССР...*, s. 312.

³⁴⁶ NARB, z. 4-п, op. 1, t. 2999, *Округ бorysowski* k. 108.

³⁴⁷ NARB, z. 4-п, op. 1, t. 2999, *Округ miński* k. 132; *Jak pracowała Zamostocka rada?*, „Orka” 1927, nr 1, 2 stycznia, s. 2.

³⁴⁸ *Административно-территориальное устройство БССР...*, s. 258.

bolszewickiej od 1918 r., pochodzący z rodziny chłopskiej; sekretarzem – pewien komsomolec³⁴⁹.

Natałowska rada wiejska w rejonie kliczewskim. Według Informatora powstała 17 grudnia 1926 r.³⁵⁰. Bobrujski OKW w marcu 1927 r. przekazał Nackomisji uzupełniające dane z ostatniej kampanii wyborczej³⁵¹, gdzie określił horyzont czasowy powołania polskiej rady wiejskiej – styczeń 1927 r.³⁵². Informacja o radzie pojawiła się w prasie po wyborach, w połowie lutego 1927 r. Na przewodniczącego został wybrany niezamożny włościanin Hipolit Zdanowicz, kandydat do partii. Wśród 10 członków rady była tylko jedna kobieta³⁵³.

Lubawińska rada wiejska w rejonie buda-koszelewskim. Prawdopodobnie powstała jednocześnie z radą natałowską (nie później niż w styczniu 1927 r.), ponieważ w dokumentach Bobrujskiego OKW występują one łącznie³⁵⁴. Zastanawiające, że w Informatorze brak wzmianek o tym, że lubawińska rada wiejska była kiedyś radą polską³⁵⁵. Nie została ona wymieniona również w opracowaniu Z.J. Winnickiego³⁵⁶. Lubawińska rada wiejska jako polska rada narodowościowa figuruje jednak w dokumentach tak Nackomisji, jak Centralnego Polbiura z 1927 r.³⁵⁷.

Łozińska rada wiejska w rejonie borysowskim zorganizowana została w styczniu 1927 r. (805 mieszkańców, z tego 97% Polaków)³⁵⁸. Informator wskazuje na dzień 10 stycznia 1929 r.³⁵⁹, co jednak nie odpowiada dokumentom archiwalnym. Gazeta

³⁴⁹ NARB, z. 4-п, op. 1, t. 2999, *Округ ми́нский* k. 132.

³⁵⁰ *Административно-территориальное устройство БССР...*, s. 302.

³⁵¹ NARB, z. 701, op. 1, t. 44, *У Нацкамісію пры ЦБК БССР* k. 10. W języku urzędowym lat dwudziestych coroczne kampanie wyborcze do rad nazywano „*неравыбары*” (powtórne wybory), co oznaczało nowe wybory do już powstałej rady.

³⁵² NARB, z. 701, op. 1, t. 44, *Весткі аб дадаткова арганізаваных нацсаветах Мазырскае акрызі* k. 10v.

³⁵³ I. Suszyński, *Nowa polska rada wiejska*, „Orka” 1927, nr 7, 13 lutego, s. 3.

³⁵⁴ NARB, z. 701, op. 1, t. 44, *Весткі аб дадаткова арганізаваных нацсаветах Мазырскае акрызі* k. 10v.

³⁵⁵ *Административно-территориальное устройство БССР...*, s. 290.

³⁵⁶ Z.J. Winnicki, *Szkice Kojdanowskie. Kojdanowsko-Polski Rejon Narodowościowy w BSSR. Uwagi o genezie oraz przesłankach funkcjonowania. Stan badań problematyki*, Wrocław 2005, załącznik na końcu książki.

³⁵⁷ NARB, z. 701, op. 1, t. 55, *Сьпіс нацыянальных сельскіх і месчачковых саветаў БССР* k. 2; NARB, z. 4-п, op. 1, t. 3000 *Матэрыялы аб эаанамічэскім і куьтурным састаяннн польнаселення в БССР* k. 49.

³⁵⁸ *Nowe polskie rady wiejskie. W Łozinie okr. borysowskiego*, „Orka” 1927, nr 6, 6 lutego, s. 4; NARB, z. 701, op. 1, t. 55, *Сьпіс нацыянальных сельскіх і месчачковых саветаў БССР* k. 2.

³⁵⁹ *Административно-территориальное устройство БССР...*, s. 287.

„Orka” zamieściła informację, że Prezydium CKW BSRS ostatecznie zdecydowało w tej sprawie 27 grudnia 1928 r.³⁶⁰.

Pierwszy Wszechbiałoruski Zjazd Chłopów Polaków, który miał miejsce w marcu 1926 r., uznał, że ludność polska w Białorusi Sowieckiej osiągnęła wszelkie prawa na równi z obywatelami innych narodowości, w tym przez możliwość utworzenia narodowościowych rad wiejskich, które należy koniecznie w dalszym ciągu tworzyć i należycie zorganizować w nich pracę³⁶¹.

W grudniu 1926 r., po włączeniu powiatów homelskiego i rzeczyckiego dawnej guberni homelskiej RFSRS do Białorusi Sowieckiej³⁶², zostały utworzone okręgi homelski i rzeczycki (ten ostatni został zlikwidowany już w czerwcu 1927 r., a jego terytorium podzielono między okręgi homelski i mozyrski). Według Informatora w grudniu 1927 r. jako polskie zostały zatwierdzone *rudnia-szlagińska* i *rudnia-stołbuńska rady wiejskie w rejonie wietkowskim* oraz *rudnia-nisimkowska* i *nowomałyńska*³⁶³ *rady wiejskie w rejonie czeczerskim*³⁶⁴. Wykaz narodowościowych rad z 11 września 1927 r. zawierał już wymienione rady z adnotacją „polskie” oraz wzmiankę o *podosowskiej polskiej radzie wiejskiej w rejonie czeczerskim*³⁶⁵. P. Litvinau ustalił, że podosowska polska rada wiejska została zlikwidowana przez okręgową komisję narodowościową jeszcze przed końcem 1927 r.³⁶⁶, a w styczniu 1929 r. ponownie powołano ją jako polską narodowościową³⁶⁷.

Nieco później (pod koniec 1927 r.) do centrum dotarła informacja o polskich radach wiejskich ze zlikwidowanego już okręgu rzeczyckiego. Wykaz zawierał: *rady wiejskie zabołocką, marchlewską i potaszniańską w rejonie chojnickim, cieklinowską radę wiejską w rejonie brahińskim oraz bałaszowską radę wiejską w rejonie rzeczyckim*³⁶⁸. Nadmienię,

³⁶⁰ *Organizacja łozińskiej polskiej rady wiejskiej*, „Orka” 1929, nr 1, 5 stycznia, s. 2.

³⁶¹ *Rezolucja w sprawie narodowościowej*, „Młot” 1926, nr 52, 5 marca, s. 2; AAN, z. MSZ, t. 6703, *Raport ws. Pierwszego Wszechbiałoruskiego Zjazdu chłopów-polaków* k. 266–267.

³⁶² Propaganda przeciwstawiała kolejne powiększenie terytorium BSRS („sojusz narodów”) drastycznym wydarzeniom w Polsce (przewrót majowy oraz aresztowania działaczy Białoruskiej Włościańsko-Robotniczej Hromady) [*Два парадкі – дзьева політыкі...*, s. 109].

³⁶³ W grudniu 1927 r. do obszaru funkcjonowania rady dołączono kurańską radę wiejską. W dokumentach za 1927 r. kurańską radę zaliczano do polskich narodowościowych [NARB, z. 4-п, op. 1, t. 3000, *Материалы об экономическом и культурном состоянии польнаселения в БССР* k. 49].

³⁶⁴ *Административно-территориальное устройство БССР...*, s. 334–335.

³⁶⁵ NARB, z. 701, op. 1, t. 55, *Сьніс нацыянальных сельскіх і месчачковых саветаў БССР* k. 2v.

³⁶⁶ П. Литвинов, *Польские национальные советы...*, s. 24.

³⁶⁷ *W nowej polskiej radzie wiejskiej wybory przeszły pomyślnie*, „Orka” 1929, nr 3, 12 stycznia, s. 3.

³⁶⁸ NARB, z. 4-п, op. 1, t. 3000, *Материалы об экономическом и культурном состоянии польнаселения в БССР* k. 49; *Ibidem*, *Список польских сельсоветов* k. 64.

że Informator zaliczył do polskich rad jedynie potaszniańską (do niej przyłączono obszar funkcjonowania chrapkowskiej rady wiejskiej) oraz bałaszowską, które zostały zatwierdzone w grudniu 1927 r.³⁶⁹. 30 grudnia 1927 r. zostały zlikwidowane cieklinowska rada wiejska (teren jej działania przyłączono do szkurackiej rady wiejskiej) i marchlewska rada wiejska (do posielickiej rady wiejskiej)³⁷⁰. Żadnych wzmianek o przynależności zabołockiej rady wiejskiej do rad narodowościowych w innych źródłach nie znaleziono³⁷¹. Można przypuszczać, że nie została ona ostatecznie zatwierdzona w tym statusie.

W pierwszych latach po wprowadzeniu nowej polityki narodowościowej funkcjonowało pojęcie „mieszanej narodowościowej rady wiejskiej”. Potocznie zaliczano do nich rady, w skład których został wybrany więcej niż jeden przedstawiciel mniejszości narodowej. Oficjalny status „rady mieszanej”³⁷² był dość rzadki i po 1927 r. jest w dokumentach prawie niespotykany. Przykładowo taki status miała *szaciłkowska polsko-żydowska rada wiejska w rejonie paryczyskim*³⁷³, utworzona w drugiej połowie 1925 r.³⁷⁴ i zlikwidowana przed wyborami w lutym 1927 r.³⁷⁵.

Trzeba zaznaczyć, że pomysłów na organizację polskich rad wiejskich było wiele (w nawiązaniu do zamieszkałych przez Polaków terenów, zob. aneks IV). P. Litvinau wymienia ponad 10 takich przypadków z lat 1924–1926, nie uwzględniając jednak ścisłej lokalizacji (rejon lub okręg)³⁷⁶. Zmieniło się również nastawienie ludności polskiej, która zaczęła demonstrować potrzebę utworzenia rad, również przez korespondencję wysyłaną do „Orki”³⁷⁷. Aktywność ludności nie wzbudziła zadowolenia władz centralnych, chociaż teoretycznie reforma zmierzała do przybliżenia aparatu sowieckiego do ludności i zaangażowania jej w „budowę socjalizmu”. W sprawozdaniach można kilkakrotnie

³⁶⁹ Административно-территориальное устройство БССР..., s. 211, 324.

³⁷⁰ Ibidem, s. 294, 354.

³⁷¹ Por. Административно-территориальное устройство БССР..., s. 256.

³⁷² Przeważnie były to białorusko-żydowskie rady (местачковыя, tzn. niewielkiego miasta), np. aświejska i uszacka w okręgu połockim, kapatkiewicka i turowska w okręgu mozyrskim [NARB, z. 701, op. 1, t. 44, k. 31; Ibidem, t. 55, k. 2v.].

³⁷³ Szczeg. M. Karaliou, *Sprzeczności w tworzeniu narodowościowych rad wiejskich w Białorusi Sowieckiej: przykład szaciłkowskiej polsko-żydowskiej rady wiejskiej*, „Nowy Prometeusz” 2023, nr 18, październik, s. 37–47.

³⁷⁴ Por. CAW, z. Oddział II SG, t. 2479, *Polityka narodowościowa Sowietów na Białej Rusi* k. 312.

³⁷⁵ NARB, z. 701, op. 1, t. 55, *Материал обследования Шатилковского еврейско-польского совета Паричского района Бобруйского округа* k. 53.

³⁷⁶ П. Литвинов, *Польские национальные советы...*, s. 25, 27.

³⁷⁷ Np. *Prosimy o otwarcie polskiej rady*, „Orka” 1927, nr 6, 6 lutego, s. 4. Włościanie prosili, by organizować polską radę z centrum we wsi Dziamidawa (rejon narowlański), co jednak nie doszło do skutku.

zauważyć sformułowania, że organizacji polskich rad potrzebował zwłaszcza element kułacki, aby wykorzystać je do własnych celów³⁷⁸.

W listopadzie 1925 r. Połockie Polbiuro rozważało możliwość utworzenia polskich rad w rejonach drysieńskim i ulskim. Na tym etapie ich aktywność ograniczyła się do „skrupulatnego badania”³⁷⁹. Biuro Ulskiego Rejonowego Komitetu KP(b)B odrzuciło pomysł na utworzenie polskich rad (barańkowskiej i miszkowickiej) twierdząc, że ludność wcześniej tego nie potrzebowała i nawet ksiądz tam rozmawia w języku białoruskim³⁸⁰. W czerwcu 1926 r. Mohylewski Okręgowy Komitet KP(b)B omawiał kwestię organizacji polskiej rady wiejskiej w rejonie białyńskim, gdzie mieszkańcy wsi Miażonka i Studzionka poparli koncepcję powstania narodowościowej rady. Przeważała jednak decyzja OKW, że *przedwczesnym jest organizować polską radę w tym roku*³⁸¹. Można przypuścić, że ta ostrożność była wynikiem prawie przegranych już starań o zachowanie polskich rad wiejskich faszczewskiej i kniażyckiej, władze okręgowe zatem nie chciały znów działać na własną rękę. W sierpniu 1926 r. kwestia *konieczności szybkiego zorganizowania polskiej rady wiejskiej w rejonie surażskim* pojawiła się na posiedzeniach Witebskiego Polbiura³⁸². Została powołana komisja, która zbadała sytuację i przedstawiła wyniki Witebskiemu OKW. Ów uznał powstanie polskiej rady wiejskiej za „nieracjonalne”³⁸³. Można uznać, że świadczy to o zwycięstwie „struktury pionowej” i odmawianiu władzom lokalnym samodzielności w zakresie tworzenia narodowościowych rad wiejskich. W ciągu zaledwie dwóch lat podstawowa zasada polityki narodowościowej została unieważniona. Niemniej jednak w dokumentach Centralnego Polbiura można zaobserwować niejaki zdziwienie, dlaczego w rejonach kojdanowskim i ulskim, gdzie mieszka ponad 3 tys. Polaków, dotychczas nie ma polskich rad wiejskich³⁸⁴.

³⁷⁸ Por. NARB, z. 4-п, ор. 1, т. 1914 *Отчёт Инструкторского обследования польработы Полоцкого округа* к. 238; Ibidem, т. 3000 *Отчёт Польбюро ЦК КП(б)Б от 1-го апреля 1926 г. по 1-ое августа 1927 г.* к. 23.

³⁷⁹ NARB, z. 4-п, ор. 1, т. 1914 *Отчёт Инструкторского обследования польработы Полоцкого округа* к. 238–239; DAVc, z. 10061, ор.1, т. 618, *Пратакол паседжання Польбюро Полацкага акруговага Камітэту КП(б)Б ад 5 верасня 1927 г.* к. 136.

³⁸⁰ DAVc, z. 10061, ор.1, т. 617, *Выписка из протокола заседания Бюро Ульського Райкома КПБ от 19/I–26 г.* к. 8.

³⁸¹ *Вопрос об организации поль. сель. совета в Межёнке*, [w:] И. Ходас, *Поляки на Могилёвщине...*, s. 133–134.

³⁸² DAVc, z. 10051, ор.1, т. 434, *Протокол № 12 заседания Польбюро Витокружкома К.П. (б)Б. от 6/VIII–26 г.* к. 457.

³⁸³ Ibidem, *Протокол № 17 заседания Польбюро Витокружкома КП(б)Б* [6.11.1926] к. 572.

³⁸⁴ NARB, z. 4-п, ор. 1, т. 3000, *Список польских сельсоветов* к. 64.

W latach 1927–1928 stopniowo wypracowano algorytm tworzenia polskiej rady wiejskiej, który można zilustrować przykładem *narejkowskiej polskiej rady wiejskiej w rejonie kojdanowskim*. W grudniu 1927 r. narejkowską radę wiejską zbadał instruktor Mińskiego Polbiura, wnioskujący przed okręgową komisją ds. narodowości o konieczności organizacji polskiej rady wiejskiej³⁸⁵. Z Mińska sprawa została przekazana do Kojdanowskiego RKW, który 17 sierpnia 1928 r. oświadczył:

Biorąc pod uwagę, że na terenie narejkowskiej rady wiejskiej mieszka około 75% ludności polskiej, z czego w trakcie spisu demograficznego³⁸⁶ na skutek niewystarczającego wyjaśnienia jedynie 32% zapisało się jako Polacy; że funkcjonowanie w rejonie polskiej szkoły siedmioletniej i polskiej szkoły dla młodzieży chłopskiej stwarza perspektywę powstania środowiska kulturalnego ludności polskiej, uważa się za celowe zorganizowanie narejkowskiej narodowościowej polskiej rady³⁸⁷.

Materiały dotyczące przekształcenia rady w narodowościową polską z adnotacją „Bardzo pilnie” zostały przekazane do Mińskiego OKW pod koniec września 1928 r.³⁸⁸. Do powtórnego zbadania sytuacji zostały powołane nowe komisje. Instruktor Organizacyjnego Oddziału CKW BSRS deklarował, że mieszkańcy obszaru działania narejkowskiej rady wiejskiej to przeważnie katolicy (a nie Polacy) i w związku z tym ma ona pozostać białoruska³⁸⁹. Inna komisja badała opinię ludności, dlatego w listopadzie 1928 r. w poszczególnych wsiach zwołano zebrania mieszkańców. „Za” organizacją polskiej rady opowiedzieli się mieszkańcy wsi Wiertniki (57 na 62)³⁹⁰ oraz Hłyszynicy, Łukaszy, Mikulina³⁹¹, „przeciw” – mieszkańcy Skirmuntowa³⁹². Żądanie dołączenia do narejkowskiej polskiej rady wyrazili również Polacy ze wsi Chmielewka i Marcinowicze

³⁸⁵ NARB, z. 701, op. 1, t. 67, *Выводы по обследованию Нарейковского сельсовета Койдановского района, для организации нацпольсельсовета, инструктором Польбюро Минокружкома КП(б)Б т. Гарницарэком Ф.Ф. от 18-го декабря 1927 года* k. 19–20.

³⁸⁶ Tu: powszechny spis ludności z 1926 r.

³⁸⁷ NARB, z. 701, op. 1, t. 67, *Выпіска з пратаколу № 66 пасяджэння прэзыдыуму Койданаўскага Райвыканкому* [17.08.1929] k. 22. Styl zachowany.

³⁸⁸ Ibidem, *У Менскі Акруговы Выканаўчы Камітэт* k. 23–23v.

³⁸⁹ Ibidem, *Вывады па абсьледаваньню Нарэйкаўскага с/савета Койданаўскага раёна для перайменаваньня яго ў Нарэйкаўскі Польшкі Нацсавет, зробленыя інструктарам Арганізацыйнага аддзелу Прэзыдыума ЦБК БССР Еліным* k. 27–30v. Zaznaczę, że używanie sformułowania „rada białoruska” wynika z języka potocznego. Miało to wyodrębnić rady narodowościowe od zwyczajnych, które w BSRS *a priori* zaliczano do białoruskich.

³⁹⁰ NARB, z. 701, op. 1, t. 67, *Список граждан деревни Вертник, желающих присоединения к польскому Нарейковскому с/совету* k. 31–31v.

³⁹¹ Ibidem, k. 42–44.

³⁹² Ibidem, *Пратакол агульнага сходу грамадзян вёскі Скірмунтава Нарэйкаўскага с/савету 19-га лістапада 1928 году* k. 35.

na terenie działania nowosadskiej rady wiejskiej³⁹³. 6 grudnia 1928 r. komisja orzekła konieczność utworzenia narejkowskiej polskiej rady z jednoczesnym wyłączeniem pewnych białoruskich wsi i chutorów oraz przyłączeniem polskich wsi i chutorów z terenów działania sąsiednich rad wiejskich³⁹⁴. 8 grudnia 1928 r. kwestia powstania narejkowskiej polskiej rady wiejskiej została zatwierdzona uchwałą Mińskiej Okręgowej Komisji Narodowościowej (na tym posiedzeniu jednocześnie została odrzucona propozycja utworzenia rubiłkowskiej polskiej rady wiejskiej w rejonie samochwałowickim)³⁹⁵. W ciągu miesiąca Miński OKW przyjął to do wiadomości i zdecydował się wnioskować w CKW BSRS o zatwierdzenie narejkowskiej polskiej rady wiejskiej³⁹⁶. Nie wiadomo, jak sprawa potoczyła się dalej. Prawdopodobnie rząd republiki nie zatwierdził owej rady, na co mogły mieć wpływ zmiany w polityce wewnętrznej (kolektywizacja i powrót do represji). Według Informatora, narejkowska rada została polską dopiero od lipca 1931 r.³⁹⁷. O tym pisała również „Orka”³⁹⁸. Z drugiej strony biorąc pod uwagę zakres podjętej działalności można przypuszczać, że elementy funkcjonowania narejkowskiej rady wiejskiej jako polskiej narodowościowej w latach 1928–1929 zostały już wprowadzone.

* * *

Konkludując, z dostępnych materiałów poddanych analizie wynika, że problem stworzenia łotewskich i polskich rad wiejskich był dość skomplikowany. Władze bolszewickie widziały w tym sposób zlikwidowania wrogości na tle narodowościowym oraz udowodnienia mniejszościom narodowym, że władza sowiecka nie jest wyłącznie rosyjska, ale prowadzi politykę pełnego równouprawnienia³⁹⁹. Powstaniu większej ilości łotewskich rad wiejskich przeszkadzała struktura zamieszkania Łotyszy w BSRS (choćby władze, przynajmniej łatbiura, były pozytywnie do tego nastawione). Utworzenie polskich rad wiejskich hamowała niepewność władz co do narodowości mieszkańców (Polacy lub

³⁹³ Ibidem, *Протокол общего схода граждан* k. 45.

³⁹⁴ Ibidem, *Выводы* k. 24–25.

³⁹⁵ Ibidem, *Выписка з пратаколу № 15 пасяджэння Менскай Акруговай Нацыянальнай Камісіі ад 8/XII–28 з. к. 38.*

³⁹⁶ Ibidem, *Выписка з пратаколу № 107 Пасяджэння Прэзыдыуму Менскага Акруговага Выканаўчага Камітэту ад 8 студзеня 1929 з. к. 49.*

³⁹⁷ *Административно-территориальное устройство БССР...*, s. 301.

³⁹⁸ *W Narejkach została zorganizowana polska rada wiejska*, „Orka” 1931, nr 66, 14 lipca, s. 2.

³⁹⁹ Por. *Ws. ogólnej liczby Polaków w guberni homelskiej* [7.01.1923], [w:] *Polacy w polityce sowieckiej Białorusi...*, s. 34; *Opis pracy Biura Polskiego wśród Polaków, gubernia homelska* [1924], [w:] Ibidem, s. 51.

katolicy⁴⁰⁰) oraz oczekiwanie wznowienia działań wojennych. W przypadku polskich rad charakterystyczne było powiązanie otwarcia szkół polskich z powstaniem narodowościowej rady wiejskiej. Brak jasnych algorytmów ich tworzenia powodował niejaki chaos biurokratyczny, w którym częściowo odzwierciedlała się walka o utrzymanie „struktury pionowej władzy”. Unieważnianie przez wyższe instytucje decyzji wydanych przez te niższe w sprawie organizacji rad narodowościowych, a także luki w dokumentach archiwalnych, nie pozwalają dokładnie określić czasu powstania konkretnej rady. Początkowo w tej sprawie decydować miały organy lokalne, dlatego można przypuścić, że to od momentu wydania przez nie uchwał rady w rzeczywistości zaczynały funkcjonować jako narodowościowe, zaś w przypadku niezatwierdzenia decyzji przez organ wyższy w Mińsku rada pozostawała „białoruska”. Tym bardziej, że biorąc pod uwagę trudności finansowe, z jakimi borykała się większość rad wiejskich w pierwszym okresie po ich powołaniu, nie od razu zauważano różnicę w tym, czy były one narodowościowe, czy zwyczajne. Wyniki analizy danych źródłowych na ten temat przedstawione zostały w tabeli 2.2.

Tabela 2.2. – *Liczba łotewskich i polskich narodowościowych rad wiejskich w latach 1924–1927., na sam koniec roku*

	1924	1925	1926	1927
łotewskie	2	2	5	5
polskie	4	5	12	20
polsko-żydowskie	–	1	1	–

Obliczenia własne na podstawie: NARB, z. 4-п, 701; DAVc, z. 160, 10051, 10061; DAHAMah, z. 6577; CAW, z. Oddział II SG; *Административно-территориальное устройство БССР...*; И. Ходас, *Поляки на Могилёвщине...*

W trakcie realizacji przedsięwzięć polityki narodowościowej zostały odrzucone na rzecz centralizmu zarówno aktywność mieszkańców, jak i samodzielność władz lokalnych. Od 1927 r. rząd BSRS uznał za niedopuszczalne, aby inicjatywa w rozwiązywaniu problemów społecznych należała do ogólnych zebrań chłopów, a nie do aktywu rad⁴⁰¹. Tym samym szerokie koła ludności zostały odsunięte nawet od dyskusji, nie mówiąc już

⁴⁰⁰ W niektórych dokumentach „katolików” oznaczano wśród poszczególnych narodowości, np. w informacji o polskich szkołach i liczbie uczniów w okręgu połockim w latach 1925–1927 [DAVc, z. 10061, op. 1, t. 626, k. 47].

⁴⁰¹ I. Пушкін, *Грамадская...*, s. 182.

o podejmowaniu decyzji. Niemniej jednak Prezydium CKW BSRS w uchwale z 10 listopada 1927 r. stwierdziło:

Organizacja narodowościowych rad od strony politycznej i praktycznej w pełni usprawiedliwiła sama siebie. Narodowościowe rady są ośrodkami organizacyjnymi pracy wśród mniejszości narodowych i stanowią bazę, na której rozwija się budowanie gospodarcze i kulturalne w najkorzystniejszych warunkach przy aktywnym udziale ludności pracującej mniejszości narodowych⁴⁰².

Statystyki z 1927 r. wskazywały jednak, że większość przedstawicieli mniejszości narodowych na wsi pozostawała poza narodowościowymi radami (tabela 2.3).

Tabela 2.3. – *Mniejszości narodowe a narodowościowe rady w 1927 r.*

narodowość	ogarnięto przez narodowościowe rady		% narodowości do liczby mieszkańców rady	
	liczba	%*	1926 r.	1927 r.
Polacy	15 841	20	84,3	84,2
Łotysze	1 618	15	78,5	86,3
Niemcy	2 462	52	90	75
Żydzi	28 369	42	75,9	91,2/60,5**

* W odniesieniu do całości mieszkańców wsi poszczególnych narodowości

** Pierwsza liczba – w radach wiejskich, druga liczba – w radach miasteczkowych

Źródło: *Практическое разрешение национального вопроса...*, s. 97, 99.

Od początku utworzenia narodowościowych rad ujawnił się problem obsługiwanie innych narodowości (zwłaszcza w radach żydowskich) oraz chęci obsługiwanie przedstawicieli mniejszości narodowych w narodowościowych radach (np. Łotysze z okolic grudzinowskiej rady zwracali się w różnych potrzebach do narodowościowej rady, a nie do właściwej terytorialnie). Dotkliwy był brak finansowania⁴⁰³. W polskich radach zdarzały się wypadki, kiedy przewodniczący i sekretarz nie znali języka polskiego⁴⁰⁴. Nie był to przypadek sytuacji niższego szczebla administracji, ale oznaka zakłamania sowieckiej polityki narodowościowej, ponieważ na szczycie rzekomej korenizacji na

⁴⁰² *Постанова Прэзидыуму ЦВК БССР аб рабоце Нацсаветаў*, [w:] *Два гады нацыянальнай работы ў БССР* (Збор прамоў, артыкулаў і рэзалюцый па нацыянальным пытаньні), Менск 1929, s. 148.

⁴⁰³ NARB, z. 701, op. 1, t. 2, *Краткая характеристика работы национальных советов в БССР* k. 14–14v.

⁴⁰⁴ ДАНАМАh, z. 6577, op. 1, t. 264, *Praca w okręgach* k. 50; *Raport studenta Romana Mackiewicza...*, s. 85.

czele partii bolszewickiej stali w Białorusi Rosjanin Aleksandr Krinicki (maj 1924 – maj 1927) i Łotysz Vilhelms Knoriņš (maj 1927 – grudzień 1928), a w Ukrainie Niemiec Emmanuel Quiring (kwiecień 1923 – marzec 1925) i Żyd Łazar Kaganowicz (kwiecień 1925 – lipiec 1928). Jak słusznie zaznaczono w jednym z raportów KG RP w Mińsku, w istocie bolszewicka polityka narodowościowa sprowadzała się do zmuszania nominatów (ros. *назначенцов*) moskiewskich do nauczania się języka lokalnego, co tylko wzmacniało ich pogardę tak do ośrodków, w których mieli pracować, jak i do całej polityki narodowościowej⁴⁰⁵.

II.2 Rozwój łotewskich rad wiejskich.

Łotysze mieszkali w pewnym odosobnieniu od otaczającej ludności i skupiali się na prowadzeniu gospodarstwa rolnego. Bolszewików traktowali obojętnie, a ich przedsięwzięcia sceptycznie. Nadużycia w trakcie wyznaczenia podatku rolnego (w 1924 r. prawie w całej BSRS dla Łotyszy została wyznaczona wyższa kwota podatku „bez uwzględnienia klasowego podejścia”⁴⁰⁶) oraz błędy w uporządkowaniu ziemi wiosną 1925 r. (odcięcie ziemi powodowało niemożliwość uprawiania wielopolówki oraz skutkowało zmniejszeniem pogłowia bydła) wywołały falę oburzenia wśród łotewskiego włościanstwa⁴⁰⁷. Łotysze zaczęli masowo oskarżać władze lokalne o nieuczciwość. Pisali oni pisma do okręgowych komitetów wykonawczych oraz osobiście informowali o sytuacji Konsula Republiki Łotewskiej w Witebsku⁴⁰⁸. Ostatni fakt był dla władz szczególnie niepokojący⁴⁰⁹ i przyspieszył interwencję ze strony Centralnego Łatbiura. Porządkowanie ziemi tymczasowo zostało zawieszone, co uspokoiło nastroje. Na takim tle Łotysze z zainteresowaniem odebrali perspektywę utworzenia narodowościowych rad

⁴⁰⁵ AAN, z. Ambasada RP w Moskwie, t. 150, *Raport sytuacyjny* [4.02.1927] s. 15 dokumentu (teczka bez paginacji); Дж. Хоскинг, *История Советского Союза (1917–1991)*, Смоленск 2000, s. 233.

⁴⁰⁶ Np. w okręgu bobrujskim (pierakalska kolonia) Łotysze zostali opodatkowani według V kategorii, podczas gdy ich sąsiedzi Białorusini według III kategorii [Т. Агеенко, *Латыши на Могилёвщине (в документах Национального архива Республики Беларусь)*, „Латыши и белорусы: вместе сквозь века” 2014, nr 3, s. 38].

⁴⁰⁷ NARB, z. 4-п, ор. 1, т. 1775, *Отчёт Центрального Бюро Латсекции при ЦК КПБ за 1924–1925 год (с 1-го октября 1924 г. по 1 октября 1925 года)* k. 84.

⁴⁰⁸ Szczeg.: М. Королёв, Э. Екабсонс, *Консульство и консулы Латвии в Витебске*, Витебск 2017.

⁴⁰⁹ Oczywiście dominująca była kwestia ideologiczno-propagandowa, ponieważ łotewski konsul nie miał żadnych możliwości wpływu na wewnętrzne sprawy ZSRS.

wiejskich⁴¹⁰, widzieli w nich nie tyle możliwości autonomii kulturalnej, ile sposób obrony przed presją podatkową i zachowania swoich gospodarstw.

Okręgowe łatbiura przeważnie odnosiły się ze współczuciem do łotewskiego włościanstwa i broniły go przed władzami lokalnymi. Za przykład może posłużyć następujące wydarzenie: członek łatbiura, niejaki Mieriņš, udowadniał przed Bobrujskim Okręgowym Komitetem KP(b)B, że wśród Łotyszów pierakalskiej kolonii nie ma żadnego prawdziwego kułaka i nie ma mowy o kontrrewolucji, tak więc nieprzychylnie nastawienie ludności łotewskiej do władzy sowieckiej jest skutkiem polityki podatkowej i wina leży po stronie samej partii i organów sowieckich⁴¹¹.

Organizacja kierownictwa radami. Centralne Łatbiuro i władze lokalne miały troszczyć się, aby kierownictwo rady było pod kontrolą partii. Wszechobecność władzy jednak niekoniecznie świadczyła o jej skuteczności⁴¹². Trzeba podkreślić, że wśród Łotyszy na wsi było dość sporo członków i kandydatów do partii⁴¹³, przeważnie byli to łotewscy strzelcy, których jednak charakteryzowano jako biernych w stosunku do prowadzenia pracy społecznej⁴¹⁴, dlatego praktykowano delegowanie na przewodniczącego aktywniejszych „towarzyszy”⁴¹⁵. Nie zawsze przybysze mogli (chcieli?) porozumieć się z włościanami. Przykładowo jeden komsomolec, wyznaczony na przewodniczącego grudzinowskiej rady wiejskiej, miał rzekomo lekceważący stosunek do chłopów, wielokrotnie nazywał ich „głupkami”, „dziećmi”, próbował stłumić wszelki sprzeciw ze strony mieszkańców rady⁴¹⁶. W wacławowskiej radzie wiejskiej przewodniczący z braku własnego domu zamieszkał u jednego z zamożniejszych właścicieli, co od razu wywołało sceptycyzm biedniejszych włościan, jaki pogorszał szorstki styl komunikacji przewodniczącego z ludnością⁴¹⁷. W okresie NEPu zdarzały się również przypadki wybrania

⁴¹⁰ NARB, z. 4-п, op. 1, t. 2609, *Отчёт о работе латбюро Ц.К. К.П.Б.(б) за период IX Съезд – Сентябрь 1926 г.* k. 49.

⁴¹¹ Т. Агеенко, *Латыши на Могилёвщине...*, s. 39.

⁴¹² Por. S. Kott, *Pour une histoire sociale du pouvoir en Europe communiste: introduction thématique*, „Revue d'histoire moderne et contemporaine” 2002, t. 49e, nr 2, s. 11.

⁴¹³ Nr. w 1925 r. w okręgu witebskim 35 z 152 Łotyszów członków i kandydatów partii mieszkało na wsi [DAVc, z. 10051, op. 1, t. 11, *Работа по осуществлению национальной политики по Витебскому округу* k. 333].

⁴¹⁴ Por. DAVc, z. 10061, op. 1, t. 217, *Инфармаційная справаздача Полацкага Акругнога Камітэту КП(б)Беларусі за перыяд: лістапад–снежань 1925 г. і студзень–красавік 1926 г.* k. 51.

⁴¹⁵ NARB, z. 4-п, op. 1, t. 2609, *Отчёт о работе латбюро Ц.К. К.П.Б.(б)...* k. 52.

⁴¹⁶ Т. Агеенко, *Латыши на Могилёвщине...*, s. 39.

⁴¹⁷ DAVc, z. 10061, op. 1, t. 445, *О перевыборах сельсоветов. Вацлавовский нац. с/совет, Ушачского района (5-го января 1927 г.)* k. 69.

na kierownika rady kogoś spośród mieszkańców (rady wiejskie galicko-myzka⁴¹⁸, grudzinowska⁴¹⁹, waclawowska⁴²⁰), co całkiem zaniknęło po wprowadzeniu kolektywizacji.

Sprawozdania okręgowych komitetów wykonawczych dowodzą, że w łotewskich radach wiejskich obsługiwanie ludności odbywało się w języku łotewskim (w waclawowskiej radzie – w języku łotewskim i białoruskim)⁴²¹. W rzeczywistości prawdopodobnie było nieco inaczej. Po pierwsze, kopie wszystkich protokołów posiedzeń rady, jej plenum i komisji miały być przekazywane do rejonowych komitetów wykonawczych, gdzie rzadko kto mógł coś przeczytać w języku łotewskim, wskutek czego konieczne było pisanie protokołów również w języku białoruskim lub rosyjskim⁴²². Po drugie, całkowity brak papieru nie pozwalał na powstanie „zbędnych” kopii⁴²³. Po trzecie, nie zawsze przewodniczący i/lub sekretarz rady byli biegli w języku łotewskim.

Efektywność pracy kierownictwa rady i poszczególnych komisji (sekcji) ulegała zmianie. Po wymienieniu różnych trudności Centralne Łatbiuro zazwyczaj uznawało pracę rad za zadowalającą⁴²⁴. Mniej przyzwoitym przykładem może być opis stanu galicko-myzkiej rady, sporządzony na początku 1928 r. Siedziba rady (dawniej budynek szkoły) była stara i zniszczona. Odnotowano, że było tam wystarczająco dużo mebli, z wyjątkiem krzeseł, i wystarczająco dużo materiałów biurowych, z wyjątkiem papieru. Działalność prowadzono w językach łotewskim i białoruskim. Nie było jednak książek⁴²⁵ i formularzy w języku łotewskim. Jedynie księgi stanu cywilnego były prowadzone w języku łotewskim i białoruskim. Pieczętka rady wiejskiej była tylko w języku białoruskim i rosyjskim, nie było żadnego szyldu na budynku zarządu. Spośród komisji rady (rolnej, kulturalno-oświatowej, podatkowej i leśnej) praktycznie działała tylko komisja podatkowa i leśna, sporadycznie kulturalno-oświatowa, natomiast komisja rolna nie działała w ogóle. Nie prowadzono też dokumentacji z działalności komisji. W raporcie z badania

⁴¹⁸ К. Шкільтэр, *Латыскія колёніі на Беларусі...*, s. 148.

⁴¹⁹ *Latvju koloniju saimnieciskais stāvoklis*, „Latvji Ārzemēs” 1926, nr 1–2, 1 lutego, s. 5.

⁴²⁰ DAVc, z. 10061, op. 1, t. 445, *О перевыборах сельсоветов...* k. 69–70.

⁴²¹ NARB, z. 701, op. 1, t. 44, k. 24, 29–31, 38.

⁴²² Przykładowo w grudzinowskiej radzie cała praca biurowa była sprawowana w języku rosyjskim, za wyjątkiem ksiąg stanu cywilnego [NARB, z. 4-п, op. 1, t. 4267, *Акт* k. 15].

⁴²³ Można przypuścić, że większość protokołów była sporządzana jedynie w języku białoruskim lub rosyjskim. W zasobach archiwalnych obecnie jest niewiele dokumentów tego rodzaju (zwłaszcza na skutek wojny). Protokoły w języku łotewskim trafiają się sporadycznie i głównie są z lat 1929–1930, kiedy problem z brakiem papieru był rozwiązany. Nie oznacza to, oczywiście, że same posiedzenia nie odbywały się w języku łotewskim.

⁴²⁴ Por. NARB, z. 4-п, op. 1, t. 2609, k. 49, 52; Ibidem, t. 2987, k. 60, 62.

⁴²⁵ Tu w znaczeniu: urzędowych.

stwierdzono, że tylko w ciągu ostatniego półrocza w galicko-myzkiej radzie zmieniło się dwóch przewodniczących i trzech sekretarzy. Wynikało to z trudnej sytuacji finansowej oddelegowanych pracowników, którzy nie posiadali własnych gospodarstw rolnych⁴²⁶.

Do wyborów członków rady Łotysze podchodzili gruntownie, ponieważ miało to wpływ na dalszy tryb życia kolonii. Starali się wybierać osoby, które miały zaufanie i autorytet zarówno wśród Łotyszy, jak i mieszkających tu Białorusinów. Dochodziło czasami do populizmu w trakcie kampanii wyborczej. Przykładowo niejaki średniak Jaunajs zdobył poparcie wyborców waclawowskiej rady wiejskiej dzięki temu, że pełniąc funkcję zastępcy przewodniczącego praktykował przydzielanie biedakom ziemi i łąk bez poprzedniej koordynacji tych działań z rejonową komisją ds. ziemi. Jako „obrońca biedaków” został wybrany w lutym 1927 r. na przewodniczącego waclawowskiej rady⁴²⁷. Warto poniżej przytoczyć opis procedury głosowania w tych wyborach, która, można przypuszczać, była wówczas typowa:

Wystawiono na głosowanie kandydaturę byłego przewodniczącego rady wiejskiej, członka partii od 1919 r., robotnika według statusu społecznego, absolwenta Komwuzu⁴²⁸. Ze względu na duży tłok i podniecenie w chacie, głosowanie zostaje przeniesione na zewnątrz. Kto jest ZA – początkowo była to jakby porażka: zgromadzenie podzieliło się na dwie równe części. Następnie ustawiają się w dwóch rzędach, a ponieważ ciągle ktoś przechodził ze strony na stronę – ponowne liczenie nie jest możliwe. W końcu, przy czwartym głosowaniu, jego kandydatura przeszła. Co więcej wszyscy Białorusini, łotewska biedota i niewielka część średniaków głosowali PRZECIW, a Łotysze średniacy wraz z zamożnymi głosowali ZA (58 – 50; na zebraniu było 30 Białorusinów). Drugi kandydat, członek partii (średnio zamożny), zebrał bardzo mało głosów. Biedacy samodzielnie podtrzymali ze swojej listy 5 posłów, obok tego, że jeden z nich (przewodniczący komitetu pomocy włościańskiej, pijak, wróg komunistów), przeciwko któremu była komórka [partyjna], przeszedł 70 głosami, czyli 80%⁴²⁹.

Z jednej strony można w tym przykładzie odnaleźć odznaki rozwarstwienia łotewskiej wsi, z drugiej jest to świadectwo odrzucenia wątków partyjnych (ideologiczno-propagandowych) na rzecz dzielności. Do podobnych wniosków doszedł również sekretarz

⁴²⁶ NARB, z. 4-п, op. 1, t. 4267, *Акт* k. 1–3, 12.

⁴²⁷ DAVc, z. 10061, op. 1, t. 445, *О перевыборах сельсоветов...* k. 69–70.

⁴²⁸ Komwuz, skrót od *Коммунистическое высшее учебное заведение*, ogólna nazwa wyższych uczelni partyjnych w okresie międzywojennym.

⁴²⁹ DAVc, z. 10061, op. 1, t. 445, *О перевыборах сельсоветов...* k. 70. Styl zachowano.

Połockiego Łatbiura Baltyń, charakteryzując postawę mieszkańców: *My [Łotysze] przeciwko wam, komunistom, nic nie mamy. Ale tam, w rejonie. A tutaj, w radzie wiejskiej, jesteście ludźmi zbędnymi, uciążliwymi*⁴³⁰. Drugim dowodem było wybranie na delegatów z wacławowskiej rady wiejskiej na rejonowy zjazd Sowietów jedynie członków partii, którzy przed tym ponieśli porażkę w wyborach (w tym byłego przewodniczącego).

Stosunki z otaczającą ludnością i łatbiurami. Relacje Łotyszy z ludnością białoruską były stosunkowo przyjazne. Białorusini podziwiali zaawansowane metody uprawy gospodarstwa rolnego i przejęli niektóre praktyki (wielopolówka, wykorzystanie maszyn etc.)⁴³¹, mieli szacunek do ciężkiej pracy Łotyszów⁴³². Łotysze chętnie dzielili się swoją wiedzą z sąsiadami. Czasami zdarzały się przypadki nieco lekceważącej postawy, w rodzaju „Nie trzeba spać na piecu, ale pracować, wtedy będzie chleb i to wszystko”⁴³³. W trakcie porządkowania ziemi pojawiało się pewne napięcie, które czasami prowadziło do bójek (galicko-myzka rada)⁴³⁴. Przy tym w grudzinowskiej radzie, gdzie łotewskie gospodarstwa niczym nie odróżniały się od białoruskich, takich zjawisk nie zauważono, co świadczy o wyłącznie ekonomicznej podstawie nieporozumień⁴³⁵.

Kontakty łotewskich rad wiejskich z łatbiurami odbywały się podczas wizyt przedstawicieli tych ostatnich, zazwyczaj w okresie wyborczym oraz z okazji uroczystości państwowych. Przykładowo Mohylewskie Łatbiuro w listopadzie 1925 r. – styczniu 1926 r. dokonało 10 wyjazdów (większość do grudzinowskiej rady wiejskiej), podczas których wygłoszono prelekcje na temat „8. rocznicy Rewolucji Październikowej”, „20. jubileuszu rewolucji 1905 r.”, „Przygotowania do wyborów rad wiejskich”⁴³⁶. Zazwyczaj Łotysze zachowywali się podczas takich zebrań flegmatycznie, ostrych pytań prawie nie zadawano. Niezadowolenie ujawniało się w prywatnych rozmowach⁴³⁷. Za

⁴³⁰ Ibidem.

⁴³¹ ДАВс, з. 10061, оп. 1, т. 437, *Протокол № 8 заседания ЦБ Латсекции при ЦК КПБ от 16 февраля 1925 г.* к. 58–59.

⁴³² J. Drabanskis, *Latviešu kolonijas Baltkrievijā*, „Latgales Vēstnesis” 1938, nr 130, 25 listopada, s. 4; У. Тугай, *Латышы на Беларусі...*, s. 97–98; У. Лобач, *Латвія і латышы ў традыцыйнай карціне свету беларусаў Падзвіння XIX – першай паловы XX стагоддзя*, „Вестник Полоцкого государственного университета. Серия А” 2009, nr 7, s. 54.

⁴³³ ДАВс, з. 10061, оп. 1, т. 625, *Описание исследования кулацкого хозяйства* к. 100–101.

⁴³⁴ NARB, з. 4-п, оп. 1, т. 4267, *Акт* к. 14.

⁴³⁵ ДАВс, з. 10061, оп. 1, т. 445, *Протокол № 4 заседания Латбюро Полоцкого Окружного КПБ от 16 апреля 26 г.* к. 22; Т. Агеенко, *Латыши на Могилёвщине...*, s. 38–39.

⁴³⁶ ДАНАМа, з. 6577, оп. 1, т. 282, *Отчёт Латбюро при Могилёвском Окружном К.П.(б)Б. за ноябрь, декабрь и январь 1926 года* к. 37.

⁴³⁷ Obserwację nastroju ludności prowadzili pracownicy biur łotewskich podczas wyjazdów do poszczególnych kolonii oraz służby specjalne. O rzeczywistej działalności tych ostatnich (oraz werbunku

przykład może posłużyć sytuacja z jesieni 1927 r., kiedy w całym kraju świętowano 10. rocznicę Rewolucji Październikowej. W wacławowskiej łotewskiej radzie wiejskiej została utworzona specjalna komisja do przygotowania uroczystości. W chacie-czytelni zorganizowano wystawę, która odzwierciedlała 10 lat rozwoju rady wiejskiej (nikogo nie obchodziło, że w obecnych granicach rada istniała zaledwie rok). W dzień święta odbyła się demonstracja, w której wzięło udział 260 osób. Na uroczystym zebraniu przedstawiciel okręgowego łatbiura wygłosił referat pt. *O znaczeniu Rewolucji Październikowej*. Na końcu po raz pierwszy zaśpiewał niedawno utworzony chór, co wywołało największe zainteresowanie ludności. Kiedy publiczność już zaczęła się rozchodzić, zostało wyłapanych kilka wypowiedzi, które następnie znalazły się w wewnętrznych sprawozdaniach:

„Z jakim uczuciem można oczekiwać tych reklamowanych świąt, kiedy nie ma się na co cieszyć, katastrofalny rok – nieurodzaj, i w rezultacie nałożona pierwsza kategoria⁴³⁸ podatku rolnego”.

„Mówca powiedział: *Trzeba ubrać się odświętnie i nakryć do stołu* – ale czym?”.

„Niektórych pytań rząd nie słyszy – głuchy jest na prośby chłopów, coś hamuje i tylko niektóre pytania odzyskują wsparcie”.

„Nie warto się odzywać, i tak nie naprawią. Wysłuchaj i idź do domu. Jeśli coś powiesz, zostaniesz wrogiem państwa”.

„Ten, kto ma wszystko gotowe, jak komunista, może dużo reklamować”⁴³⁹.

Świadczy to o tym, że sowietyzacja Łotyszy nie miała powodzenia i głównym ich celem było zachowanie własnego świata. Zagrożenie dla tego sposobu życia wyłaniało się ze strony bolszewików.

Ekonomiczny rozwój. Centrum życia na wsi stanowiło własne gospodarstwo rolne. Łotysze w większości uprawiali intensywne rolnictwo, stosując wielopolowy płodozmian⁴⁴⁰ z trawami, roślinami okopowymi i uprawami technicznymi. Aktywnie

informatorów wśród mieszkańców) świadczy, np. *sprawa obserwacyjna nr 747*, z częścią zawartości której udało mi się zapoznać w 2011 r. w Archiwum Zarządu Komitetu Bezpieczeństwa Państwowego w Obwodzie Witebskim. Materiały dotyczyły łotewskiej kolonii Padery w rejonie oświejskim i jej okolic.

⁴³⁸ Najwyższa.

⁴³⁹ DAVc, z. 10061, op. 1, t. 871, *Информация о проведении 10-летия Октябрьской революции среди латвиев Полоцкого округа* k. 5. Dodatkowo na sceptyczny nastrój ludności oddziaływały skutki epidemii tyfusu, co miało miejsce latem 1927 r. [DAVc, z. 10061, op. 1, t. 871, *Отчёт о практической работе студента КУНМ им. Махлевского П.М. Другиса за время зимних каникул январь 1928 года. Колония Вацлавово Ушачского района Полоцкого округа БССР* k. 21].

⁴⁴⁰ W połowie 1925 r. trójpółówka pozostała w mniej niż 10% gospodarstw łotewskich [Практическое разрешение национального вопроса..., s. 63].

wykorzystywano maszyny rolnicze. Wiele gospodarstw prowadziło hodowlę bydła ze względu na ubogie grunty. Hodowali głównie rasowe krowy mleczne (później przerabiając mleko na masło)⁴⁴¹. W unowskiej radzie wiejskiej Łotysze często nie trzymali kur, uważając, że wygodniej jest kupować jaja niż sprzątać po tych ptakach⁴⁴². Pszczelarstwo było dość rozpowszechnione. Prawie każde gospodarstwo miało sad owocowy⁴⁴³. Uprawianie intensywnego rolnictwa wymagało sporo wysiłków. Sztuczne rozdrabnianie gospodarstw oraz zagrożenia przy wykorzystaniu najemnych pracowników (co skutkowało podniesieniem podatków oraz pozbawieniem praw wyborczych) spowodowało rozpowszechnienie praktyki, zgodnie z którą łotewska rodzina przyjmowała na wychowanie dzieci (od 6 lat) biedniejszych sąsiadów, które miały pomagać w gospodarstwie, zwłaszcza jako pasterze, za co otrzymywały jedzenie i opiekę. Zazwyczaj ich sytuacja nie różniła się od sytuacji dzieci gospodarza⁴⁴⁴. Z rozpoczęciem kolektywizacji praktyka ta została uznana za „eksploatację kułacką”⁴⁴⁵.

Sytuacja ekonomiczna łotewskich gospodarstw w narodowościowych radach wiejskich została przedstawiona w tabeli 2.4. W galicko-myzkiej radzie w trakcie porządkowania ziemi w latach 1924–1925 z 44 gospodarstw utworzono 101⁴⁴⁶, co miało ujemny wpływ na stan rolnictwa. W 1926 r. zostały przeprowadzone nowe prace, co skutkowało zniknięciem grupy bezrolnych chłopów (poprzednio było ich ponad 20%). Odsetek gospodarstw posiadających od 3 do 6 dziesięcin ziemi zwiększył się do 44,5, a posiadających ponad 8 dziesięcin zmniejszył się do 18,8%⁴⁴⁷. Tym samym sytuacja w galicko-myzkiej radzie wyrównała się w stosunku do pozostałych.

Dobrostan gospodarstw grudzińskiej rady wiejskiej w 1925 r. opisywano jako nędzny: grunty stosunkowo niepłodne, budynki w złym stanie, pola są wyczerpane, nie ma sadów, rolnictwo kulturowe uprawia około 60% gospodarstw, tylko 20% gospodarstw ma separatory⁴⁴⁸. Taki stan rzeczy powodował rozważanie przez niektórych gospodarzy

⁴⁴¹ NARB, z. 4-п, оп. 1, т. 2609, *Отчёт о работе латбюро Ц.К. К.П.Б.(б)...* к. 47.

⁴⁴² А. Грачышнікава, *Мая Лёзненічына* : нарысы па гісторыі і культуры краю, Лёзна 2018, s. 120.

⁴⁴³ У. Лобач, *Латвія і латышы ў традыцыйнай карціне свету беларусаў Падзвіння...*, s. 54.

⁴⁴⁴ Ул. Тугай, Т. Папоўская, *Уклад латышоў Беларусі і Заходняй вобласці...*, s. 25.

⁴⁴⁵ К. Шкільтэр, *Латыскія колёніі на Беларусі...*, s. 143–146.

⁴⁴⁶ Ibidem, s. 137.

⁴⁴⁷ *Практическое разрешение национального вопроса...*, s. 65.

⁴⁴⁸ ДАНАМал, з. 6577, оп. 1, т. 282, *Отчёт Латсекции при Окружном Комитете Партии о проделанной работе среди лат. населения за период с августа по ноябрь 1925 г.* к. 27.

przeniesienia się na Syberię lub na Kuban'⁴⁴⁹. Przed kolektywizacją sytuacja się jednak nieco poprawiła. Ze 148 gospodarstw grudzinowskiej rady wiejskiej (w tym 108 łotewskich) nie pozostało nieposiadających gruntów, 63 gospodarstwa miały ponad 4 dziesięciny roli. Nie miało koni jedynie 18 gospodarstw, bydła – 11 gospodarstw⁴⁵⁰.

Tabela 2.4. – *Sytuacja ekonomiczna łotewskich gospodarstw w narodowościowych radach wiejskich, 1925 r.*

<i>rada</i>	<i>grupy włościan</i>	<i>% gospodarstw w grupie</i>	<i>% ziemi w grupie</i>
galicko-myzka	bez ziemi	20,9	–
	do 2 dzies.	1,8	1,5
	do 6 dzies.	15,5	9
	do 8 dzies.	17,3	14,5
	ponad 8 dzies.	44,5	75
grudzinowska	brak danych		
pierakalska	bez ziemi	9,2	–
	do 2 dzies.	16	8
	do 6 dzies.	49,4	46
	do 8 dzies.	12	16,5
	ponad 8 dzies.	13,4	29,5
unowska	bez ziemi	5,6	–
	do 2 dzies.	7	4
	do 6 dzies.	31,2	15
	do 8 dzies.	13,4	14
	ponad 8 dzies.	42,8	67
wacławowska	bez ziemi	0,9	–
	do 2 dzies.	9,9	3,5
	do 6 dzies.	35,3	24
	do 8 dzies.	22,5	23,5
	ponad 8 dzies.	31,4	49

Źródło: *Практическое разрешение национального вопроса...*, s. 63–65.

Uznanie łotewskich gospodarstw za kulturowe pozwoliło wielu Łotyszom zachować stosunkowo duże obszary ziemi, co skutkowało zwiększeniem towarowości gospodarstwa. Jednocześnie Łotysze dążyli do podniesienia poziomu wiedzy agronomicznej. W tym celu prenumerowali specjalistyczne wydania, interesowali się książkami na temat uprawiania gospodarstwa rolnego, uczestniczyli w specjalistycznych kursach. Na

⁴⁴⁹ Т. Агеенко, *Латыши на Могилёвщине...*, s. 39.

⁴⁵⁰ ДАНАМаh, z. 6577, op. 1, t. 845, *Отчёт о практической работе студентов КУНМЗ латсектора Берзин Я. и Бажанов П. и югославского сектора Саломатина А. за время с 8/II по 15/III 1930 г. в II Грудиновском с/с (латколония Грудиновка), Быховского района Могилёвского округа* k. 266–267.

przykład Łotysze z unowskiej rady wiejskiej brali aktywny udział w kursach z zakresu ogrodnictwa i pszczelarstwa⁴⁵¹. Na początku 1928 r. powtórnie pojawiła się kwestia odcięcia ziemi, aby mniej więcej wyrównać wielkość gospodarstw indywidualnych. Okręgowe władze zdecydowały wówczas o pozostawieniu Łotyszom maksymalnego dopuszczalnego rozmiaru działki⁴⁵². Wynikało to z polityki prowadzonej przez ludowego komisarza rolnictwa BSRS Dmityrja Pryszczepawa⁴⁵³, który popierał chutorski system zagospodarowania.

Tabela 2.5. – *Dobrostan łotewskich gospodarstw w narodowościowych radach wiejskich w przeliczeniu na jedno gospodarstwo w latach 1927–1929*

<i>rada</i>	<i>członków</i>	<i>roli, dzies.</i>	<i>łąk, dzies.</i>	<i>bydło</i>	<i>konie</i>
galicko-myzka	5,1	6,02	2,91	2,65	0,98
grudzinowska	4,6	3,88	1,98	2,12	0,9
waclawowska	4,2	4,11	brak danych	2,04	0,93

Źródło: К. Шкільтэр, *Латыскія колёніі на Беларусі...* s. 165, 168; ДАНАМ, z. 6577, op. 1, t. 845, k. 266; ДАУс, z. 10061, op.1, t. 625, k. 9–10; НАРБ, z. 4-п, op.1, t. 4267, k. 1.

Dobrostan łotewskich gospodarstw odzwierciedlono również w tabeli 2.5. Dla porównania, statystyki z rejonu uszackiego (w którym znajdowała się waclawowska rada wiejska) wskazywały, że średnia gospodarka chłopska posiadała 3,84 dziesięciny roli, 1,49 bydła i 0,83 konie. Pod tym względem gospodarstwa waclawowskiej łotewskiej rady wiejskiej były nieco bogatsze, a w przypadku hodowli bydła wyprzedzały średnią o jedną trzecią. Z drugiej strony, Łotysze na chutorach mieli jeszcze więcej, np. gospodarstwa tzw. wydrejskich chutorów (Witebszczyzna) średnio posiadały 7,2 dziesięciny roli, 3,4 bydła, 1,3 konia. Wy tłumaczyć to można większą przestrzenią do uprawiania roli.

⁴⁵¹ Е. Бондарева *Уновский национальный латышский сельсовет...*, s. 69.

⁴⁵² Por. К. Шкільтэр, *Латыскія колёніі на Беларусі...* s. 135–138. Ziemia została odcięta w 40 gospodarstwach na korzyść 80 biedniejszych [ДАУс, z. 10061, op. 1, t. 882, *Справаздача Полацкага Акруговага Камітэту КП(б)Б V акруговай партыйнай канферэнцыі (25 XII 1928)* k. 101–102].

⁴⁵³ Dmityrij Pryszczepau (1896–1940) – białoruski działacz polityczny. Uczestniczył w I wojnie światowej. W 1924 r. zastępca przewodniczącego Witebskiego Gubernialnego Komitetu Wykonawczego, podpisał akt dołączenia guberni witebskiej do BSRS. Od grudnia 1924 r. ludowy komisarz rolnictwa BSRS, prowadził reformy pod hasłem „Białoruś – czerwona Dania” (planowano 130 tys. gospodarstw wiejskich przenieść na chutory, przed kolektywizacją na chutorach żyło ok. 25% ludności wiejskiej). We wrześniu 1929 r. oskarżony o poparcie linii kułackiej, aresztowany w lipcu 1930 r. Skazany na 10 lat łagrów w ramach sfabrykowanej sprawy „Związku Wyzwolenia Białorusi”. W czerwcu 1937 r. uwolniony i po miesiącu ponownie aresztowany, skazany na rozstrzelanie. Zmarł w więziennym szpitalu.

Łatwość samodzielnego zakładania spółek kooperacyjnych dla Łotyszy była mocnym atutem na korzyść narodowościowej rady wiejskiej. Władze widziały w kooperatywach przesłanki do przejścia do kolektywnych form produkcji, dlatego podatki dla nich były o 20–30% mniejsze, niż dla prywatnych przedsiębiorstw. W 1927 r. podatek dochodowy dla kooperatywy wynosił 5,9%, podczas gdy prywatna osoba miała wypłacać od 17 do 25%. Kooperatywy mogły liczyć na wsparcie ze strony państwa i ulgi kredytowe⁴⁵⁴. Przed 1928 r. 84% Łotyszów było członkami jakiegokolwiek kooperatywy. W łotewskich koloniach powstały: stowarzyszenia melioracyjne – 7, spółdzielnie mleczarskie – 7, stowarzyszenia maszynowe – 5, stowarzyszenia rolnicze – 3, spółki przetwórstwa torfu – 3, związki kontrolne – 2, spółdzielnie rolnicze – 2, stowarzyszenie pszczelarzy – 1, kooperatywa konsumencka – 1⁴⁵⁵. Łotysze dążyli do zakładania własnych stowarzyszeń i spółdzielni w obawie przed ewentualnym marnotrawstwem wspólnych funduszy w białoruskich kooperatywach⁴⁵⁶.

Jeszcze przed utworzeniem narodowościowej rady wiejskiej we wsi Uno działały dwie spółdzielnie produkujące masło („Vidzemē” i „Kārtība”). Później produkowano również ser. Na początku 1927 r. w unowskiej radzie wiejskiej powstało Towarzystwo Budownictwa Ogniotrwałego „Jaunais akmens” („Nowy kamień”). Zajmowało się ono produkcją cegieł, dachówek i pierścieni studni. W kwietniu 1927 r. towarzystwo wynajęło budynek starego młyna w Łoźnie, gdzie rozpoczęło produkcję betonu⁴⁵⁷. Na środki Komitetu Włościańskiej Pomocy Wzajemnej została zakupiona maszyna do czyszczenia ziarna „Trier”⁴⁵⁸.

KWP pracował również w waclawowskiej radzie wiejskiej (miał 111 członków). W 1926 r. powstało stowarzyszenie melioracyjne, które w ciągu dwóch lat pracy osuszyło 80 ha bagien i wykarczowało 16,5 ha lasów, które przystosowano do celów rolniczych⁴⁵⁹. Należy zaznaczyć, że sprzęt sprzedawany chłopom nie zawsze był dobry. Przykładowo

⁴⁵⁴ Л. Доўнар, *НЭП у Беларусі. Эканамічная палітыка савецкай дзяржавы ў адносінах да прыватнай прамысловай вытворчасці*, „Беларуская думка” 2016, nr 1, s. 88–89.

⁴⁵⁵ NARB, z. 4-п, op. 1, t. 2987, *Отчёт о работе Латбюро ЦК КП(б)Б за период с X-го Съезда КПБ до ноября 1927 г.* k. 62; Ibidem, t. 4669, *Справоздача аб выкананні дырэктыв партыі па рабоце сярод латыскага насельніцтва ў БССР* k. 37; Карпека, *Асобныя моманты работы з беднотой на Глускаму раёну*, „Бальшавік Беларусі” 1928, nr 9, s. 65.

⁴⁵⁶ ДАНАМа, z. 6577, op. 1, t. 282, *Отчёт Латбюро при Могилёвском Округе...* k. 38.

⁴⁵⁷ К. Карпекін, *Роля латышоў у стварэнні прамысловых і сельскагаспадарчых арцеляў...*, s. 38, 40.

⁴⁵⁸ Е. Бондарева *Уновский национальный латышский сельсовет...*, s. 70.

⁴⁵⁹ К. Шкільтэр, *Латыскія колёніі на Беларусі...* s. 186.

w lipcu 1926 r. zakupiono na potrzeby rady wiejskiej żniwiarkę i młocarnię z wałem. Po otrzymaniu należało je natychmiast naprawić, co trwało aż 10 dni⁴⁶⁰. Nowy impuls do rozwoju wacławowskiej rady dała kooperatywa konsumencka, do której przystąpili prawie wszyscy mieszkańcy (zarówno Łotysze, jak i Białorusini). Towary dostarczano jednak z przerwami i wątpliwej jakości, co było typowe dla całego ZSRS. Brakowało głównie odzieży i tkanin oraz sprzętu rolniczego. Niemniej jednak w pierwszej połowie 1926 r. kooperatywa osiągnęła zysk netto w wysokości 500 rubli i nawet otworzyła drugą filię w okręgu borysowskim⁴⁶¹.

W ciągu kilku lat NEPu łotewskie gospodarstwa bez względu na trudności przekroczyły ekonomiczne wskaźniki z okresu przedwojennego. Według oficjalnych statystyk w wacławowskiej radzie wiejskiej w 1928 r. (w porównaniu z 1913 r.) obszar zasiewu powiększył się o jedną trzecią, liczba koni wzrosła o 22%, bydła – o 15%, pogłowie świń wzrosło 3,4 razy⁴⁶². Łotysze regularnie brali udział w rolniczych wystawach (rejonowych, okręgowych, republikańskich) i otrzymywali dyplomy za swoją produkcję⁴⁶³. Jednocześnie w łotewskich radach wiejskich, tak jak w całej BSRS, dokonywało się „uśrednienie” wsi, tzn. zmniejszanie się liczby biedackich gospodarstw i rozdrabianie się zamożnych, co powodowało wzrost średniej klasy włościan.

Samoopodatkowanie. Właściwie jedynym instrumentem rzeczywistej samorządności we wszystkich radach wiejskich było samoopodatkowanie, ponieważ rady te nie miały własnego budżetu. Samoopodatkowanie służyło gromadzeniu środków na zaspokojenie codziennych potrzeb, które nie były finansowane przez państwo (od remontu studni po budowę szkoły z własnej inicjatywy). Na ogólnym wiecu chłopci decydowali o stawce tego podatku (zwykle był to jakiś odsetek od jednolitego podatku rolniczego), oraz o tym, na jakie przedsięwzięcia zgromadzone środki przeznaczyć. Co ciekawe, początkowo decyzje te nie obowiązywały gospodarzy, którzy nie uczestniczyli w zebraniu lub głosowali przeciw⁴⁶⁴. Bolszewicka propaganda prezentowała te dyskusje

⁴⁶⁰ DAVc, z. 10061, op. 1, t. 625, *Отчёт о летней работе студента КУНМЗа Р.Я. Рудзита в национальном сельсоведе «Вацлавово» Ушацкого района от 11/VII – 22/VIII 26 г.* k. 38.

⁴⁶¹ DAVc, z. 10061, op. 1, t. 625, *Доклад о состоянии работы в латколонии «Вацлавово» Ушацкого района (по материалам обследования от 16 до 23 мая 1926 г.)* k. 29.

⁴⁶² К. Шкільтэр, *Латыскія колёніі на Беларусі...* s. 163.

⁴⁶³ DAVc, z. 10061, op. 1, t. 443, *Протокол № 26 Расширенного заседания ЦБ Латсекции при ЦК КПБ от 12/XII – 25 г. с участием представителей с мест (делегаты IX съезда КПБ)* k. 9.

⁴⁶⁴ В. Ильиных, *Налогово-податное обложение сибирской деревни. Конец 1920-х – начало 1950-х гг.*, Новосибирск 2004, s. 12.

jako włączenie się ludności w budowanie socjalizmu. Podejmowane w ich trakcie decyzje nie wpływały bezpośrednio na system zarządzania, dlatego władze je akceptowały. W rzeczywistości samoopodatkowanie było narzędziem, które pozwalało państwu przenosić koszty rozwoju infrastruktury na mieszkańców, nie zwiększając formalnych podatków państwowych. Łotysze odbierali to sceptycznie. Przyczyna kryła się w nałożeniu na łotewskie gospodarstwa większej kwoty samoopodatkowania, co prowadziło do ubożenia gospodarstwa, podczas gdy uniknięcie spłacenia skutkowało represjami ze strony kierownictwa rad⁴⁶⁵.

Środki z samoopodatkowania wykorzystywano zazwyczaj na utrzymanie i naprawienie dróg i mostów, na remont szkół, sprawy sanitarne i przeciwpożarowe. Przykładowo w unowskiej radzie wiejskiej zakupiono sprzęt dla zorganizowanej drużyny pożarniczej (26 członków), naprawiono drogę i wybudowano dwa mosty⁴⁶⁶. W wacławowskiej radzie środki z samoopodatkowania kierowano na budowę budynku dla szkoły⁴⁶⁷. Odwrotny stan rzeczy był w galicko-myzkiej radzie, gdzie zarząd nie zdążył ani zorganizować drużyny pożarniczej (tłumaczył to odległością pomiędzy chutorami), ani nawet zakupić sikawki i gaf pożarniczych⁴⁶⁸.

Оświata i szkolnictwo. Na ziemiach białoruskich Łotysze odznaczał się jednym z najwyższych poziomów alfabetyzacji. Spis ludności z 1897 r. wskazywał, że umiejętność czytania wśród nich posiadało 67% mężczyzn i 62% kobiet (średni wskaźnik, odpowiednio 26% i 9%). Od czasów przeniesienia do białoruskich guberni Imperium Rosyjskiego Łotysze stworzyli dobry system edukacyjny (szkoły oraz edukacja domowa)⁴⁶⁹. Sprzyjało też temu osiedlenie w zwartych grupach. Zachowanie języka postrzegali oni jako podstawę uchronienia tożsamości i kultury. O skuteczności tego zabiegu świadczą wyniki ze spisu ludności z 1926 r. (tabela 2.6).

⁴⁶⁵ Пор. ДАУс, з. 10061, оп. 1, т. 871, *Протокол 4-го Окружного Сопещания партийцев латышсй Полоцкогo округа от 24 марта 1928 г.* к. 28; Ул. Тугай, Т. Папоўска, *Уклад латышоў Беларусі і Заходняй вобласці...*, s. 22–23.

⁴⁶⁶ Е. Бондарева *Уновскіі нацiональнiй латышскіі сельсoвет...*, s. 71.

⁴⁶⁷ Д. Кривошей, *Латышское население Беларусі...*, s. 127.

⁴⁶⁸ НАРБ, з. 4-п, оп. 1, т. 4267, *Акт* к. 4.

⁴⁶⁹ Т. Кикутс, *Грамотность в латышских колониях в белорусских губерниях (по данным Всероссийской переписи населения 1897 года)*, „Латыши и белорусы: вместе сквозь века” 2013, nr 2, s. 29–36. Т. Кикутс, *Skolu organizēšanas problēmas latviešu zemnieku kolonijās Vitebskas, Minskas un Mogiļevas guberņās (19. gs. 60. gadi – 20. gs sākums)*, „Латыши и белорусы: вместе сквозь века” 2016, nr 5, s. 18–28. Т. Кикутс, *Возникновение латышских колоний на белорусских землях*, [w:] *Латвия – Беларусь: 1918–2018*, М. Королёв (red.), Минск 2018, s. 32–34.

Tabela 2.6. – *Liczba mieszkańców BSRS, która w trakcie spisu ludności z 1926 r. jako narodowość wskazała „Łotysz/Łotyszka” i jako język ojczysty⁴⁷⁰ „łotewski”*

<i>okręg</i>		<i>mężczyźni</i>	<i>kobiety</i>	<i>razem</i>
miński	narodowość	299	162	461
	język	154	92	246 (53,4%) ⁴⁷¹
bobrujski	narodowość	389	362	751
	język	316	315	631 (84,0%)
borysowski	narodowość	196	188	384
	język	138	148	286 (74,5%)
witebski	narodowość	3 347	3 451	6 798
	język	3 016	3 195	6 211 (91,4%)
homelski	narodowość	225	134	359
	język	127	86	213 (59,3%)
kaliniński	narodowość	296	330	626
	język	300	330	630 (100,6%)
mohylewski	narodowość	909	937	1 846
	język	846	871	1 717 (93,0%)
orszański	narodowość	214	198	412
	język	199	191	390 (94,7%)
połocki	narodowość	1 009	992	2 001
	język	868	877	1 745 (87,2%)
BSRS	narodowość	7 121	6 940	14 061
	język⁴⁷²	5 964 (86,6%)	6 105 (90,4%)	12 069 (88,5%)

Uwaga: w okręgach mozyrskim, rzeczyckim i słuckim Łotysze zostali policzeni w kategorii „Inni”, razem 237 mężczyzn i 186 kobiet.

Źródło: *Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 г. : краткие сводки*, вып. 4 : *Народность и родной язык населения СССР*, Москва 1928, s. 98–103.

Jak wynika z tabeli 2.6, Łotysze pozostali wierni językowi ojczystemu, zwłaszcza w okręgach, w których zostały zorganizowane łotewskie narodowościowe rady wiejskie.

⁴⁷⁰ Według instrukcji za „język ojczysty” uważano ten, który osoba zna najlepiej lub którym zazwyczaj posługuje się w życiu codziennym [*Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 г. : краткие сводки*, вып. 4 : *Народность и родной язык населения СССР*, Москва 1928, s. III].

⁴⁷¹ W nawiasie podano odsetek osób, które podały język łotewski jako język ojczysty, w odniesieniu do liczby osób, które przyznały się do narodowości łotewskiej.

⁴⁷² Bez okręgów mozyrskiego, rzeczyckiego i słuckiego.

W okręgu kalinińskim (galicko-myżka rada) wśród mężczyzn liczba osób, które wskazały język łątewski jako ojczysty, jest nawet większa niż liczba osób, które deklарowały narodowość łątewską. Wyтłumaczyć to można jedynie faktem zamieszkania w łątewskiej narodowościowej radzie wiejskiej. Najniższy odsetek języka do narodowości występuje w okręgu mińskim, w którym większość Łotyszy osiadła akurat w Mińsku i pracowała w różnych strukturach i organizacjach państwowych (wśród ludności wiejskiej proporcja wynosi 70%), oraz w zrusyfikowanym okręgu homelskim, którego terytorium zostało dołączone do BSRS jedynie na kilka dni przed przeprowadzeniem powszechnego spisu ludności (można przypuszczać, że w okręgu rzeczyckim sytuacja była taka sama).

Spis ludności z 1926 r. udowodnił, że wśród Łotyszy było najmniej analfabetów. Umiejęтności czytania i pisanіa posiadało 74% Łotyszów (77% mężczyzn i 70% kobiet). Dla porównania średni wskaźnik w BSRS wynosił 53,2% (dla osób od 10 lat), w tym wśród Żydów – 70%, Niemców – 60%, Polaków – 50%, Białorusinów – 36%⁴⁷³.

Do sprawy szkolnej Łotysze w porównaniu z Polakami mieli raczej sceptyczne podejście, co powodowała pewna nieufność do treści edukacji sowieckiej. We wszystkich łątewskich radach wiejskich były szkoły łątewskie, których historia sięgała czasów przed 1917 r., za wyjątkiem szkoły w Uno, która powstała dopiero w 1928 r.⁴⁷⁴ – do tego momentu dzieci uczęszczaly do szkoły białoruskiej lub łątewskiej w Łoźnie⁴⁷⁵. Jedyna w Białorusi Sowietckiej łątewska szkoła-siedmiolatka znajdowała się we wsi Łasznіowa w rejonіe wysoczańskim⁴⁷⁶.

Pragmatyzm widoczny jest np. w tym, że widząc zainteresowanie władz w otwarciu narodowościowej rady wiejskiej, Łotysze z Waclawowa postawili warunek, że nowy budynek szkolny wybudują dopiero wtedy, gdy rejon przydzieli wszystkie niezbędne

⁴⁷³ NARB, z. 4-п, op. 1, t. 4669, *Справаздача аб выкананні дырэктыв партыі... к. 37; Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 г.: краткие сводки*, вып. 5 : *Возраст и грамотность. Европейская часть РСФСР. Белорусская ССР*, Москва 1928, s. 36–41; І. Пушкін, *Грамадская...*, s. 199.

⁴⁷⁴ К. Карпекін, *Латышскія школы Лёзненскага раёна ў 1924–1930 гг.*, „Латышы и белорусы: вместе сквозь века” 2017, nr 6, s. 45; DAVc, z. 170, op. 1, t. 191, *Звесткі аб ліку вучащихся, скончывающих 3-ю і 4-ю групы школ Лёзненскага Раёна ў 1928/29 навучальным годзе* к. 43.

⁴⁷⁵ Por. Дз. Крывашэй, *3 гісторыі латышскага школьніцтва на Беларусі (1919–1932 гг.)*, [w:] M. Jankowiak, K. Kascian (red.), *In the Shadows of Others. Belarusian-Latvian Relations from the Past to Nowadays*, Praha 2022, s. 313–347; J. Baltauss, *Pār latviešiem saule nenoriet*, „Skolotāju Avīze” 1989, nr 20, 17 maja, s. 7.

⁴⁷⁶ DAVc, z. 246, op. 1, t. 103 *План работы Совета национальных меньшинств при ГУБОНО на период времени октябрь – март 1923/24 учебного года* к. 3–4; NARB, z. 4-п, op. 1, t. 4669, *Справаздача аб выкананні дырэктыв партыі... к. 37*.

materiały budowlane. Kompromis został osiągnięty i w roku szkolnym 1927/28 zajęcia rozpoczęły się w nowym budynku⁴⁷⁷. Wacławowska szkoła łotewska posiadała wystarczającą liczbę mebli, była tam scena teatralna z dekoracjami, a nawet fortepian⁴⁷⁸. Ten przykład był jednak wyjątkiem. Szkoły w tym okresie zazwyczaj miały problemy z wyposażeniem, np. cały majątek unowskiej szkoły łotewskiej składał się z szafy, stołu, tablicy, 6 ławek szkolnych i 3 taboretów⁴⁷⁹. Ze środków z samoopodatkowania biedniejszym uczniom zapewniano zeszyty⁴⁸⁰. Na równi z innymi szkołami narodowościowymi łotewskie szkoły w latach dwudziestych borykały się z brakiem podręczników w języku ojczystym, niedoskonałym wyposażeniem, deficytem kadry nauczycielskiej⁴⁸¹. Specyficzny problem stanowiła organizacja internatów, ponieważ ze względu na mieszkanie na chutorach dzieciom było trudno codziennie chodzić po kilka (a nawet kilkanaście) kilometrów do szkoły. W Uno internat był zorganizowany w chacie włościanina Jakuba Čandersa (przed wybudowaniem własnego budynku szkoła również arendowała przestrzeń u tego gospodarza, roczny czynsz wynosił 160 rubli). Uczniowie mieli tu wyżywienie trzy razy dziennie (produkty zapewniaли rodzice według wyznaczonych na ogólnym zebraniu kwot)⁴⁸².

Ideologiczny element edukacji odstraszał Łotyszy od sowieckiej szkoły. Rodzice zabraniali dzieciom wstępowania do pionierów. Nawet w wacławowskiej radzie, gdzie istniała łotewska komórka partyjna oraz komórka komsomolska, jednostek pionierskich nie utworzono⁴⁸³. Śpiewanie „Międzynarodówki” (*L'Internationale*) było postrzegane za bluźnierstwo, w tym z powodu wersu „*Ne cars, ne vadoni, ne dievi*” („Ani król, ani bohater, ani bóg”⁴⁸⁴). W łotewskich szkołach okręgu mohylewskiego dzieci nauczone przez rodziców śpiewały „*Ne cars, ne vadoni, ne dvieli*” („Ani król, ani bohater, ani ręcznik”)⁴⁸⁵. Mimo to Łotysze dbali o swoje szkoły i byli gotowi wspierać je finansowo⁴⁸⁶,

⁴⁷⁷ DAVc, z. 10061, op. 1, t. 625, Доклад о состоянии работы в латколонии «Вацлавово»... k. 29; Дз. Крывашэй, 3 гісторыі латышкага школьніцтва..., s. 344.

⁴⁷⁸ DAVc, z. 10061, op. 1, t. 871, Отчёт о практической работе студента КУНМ им. Махлевского П.М. Другиса... k. 17.

⁴⁷⁹ К. Карпекін, Латышскія школы Лёзненскага раёна..., s. 45.

⁴⁸⁰ Е. Бондарева Уновский национальный латышский сельсовет..., s. 71.

⁴⁸¹ NARB, z. 4-п, op. 1, t. 4669, Справаздача аб выкананні дырэктывы партыі... k. 37–38.

⁴⁸² Е. Бондарева Уновский национальный латышский сельсовет..., s. 71.

⁴⁸³ Дз. Крывашэй, 3 гісторыі латышкага школьніцтва на Беларусі..., s. 335.

⁴⁸⁴ W wersji polskiej ten fragment hymnu brzmi: „[Nie nam wyglądać zmiłowania] Z wyroków bożych, z pańskich praw”.

⁴⁸⁵ K. Schkilters, Bijuscha sektantu zentrā, „Komunāru Zihņa” 1932, nr 156, 8 lipca, s. 4.

⁴⁸⁶ Дз. Крывашэй, 3 гісторыі латышкага школьніцтва на Беларусі..., s. 341–345.

co władzom nie bardzo się podobało, gdyż nie mieściło się to w ich koncepcji ideologicznej⁴⁸⁷.

Пространство культуры. Wpływy „nowego życia” w łotewskich radach wiejskich w okresie NEPu były dość mizerne. Władze tłumaczyły to brakiem kadry partyjnej na wsi oraz cechami ludności łotewskiej (zamkniętej, biernej i zacofanej politycznie). Jedyna w republice samodzielna łotewska komórka KP(b)B na wsi funkcjonowała w waclawowskiej radzie wiejskiej⁴⁸⁸. Pracy społecznej ci komuniści prawie nie prowadzili, ponieważ przewodniczący i sekretarz rady byli pochłonięci sprawami rady, nauczyciele pracowali w szkole, a poza nimi prawie nikogo innego nie było⁴⁸⁹. Delegowani na praktykę studenci KUMNZ również nie byli autorytetem dla włościan. W latach 1926–1927 w łotewskich radach wiejskich w celu podniesienia świadomości politycznej funkcjonowały ruchome szkoły, które w ciągu kilku tygodni miały przekazać kursantom elementarną wiedzę o ustroju państwowym i budowaniu socjalizmu⁴⁹⁰. W Waclawowie w trakcie pracy ruchomej szkoły uczestnicy przetłumaczyli na język łotewski i zrobili inscenizację „Niebieskiej Bluzy”⁴⁹¹.

Centrum życia kulturalnego stanowiły kulturalno-oświatowe towarzystwa, których historia sięgała przełomu XIX i XX w. Na początku lat dwudziestych istniały one w prawie każdej łotewskiej kolonii. Towarzystwa te miały na celu zachowanie i rozwój kultury i tradycji narodowej. Ich częścią były różne kółka, przede wszystkim chóralne i dramatyczne. Władze bolszewickie nie zdążyły podporządkować sobie działalności łotewskich kulturalno-oświatowych towarzystw i domagały się ich likwidacji pod pretekstem braku pomysłu (*безыдейности*) i szkodliwości (*танчение и пияцтво, które odciągają najlepszą część młodzieży od rozsądnego życia społeczno-politycznego*)⁴⁹².

⁴⁸⁷ Por. DAVc, z. 246, op. 1, t. 69, *Отчёт О деятельности Латышской секции ГУБСОЦБОСА за Апрель, Май и Июнь месяцы 1922 года* k. 12.

⁴⁸⁸ NARB, z. 4-п, op. 1, t. 2987, *Отчёт о работе Латбюро ЦК КП(б)Б за период с X-го Съезда КПБ до ноября 1927 г.* k. 61.

⁴⁸⁹ DAVc, z. 10061, op. 1, t. 445, *О пере выборах сельсоветов...* k. 69.

⁴⁹⁰ NARB, z. 4-п, op. 1, t. 2987, *Отчёт о работе Латбюро ЦК КП(б)Б...* k. 61; DAVc, z. 10051, op. 1, t. 385, *Обзор работы национальных школ-передвижек* k. 44–48; DAVc, z. 10061, op. 1, t. 443, *Отчёт о работе латышской школы-передвижки Полоцкого округа* k. 117–118.

⁴⁹¹ DAVc, z. 10061, op. 1, t. 443, *Отчёт о работе латышской школы-передвижки Полоцкого округа* k. 117. „Niebieska Bluza” (ros. *Синяя блуза*) – element nowej „rewolucyjnej” sztuki, krótkie inscenizacje na różne tematy od elementów życia codziennego do polityki międzynarodowej. Nazwa pochodzi od pierwszego zespołu tego rodzaju, który powstał w Moskwie (1923) i wybrał jako strój artystyczny niebieską bluzę i czarne spodnie lub spódnice.

⁴⁹² Г. Яковлева, *Клубы и культурно-просветительские кружки...*, s. 63–66.

W połowie lat dwudziestych centrum kulturowym miała zostać chata-czytelnia. Poza biblioteką organizowano tu różne kółka, wśród których popularne były rolnicze, dramatyczne, a także chóry. Raczej jedynie formalnie istniały kółka polityczne i dziennikarskie⁴⁹³. W unowskiej radzie działała nawet orkiestra dęta, z udziałem której organizowano koncerty nie tylko w Unie, ale także w okolicznych wsiach⁴⁹⁴. Pracownik chaty-czytelni miał troszczyć się również o wydanie gazety ściennej.

Demonstrować lojalność wobec władz miało członkostwo w narzuconych organizacjach MOPRu⁴⁹⁵ i Osoawiachimu⁴⁹⁶, których działalność była ograniczona zbieraniem składek członkowskich. Regularnie odbywały się zbiórki na rzecz budownictwa czołgu lub samolotu „Łotewski Strzelec”⁴⁹⁷. Stopniowa militaryzacja społeczeństwa ujawniała się po 1926 r. przez organizację kółek strzeleckich dla mężczyzn oraz kółek sanitarnych dla kobiet. Wśród włościan Łotyszy takie przedsięwzięcia nie budziły entuzjazmu, nawet wśród młodzieży. W wacławowskiej radzie do tych kółek przystąpiło jedynie 14 mężczyzn i 6 kobiet⁴⁹⁸.

Novum stała się genderowa polityka bolszewicka, która proklamowała „wyzwolenie” kobiet spod ucisku rodziny patriarchalnej i państwa kapitalistycznego. Hasło propagandowe „Każda gospodyni domowa musi się nauczyć rządzić państwem” dobrze oddaje ówczesne podejście do rozwiązywania problemów kobiet. Kluczową metodą realizacji tej polityki była zaplanowana edukacja polityczna kobiet, przybierająca formę tzw. zebrań delegackich. Było to swego rodzaju roczne studium, w którym kobiety (zwłaszcza młode dziewczęta) miały zdobywać podstawy wiedzy politycznej, poznawać cele budowy socjalizmu oraz angażować się w pracę społeczną. Zajęcia miały charakter mniej (na wsi) lub więcej (w miastach) regularny. Dodatkowo dla delegatek przewidywano

⁴⁹³ Por. DAVc, z. 10061, op. 1, t. 625, *Доклад о состоянии работы в латколонии „Вацлавово”*... k. 30.

⁴⁹⁴ Е. Бондарева *Уновский национальный латышский сельсовет...*, s. 72.

⁴⁹⁵ Międzynarodowa Organizacja Pomocy Bojownikom Rewolucji (MOPR) – komunistyczna organizacja charytatywna, utworzona decyzją Kominternu jako komunistyczny odpowiednik Czerwonego Krzyża (działała w latach 1922–1947).

⁴⁹⁶ Osoawiachim – Towarzystwo Współdziałania w sprawach Obrony i Budownictwa Lotniczo-Chemicznego, utworzone w Związku Sowieckim w 1927 r. przez zjednoczenie kilku poprzednich towarzystw o charakterze militarnym. Zadaniem Osoawiachimu było wzmacnianie obronności państwa, popularyzacja wiedzy wojskowej oraz rozwój lotnictwa i przemysłu chemicznego ZSRS.

⁴⁹⁷ Por. NARB, z. 4-п, op. 1, t. 2987, *Отчёт о работе Латбюро ЦК КП(б)Б...* k. 63; DAVc, z. 10051, op. 1, t. 244, *Отчёт по работе Бюро Латсекции Витугоркома КПБ за май – июнь месяцы 1924 г.* k. 10; DAVc, z. 10061, op. 1, t. 871, *Ответ на письмо за № 8715–45* k. 13.

⁴⁹⁸ DAVc, z. 10061, op. 1, t. 871, *Ответ на письмо за № 8715–45* k. 13.

około dwumiesięczną praktykę w radach, sądach lub innych instytucjach państwowych. Po jej zakończeniu miały one wracać do codziennej pracy⁴⁹⁹. W rzeczywistości państwo nie oferowało kobietom nic ponadto i raczej nie zamierzało oferować więcej⁵⁰⁰. Wśród Łotyszek zebrania delegackie nie cieszyły się dużym powodzeniem, mimo że zostały zorganizowane we wszystkich radach łotewskich, z wyjątkiem pierakalskiej⁵⁰¹.

Łotysze trzymali się narodowych tradycji. Rozpowszechnione było świętowanie Līgo (razem ze świętem ku czci św. Jana Chrzciciela była to uroczystość w okresie przesilenia letniego) oraz Mārtiņdiena (jesienne święto rolnicze)⁵⁰². Odrębność Łotyszy wyrażała się również w browarnictwie i bimbrownictwie, które były szeroko rozpowszechnione, a w czasach wojny stanowiły główne źródło zysku dla łotewskich gospodarstw. Prawie każde gospodarstwo posiadało sprzęt do produkowania piwa lub bimbru. Zastosowanie oryginalnych receptur zapewniło popularność tego typu produkcji daleko poza koloniami łotewskimi⁵⁰³. O tym ostatnim świadczą przyśpiewki z połowy lat dwudziestych. Jedną z nich przytacza K. Škilters (o piwie z Grudzinowki):

Вот это поразительно, признаться от души,

Нигде, наверное, в округе, как наши латыши

Не могут пиво своёское, ячменное варить –

*Не пиво, а шампанское, чего тут говорить!*⁵⁰⁴

Religia w łotewskich radach wiejskich. Bolszewicka walka z religią również nie pasowała do światopoglądu Łotyszy, wśród których przeważały osoby wiary luteranńskiej. W latach dwudziestych opiekę duszpasterską na terytorium BSRS i obwodu zachodniego RFSRS pełnił pastor Gustaw Schwalbe. Mniej więcej raz na rok przyjeżdżał on do łotewskich kolonii w BSRS. W waclawowskiej radzie wiejskiej do spowiedzi przystępowało około 30% mieszkańców⁵⁰⁵ (te dane pochodzą z dokumentów Połockiego Łatbiura i

⁴⁹⁹ А. Гужалоўскі, *Сэксуальная рэвалюцыя ў Савецкай Беларусі: 1917–1929 гг.*, Мінск 2017, s. 147.

⁵⁰⁰ Por. A. Kotljarchuk, *In the Forge of Stalin. Swedish Colonists of Ukraine in Totalitarian Experiments of the Twentieth Century*, Stockholm 2014, s. 62, 65.

⁵⁰¹ NARB, z. 4-п, op. 1, t. 2609, *Отчём о работе латбюро Ц.К. К.П.Б.(б)*... k. 50.

⁵⁰² J. Drabanskis, *Latviešu kolonijas Baltkrīvijā*, „Latgales Vēstnesis” 1938, nr 133, 2 grudnia, s. 4; K. Škilters, *Wezas Grudinovkas wairs naw*, „Komunāru Zihņa” 1934, nr 105, 10 maja, s. 3.

⁵⁰³ К. Шкільтэр, *Латыскія колёніі на Беларусі*... s. 139–140; ДАНАМ, z. 6577, op. 1, t. 282, *Отчём Латсекции*... k. 27; ДАУс, z. 10061, op. 1, t. 194, *Доклад* k. 29–30.

⁵⁰⁴ К. Шкільтэр, *Латыскія колёніі на Беларусі*... s. 140. Tłumaczenie treści:

To jest niesamowite, z głębi serca muszę przyznać, / Chyba nigdzie w okręgu tak jak nasi Łotysze Nie mogą uwarzyć własnego piwa jęczmiennego – / Nie piwo, ale szampan, co mogę powiedzieć!

⁵⁰⁵ ДАУс, z. 10061, op. 1, t. 625, *О религии в Вацлавово* [11.08.1927] k. 8.

trzeba je traktować krytycznie, zacytowane liczby prawdopodobnie charakteryzują niższą granicę poziomu religijności). Do pierakalskiej rady wiejskiej dojeżdżał „pastor z Mohylewa” (prawdopodobnie chodzi również o G. Schwalbe), w nabożeństwach uczestniczyli wtedy prawie wszyscy mieszkańcy. Jednocześnie odbywały się chrzty, bierzmowania i śluby⁵⁰⁶. Między wizytami pastora podstawowe obrzędy prowadził wybrany spośród wiernych diakon, tzw. „permindr”. Do galicko-myzkiej rady raz w roku dojeżdżał pastor G. Schwalbe. Istniała tu również niewielka grupa baptystów (16 osób), kierowanych przez miejscowego włościanina. Do nich przyjeżdżali rzadko kaznodzieje ze Smoleńska i Nowogrodu⁵⁰⁷.

W grudzinowskiej radzie mieszkańcy wyróżniali się swojej religijnością (ok. 80%⁵⁰⁸) i posiadali domy modlitewne. Z Łotwy przez pewien czas dostarczano im literaturę religijną. W luterkańskiej parafii posługę pełnił pastor⁵⁰⁹ Mikelsons. W 1928 r. odnotował on, że z 210 wiernych około 80 należą już do kościoła jedynie formalnie. W 1925 r. w księgach zarejestrowano 25 chrztów, w 1927 r. – 8⁵¹⁰. Drugą wielką grupę religijną wśród Łotyszy na Mohylewsczyźnie stanowili wierni Apostolskiego Kościoła Katolickiego (AKK), którzy również utrzymywali w grudzinowskiej radzie dom modlitewny, gdzie gromadzili się dla wspólnej modlitwy kilka razy w tygodniu⁵¹¹. Biskupem-aniołem (stopień w AKK) był Martiņš Eisengrauds⁵¹².

O wyznaniu Łotyszy z unowskiej rady wiejskiej dokładnej informacji nie ma. Przynajmniej ich część mogła należeć do prawosławnej łotewskiej parafii w Łoźnie, która była dość aktywna do końca lat dwudziestych⁵¹³.

⁵⁰⁶ Т. Агеенко, *Латыши на Могилёвщине...*, s. 40.

⁵⁰⁷ NARB, z. 4-п, op. 1, t. 4267, *Акм* k. 8. Baptystów władze bolszewickie postrzegały jako sektantów i złowrogich kontrewolucjonistów, wskutek czego pilnie nadzorowały ich służby specjalne. Por. Д. Хайтун, П. Капаевич, *Сучаснае сэктанцтва на Беларусі*, Менск 1929, s. 24–26, 35 nn.

⁵⁰⁸ ДАНАМ, z. 6577, op. 1, t. 282, *Отчёт Латбюро при Могилёвском Окружном...* k. 38.

⁵⁰⁹ Tak napisano w źródle. Prawdopodobnie, był to miejscowy diakon (perminders), ponieważ nie ma wzmianek o pracy w latach dwudziestych w BSRS innego luterkańskiego pastora poza G. Schwalbe.

⁵¹⁰ K. Schkilters, *Wezas Grudinovkas wairs naw...*, s. 3.

⁵¹¹ NARB, z. 4-п, op. 1, t. 4267, *Акм* k. 16v.

⁵¹² K. Schkilters, *Bijuscha sektantu zentrā*, „Komunāru Zihņa” 1932, nr 156, 8 lipca, s. 4. Žīdels M., *Katolu-apustulu zektes sabrukums latvju kolonijas...*

Martiņš Eisengrauds (1858–1927) – duchowny, jeden z założycieli parafii Apostolskiego Kościoła Katolickiego w guberni mohylewskiej. Pochodził z łotewskich włościan, którzy w drugiej połowie XIX w. przenieśli się na ziemię białoruskie. W 1882 r. został wyznaczony do opieki nad wiernymi w Piatrowiczach, Łatroszczy i Grudzinowce. Wkrótce został biskupem-aniołem. Od 1922 r. faktycznie został przywódcą wiernych AKK w całym ZSRS. Prawdopodobnie zmarł latem 1927 r.

⁵¹³ Por. К. Карпекін, *Латышская православная община мястэчка Лёзна ў 1917 – пачатку 1930-х гг.*, „Латышы и белорусы: вместе сквозь века” 2015, nr 4, s. 15–22; J. Drabanskis, *Latviešu kolonijas Baltkrievijā...*, s. 4.

* * *

Krótki okres NEPu był czasem rozwoju łotewskich gospodarstw w Białorusi Sowieckiej, szczególnie w narodowościowych łotewskich radach wiejskich, gdzie Łotysze w większym stopniu chronieni byli przed wyższymi kwotami podatków. Łotysze szybko zorientowali się, że państwo w pewnym stopniu było nimi zainteresowane i starali się czerpać z tego korzyści. Łotewskie gospodarstwa były przodownikami w rządowej polityce chutoryzacji wsi, Wacławowska łotewska rada wiejska otrzymała nawet od Prezydium CKW BSRS pierwszą nagrodę w konkursie na najlepszą narodowościową radę wiejską (1927)⁵¹⁴, a w 1929 r. została nagrodzona radioodbiornikiem⁵¹⁵.

Biurom łotewskim zależało na powstaniu łotewskich rad i szkół jako statystycznych wskaźników ich własnej skuteczności. To pozwoliło Łotyszom pomysłowo wykorzystać różne ulgi: uznanie gospodarstw za kulturowe, tani kredyt na zakup maszyn rolniczych (samodzielnie skutkowałoby to zaliczeniem do kułaków), pomoc w budowaniu szkół etc. Niemniej jednak zmiany podatkowe oraz regulowanie przez państwo cen rynkowych przed 1928 r. określiły granice rozwoju dla gospodarstw prywatnych⁵¹⁶.

W wymiarze społeczno-kulturowym Łotysze dążyli do pozornej demonstracji lojalności wobec władz bolszewickich (udział w narzuconych organizacjach i zbiórkach) w celu zachowania narodowych tradycji i obyczajów. Chociaż władze położyły kres istnieniu towarzystw kulturalno-oświatowych, część aktywności została przeniesiona do kółek chat-czytelni. Łotyszom udało się pozostać przy swojej wierze, a obok grudzinowskiej rady wiejskiej mieściło się nawet centrum Apostolskiego Kościoła Katolickiego całego ZSRS.

II.3 Sprzeczności w funkcjonowaniu polskich rad wiejskich.

Podczas gdy stosunek władz bolszewickich do Łotyszów wynikał głównie z przesłanek ekonomicznych, stosunek do Polaków charakteryzowała mocna presja polityczna. Z

⁵¹⁴ DAVc, z. 10061, op. 1, t. 871, *Отчёт о практической работе студента КВНМ им. Махлевского П.М. Друзуса...* k. 18.

⁵¹⁵ Strefowe Archiwum Państwowe w Połocku (ZDAPol), z. 150, op. 1, t. 152, *Пратакол № 4 Пасяджэньня пленума Вацлавоўскага Лат. с/с, 3 красавіка 1929 г.* k. 137v.

⁵¹⁶ Por. DAVc, z. 10061, op. 1, t. 871, *Протокол 4-го Окружного Сопевания партійцев латышей...* k. 28.

jednej strony polityka wobec Polaków miała stwarzać pozór jedności i rozwoju wszystkich narodów w Związku Sowieckim, z drugiej władze konsekwentnie podejrzewały ludność polską o nielojalność i sympatię do II Rzeczypospolitej⁵¹⁷, a widmo wojny z nią unosiło się przez całe lata dwudzieste. Skutkowało to swoistym dualizmem, gdyż władze partyjne i państwowe zabiegały o szerokie wykorzystanie języka polskiego w relacjach z ludnością polską (szkolnictwo, rady wiejskie, prasa etc.), jednocześnie surowo prześladując ją za wszelkie, nawet najdrobniejsze objawy przywiązania do tradycji narodowej⁵¹⁸. Ponadto zdarzały się kuriozalne wypadki, przykładowo w rejonie lepelskim wystawiano sztukę w języku polskim, ale władze lokalne z obawy, że mogą znaleźć się tam treści kontrrewolucyjne, rozegnały publikę⁵¹⁹.

Opinia ludności polskiej co do przedsięwzięć polityki narodowościowej bolszewików pozostawała pod silnym wpływem doświadczeń wojny polsko-bolszewickiej⁵²⁰. Z obawy przed ewentualnym aresztowaniem polscy chłopci prawie nie kontaktowali się z Konsulatem Generalnym Rzeczypospolitej w Mińsku⁵²¹.

Stosunek do rad i wyborów. Dla włościan Polaków organizacja polskich rad wiejskich była drogą rozstrzygnięcia istniejących problemów oraz stwarzała możliwość wpływu na lokalną politykę władz. Partyjni funkcjonariusze pilnowali jednak, aby na przewodniczących (których jakoby samodzielnie mieli wybierać mieszkańcy) wystawiano niemal zawsze kandydatury uprzednio konsultowane z władzami (por. II.1). Nie dziwi więc, że ludność nie przejawiała wielkiej chęci do współpracy z takim kierownictwem rady wiejskiej, zwłaszcza jeśli ci nie posługiwali się językiem polskim⁵²². W radach karaleszczewickiej i jurkowickiej skutkowało to otwartym wyrażeniem przez mieszkańców pragnienia usunięcia *warszawskich komunistów i postawienia zamiast nich miejscowych*

⁵¹⁷ Por. AAN, z. MSZ, t. 6703b, [Raport KG RP w Mińsku ws. ludności polskiej w Białorusi Sowieckiej] k. 158.

⁵¹⁸ AAN, z. Ambasada RP w Moskwie, t. 198, Raport administracyjny Konsulatu Generalnego w Mińsku za rok 1926, k. 20.

⁵¹⁹ Kwestie polityczne w pracy polskiej. Opinia Biura Polskiego KC KPB(b) [1927], [w:] Polacy w polityce sowieckiej Białorusi..., s. 97.

⁵²⁰ AAN, z. MSZ, t. 6703a, Raport sytuacyjny KG RP w Mińsku z dnia 4 lutego 1927 r. k. 238.

⁵²¹ AAN, z. Ambasada RP w Moskwie, t. 198, Raport administracyjny... za rok 1926, k. 14.

⁵²² Отчёт правительства VII Всебелорусскому съезду Советов, Минск 1925, s. 235; Raport studenta Romana Mackiewicza z letnich praktyk wakacyjnych w twaryczewskiej radzie wiejskiej w rejonie i okręgu mozyrskim w dniach od 8 lipca do 10 września 1926 r., [w:] Polacy w polityce sowieckiej Białorusi..., s. 85; Pracę rad wiejskich pod ogień krytyki mas, „Orka” 1928, nr 67, 26 sierpnia, s. 4.

chłopów lub w skrajnym przypadku moskiewskich komunistów⁵²³. Takie nieporozumienia i napięcia skutkowały podejmowaniem decyzji o wyborze przewodniczącego i sekretarza bez jakiegokolwiek udziału ludności (m.in. twaryczewska rada wiejska⁵²⁴).

Komisje przy radach zazwyczaj pracowały miernie. Ich członkowie rzadko zbierali się ze względu na prace gospodarcze i brak zainteresowania (rady wiejskie bałaszowska⁵²⁵, faszczewska⁵²⁶, łańcucka⁵²⁷, natałowska⁵²⁸, rudnia-stołbuńska⁵²⁹, twaryczewska⁵³⁰, zamostocka⁵³¹, wesołowska⁵³²). Zdarzały się jednak wypadki dość aktywnego zaangażowania ludzi, przynajmniej bezpośrednio po utworzeniu rady. Przykładowo w wesołowskiej radzie wiejskiej na posiedzenia prezydium rady gromadziło się około 75–100 mieszkańców⁵³³, co jednak nie odbiło się na pracach wybranych komisji rady wiejskiej.

Warunki egzystowania polskich rad wiejskich pozostawiał wiele do życzenia. Gdziekolwiek rady nie posiadały nawet własnej siedziby i cała kancelaria znajdowała się w domu przewodniczącego (m.in. rady wiejskie chrypielewska⁵³⁴, zamostocka⁵³⁵, wesołowska⁵³⁶). Na rejonowej konferencji polskich chłopów w Leplu (maj 1926 r.) mieszkańcy wesołowskiej rady wiejskiej wprost wysunęli zarzut:

Zorganizowali dla nas polską radę wiejską, ale jest ona w worku⁵³⁷, bo nie posiada własnej siedziby, co tydzień przenosi się z miejsca na miejsce, a władze nie zabiegają o pomoc finansową radzie wiejskiej⁵³⁸.

⁵²³ NARB, z. 4-п, op. 1, t. 1914, *Отчёт Польбюро ЦК КПБ за время с 1 Января по 15-ое Августа 1925 года* k. 212. Do połowy lat dwudziestych większość polskiej kadry partyjnej stanowili emigranci polityczni z Polski (tzw. warszawscy komuniści), którzy po klęsce w wojnie polsko-bolszewickiej zamieszkali na terenach sowieckich.

⁵²⁴ *Wszyscy do pracy!*, „Orka” 1927, nr 5, 30 stycznia, s. 3.

⁵²⁵ *Akt kontroli polskiej rady wiejskiej Bałaszówka w rejonie rzeczyckim* [6.10.1928], [w:] *Polacy w polityce sowieckiej Białorusi...*, s. 115–116.

⁵²⁶ *Отчёт о работе польской школы передвижки в селе Фацевка Шкловского района, Могилёвского округа*, [w:] *И. Ходас, Поляки на Могилёвщине...*, s. 97.

⁵²⁷ *Łańcucka rada wiejska śpi*, „Orka” 1927, nr 49, 4 grudnia, s. 5.

⁵²⁸ *Praca rad wiejskich*, „Orka” 1927, nr 49, 4 grudnia, s. 5.

⁵²⁹ *Rudniańska rada ma dużo braków w pracy*, „Orka” 1929, nr 77, 29 września, s. 3.

⁵³⁰ *Wszyscy do pracy!*, „Orka” 1927, nr 5, 30 stycznia, s. 3.

⁵³¹ *Jak pracowała Zamostocka rada?*, „Orka” 1927, nr 1, 2 stycznia, s. 2.

⁵³² NARB, z. 4-п, op. 1, t. 2444, *Протокол № 8 Заседания Польбюро Борисовского Округкома КП(б)Б от 31-го Мая 1926 г.* k. 98.

⁵³³ NARB, z. 701, op. 1, t. 67, *Материал о состоянии работы Веселовского нацсельсовета от 8/11–7 г.* k. 87.

⁵³⁴ *Протокол № 1 заседания комиссии по обследованию польских деревень Хрипелевского и Журавичевского сельских советов Могилёвского района и округа от 13–14 апреля 1926 г.*, [w:] *И. Ходас, Поляки на Могилёвщине...*, s. 125.

⁵³⁵ *Jak pracowała Zamostocka rada?*, „Orka” 1927, nr 1, 2 stycznia, s. 2.

⁵³⁶ NARB, z. 4-п, op. 1, t. 2444, *Протокол № 8...* k. 98.

⁵³⁷ Tzn. przewodniczący miał całą kancelarię nosić ze sobą w torbie.

⁵³⁸ NARB, z. 4-п, op. 1, t. 2444, *Протокол № 8...* k. 98.

W pierwszych latach funkcjonowania tej rady nie było ani ksiąg, ani formularzy, ani nawet własnej pieczętki i stempla, wskutek czego włościanie we wszelkich sprawach musieli zwracać się do sąsiedniej białoruskiej rady⁵³⁹. Pod koniec 1926 r. rada została zaopatrzona w formularze w języku białoruskim, a dopiero od 1928 r. w języku polskim⁵⁴⁰. Z niedofinansowaniem borykała się rada chrypielewska. Nie było jej stać nawet na zakup artykułów biurowych, pomimo że została utworzona jako wzorcowa⁵⁴¹. Mankamenty organizacyjne (brak budynków, ksiąg i formularzy w językach narodowych etc.) były charakterystyczne dla większości rad narodowościowych (odnotowano to również w trakcie pracy rad łotewskich).

Większość dokumentacji polskich rad sporządzano w języku białoruskim i/lub rosyjskim na skutek braku formularzy oraz trudności z odczytywaniem tekstów w języku polskim w rejonach i okręgach⁵⁴². Przede wszystkim w tych językach obsługiwano mieszkańców. Rady stopniowo przechodziły na pracę w języku polskim. Sprawozdania sprzed 1927 r. pokazują, iż obsługiwanie ludności jedynie połowicznie odbywało się w języku polskim i że tylko zamostocka rada wiejska deklarowała prowadzenie pracy w pełni w języku polskim⁵⁴³. Na marginesie przypomnę, że język polski był w tym okresie jednym z języków państwowych BSRS. Polbiura uznawały, że polskie włościanstwo jest silnie zbiałorutenizowane, jednak nalegały na szybsze przejście administracji rad na język polski, ponieważ odwrotna sytuacja *przesłania polityczny skutek organizacji polskich rad wiejskich*⁵⁴⁴.

Nie wszędzie kierownictwo rad знаło dobrze swoje prawa i obowiązki. Na przykład przewodniczący wesołowskiej rady wiejskiej nie wiedział, że radzie podlegały również

⁵³⁹ Ibidem.

⁵⁴⁰ NARB, z. 4-п, op. 1, t. 2444, *Протокол обследования работы Веселовского польского нацсельсовета, производимого 9, 10, 11 ноября 1926 г.* k. 154; NARB, z. 701, op. 1, t. 67 *Матар'ялы абсьледваньня Весялоўскага нацыянальнага польскага сельскага савету Лепельскага раёну, Полацкай акругі* [1928] k. 51.

⁵⁴¹ *Протокол № 26 Заседания Могилёвского Райкома К.П.Б. от 6 апреля 1926 г.*, [w:] И. Ходас, *Поляки на Могилёвщине...*, s. 121; *Протокол № 1 заседания комиссии по обследованию польских деревень...*, [w:] И. Ходас, *Поляки на Могилёвщине...*, s. 125.

⁵⁴² Np. w kustownickiej radzie wiejskiej *cała praca kancelaryjna i bieżąca korespondencja są prowadzone w języku polskim. Posiedzenia plenum rady wiejskiej są jednak zwykle jedynie otwierane w języku polskim, a całą stronę formalną prowadzi się po rosyjsku: uzasadnia się to słabą znajomością języka polskiego i wynikającymi z tego trudnościami w praktycznym przedstawieniu problemów i propozycji* [*Raport o pracy polskiej szkoły partyjnej „Ruchy”*... [22.12.1925], [w:] *Polacy w polityce sowieckiej Białorusi...*, s. 69].

⁵⁴³ NARB, z. 4-п, op. 1, t. 2999, k. 99, 108, 122, 132, 147.

⁵⁴⁴ NARB, z. 4-п, op. 1, t. 3000, *Отчёт Польбюро ЦК КП(б)Б от 1 апреля 1926 г. по 1 августа 1927 г.* k. 35.

chaty-czytelnie, a prezydium rady miało wysłuchiwać ich sprawozdań i udzielać wskazówek⁵⁴⁵.

Polacy poważnie traktowali udział w kampaniach wyborczych. Frekwencja w polskich radach w latach 1925–1928 wzrosła z 15–20% do 42–75%⁵⁴⁶. Od kampanii w 1926 r., w celu podniesienia masowego zainteresowania wyborami (zwłaszcza biedoty), zostały wprowadzone lokalne zebrania sprawozdawcze, na których ustępujące rady miały zdawać sprawę z wykonanej w okresie swego urzędowania pracy. Na tych zebraniach zazwyczaj poddawano krytyce dotychczasową działalność poszczególnych osób i ustalano postulaty ludności na przyszłość⁵⁴⁷. Prawie we wszystkich polskich radach wiejskich przed wyborami ludzie zbierali się i dyskutowali, kogo najlepiej wybrać do rady, żeby drastycznie nie zmieniać wypracowanego już trybu życia. Władze traktowały taką aktywność jako „kułacki front” i działalność antysowiecką⁵⁴⁸ oraz nakłaniały do wybierania członków partii i kandydatów na członków⁵⁴⁹. W rzeczywistości nie chodziło o prawdziwą działalność antypaństwową mieszkańców, ale o zachowanie należytego spokoju społecznego na polskiej wsi w Białorusi Sowieckiej. W łańcuckiej radzie przez jakiś czas wśród mieszkańców funkcjonował zwyczaj wybierania „po kolei”:

Niech i on pobędzie trochę, niech spróbuje tego smaku biegania pod oknami, zwoływania zebrań, niech podepcze butów przy chodzeniu na zebrania rady za paczkę machorki⁵⁵⁰.

To zdanie znakomicie oddaje obraz rady w oczach polskich chłopów.

Niemniej jednak w trakcie kampanii wyborczych w polskich radach częściej (w porównaniu z łotewskimi) ujawniały się przejawy grupowej walki różnych warstw włościaństwa⁵⁵¹. Uwidoczniło się to przy ocenie działalności kierownictwa rad i poszczególnych komisji, kiedy zamożniejsza część wyborców stawiała wnioski

⁵⁴⁵ NARB, z. 701, op. 1, t. 67 *Матар’ялы абсьледваньня Весялоўскага...* k. 51.

⁵⁴⁶ NARB, z. 4-п, op. 1, t. 2999, k. 99, 108, 122, 132, 147; *Więcej uwagi sprawie wyborów do rad*, „Młot” 1926, nr 34, 12 lutego, s. 1.

⁵⁴⁷ AAN, z. MSZ, t. 6703, [Raport KG RP ws. kampanii wyborczej z dnia 12 marca 1926 r.] k. 350.

⁵⁴⁸ *Kułacy i ich poplecznicy u władzy w Lubowinie. W odmętach błota kułackiego i biurokratyzmu pochowano interesy biedoty i średniaków*, „Orka” 1928, nr 57, 21 lipca, s. 3; *Samochwałowicka rada wiejska wobec nowych wyborów*, „Orka” 1928, nr 81, 13 października, s. 3; *Kułacko-sektancka „komisja wyborcza” pracowała energicznie ale bezskutecznie*, „Orka” 1929, nr 5, 19 stycznia, s. 3; *Wyniki kampanii wyborczej w polskich radach wiejskich na Białorusi*, „Orka” 1929, nr 18, 6 marca, s. 2.

⁵⁴⁹ „Wybrać partyjnego”, „Orka” 1927, nr 3–4, 19 stycznia, s. 7; *Komunistów wybrali po raz 3-ci*, „Orka” 1927, nr 6, 6 lutego, s. 4.

⁵⁵⁰ *Biedota przebudziła się*, „Orka” 1927, nr 6, 6 lutego, s. 4.

⁵⁵¹ Por. *Kwestie polityczne w pracy polskiej. Opinia Biura Polskiego KC KPB(b)...*, s. 97.

krytykujące pracę organu, a biedni i średniacy wyrażali swą aprobatę (lub przeciwnie). Zdarzały się przypadki, kiedy grupa, której nie udawało się wprowadzić swoich kandydatów, demonstracyjnie opuszczała zebranie i konsekwentnie kierowała w ostrych słowach skargi do CKW BSRS⁵⁵².

Członków i kandydatów do partii na polskiej wsi było mniej niż wśród Łotyszy. Z prawie 20 polskich rad tylko w dwóch (w tym w mieszanej radzie szaciłkowskiej) istniały komórki KP(b)B, a w łańcuckiej radzie wiejskiej organizowano kandydacką grupę⁵⁵³. Aktywnie, w tym w kampaniach wyborczych (za wyjątkiem janowskiej rady wiejskiej), działały też komórki komsomolskie⁵⁵⁴.

Relacje z otaczającą ludnością i polbiurami. Stosunki Polaków z Białorusinami w okresie NEPu były dość trudne z powodu nieporozumień historycznych, antypolskiej propagandy bolszewickiej oraz konfiskaty majątków i wysiedlenia właścicieli ziemskich oraz bogatszej szlachty zagrodowej „pochodzenia polskiego”.

Białorusini powszechnie uważali Polaków za „kontrrewolucjonistów”, „panów”, „szlachtę” i „trochę wrednych”, chociaż ludzie ci prawie niczym się od nich nie odróżniali⁵⁵⁵. W radzie zamostockiej, po jej przekształceniu w polską narodowościową, wśród białoruskiego włościaństwa krążyły pogłoski, że ponownie „buduje się królestwo polskie”⁵⁵⁶. Mocne napięcia widoczne były w radach wiejskich janowskiej i marchlewskiej⁵⁵⁷. W podosowskiej radzie wiejskiej w powiecie homelskim Rosjanie⁵⁵⁸ postrzegali Polaków jako białogwardzistów, mówiąc do nich „zbierajcie się do swojej Warszawy”. W Rudni-Stołbuńskiej pracownik Wołostnego Komitetu Wykonawczego powiedział do Polaka-zdemobilizowanego żołnierza Armii Czerwonej „polacka morda”⁵⁵⁹.

⁵⁵² AAN, z. MSZ, t. 6703, [Informacja KG RP w Mińsku do Poselstwa Polskiego w Moskwie z dnia 9 lipca 1926 r.] k. 530; NARB, z. 4-p, op. 1, t. 3000, *Отчёт Польбюро ЦК КП(б)Б...* k. 25, 34–35.

⁵⁵³ NARB, z. 4-p, op. 1, t. 3000, *Отчёт Польбюро ЦК КП(б)Б...* k. 20–21.

⁵⁵⁴ Ibidem, k. 23–24.

⁵⁵⁵ NARB, z. 4-p, op. 1, t. 1914, [Bez tytułu] k. 182; Ibidem, t. 3000, *Отчёт Польбюро ЦК КП(б)Б...* k. 43; *Протокол № 1 заседания комиссии по обследованию польских деревень...*, [w:] И. Ходас, *Поляки на Могилёвщине...*, s. 124–127; AAN, z. Ambasada RP w Moskwie, *Raport administracyjny... за rok 1926*, k. 20; У. Лобач, *Латвія і латышы ў традыцыйнай карціне свету беларусаў Падзвіння...*, s. 54.

⁵⁵⁶ NARB, z. 4-p, op. 1, t. 2999, *Округ миński* k. 132.

⁵⁵⁷ NARB, z. 4-p, op. 1, t. 3000, *Отчёт Польбюро ЦК КП(б)Б...* k. 34.

⁵⁵⁸ Dokument pochodzi z okresu przed dołączeniem Homelszczyzny do BSRS, dlatego większość ludności określano w nim „Rosjanami”, po włączeniu tych terenów do Białorusi Sowieckiej ci „Rosjanie” stali się „Białorusinami”.

⁵⁵⁹ *Протокол nr 30 posiedzenia Biura Homelskiego Komitetu Gubernialnego RKP(b) z dnia 20 marca 1925 r.*, [w:] *Polacy w polityce sowieckiej Białorusi...*, s. 54.

W twaryczewskiej radzie wiejskiej polska i białoruska ludność zbierała się razem tylko jeśli przy okazji zebrania wystawiany był spektakl⁵⁶⁰.

Wśród białoruskich nauczycieli i inteligencji, karmionych propagandowymi opowiadaniem o ucisku narodowym ludności białoruskiej w II RP, wzrastało przekonanie, że miejscowi Polacy są spolonizowanymi Białorusinami, których należy przywrócić narodowi białoruskiemu⁵⁶¹.

Polacy ze swojej strony mieli poczucie wyższości, unikali towarzystwa Białorusinów⁵⁶², których nazywali wieśniakami, łapciuchami i chamami⁵⁶³. Język białoruski Polacy odbierali jako „przedpotopowy”⁵⁶⁴ i protestowali przeciwko jego wykładaniu w szkołach:

Po co nam ten język, przecież z nim oprócz Białorusi donikąd nie zajedziesz, lepiej, żeby oni zamiast białoruskiego nauczali innego języka obcego – niemieckiego lub francuskiego, z którym można byłoby pojechać też do innych republik⁵⁶⁵.

W szaciłkowskiej mieszanej radzie polsko-żydowskiej też tworzyły się napięcia. Część Żydów uciepiała podczas wojny polsko-bolszewickiej, po której otrzymała od władzy bolszewickiej ziemię, która należała wcześniej do polskich właścicieli. W próbach nadania Polakom jakiegokolwiek autonomii widzieli oni groźbę koniecznego zwrotu nabytego majątku, stąd bezustannie raportowali władzom o dążeniach Polaków ku Polsce i ich pragnieniu przyłączenia do niej ziem BSRS. W odpowiedzi na takie działania oraz przewagę Żydów w kierownictwie rady wśród Polaków budził się antysemityzm⁵⁶⁶, zgłaszano też potrzebę wyboru Polaka na przewodniczącego rady⁵⁶⁷. Zaznaczę, że antysemityczne nastroje były mocno zakorzenione w świadomość mieszkańców polskich wsi (rejon mozyrski, Homelszczyzna)⁵⁶⁸.

⁵⁶⁰ *Raport studenta Romana Mackiewicza z letnich praktyk wakacyjnych...*, s. 85.

⁵⁶¹ AAN, z. MSZ, t. 6703b, [*Raport KG RP w Mińsku ws. ludności polskiej w Białorusi Sowieckiej*] k. 180; NARB, z. 4-п, op. 1, t. 1914, [*Bez tytułu*] k. 187.

⁵⁶² AAN, z. MSZ, t. 6703b, [*Raport KG RP w Mińsku ws. ludności polskiej w Białorusi Sowieckiej*] k. 180; *Sprawozdanie o pracy wśród ludności polskiej* [04.1925], [w:] *Polacy w polityce sowieckiej Białorusi...*, s. 55; *Raport Biura Polskiego przy Homelskim Komitecie Okręgowym KPB(b) o kontroli pracy wśród ludności polskiej w rejonie czeczerskim ze względu na sytuację polityczną* [1928], [w:] *Ibidem*, s. 120.

⁵⁶³ *Cotygodniowy komunikat informacyjny nr 32 Mozyrskiego Oddziału Okręgowego GPU Białorusi w sprawie ludności polskiej* [1.09.1926], [w:] *Polacy w polityce sowieckiej Białorusi...*, s. 80–81.

⁵⁶⁴ NARB, z. 4-п, op. 1, t. 3000, *Отчёт Польбюро ЦК КП(б)Б...* k. 24.

⁵⁶⁵ *Cotygodniowy komunikat informacyjny nr 32...*, s. 80.

⁵⁶⁶ NARB, z. 701, op. 1, t. 44, *Материал обследования Шатилковского национального еврейско-польского совета Паричского района Бобруйского округа* [3.01.1927] k. 51, 53.

⁵⁶⁷ NARB, z. 4-п, op. 1, t. 3000, *Отчёт Польбюро ЦК КП(б)Б...* k. 24.

⁵⁶⁸ *Cotygodniowy komunikat informacyjny nr 32...*, s. 80; *Raport z pracy wśród ludności polskiej za listopad 1927 r. – październik 1928 r.*, [w:] *Polacy w polityce sowieckiej Białorusi...*, s. 126.

W połowie lat dwudziestych polscy chłopcy wykorzystywali wizyty funkcjonariuszy z centrum (rejonowych, okręgowych oraz z Mińska), aby wyrazić swoje opinie o rzeczywistości. Z pozytywnym odbiorem spotykały się referaty wygłaszane przez prelegentów po polsku⁵⁶⁹. Na zebraniach ogólnych dochodziło do stawiania ostrych pytań. Zazwyczaj dotyczyły one podatków, porządkowania ziemi, zasad korzystania z lasu⁵⁷⁰. Padły też kontrowersyjne pytania: dlaczego zamknięto wszystkie seminaria duchowne, dlaczego nie drukuje się literatury religijnej albo dlaczego nie planuje się otwarcia gabinetów położniczych przy wszystkich radach⁵⁷¹. To dowód wysokiego poziomu kultury socjalno-politycznej panującej w polskim społeczeństwie wiejskim w Białorusi Sowieckiej, a także odwagi cywilnej wykazywanej w kontaktach z władzą zwierzchnią.

Podczas takich zebrań sporadycznie podnoszono kwestię językową. Przykładowo na konferencji w chrypielewskiej radzie wiejskiej białoruscy uczestnicy zgłosili, że obrady mają być prowadzone w języku białoruskim, ponieważ Polacy go rozumieją, oni sami zaś nie znają polskiego⁵⁷².

W drugiej połowie lat dwudziestych nieporozumienia zażegnano niemal wszędzie. Większość ludności polskiej demonstrowała lojalne nastawienie wobec władzy sowieckiej⁵⁷³. Napięcia, podobnie jak w przypadku rad łotewskich, odradzały się w trakcie porządkowania ziemi, ale miały charakter ekonomiczny. Podczas alarmów wojennych wśród Polaków ponownie pojawiał się lęk, a część z nich dążyła do ukrycia swojej narodowości⁵⁷⁴. Zjawisko takie szczególnie rozpowszechniło się pośród komsomolców⁵⁷⁵. Brutalnych zatargów na tle narodowościowym w polskich radach nie odnotowano.

⁵⁶⁹ NARB, z. 4-п, op. 1, t. 3000, *Отчёт Польбюро ЦК КП(б)Б...* k. 23.

⁵⁷⁰ NARB, z. 701, op. 1, t. 2, *Выводы* k. 35–38; *Протокол расширенного пленарного заседания Хрепелёвского Нац-сельсовета Могилёвского района от 14 апреля 1926 г.*, [w:] И. Ходас, *Поляки на Могилёвщине...*, s. 127.

⁵⁷¹ DAVc, z. 10062, op. 1, t. 234, *Протокол № 1 Окружного совещания коммунистов-поляков и уполномоченных по польской работе 28-го марта 1926 года* k. 29.

⁵⁷² *Справздача Магілёўскага Райкому КП(б)Б за 1926 г.*, [w:] И. Ходас, *Поляки на Могилёвщине...*, s. 163.

⁵⁷³ Т. Гавін, *Пад прэсінгам палітыкі. Польская нацыянальная меншасць у Беларусі ў 1919–2017 гг.*, Беласток 2018, s. 49.

⁵⁷⁴ Por. NARB, z. 4-п, op. 1, t. 3000, *Отчёт Польбюро ЦК КП(б)Б...* k. 27; AAN, z. MSZ, t. 6703a, *Raport sytuacji KG RP w Mińsku z dnia 4 lutego 1927 r.* k. 238.

⁵⁷⁵ *Отчёт Мог. Окружкома КП(б)Б о положении польской работы в округе (с 1/X-25 г. по 1/X-26 года)*, [w:] И. Ходас, *Поляки на Могилёвщине...*, s. 146.

Stan gospodarczy. Chociaż powszechne było wyobrażenie o tym, że ludność polska jest zamożniejsza od białoruskiej⁵⁷⁶, rzeczywisty stan osiedli polskich był zróżnicowany. Odzwierciedlają to poniższe przykłady.

1. *Opis domu przewodniczącego rudnia-szlagińskiej rady wiejskiej w rejonie homelskim*

W chałupie razem z dziećmi hoduje się ciele i prosięta. Pomimo to miejsca wystarcza. [...] Jeden kąt w izbie był uwieszany obrazami matki boskiej ostro bramskiej, łożajskiej i t.p. Na stoliczku zauważyliśmy dwie fotografie, lustro i krucyfiks. [...] A obok na ścianie można było oglądać plakaty o pożyczce chłopskiej, instrukcje o podatku i t.p.⁵⁷⁷

2. *Opis wesołowskiej rady wiejskiej w rejonie lepelskim*

20 lat temu teren wesołowskiej narodowościowej rady wiejskiej był całkowicie zajęty przez las położony na bagnach i piaskach. [...] Chłopi, którzy przybyli z Polski, stopniowo zaludniali te okolice i ciężką pracą zakładali gospodarstwa rolne. Ze względu na niewielką ilość gruntów, a ponadto były one wyjątkowo nieurodzajne, główną uwagę zwrócono na zwiększenie ich powierzchni, a można było tego dokonać jedynie poprzez wylesianie i wykorzenianie. Kto był silniejszy, wykopał kanał, aby oczyścić i osuszyć bagna. Ten proces doskonalenia trwa do dziś⁵⁷⁸.

3. *Opis zamostockiej rady wiejskiej w rejonie smiłowickim*

Oddzielona długim pasem błotnistych łąk i zarośli od rozległych piaszczystych pustkowi. [...] Wieś mało się różni od otaczających ją wsi białoruskich. Szare niskie budynki, pochyle domki, słomiane strzechy i gdzie nigdzie wśród nich ładniejsze budynki zamożnych. Ciż włościanie często w łapciach i szarych suknoch⁵⁷⁹.

Pozostawiający wiele do życzenia stan domów był następstwem upadku gospodarstw zarówno w wyniku działań wojennych, jak też wskutek ich rozdrabniania, które nastąpiło w wyniku przymusowych wysiedleń posiadaczy większych gospodarstw oraz rujnującej gospodarzy corocznie zmienianej polityki podatkowej. W efekcie biedota niemal wszędzie stanowiła większość (tabela 2.7).

⁵⁷⁶ NARB, z. 4-II, op. 1, t. 1914, *Sprawozdanie Biura Polskiego CK KPB za okres od 1 kwietnia 1924 r. do 1 kwietnia 25 r. k.* 97; *Протокол № 1 заседания комиссии по обследованию польских деревень Хрипеловского и Журавического сельских советов...*, [w:] И. Ходас, *Поляки на Могилёвщине...*, s. 124; AAN, z. Ambasada RP w Moskwie, *Raport administracyjny... za rok 1926*, k. 20; *Zdobycze ekonomiczne i kulturalne polskiej ludności pracującej i jej udział w budownictwie socjalist. BSRR*. Z referatu tow. Kłysa na Wszechbiałoruskim Zjeździe pracującej ludności polskiej, „Orka” 1929, nr 52, 3 lipca, s. 4.

⁵⁷⁷ *Wrażenia z pobytu na wsi*, „Młot” 1924, nr 194, 1 października, s. 2. Cytat z zachowaniem ortografii oryginału.

⁵⁷⁸ DAVc, z. 10061, op. 1, t. 874, *Материал о состоянии работы Веселовского нацсельсовета от 3/11–27 з. к.* 41.

⁵⁷⁹ *Więcej energii i wytrwałości*, „Orka” 1928, nr 77, 29 września, s. 3.

Tabela 2.7. – *Warstwy włościan w polskich radach wiejskich w latach 1926–1928, w procentach (%)*

<i>rada</i>	<i>biedaków</i>	<i>średniaków</i>	<i>zamożnych</i>
faszczewska	91,5	8	0,5
janowska	20	74	6
łańcucka	52,3	37,1	10,6
marchlewska	60,6	38,1	1,3
wesołowska	50	47	3
zamostocka	56,5	39,3	4,2

Źródła: NARB, z. 4-п, op. 1, t. 2999, k. 99, 121; NARB, z. 4-п, op. 1, t. 3000, k. 50; NARB, z. 701, op. 1, t. 67, k. 85; И. Ходас, *Поляки на Могилёвщине...*, s. 96; *Więcej energii i wytrwałości*, „Orka” 1928, nr 77, 29 września, s. 3; *Zdobycze ekonomiczne i kulturalne polskiej ludności...*, „Orka” 1929, nr 52, 3 lipca, s. 4.

Jak wnioskujemy z tabeli 2.7, szczególnego dobrobytu w polskich radach nie było, ale nie pociągało to za sobą jakichkolwiek ulg ze strony władz. Zasłaniając się pretekstem, że w okolicach mieszkała jeszcze biedniejsza ludność, obniżono po prostu kryterium zamożności. Na przykład w rudnia-szlagińskiej polskiej radzie wiejskiej za średniozamożnego uważano już gospodarza posiadającego 4–5 dziesięcin ziemi⁵⁸⁰, co oczywiście nie wystarczało do efektywnej uprawy roli. Udział biedoty wypadł w nich znacznie gorzej niż w radach łotewskich, gdzie nie wynosił więcej niż 25% (por. II.2). Wiadomym jest, że ekonomiczny stan rad był zróżnicowany, np. rady wiejskie okołowska i omniszewska były uważane za zamożniejsze: tam w ponad 15% gospodarstw wzorowo uprawiano rolę⁵⁸¹. Nie były to jednak gospodarstwa kulturowe, których we wszystkich polskich radach przed 1928 r. naliczono tylko 10⁵⁸².

Nieco lepiej, podobnie jak Łotysze, żyli Polacy na chutorach. Po zbadaniu 675 polskich gospodarstw w okręgu witebskim, których większość stanowiły właśnie chutory, ujawniono statystyki, że udział biedoty wynosił tam jedynie 16%, a średniaków prawie 76%⁵⁸³.

⁵⁸⁰ *Rudnia-Szlagińska w 11-tą rocznicę Rewolucji*, „Orka” 1928, nr 87–88, 4 listopada, s. 3.

⁵⁸¹ NARB, z. 701, op. 1, t. 67, *Okręg borysowski* k. 108.

⁵⁸² F. Wawrzonek, *Stan urzędzeń rolnych wśród ludności Polskiej na Białorusi*, „Orka” 1928, nr 28, 7 kwietnia, s. 2.

⁵⁸³ *Практическое разрешение национального вопроса...*, s. 61; *Zdobycze ekonomiczne i kulturalne polskiej ludności...*, „Orka” 1929, nr 52, 3 lipca, s. 4.

W polskich radach wiejskich w okresie NEPu przeważnie wykorzystywany był tryb trójpółowki, a po 1926 r. zaczęto stopniowo wprowadzać płodozmian i wielopolówkę (zwłaszcza na chutorach)⁵⁸⁴. Takie tempo nie sprzyjało zwiększeniu towarowego charakteru gospodarstw. Jedynie gospodarstwa marchlewskiej rady wiejskiej już od czasu powołania narodowościowej rady w większym stopniu uprawiały wielopolówkę⁵⁸⁵. Uporządkowanie ziemi nie zostało przeprowadzone przed 1928 r. w prawie żadnej radzie. Był to jeden z czynników utrudniających rozwój rolnictwa w gospodarstwach polskich, ponieważ wciąż toczyły się spory o grunty⁵⁸⁶.

Charakterystyczną cechą polskich gospodarstw było intensywniejsze (w porównaniu z białoruskimi) wysiewanie traw i uprawianie roślin okopowych⁵⁸⁷. Ocena dobrostanu polskich gospodarstw jest dość trudna, ponieważ dane statystyczne są fragmentaryczne i nie wykazują jednolitego podejścia (np. różne metody obliczania ziemi lub liczenia bydła). Pewne informacje przedstawia tabela 2.8.

Średni dobrostan polskich rad (za wyjątkiem natałowskiej, uważanej przez władze za dość rozwiniętą⁵⁸⁸) był wyższy od dobrostanu rad „białoruskich”, ale ustępował poziomowi rad łotewskich. Główna przyczyna tkwi w metodach uprawiania roli. Łotysze przynieśli ze sobą zaczerpnięte od Niemców bałtyckich zaawansowane techniki. Polacy na ziemiach białoruskich byli albo obywatelami rdzennymi, albo przesiedleńcami z tzw. Kongresówki, gdzie funkcjonował podobny system rolnictwa. Drugą kwestią był charakter osadnictwa Polaków, zwłaszcza we wsiach, gdzie przestrzeń była ograniczona. Przykładowo w janowskiej radzie wiejskiej około 40% włościan posiadało ziemie w kształcie kilku oddzielonych pasów⁵⁸⁹.

⁵⁸⁴ NARB, z. 4-п, op. 1, t. 2999, k. 99, 108, 121, 132, 147; *Z polskich rad wiejskich*, „Orka” 1927, nr 25, 19 czerwca, s. 6; *Od ruiny do dobrobytu i kultury*, „Orka” 1928, nr 102, 27 grudnia, s. 12; *Wielopolówka i płodozmian – to nasze hasło!*, „Orka” 1927, nr 23, 5 czerwca, s. 4; NARB, z. 4-п, op. 1, t. 2444, *Протокол обследования работы Веселовского польского нацсельсовета, производимого 9, 10, 11 ноября 1926 г.* k. 148–149; *Практическое разрешение национального вопроса...*, s. 59.

⁵⁸⁵ NARB, z. 4-п, op. 1, t. 2999, *Округ оршаński* k. 147.

⁵⁸⁶ NARB, z. 4-п, op. 1, t. 3000, *Материалы об экономическом и культурном состоянии польнаселения в БССР [1927]* k. 51–52.

⁵⁸⁷ NARB, z. 4-п, op. 1, t. 3000, *Материалы об экономическом...* k. 50–52; *Практическое разрешение национального вопроса...*, s. 59–62; *Zwiększyły się zasiewy koniczyny i wyki*, „Orka” 1927, nr 23, 5 czerwca, s. 4.

⁵⁸⁸ *Практическое разрешение национального вопроса...*, s. 59.

⁵⁸⁹ NARB, z. 4-п, op. 1, t. 3000, *Материалы об экономическом...* k. 51.

Tabela 2.8. – *Dobrostan polskich gospodarstw w narodowościowych radach wiejskich w latach 1926–1928*

rada	posiadanie ziemi, liczba gospodarstw po grupom	w przeliczeniu na jedno gospodarstwo			
		rol, dzes.	łąk, dzes.	bydło	konie
aleksandrowska	brak danych	3,44		2,50	1,38
kustownicka	brak danych	2,91	0,57	1,99	1,16
łańcucka (szestakowska)	bezrolni 20 do 3 dzies. 36 do 6 dzies. 262 do 10 dzies. 104 ponad 10 dzies. 50	brak danych		1,80	1,28
natałowska	brak danych	6,28	3,03	2,31	2,17
szaciłkowska	do 3 dzies. 105 do 5 dzies. 69 do 8 dzies. 8 do 10 dzies. 1	brak danych		2,46	0,66
wesołowska	brak danych	3,14	1,46	brak danych	
zamostocka	brak danych	4,92	1,45	1,61	0,82

Źródła: NARB, z. 4-п, op. 1, t. 2999, k. 121; Ibidem, t. 3000, k. 50; DAVc, z. 10061, op. 1, t. 874, k. 41; *Практическое разрешение национального вопроса...*, s. 59–62; *Więcej energii i wytrwałości*, „Orka” 1928, nr 77, 29 września, s. 3.

Nieurodzajne grunty sprawiały, że plon nie był satysfakcjonujący, a polscy chłopcy szukali innego źródła utrzymania. Przykładowo w aleksandrowskiej radzie wiejskiej rozpowszechniło się pszczelarstwo⁵⁹⁰, zbieranie jagód i grzybów oraz prace leśne (w 1927 r. suma zarobków uzyskanych z racji wykonywania tych prac przekroczyła 20 tys. rubli)⁵⁹¹. Pszczelarstwo rozwijało się również w radach bałaszowskiej, kustownickiej, marchlewskiej⁵⁹².

Polacy wspierali się nawzajem w celu uchronienia części ziemi i majątku od opodatkowania, co było charakterystyczne niemal dla wszystkich polskich rad wiejskich i wywoływało rozdrażnienie władz. KWP miały przeciwdziałać utajeniu ww. zasobów i ujawniać nieprawidłowe obliczanie podatków. Mimo starań władz nie udało się jednak

⁵⁹⁰ *Z polskich rad wiejskich*, „Orka” 1927, nr 25, 19 czerwca, s. 6.

⁵⁹¹ *Aleksandrowska polska rada wiejska w dzień dziesięciolecia BSRR*, „Orka” 1928, nr 102, 27 grudnia, s. 12.

⁵⁹² NARB, z. 4-п, op. 1, t. 3000, *Материалы об экономическом...* k. 51; *Odczyt instruktora Biura Polskiego KC KPB(b) o stanie pracy polskiej w okręgu mozyrskim* [1926], [w:] *Polacy w polityce sowieckiej Białorusi...*, s. 82; *Akt kontroli polskiej rady wiejskiej Bałaszówka w rejonie rzeczywistym* [6.10.1928], [w:] Ibidem, s. 114.

zorganizować prawdziwej walki klasowej na polskiej wsi przed kolektywizacją⁵⁹³, pewne sukcesy jednakże odnotowano: w radzie okołowskiej KWP i biedota wspólnie ujawniły 245 dziesięcin roli, 220 dziesięcin łąk i 130 bydła; w radzie omnieszewskiej – 584 dziesięciny roli i 328 dziesięcin łąk. Jednocześnie przedstawiciele polbiur zauważyli, że w radach ogólnych jedność narodowa nadal była mocna, a polska biedota rezygnowała z ziemi, jeśli ta została odebrana innemu Polakowi, choćby i zamożniejszemu⁵⁹⁴.

Trzeba zaznaczyć, że rola komitetów włościańskiej pomocy w polskich radach była proporcjonalnie wielka. Chociaż ta forma jednoczenia zwłaszcza biedaków była promowana przez bolszewików jako przejaw walki klasowej z kułactwem, tworzenie KWP nie zawsze było wspierane przez władze lokalne. Dla przykładu wola włościan natałowskiej rady wiejskiej, aby zorganizować KWP, nie znalazła poparcia Kliczewskiego Rejonowego KWP, o czym po sześciu miesiącach od zgłoszenia inicjatywy pisała „Orka”⁵⁹⁵. Praca KWP polegała na rozdzielaniu wśród potrzebujących nasienia, opału, budulca, pieniędzy oraz na udzieleniu pożyczek⁵⁹⁶, sprzedaży nasion i opału po obniżonych cenach, a także na wspieraniu działań kooperacyjnych⁵⁹⁷. Nie zawsze i nie wszędzie pracę KWP prowadzono na odpowiednim poziomie. W okołowskiej radzie wiejskiej w 1927 r. KWP zakupił owies i koniczynę w Pleszczenickim Stowarzyszeniu Kredytowym, a później wydzielał na kredyt owies w cenie 2 rubli za pud, zaś koniczynę – 69 kopiejek za funt⁵⁹⁸. Chociaż na rynku owies sprzedawano za 1,7 rubli, a koniczynę za 50 kopiejek⁵⁹⁹. W bałaszowskiej radzie wiejskiej zakupione przez KWP nasiona łubinu zostały całkowicie zmarnowane⁶⁰⁰. Dość pasywnie zachowywały się KWP w radach wiejskich aleksandrowskiej i nowomałyńskiej, gdzie przewodniczący z powodu wybitnie niskiej gaży nie wykazywali woli jakichkolwiek działań⁶⁰¹. Z drugiej strony

⁵⁹³ Por. *Kułak w skórze średniaka*, „Orka” 1928, nr 97, 8 grudnia, s. 4; *Pod kontrolę mas*, „Orka” 1929, nr 52, 3 lipca, s. 7.

⁵⁹⁴ NARB, z. 4-п, op. 1, t. 3000, *Отчет Польбюро...* k. 35.

⁵⁹⁵ *Żądamy wyjaśnienia*, „Orka” 1927, nr 28, 10 lipca, s. 5.

⁵⁹⁶ Pożyczki realizowano najczęściej w formie sprzedaży nasion na kredyt.

⁵⁹⁷ *Komitet pomaga biedocie*, „Orka” 1927, nr 23, 5 czerwca, s. 4 (marchlewska rada wiejska); *Jak pracuje nasz KWP*, „Orka” 1927, nr 26, 26 czerwca, s. 4 (zamostocka rada wiejska); *W przeciągu roku*, „Orka” 1927, nr 27, 3 lipca, s. 3 (wesołowska rada wiejska).

⁵⁹⁸ Funt – dawna miara wagi, ok. 0,4 kg.

⁵⁹⁹ *Zamiast pomocy – spekulacja*, „Orka” 1927, nr 23, 5 czerwca, s. 4.

⁶⁰⁰ *Akt kontroli polskiej rady wiejskiej Bałaszówka w rejonie rzeczyckim* [6.10.1928], [w:] *Polacy w polityce sowieckiej Białorusi...*, s. 116.

⁶⁰¹ *Kiedyż się ocknie ze snu nasz KWP?*, „Orka” 1927, nr 27, 3 lipca, s. 3; *Za złą pracę nie pochwalimy*, „Orka” 1927, nr 28, 10 lipca, s. 5.

tam, gdzie KWP nie został zorganizowany, wymienione wyżej funkcje dość skutecznie pełniła rada wiejska (np. rada natałowska⁶⁰²). Można stwierdzić, że główna różnica tkwi w mniejszym uwypukleniu problematyki walki klasowej w drugim przypadku.

Wraz z rozwojem pracy KWP mniejszą uwagę poświęcano sprawie kooperacji. Polscy chłopci nie wykazywali zdolności przedsiębiorczych. Przed 1927 r. w prawie żadnej polskiej radzie nie powstało ani towarzystwo spółdzielcze, ani własna kooperatywa. Mieszkańcy polskich rad byli przeważnie członkami białoruskich lub żydowskich kooperatyw konsumenckich. Wy tłumaczyć to można strukturą ludności (przewaga biedaków) i wskutek tego słabszym potencjałem gospodarstw nawet na tle postępującego „uśredniania” wsi. Stąd również dążenie do zakładania zamiast spółek oddziałów KWP. Ogólnokrajowe trendy wymagały wzrostu w statystykach kooperatywizacji polskiej wsi, dlatego okręgowe polbiura naciskały na zakładanie towarzystw i spółdzielni. Wyniki były wybitnie słabe. Zorganizowane w okresie letnim 1926 r. artele mleczarskie przestały pracować już zimą na skutek braku paszy dla bydła i bierności członków. W kustownickiej radzie wiejskiej powstał artel kołodziejów, który nie zdążył się rozwinąć z powodu braku surowców. Z relatywnym powodzeniem pracowały spółdzielnie drwali (przeważnie zimą)⁶⁰³. W radzie rudnia-nisimkowskiej zorganizowano artel chałupników (*sic!*), który miał obrót roczny około 2 tys. rubli⁶⁰⁴. Gdzieś indziej polscy chłopci kupowali wspólnie (na 5–6 gospodarstw) różne maszyny rolnicze⁶⁰⁵. W aleksandrowskiej radzie wiejskiej w połowie 1927 r. działał młyn parowy, tartak, garbarnia i dwie dziegciarnie⁶⁰⁶. Kooperacja konsumencka obejmowała w aleksandrowskiej radzie wiejskiej 96% mieszkańców, w kustownickiej – 86%, w twaryczewskiej – 56%⁶⁰⁷. W rzadkich przypadkach w polskich radach otwierano filie kooperatyw (rady wiejskie kustownicka⁶⁰⁸ i zamostocka⁶⁰⁹). Włościanie narzekali zwykle

⁶⁰² *Żądamy wyjaśnienia*, „Orka” 1927, nr 28, 10 lipca, s. 5.

⁶⁰³ NARB, z. 4-п, op. 1, t. 3000, *Отчет Польбюро...* k. 37–38.

⁶⁰⁴ *Praca rad wiejskich*, „Orka” 1927, nr 49, 4 grudnia, s. 5. W gazecie nie podano szczegółów, co ten artel chałupników wyrabiał i na jakich zasadach. Nie ma ich również w dokumencie Centralnego Polbiura, w którym jest wzmianka o wyrobach produkcji chałupniczej w kustownickiej radzie wiejskiej [*Odczyt instruktora Biura Polskiego KC KPB(b) o stanie pracy polskiej w okręgu mozyrskim* [1926], [w:] *Polacy w polityce sowieckiej Białorusi...*, s. 82].

⁶⁰⁵ NARB, z. 4-п, op. 1, t. 3000, *Отчет Польбюро...* k. 38.

⁶⁰⁶ *Z polskich rad wiejskich*, „Orka” 1927, nr 25, 19 czerwca, s. 6.

⁶⁰⁷ NARB, z. 4-п, op. 1, t. 3000, *Отчет Польбюро...* k. 38.

⁶⁰⁸ *O naszych kooperatywach*, „Orka” 1927, nr 48, 27 listopada, s. 4.

⁶⁰⁹ NARB, z. 4-п, op. 1, t. 2999, *Округ миński* k. 132.

na brak potrzebnych towarów⁶¹⁰ (por. II.2) oraz na nadużycia pracowników sklepowych w ustalaniu cen⁶¹¹.

Generalnie jednak dobrobyt polskich gospodarstw w okresie NEPu wzrastał i zbliżał się do normalności. Wskaźniki statystyczne były na poziomie średniej dla BSRS.

Samoopodatkowanie w polskich radach wiejskich w latach 1925–1927 cieszyło się zaufaniem ludności, ponieważ było jedynym sposobem mniej więcej natychmiastowego rozwiązania lokalnych problemów. W ten sposób pokrywano koszty napraw i budowy dróg oraz mostów, remiz strażackich, kupowano piorunochrony, budowano łaźnie i studnie⁶¹². W natałowskiej radzie wiejskiej za środki z samoopodatkowania zakupiono dom, w którym zamierzano otworzyć szkołę polską⁶¹³. Środków zebranych przez samoopodatkowanie nie starczało na finansowanie wielkich projektów, dlatego prace budowlane były wykonywane zazwyczaj samodzielnie przez mieszkańców wiosek i osad, co wpływało ujemnie na ich jakość.

Trzeba nadmienić, że stawkę samoopodatkowania początkowo wyznaczali sami mieszkańcy na ogólnych zgromadzeniach. Od 1928 r. władze naciskały, aby stawka nie była mniejsza niż 35% podatku rolnego, co budziło niezadowolenie ludności i wątpliwości co do skuteczności planowanych przedsięwzięć⁶¹⁴. Samoopodatkowanie w ten sposób stopniowo przekształcało się z elementu samorządności w sposób wyciągnięcia pieniędzy z włościanstwa.

Oświata i szkolnictwo. Alfabetyzacja ludności polskiej w BSRS w połowie lat dwudziestych wynosiła 50%⁶¹⁵. Był to efekt rusyfikacyjnej polityki caratu, która ograniczała działalność szkół polskich. Nielegalne szkoły powstawały w guberniach grodzieńskiej, mińskiej i wileńskiej, a na tzw. Białorusi Wschodniej (większość terytorium międzywojennej BSRS) nie było ich niemal wcale, co w zasadzie

⁶¹⁰ *O naszych kooperatywach*, „Orka” 1927, nr 48, 27 listopada, s. 4; *Akt kontroli polskiej rady wiejskiej Bałaszówka...* [6.10.1928], [w:] *Polacy w polityce sowieckiej Białorusi...*, s. 117.

⁶¹¹ *Dla każdego kupującego inne ceny*, „Orka” 1927, nr 19, 8 maja, s. 5.

⁶¹² *Budujemy mosty, drogi, zabezpieczamy się przed piorunem i pożarami*, „Orka” 1928, nr 60, 1 sierpnia, s. 3.

⁶¹³ *Z samoopodatkowania budujemy szkoły*, „Orka” 1928, nr 60, 1 sierpnia, s. 3.

⁶¹⁴ *Kto przeciw samoopodatkowaniu – ten wrogiem nowej wsi!*, „Orka” 1928, nr 23, 21 marca, s. 4.

⁶¹⁵ AAN, z. MSZ, t. 6703b, *Raport KG RP w Mińsku ws. wyników spisu ludności k. 126; Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 г. : краткие сводки*, вып. 5..., s. 36–41; I. Пушкін, *Грамадская...*, s. 199.

uniemożliwiało dzieciom włościan otrzymanie edukacji w języku ojczystym. Silnie zakorzenionej tradycji edukacji domowej wśród polskich chłopów nie odnotowano⁶¹⁶.

Asymilacja Polaków w Białorusi Sowieckiej była zauważalna⁶¹⁷. Klarownie zostało to streszczone w raporcie Centralnego Polbiura: *znaczna część ludności polskiej głęboko się zbiałorutenizowała i nie włada językiem polskim, ale występuje u niej duże pragnienie języka polskiego*⁶¹⁸. Przykładowo w rudnia-szlagińskiej radzie wiejskiej większość mieszkańców rozmawiała między sobą w języku białoruskim (rzadziej rosyjskim), *jednak uważa się za Polaków, bo jest wyznania katolickiego. Po polsku rozmawia tylko rada kościelna i stróżka przy szkole*⁶¹⁹. O tym, że nie była to sytuacja odosobniona, świadczy również raport Konsulatu Generalnego RP w Mińsku z 1927 r.:

Istotnie drobna szlachta zaściankowa złała się niemal całkowicie pod względem obyczajów a nawet języka z włościańską ludnością białoruską, od której różni ją właściwie tylko rodzaj liturgji, język używany w kościele i mgliste tradycje szlacheństwa. Niemniej jednak zachowała ona mimo wszystko poczucie polskości [...].

Niebezpieczeństwo wynarodowienia miejscowej ludności polskiej nie jest jednak, mimo całkowitego jej odcięcia od Polski, zbyt groźne, ponieważ wynarodowieniu temu przeciwdziałają komuniści polscy, wyzyskując w tym względzie hasła, głoszone przez partję komunistyczną w zakresie polityki narodowościowej⁶²⁰.

Ze wszystkich odnalezionych źródeł tylko w odniesieniu do kustownickiej rady wiejskiej zaznaczano, że *mimo natarczywej rusyfikacji, ludność zachowała czysto polski język i dialekt*. Podkreślano również, że ludność wsi Kustownica nie wydaje ani jednej dziewczyny za mąż do innych wsi oraz nie przyjmuje obcych do swojej wsi⁶²¹.

⁶¹⁶ Por. L. Zasztowt, *Miedzy Wschodem a Zachodem. Etapy rozwoju edukacji na Białorusi w kontekście wyznaniowym i narodowościowym (do 1991 roku)*, [w:] T. Gawin (red.), *Polacy na Białorusi od Powstania Styczniowego do XXI wieku*, t. VII *Oświata polska na terytorium obecnej Białorusi na tle sytuacji na Litwie i Ukrainie*, Warszawa 2023, s. 25–40; S. Wiech, *Projekty i skutki depolonizacji szkolnictwa w guberniach białoruskich w pierwszej dekadzie po upadku powstania styczniowego (1864–1874)*, [w:] Ibidem, s. 67–88; D. Tarasiuk, *Działalność oświatowa Polaków na terenach obecnej Białorusi w latach 1864–1914*, [w:] Ibidem, s. 89–106.

⁶¹⁷ Г. Гарэцкі, *Нацыянальныя асаблівасці насельніцтва БССР і беларускага насельніцтва СССР паводле перапісу 1926 году*, Менск 1929, s. 7.

⁶¹⁸ *Odczyt instruktora Biura Polskiego KC KPB(b) o pracy wśród ludności polskiej w okręgu bobrujskim* [1926], [w:] *Polacy w polityce sowieckiej Białorusi...*, s. 91.

⁶¹⁹ *Wrażenia z pobytu na wsi, „Młot”* 1924, nr 194, 1 października, s. 2 (cytat z zachowaniem ortografii oryginału); *Akt kontroli pracy rady wiejskiej Rudni-Szlagina* [26.07.1928], [w:] *Polacy w polityce sowieckiej Białorusi...*, s. 113.

⁶²⁰ AAN, z. MSZ, t. 6703b, [Bez tytułu] k. 151–152. Cytat z zachowaniem ortografii oryginału.

⁶²¹ *Odczyt instruktora Biura Polskiego KC KPB(b) o stanie pracy polskiej w okręgu mozyrskim* [1926], [w:] *Polacy w polityce sowieckiej Białorusi...*, s. 81

Tabela 2.9. – *Liczba mieszkańców BSRS, która w trakcie spisu ludności z 1926 r. jako narodowość ukazała „Polak/Polka” i jako język ojczysty „polski”*

<i>Okręg</i>		<i>mężczyźni</i>	<i>kobiety</i>	<i>razem</i>
Miński	Narodowość	6 274	7 443	13 717
	Język	3 400	4 468	7 868 (57,4% ⁶²²)
Bobrujski	narodowość	5 360	5 943	11 303
	Język	2 372	2 770	5 142 (45,5%)
Borysowski	narodowość	7 788	8 400	16 188
	Język	2 917	3 207	6 124 (37,8%)
Witebski	narodowość	4 741	5 433	10 174
	język	2 562	3 310	5 872 (57,8%)
Homelski	narodowość	3 036	3 499	6 535
	język	653	993	1 646 (25,2%)
Kaliniński	narodowość	303	383	686
	język	154	253	407 (59,3%)
mohylewski	narodowość	2 729	2 886	5 615
	język	961	1 162	2 123 (37,8%)
Mozyrski	narodowość	4 391	4 492	8 883
	język	1 781	1 967	3 748 (42,2%)
Orszański	narodowość	3 031	3 369	6 400
	język	1 172	1 387	2 559 (40%)
Połocki	narodowość	4 119	4 646	8 765
	język	1 684	2 082	3 766 (43%)
Słucki	narodowość	1 793	2 104	3 897
	język	751	862	1 613 (41,4%)
rzeczycki	narodowość	2 574	2 761	5 335
	język	599	718	1 317 (24,7%)
BSRS	narodowość	46 139	51 359	97 498
	język	19 006 (41,2%)	23 179 (45,1%)	42 185 (43,3%)

Źródło: Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 г. : краткие сводки, вып. 4..., s. 98–103.

Spis ludności z 1926 r. ujawnił znaczny problem z faktycznym zasięgiem użycia języka polskiego (tabela 2.9). Większość Polaków (42 751) posługiwała się językiem

⁶²² W nawiasie podano odsetek osób, które podały język polski jako język ojczysty, w odniesieniu do liczby osób, które przyznały się do narodowości polskiej.

białoruskim i tylko mniejszość wskazała na język polski jako język, który *najlepiej posiada lub którym zazwyczaj mówi*⁶²³. Jednocześnie 6 140 osób niebędących Polakami podało język polski jako swój język ojczysty⁶²⁴. O ile liczba zamieszkałych w BSRS Polaków, którą podają spisy, nie bez przyczyny budzi wątpliwości badaczy, to falsyfikacja odpowiedzi na pytanie o język ojczysty w aż takiej skali nie wydaje się możliwa. Pracownicy Konsulatu Generalnego RP w Mińsku tłumaczyli sytuację następująco:

Fakt ten nie powinien wszakże dziwić, jeżeli się zważy, że ludność polska na Białorusi Sowieckiej składa się przeważnie z zagrodowej szlachty, schłopiałej i używającej w życiu domowym języka białoruskiego, u której świadomość narodowości polskiej płynie z tradycji szlacheckiego i wyznania religii katolickiej, będącej nadal w pojęciu miejscowej ludności kryterium polskości. Zapytywani tedy o narodowość, odpowiadali, że są Polakami, na pytanie zaś jakim językiem najlepiej władają podawali język białoruski.

Dziwniejszym i trudniejszym do wytłumaczenia jest zjawisko, że aż 1 419 Polaków posługuje się innymi językami, aniżeli polskim, białoruskim i rosyjskim. Trudno przypuścić, aby mieli się oni rekrutować z pośród żydów, raczej chyba w rachubę wchodzić tu może ludność mówiąca po łotewsku lub litewsku⁶²⁵.

Wobec takiego stanu rzeczy trzeba stwierdzić, że chęć zachowania języka była silna. Nawet wówczas, kiedy w rodzinie rozmawiano w języku białoruskim, ludzie uważali, że dzieciom „przyda się” nauka języka polskiego (funkcjonariusze partyjni i urzędnicy sowieccy traktowali to jako wyraz ciągłego oczekiwania ludności na powrót Polski)⁶²⁶.

Polskie szkoły istniały prawie we wszystkich polskich radach wiejskich. W łańcuckiej radzie w roku szkolnym 1926/27 działały 4 szkoły polskie, 1 polsko-białoruska i 1 białoruska⁶²⁷. Otwarcie polskich szkół było uważane przez włościan za jedną z największych zdobyczy rewolucji⁶²⁸. Gdziekolwiek rodziły one jednak problemy. W chrypielewskiej radzie w 1926 r. z powodu niedofinansowania i braku nauczyciela szkołę przekształcono na białoruską⁶²⁹. W wesołowskiej radzie istniały dwie szkoły (polska i

⁶²³ *Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 г. : краткие сводки*, вып. 4 : *Народность и родной язык населения СССР*, Москва 1928, s. III.

⁶²⁴ AAN, z. MSZ, t. 6703b, *Raport KG RP w Mińsku ws. wyników spisu ludności* k. 126.

⁶²⁵ Ibidem, k. 125. Cytat z zachowaniem ortografii oryginału.

⁶²⁶ NARB, z. 4-п, op. 1, t. 7798, *Результаты обследования проведения национальной политики в Дзержинском национальном районе (доклад т. Гершона на заседании Бюро ЦК КП(б)Б 19/12.1935 г.)* k. 335.

⁶²⁷ NARB, z. 4-п, op. 1, t. 2999, *Округ случки* k. 121.

⁶²⁸ DAVc, z. 10050, op. 1, t. 810, *Резолюция в sprawie pracy na wsi* k. 15.

⁶²⁹ *Протокол № 26 Заседания Могилёвского Райкома К.П.Б. от 6 апреля 1926 г.*, [w:] И. Ходас, *Поляки на Могилёвщине...*, s. 121.

białoruska z nauczaniem języka polskiego). Borysowski OKW dwukrotnie przekazywał środki na budownictwo nowego większego budynku szkoły polskiej, ale Lepelski RKW kierował na inne cele⁶³⁰.

Jesienią uczniowie do szkoły zaczynali uczęszczać po zakończeniu prac polowych (zwykle w październiku) i kończyli zajęcia wiosną, kiedy zaczynała się kampania siewna (mogło to być w okresie od połowy marca do początku maja)⁶³¹. Oczywiście sowieckie szkoły polskie miały przede wszystkim wychowywać dzieci i młodzież w duchu bolszewizmu, co przynajmniej do połowy lat dwudziestych wywoływało wśród Polaków niechęć wobec posyłania dzieci do takiej szkoły, gdzie obowiązkowa była przynależność do organizacji pionierów (wymierzonych przeciwko religii)⁶³². We wsiach położonych niedaleko granicy do 1927 r. obserwowano wypadki wysyłania dzieci na naukę do Polski⁶³³. Stopniowo opór ten zanikł. Młodzież zaczęła żywiej zasilać organizacje komsomolskie i pionierskie, co świadczyło o czynnych wpływach bolszewickich, choćby nawet wynikało z pobudek oportunistycznych i nie płynęło z wewnętrznego przekonania⁶³⁴. Zaznaczę, że było to również świadectwo podziałów międzypokoleniowych. Na przykład w szaciłkowskiej radzie wiejskiej dzieci ukrywały przed matką fakt, że syn wstąpił do Komsomołu, a córka – do pionierów. Kiedy rodzice zaczęli coś podejrzewać, zażądali od dzieci dowodu – przeżegnania się i odmówienia modlitwy „Ojcze nasz” – po czym się uspokoili, a młodzi kontynuowali udział w tych bolszewickich organizacjach⁶³⁵.

Polskie szkoły na wsi miały problemy analogiczne do innych mniejszości narodowych: brak własnego budynku (posiadała go jedna trzecia polskich szkół czteroletnich), internatów i podręczników w języku ojczystym⁶³⁶. Charakterystyczną cechą polskiego włościanstwa była niechęć wybierania nauczycieli na członków rady wiejskiej z obawy, że negatywnie odbije się to na pracy szkół⁶³⁷.

⁶³⁰ NARB, z. 701, op. 1, t. 67, *Материал о состоянии работы Веселовского...* k. 87.

⁶³¹ K.G. Kozłowski, M. Karaliou, *Sowieckie szkolnictwo polskie na Witebszczyźnie w latach 1918–1938*, [w:] T. Gawin (red.), *Polacy na Białorusi od Powstania Styczniowego do XXI wieku*, t. VII *Oświata polska na terytorium obecnej Białorusi na tle sytuacji na Litwie i Ukrainie*, Warszawa 2023, s. 236.

⁶³² NARB, z. 4-п, op. 1, t. 1914, *Отчёт инструкторского обследования польработы Полоцкого округа* k. 235.

⁶³³ *Kwestie polityczne w pracy polskiej. Opinia Biura Polskiego KC KPB(b)* [1927], [w:] *Polacy w polityce sowieckiej Białorusi...*, s. 98.

⁶³⁴ AAN, z. MSZ, t. 6703b, *[Raport KG RP ws. ludności polskiej w Białorusi Sowieckiej]* k. 171.

⁶³⁵ *Odczyt instruktora Biura Polskiego KC KPB(b) o pracy wśród ludności polskiej w okręgu bobrujskim* [1926], [w:] *Polacy w polityce sowieckiej Białorusi...*, s. 90–91.

⁶³⁶ NARB, z. 4-п, op. 1, t. 3000, *Отчёт Польбюро...* k. 30–31.

⁶³⁷ *Ibidem*, k. 23.

Przestrzeń kulturowa. Własnych organizacji oświatowo-kulturowych wśród polskiej ludności wiejskiej niemal nie było, co odróżniało ją od ludności łotewskiej. Przez kilka lat po wojnie wśród młodzieży polskiej istniały organizacje skautów, ale dość szybko zostały zlikwidowane przez władze⁶³⁸.

Ośrodkiem kulturalnym w polskich radach wiejskich były tzw. chaty-czytelnie. Poza politycznymi i propagandowymi książkami można było w nich znaleźć dzieła polskich klasyków (Adama Mickiewicza, Henryka Sienkiewicza etc.). Finansowanie tych organizacji nie było stabilne, wskutek czego nieraz brakowało opłału, co uniemożliwiało korzystanie z czytelni w zimie, kiedy chłopcy faktycznie mieli po temu najwięcej czasu i chęci⁶³⁹. W twaryczewskiej radzie mieszkańcy przez dwa lata utrzymywali chatę-czytelnię na własny koszt⁶⁴⁰. W celu organizacji wolnego czasu przy chatach-czytelniach zakładano rozmaite kółka – polityczne, agronomiczne, czytelników gazet, dziennikarskie, dramatyczne i inne. Zwykle większość z nich działała jedynie fikcyjnie, np. w łańcuckiej polskiej radzie wiejskiej realnie funkcjonowało tylko kółko dramatyczne⁶⁴¹.

Wspierać pracę chat-czytelni miały komisje kulturowe rad wiejskich (jak wspomniano już wyżej, często funkcjonowały one jedynie formalnie). W wesołowskiej radzie wiejskiej członkami komisji kulturowej byli: pracownik chaty-czytelni, nauczyciel, sekretarz rady wiejskiej oraz 2 mieszkańców rady. Miejscowe kółko dramatyczne przygotowało kilka inscenizacji w języku polskim⁶⁴². Prezydium rady, szkoła i chata-czytelnia razem miały nadzorować wysiłki na rzecz likwidacji analfabetyzmu⁶⁴³.

Niemal we wszystkich aspektach życia mieszkańcy polskich rad wiejskich mieli styczność z różnymi instytucjami państwowymi lub wspieranymi przez państwo organizacjami (MOPR, Osoawiachim, rozpowszechnienie pożyczki państwowej etc.). Jeżeli ktoś rozważał podjęcie innego niż rolnictwo zawodu, był zmuszony podporządkować się wymaganiom ideologicznym (a przynajmniej udawać to w sposób przekonujący). Tak przebiegała sowietyzacja ludności polskiej (jak również wszystkich innych) w Białorusi Sowieckiej. Władza bolszewicka nie potrzebowała uczestnictwa

⁶³⁸ І. Пушкін, *Грамадская і культурна-асветніцкая...*, s. 151.

⁶³⁹ *Jakie są braki?*, „Orka” 1927, nr 11, 13 marca, s. 3.

⁶⁴⁰ AAN, z. MSZ, t. 6703b, [Raport KG RP ws. ludności polskiej w Białorusi Sowieckiej] k. 155–156.

⁶⁴¹ Ibidem.

⁶⁴² NARB, z. 4-п, op. 1, t. 2444, *Протокол обследования работы Веселовского...* k. 156.

⁶⁴³ NARB, z. 4-п, op. 1, t. 3000, *Отчёт Польбюро...* k. 33.

ludzi w podejmowaniu decyzji, ale jedynie publicznego poparcia jej przedsięwzięć⁶⁴⁴. Nieudzielenie tego poparcia groziło uciskiem i represjami⁶⁴⁵, dlatego ludzie poddawali się pozornie: brali udział w obchodach świąt państwowych (np. setki włościan zgromadziło się na święto 1 maja w radach natałowskiej i marchlewskiej), wspierali „jednomyślnym głosowaniem” narzucone rezolucje w sprawach polityki zewnętrznej (w okresie NEPu władze jeszcze nie potrzebowały takich form demonstracji lojalności w sprawach wewnętrznych), uczestniczyli też w zrzutkach na budowę czołgu „Feliks Dzierżyński”⁶⁴⁶. Wewnętrzny sprzeciw jednak trwał. Jedni wybierali opcję uniknięcia członkostwa w sowieckich organizacjach lub przynajmniej uczestniczyli *pro forma*. Inni zamykali się we własnym świecie, próbując zachować moralność i godność. Tego rodzaju prywatny sprzeciw był wystarczający, aby nie dopuścić do odgórnego przekształcenia ludzi w elementy maszyny państwa sowieckiego⁶⁴⁷.

Bliżej końca lat dwudziestych przejawy „nowego życia” zaczęły przenikać do polskich osiedli przez młodzież, która na wakacje wracała z miast do domu. Istotny jest fakt, że pobierać nauki w technikum i instytutach mogli jedynie pionierzy i komsomolcy. Byli oni indoktrynowani w swoich placówkach edukacyjnych, więc przynosili do rodzinnych wsi komsomolskie przyspiewki i inne obyczaje⁶⁴⁸.

Bolszewicka koncepcja nowego życia miała własne modele roli kobiet (potępiano tradycyjny wizerunek *Kinder, Küche, Kirche*⁶⁴⁹). Stawiono na organizację wspomnianych już zebrań delegackich. Dla Polek było to prawdziwe wyzwanie⁶⁵⁰. Z jednej strony zakorzenione były w tradycyjnych strukturach rodzinnych i silnie związane z kościołem, ale i wrażliwe na opinię publiczną. Z drugiej strony otwierały się przed nimi nowe możliwości samodzielnego rozwoju i kariery (w aparacie sowieckim warunek członkostwa w partii otwierał możliwość pracy etatowej w oddziałach ds. kobiet, ros. *женотделы*), rysowała się przed nimi perspektywa zyskania wpływu na życie społeczne. To

⁶⁴⁴ O. Великанова, *Разочарованные мечтатели...*, s. 13.

⁶⁴⁵ M. Hellner, *La Machine et les rouages: la formation de l'homme soviétique*, Paris 1994, s. 14 nn.

⁶⁴⁶ *Przecz z białym terrorem w Polsce!*, „Orka” 1927, nr 8, 20 lutego, s. 2; *W nowej polskiej radzie wiejskiej*, „Orka” 1927, nr 20, 15 maja, s. 5; *W radzie im. Marchlewskiego*, „Orka” 1927, nr 20, 15 maja, s. 5; *Budujemy czołg „Feliks Dzierżyński”*, „Orka” 1927, nr 28, 10 lipca, s. 3.

⁶⁴⁷ Por. N. Werth, *Le stalinisme au pouvoir. Mise en perspective historiographique*, „Vingtième Siècle. Revue d'histoire” 2001, nr 69, s. 128.

⁶⁴⁸ *Rudnia-Szlagińska w 11-tą rocznicę Rewolucji*, „Orka” 1928, nr 87–88, 4 listopada, s. 3.

⁶⁴⁹ С. Скорнякова, *История гендерного равноправия в России в советский период*, „Россия в глобальном мире” 2014, nr 4 (27), s. 232–237.

⁶⁵⁰ Radykalizm feministyczny połowy lat 1920 przerażał większość kobiet tak na wsi, jak w miastach [A. Гужалоўскі, *Сэксуальная рэвалюцыя...*, s. 149].

oddziaływało na procesy emancypacyjne w latach dwudziestych tak w polskich radach wiejskich, jak i w całej BSRS. Pod wpływem propagandy kobiety powoli włączały się do ruchu delegackiego (w 1927 r. na wsi były 723 delegatki Polki⁶⁵¹). Bez względu na świetlane perspektywy ten proces nie był wyłącznie jednokierunkowy. Różne okoliczności wpływały na wycofywanie się kobiet z grona delegatek. Przykładowo napięcie polityczne po przewrocie majowym Józefa Piłsudskiego oraz alarm wojenny w 1927 r.⁶⁵² spowodowały, że podczas wyborów delegatek część kobiet zrezygnowała z uczestnictwa w życiu społecznym, a gdzieś tam nawet utajała swoją narodowość, aby nie być wybranymi⁶⁵³. Cztery kobiety w barańkowskiej⁶⁵⁴ radzie wiejskiej w rejonie ulskim zwróciły książeczki członkowskie delegatek na skutek interwencji tamtejszego księdza, który zagroził im niedopuszczeniem do spowiedzi⁶⁵⁵.

Opinia publiczna wobec delegatek była ambiwalentna. Pewna część ludności postrzegała delegatki jako kolejną sztuczkę władz, instytucję, która miała istnieć tylko *pro forma*. Zaskoczeniem dla wielu było prawdziwe pragnienie kobiet, by uczestniczyć w życiu społecznym. W rudnia-szlagińskiej radzie zdarzyło się, że gdy delegatki w ramach praktyk przyszły na posiedzenie rady wiejskiej, przewodniczący razem z innymi członkami zaczął na nie krzyczeć i próbował relegować z posiedzenia pod pretekstem, że kobiety nie mają tu nic do zrobienia. Nie udało się wyprowadzić wszystkich delegatek, a wskutek tego przypadek ten zyskał rozgłos w prasie⁶⁵⁶. Stopniowo rola kobiet ulegała zmianie. Młodzież komsomolska wprowadziła na wieś zmiany nawyków odzieżowych⁶⁵⁷. W wyniku wyborów 1928/29 r. po raz pierwszy na przewodniczące polskich rad wiejskich wybrano kobiety w radzie wiejskiej rudnia-stołbuńskiej w rejonie wietkowskim⁶⁵⁸ oraz bałaszowskiej w rejonie rzeczykim (wybrano tu średniaczkę Franciszkę Wołowicz)⁶⁵⁹.

⁶⁵¹ NARB, z. 4-п, оп. 1, т. 3000, *Отчёт Польбюро...* k. 19.

⁶⁵² О. Великанова, *Разочарованные мечтатели...*, s. 58 nn.

⁶⁵³ NARB, z. 4-п, оп. 1, т. 3000, *Отчёт Польбюро...* k. 19.

⁶⁵⁴ Zostanie polskiej narodowościowej w latach trzydziestych.

⁶⁵⁵ ДАВс, з. 10061, оп. 1, т. 873, *Інфармацыя аб выніках абследавання становішча працы польбеларускага жандэлагацкага сходу Баранькаўскага Сельсавета Вульскага раённа ў другой палове Мая 1928 г.* k. 65.

⁶⁵⁶ *Skąd się taka rada wzięła?*, „Orka” 1928, nr 1, 4 stycznia, s. 3.

⁶⁵⁷ А. Гужалоўскі, *Сэксуальная рэвалюцыя...*, s. 71–73.

⁶⁵⁸ *Kobieta – przewodniczącym nowej rady wiejskiej*, „Orka” 1929, nr 5, 19 stycznia, s. 3.

⁶⁵⁹ *Raport sekretarza Biura Polskiego Homelskiego Komitetu Okręgowego KPB(b) z przeprowadzenia kampanii przedwyborczej do polskich rad wiejskich w okręgu homelskim [1928]*, [w:] *Polacy w polityce sowieckiej Białorusi...*, s. 130.

Propaganda bolszewicka próbowała maksymalnie zjednoczyć społeczeństwo wokół władzy sowieckiej i zmobilizować je za pośrednictwem systematycznych publikacji prasowych na temat zbliżającej się nieuchronnie wojny (szczególnie podczas tzw. alarmów wojennych). Teksty owe budziły wśród włościan poważne wątpliwości co do bliskich perspektyw gospodarczych, jako że większe zagrożenie dla swojego tradycyjnego trybu życia dostrzegali w miejscowych władzach, a nie w bliżej niesprecyzowanych cudzoziemcach⁶⁶⁰.

Bolszewicy forsowali militaryzację społeczeństwa. Pomagać temu miały komórki Osoawiachimu oraz współpraca ze strażą graniczną w strefie nadgranicznej (do której zaliczano prawie całe terytorium BSRS). Wśród włościan Polaków takie przedsięwzięcia nie budziły entuzjazmu. Podobnie jak w przypadku kółek przy chatach-czytelniach komórki Osoawiachimu zazwyczaj istniały jedynie formalnie i ograniczały własną aktywność do zbierania wpłat członkowskich. Nie ulega jednak wątpliwości, że młodzież interesowała się militariami (traktując to jako sposób na zrobienie kariery). W okołowskiej radzie wiejskiej komórka Osoawiachimu powstała w listopadzie 1927 r. i przyciągnęła członków (w tym 4 dziewczęta) regularnymi ćwiczeniami strzeleckimi⁶⁶¹. W lipcu 1928 r. we wsi Rudniki w rejonie kopylskim szefujący⁶⁶² nad nią Mosiewicki Posterunek Graniczny symulował napad. Wsi broniło koło wojskowe złożone z młodzieży i starszych uczniów⁶⁶³. W wesołowskiej polskiej radzie wiejskiej, pomimo zaproszenia dowódcy Polaka z pobliskiego pułku⁶⁶⁴ do objęcia kierownictwa komórki Osoawiachimu, praca ograniczyła się wyłącznie do zajęć teoretycznych. Kustownickiej rady wiejskiej nie było stać na zakup karabinu i osprzętu strzeleckiego do celów ćwiczebnych⁶⁶⁵.

Religia. Głównym ośrodkiem polskości przez długi czas był kościół katolicki. W okresie NEPu w niektórych polskich radach wiejskich były jeszcze czynne kościoły,

⁶⁶⁰ O. Великанова, *Разочарованные мечтатели...*, s. 109.

⁶⁶¹ *Ćwiczymy się w strzelaniu*, „Orka” 1928, nr 15, 22 lutego, s. 4.

⁶⁶² Szefostwo (w ZSRS) – działalność społeczna polegająca na świadczeniu bezpłatnej pomocy gospodarczej, kulturalnej, politycznej lub innej na rzecz określonego słabszego podmiotu przez określony silny podmiot – szefa (od osoby do organizacji). Najczęściej spotykany jest tego rodzaju patronat jednostek przemysłowych nad kołchozami oraz doświadczonych pracowników nad młodymi.

⁶⁶³ *W prawdziwym boju spisujemy się nie gorzej niż w ćwiczebnym*, „Orka” 1928, nr 60, 1 sierpnia, s. 3.

⁶⁶⁴ Większych szczegółów (w tym nazwiska) nie podano.

⁶⁶⁵ *Wieś polska w szeregach „Oso-Awiochimu”*, „Orka” 1928, nr 15, 22 lutego, s. 4.

nawet z pracującymi w nich księżmi (rady faszczewska⁶⁶⁶, karaleszczewicka⁶⁶⁷, wesołowska⁶⁶⁸, zamostocka⁶⁶⁹). Udział mieszkańców w nabożeństwach był znaczący. W miarę możliwości rodzice posyłali dzieci na naukę katechizmu⁶⁷⁰. W okręgu bobrujskim (w tym natałowska rada wiejska) nawet biedota polska uczestniczyła w 1926 r. w zbiórce pieniędzy na budowę nowego kościoła⁶⁷¹. W aleksandrowskiej radzie wiejskiej u większości mieszkańców w domach było po kilka obrazów, a także literatura religijna i patriotyczne śpiewniki⁶⁷². W polskich radach w rejonie czeczerskim wielkim autorytetem cieszyły się rady kościelne, a dzieci odmawiały śpiewania na szkolnych zajęciach w okresie Wielkiego Postu⁶⁷³.

Bolszewicy zamykali więc niespodziewanie kościoły, aresztowali księży i aktywnych wiernych. Komórkę sojuszu „Bezbożników”⁶⁷⁴ udało się utworzyć przed kolektywizacją jedynie w łańcuckiej polskiej radzie wiejskiej⁶⁷⁵. Ze względu na represje życie religijne schodziło do podziemia. Powodowało to powstanie organizacji konspiracyjnych, które oczywiście nie miały na celu obalenia rządu bolszewickiego, ale wspieranie moralności i polskiej kultury narodowej. Takie grupy religijne (terciarze, kółka różańcowe i szkaplerzne) funkcjonowały niemal wszędzie, gdzie dotychczas istniał kościół lub kaplica (władze wykryły ponad 120 takich zgrupowań)⁶⁷⁶. Przy każdej niemal okazji ludzie zapraszali księdza i przystępowali do sakramentów.

⁶⁶⁶ ДАХАМаш, з. 6577, оп. 1, з. 264, *Праца в окрэгach. Округ Мохыльовскі* k. 51.

⁶⁶⁷ NARB, z. 4-п, оп. 1, т. 1914, *Отчёт Польбюро ЦК КПБ за время с 1 Января по 15-ое Августа 1925 года* k. 212.

⁶⁶⁸ NARB, z. 4-п, оп. 1, т. 2444, *Протокол № 8...* k. 99.

⁶⁶⁹ NARB, z. 4, оп. 1, т. 3000, *Отчёт Польбюро....* k. 41.

⁶⁷⁰ *Сведения ГПУ о политнастроениях населения*, [w:] И. Ходас, *Поляки на Могилёвщине...*, s. 166.

⁶⁷¹ NARB, z. 4, оп. 1, т. 3000, *Отчёт Польбюро....* k. 41.

⁶⁷² Odczyt instruktora Biura Polskiego KC КПБ(b) o stanie pracy polskiej w okręgu mozyrskim [1926], [w:] *Polacy w polityce sowieckiej Białorusi...*, s. 83.

⁶⁷³ *Raport Biura Polskiego przy Homelskim Komitecie Okręgowym КПБ(b) o kontroli pracy wśród ludności polskiej w rejonie czeczerskim w okręgu homelskim ze względu na sytuację polityczną* [1928], [w:] *Polacy w polityce sowieckiej Białorusi...*, s. 120–121.

⁶⁷⁴ Sojusz Bezbożników (od 1929 r. Związek Wojujących Bezbożników) – masowa organizacja działająca w ZSRS w latach 1925–1947. W Białorusi Sowieckiej powołany w lutym 1926 r. Był narzędziem bolszewików w walce z religią. Jego celem była likwidacja wszelkich przejawów religii i jej symboli oraz walka z analfabetyzmem. Organizacja publikowała własne czasopisma i książki, organizowała prelekcje, produkowała filmy. Działaniom członków sojuszu towarzyszyły akty wandalizmu i demonstracyjne obrażanie uczuć osób wierzących.

⁶⁷⁵ NARB, z. 4, оп. 1, т. 3000, *Отчёт Польбюро....* k. 42.

⁶⁷⁶ NARB, z. 4, оп. 1, т. 3000, *Отчёт Польбюро....* k. 40–41; *Akt kontroli polskiej rady wiejskiej Bałasówka w rejonie rzeczyckim* [6.10.1928], [w:] *Polacy w polityce sowieckiej Białorusi...*, s. 117; *Raport z pracy wśród ludności polskiej homelskiego Komitetu Okręgowego КПБ(b) za listopad 1927 – październik 1928 r.*, [w:] Ibidem, s. 127; I. Пушкін, *Грамадская і культурна-асветніцкая...*, s. 161.

Pełnego sukcesu nie osiągnął również zamiar oderwania Polek od kościoła. Świetnym przykładem jest pasaż z wystąpienia dwóch delegatek na Wszechbiałoruskiej Konferencji Polek (1925), które ogłosiły:

Kochamy władzę sowiecką – ona jest nasza. Kochamy komunistów, komsomolców, wyślemy nasze dzieci do komsomołu i pionierów, będziemy pomagać władzy sowieckiej ile się da, tylko nam starszym kobietom dajcie możliwość modlitwy, nie możemy przecież żyć bez kościoła⁶⁷⁷.

Pozostaje kwestią dyskusyjną, na ile szczerze kobiety te mówiły o decyzji odłączenia swych dzieci od tradycji religijnej.

* * *

Konkludując można stwierdzić, że utworzenie narodowościowych rad wiejskich było częścią polityki narodowościowej władz bolszewickich, która tylko pozornie uwzględniała rzeczywiste zapotrzebowania poszczególnych grup etnicznych. Celem właściwym tego przedsięwzięcia było zaspokojenie zdecydowanych żądań ludności i stworzenie warunków do stopniowej sowietyzacji wsi. W myśl ideału miało nastąpić przybliżenie aparatu sowieckiego do mieszkańców oraz rekrutacja spośród nich kadry do pracy państwowej i partyjnej. Brak ufności władzy wobec Polaków, Łotyszów i innych szybko przysłonił to ostatnie, a do kierowania radami (przewodniczący i sekretarz) wbrew woli ludności delegowano wyłącznie sprawdzonych „towarzyszy”. Zewnętrznie manifestowanym celem była propagandowa demonstracja sukcesów rozwiązania kwestii narodowościowej w Związku Sowieckim. Miało to wywołać życzliwość obywateli sąsiednich krajów wobec bolszewików, dotyczyło to przede wszystkim Białorusinów i Ukraińców żyjących na ziemiach II Rzeczypospolitej.

Ludność przychylnie przyjęła utworzenie narodowościowych rad wiejskich, dopatrywała się w tym pewnych możliwości zachowania własnego trybu życia oraz uchronienia przez nadużyciami podczas wyznaczenia kwot opodatkowania. Przy tym wśród Łotyszów przeważał interes ekonomiczny (zakładanie spółdzielni i towarzystw), a wśród Polaków kulturalny (otwieranie szkół polskich).

Analizując funkcjonowanie łotewskich i polskich narodowościowych rad wiejskich w okresie NEPu (zob. aneks II) można zauważyć wspólne i odróżniające cechy.

⁶⁷⁷ NARB, z. 4-II, op. 1, t. 1914, [Bez tytułu] k. 181–182.

Do cech **wspólnych** należy zaliczyć:

a) opłakany stan rad wiejskich w pierwszych latach po utworzeniu (brak własnych siedzib, brak formularzy i ksiąg w językach narodowych, co skutkowało jedynie stopniowym przejściem do obsługi ludności w języku ojczystym);

b) aktywność mieszkańców w czasie wyborów, ale wyraźna ich niechęć wobec udziału w pracy poszczególnych komisji rad wiejskich;

c) spokojne współżycie przedstawicieli różnych narodowości oraz niewielki jedynie wzrost napięć na tle prowadzonego porządkowania ziemi (zwłaszcza odbierania ziemi Łotyszom i Polakom na rzecz Białorusinów i rzadziej Żydów);

d) powolne prowadzenie porządkowania ziemi, stopniowe dokonywanie „uśrednienia” wsi (wzrost liczby tzw. gospodarstw średniackich);

e) optymalne wykorzystanie środków z samoopodatkowania do podniesienia dobrostanu rad wiejskich;

f) organizacja szkół i chat-czytelni jako posterunków bolszewickiej indoktrynacji wśród grup etnicznych przy jednoczesnym niedofinansowaniu działalności kulturalno-oświatowej (brak budynków, kadry, sprzętu, opału, książek i podręczników w językach narodowych);

g) nakłanianie do uczestnictwa w różnych organizacjach (komsomoł, delegackie zebrania, MOPR, Osoawiachim) i zrzutkach (budownictwo militarne, pożyczka państwowa, prenumerata gazet);

h) zachowanie wśród ludności wysokiego poziomu religijności.

Dla rad **łotewskich** charakterystyczne były:

a) bliższa więź z Konsulatem Republiki Łotewskiej w Witebsku;

b) intensywne uprawianie rolnictwa, wysoka towarowość gospodarstw, dążenie do wykształcenia systemu chutorów, prawie powszechne wykorzystanie wielopolówki i maszyn rolnych, stosunkowo wielka liczba gospodarstw uznanych za kulturowe, aktywne zakładanie spółek i wykorzystanie kredytów;

c) rozpowszechnienie praktyk edukacji domowej oraz organizacji towarzystw kulturalno-oświatowych;

d) unikanie udziału w narzucanych przez państwo organizacjach;

e) różnorodność religijna.

Polskie rady wyróżniały się:

- a) większym napięciem w stosunkach z otaczającą ludnością (zwłaszcza białoruską), wynikającym z bolszewickich działań propagandowych oraz historycznych nieporozumień;
- b) śmiałym zachowaniem mieszkańców w stosunkach z przedstawicielami biur polskich i władz lokalnych (ostre stawianie pytań, pisanie zgłoszeń etc.);
- c) elementami walki klasowej (napięcia pomiędzy biedotą a kułakami);
- d) rozpowszechnieniem trójpółówki w rolnictwie, szeroką działalnością komitetów włościańskiej pomocy;
- e) uzależnianiem przez władze otwarcia szkół polskich od organizacji narodowościowych rad wiejskich,
- f) wysokim stopniem asymilacji mieszkańców;
- g) stosunkowo wysokim zainteresowaniem młodzieży polskiej członkostwem w komsomole oraz organizacjach militarnych;
- h) powstawaniem nielegalnych grup religijnych.

Tym samym w okresie NEPu została osiągnięta pewna równowaga między konstruowanym przez bolszewików nowym systemem społecznym a zachowaniem przez ludność cech i tradycji kulturalno-narodowościowych.

Rozdział III. Kolektywizacja i zmiany w stosunkach państwa do mniejszości narodowych.

III.1 Początek kolektywizacji oraz stosunek Polaków i Łotyszy do kolchozów.

Zwrot ku kolektywizacji. Nowa Polityka Ekonomiczna pozwoliła odnowić gospodarkę państwa⁶⁷⁸. Było to jednak jedynie tymczasowe ustępstwo⁶⁷⁹ bolszewików na rzecz częściowego przywrócenia niektórych oznak kapitalizmu (instytucji rynkowych, inicjatywy prywatnej etc.). Dla bolszewików było nie do zaakceptowania, że obok Gosplanu może istnieć inny ośrodek podejmowania decyzji – rynek – nawet jeśli działał on na ograniczoną skalę. Już latem 1926 r. rozpoczął się atak na wolność handlu, począwszy od podwyższenia podatków sektora prywatnego⁶⁸⁰. W grudniu 1927 r. XV zjazd WKP(b) proklamował zaś zwrot ku kolektywizacji. Nie wywołało to jednak entuzjazmu chłopów.

Najsilniejsza konfrontacja między państwem a wsią miała miejsce jesienią 1927 r. Urodzaj zboża tego roku był znaczny i włościanstwo oczekiwało wysokiego zysku, jednakże bolszewicki rząd jeszcze przed żniwami wyznaczył ceny zakupu zboża pięć razy niższe od rynkowych. Oczywiście włościanie – bez względu na narodowość – nie chcieli sprzedawać płodów po tak niskich cenach. Nie mieli nadto takiej potrzeby, ponieważ posiadali wystarczające środki z realizacji innej produkcji rolnej i mięsnej. Jednocześnie zaopatrzenie wsi w towary przemysłowe uległo pogorszeniu i pieniędzy nie było na co wydać. W rezultacie włościanie gromadzili zboże, co skutkowało zakłóceniem państwowej kampanii skupu. W historiografii otrzymało to nazwę „strajku chlebowego”.

⁶⁷⁸ Istnieją rozbieżności w ustalaniu konkretnych liczb dla poszczególnych sektorów, co nie zmienia ostatecznych wniosków o pozytywnym wpływie NEPu na gospodarkę kraju. Analiza poglądów przedstawiona została w A. Дроздов, *Итоги новой экономической политики в современной отечественной историографии*, „Известия Алтайского государственного университета. Серия История, Политология” 2010, nr 4/3, s. 62–67; O. Клещкина, *Новая экономическая политика: некоторые аспекты современных научных исследований*, „Вестник Удмуртского Университета. Серия История и филология” 2021, t. 31, nr 4, s. 764–776.

⁶⁷⁹ W tej sprawie J. Stalin kilkakrotnie cytował Wł. Lenina: *Tylko pod tym jednym warunkiem cofnęliśmy się w realizacji naszej nowej polityki ekonomicznej... abyśmy po odwrócie mogli rozpocząć konsekwentne natarcie naprzód* [Nr. И. Сталин, *Год великого перелома: К XII годовщине Октября*, [w:] И. Сталин, *Сочинения*, t. 12, Москва 1949, s. 118].

⁶⁸⁰ Рог. *Постановление Центрального Исполнительного Комитета и Совета Народных Комиссаров. О временном государственном налоге на сверхприбыль* [18.061926], [w:] *Собрание законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства СССР за 1926 г. № 42–77*. Отдел первый, Москва [brak roku], s. 735–736.

Ta sytuacja stała się pretekstem do zaostrenia polityki bolszewików wobec wsi. Kryzys był więc spowodowany splotem czynników. Prowadziło do niego z jednej strony stopniowe nienadążanie produkcji przemysłowej za szybko rozwijającym się rolnictwem (tzw. nożyce cen). Z drugiej strony w BSRS (jak i całym ZSRS) miał miejsce przyrost liczby ludności wiejskiej, co w sytuacji braku wolnej ziemi i trudno dostępnego kredytu ujemnie wpływało na rozwój rolnictwa⁶⁸¹. Przykładowo w okresie NEPu w Białorusi Sowieckiej liczba ludności miejskiej wzrosła z 748,8 tys. osób w 1924 r. do 779 tys. osób w 1927 r. (+4%), liczba zaś ludności wiejskiej z 3 855,9 tys. do 4 204,2 tys. osób (+9%)⁶⁸². W tym samym okresie ośrodki miejskie absorbowały siłę roboczą w liczbie ok. 179 tys. chłopów⁶⁸³. Przeludnienie obszarów agrarnych pogarszało nastroje chłopstwa i jego rozczarowanie wynikami rewolucji. Jak słusznie zauważył Zygmunt Bauman,

chłopi byli niezadowoleni, gdy długo oczekiwana przez nich parcelacja ziemi nie przyniosła im odczuwalnej poprawy egzystencji. Byli niezadowoleni, ponieważ ich życie codzienne pozostało tak samo ponure i uciążliwe jak poprzednio; co więcej – nie było teraz nadziei na jakąkolwiek natychmiastową poprawę⁶⁸⁴.

To ostatnie pokrywa się z subiektywnymi czynnikami kryzysu, do których można zaliczyć również oddziaływanie alarmu wojennego z 1927 r.⁶⁸⁵.

Na początku 1928 r. deficyt zboża w ZSRS wynosił 2 mln ton. Stanowiło to zagrożenie dla zaopatrzenia w żywność miast i Armii Czerwonej (widmo głodu). Władze jednak odrzucały możliwość podniesienia cen i próbowały nakłonić włościan do sprzedaży zboża przez zwiększenie dostaw towarów do wsi⁶⁸⁶. Trudna sytuacja skłoniła J. Stalina jako przywódcę do pierwszego (i ostatniego) wyjazdu w głąb ZSRS (na Syberię). Ta wyprawa odbywała się w tajemnicy, przewidywała jedynie spotkania z partyjnymi funkcjonariuszami, ale skutkowała „wielkim przełomem” bolszewickiej polityki wobec wsi. Między innym za oficjalną linię uznano:

⁶⁸¹ AAN, z. Ambasada w Moskwie, t. 150, *Raport sytuacyjny* [4.02.1927] s. 7–9 dokumentu (teczka bez paginacji).

⁶⁸² И. Богомья, *Процесс урбанизации в БССР в 20–30-е гг. XX в.*, „Весті БДУ. Серія 2” 2015, nr 2, s. 66.

⁶⁸³ Л. Жарина, *Социально-демографическое развитие БССР в 20–30-е гг. XX в.*, „Труды БГТУ. Серия 6: История, философия” 2008, nr 5, s. 12.

⁶⁸⁴ Z. Bauman, *Stalin i rewolucja chłopska. Studium dialektyki pana i niewolnika*, „Aneks” 1977, nr 15, s. 119.

⁶⁸⁵ Por. AAN, z. MSZ, t. 6707, *Drugie plenum CK KP(b)B odbyte w lutym 1928 r.* k. 167.

⁶⁸⁶ И. Боркун, *Кризис государственной продовольственной политики в 1927–1928 хозяйственном году*, „Информационная безопасность регионов” 2014, nr 2, s. 57–58.

- a) konieczność bezwzględnego wykonania planu zakupów zboża;
- b) uznanie kułaków za organizatorów sabotażu państwowej kampanii skupu zboża;
- c) stosowanie przemocy wobec niezadowolonych osób (stosowanie paragrafów 105 i 107 Kodeksu Karnego RFSRS w sytuacji szeroko rozumianej spekulacji, która obejmowała każdą odmowę sprzedaży zboża po cenie ustalonej przez państwo);
- d) rozwinięcie szeroko zakrojonej kampanii propagandowej, w tym przez organizowanie publicznych procesów sądowych osób ukrywających zboże⁶⁸⁷.

W praktyce spowodowało to natychmiastową falę represji na wsi. Rozpoczęły się masowe aresztowania, rekwizycje i inscenizowane egzekucje. Władze (i J. Stalin osobiście) uznały za niebezpieczne zależność żywnościową od rynku i prywatnych gospodarstw rolniczych oraz zdecydowały się na ich zamianę w kontrolowane gospodarstwa państwowe⁶⁸⁸. Jednocześnie kryzys ujawnił, że kontrola władz centralnych nad chłopstwem jest wciąż słabsza, niżby tego pragnęli bolszewicy.

BSRS nie należała do tzw. „chlebnych regionów”, dlatego białoruska wieś nie doświadczyła wielkiej przemocy w pierwszej połowie 1928 r. (choć plan zakupów zboża wykonany został tylko w 70%). Na plenum KC KP(b)B w lutym 1928 r. wybrzmiały dyżurne wypowiedzi o mobilizacji sił, konieczności tworzenia największej ilości rolniczych gospodarstw kolektywnych oraz walki z kułactwem⁶⁸⁹. Kolejne miesiące charakteryzowały się wyczekiwaniem. Latem tego roku ponownie pojawiły się pogłoski o wojnie (w konflikt Polski i Litwy miał być wciągnięty ZSRS⁶⁹⁰). Część chłopów oczekiwała tego, żeby załatwić swoje porachunki z bolszewikami. Niemal wszyscy, pamiętając dobrze represje zastosowane wobec włościanstwa w końcu 1927 r. i na początku 1928 r. w związku z dostawami zboża, kategorycznie oświadczały, że w tym

⁶⁸⁷ *Протокол № 53/6 заседания бюро Сибкрайкома ВКП(б) совместно с т. Сталиным и представителями заготовительных и других организаций* [18.01.1928], [w:] *Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы*, t. 1 : май 1927 – ноябрь 1929, Москва 1999, s. 152–154; *Телеграмма И.В. Сталина из Новосибирска в ЦК ВКП(б)* [19.01.1928], [w:] *Трагедия советской деревни...*, t. 1, s. 156–157; К. Голодяев, *Секретная командировка Иосифа Сталина*, URL <https://www.sibreal.org/a/29669266.html> (28.07.2024).

⁶⁸⁸ Konieczność znalezienia środków na industrializację była fundamentalną przyczyną kolektywizacji. Bolszewicy liczyli na zysk z eksportu zboża. Kiedy światowy kryzys 1929 r. spowodował spadek cen, rząd w Moskwie zaczął jedynie zwiększać tzw. wolumen sprzedaży, co doprowadziło do masowego głodu.

⁶⁸⁹ AAN, z. MSZ, t. 6707, *Drugie plenum CK KP(b)B odbyte w lutym 1928 r.* k. 165.

⁶⁹⁰ W tym okresie miały miejsce pewne konflikty graniczne i dyplomatyczne między Polską a Litwą. Por. J. Kozłowska, *Echa polsko-litewskich rokowań w Królewcu w 1928 roku w litewskiej i polskiej prasie i dyplomacji*, „Studia Interkulturowe Europy Środkowo-Wschodniej” 2017, t. 10, s. 29.

roku nie dadzą państwu zboża, ponieważ zostali oszukani przez władze, które obiecały w zamian za zboże dostarczyć towary, lecz tego zobowiązania nie wypełniły⁶⁹¹. Na dodatek urodzaj w 1928 r. był mizerny⁶⁹². Władze ze swojej strony podwyższały stawki podatku dla gospodarstw indywidualnych w celu nakłonięcia chłopstwa do organizacji kolektywów. Bez względu na to wzrost liczby kołchozów był znikomy⁶⁹³. Pracownicy Konsulatu Generalnego RP w Mińsku trafnie określili sytuację w jednym z raportów:

Powody niezadowolenia ludności wiejskiej należałoby z grubsza skwalifikować następujące: „biedota” – brak chleba i brak towarów codziennej potrzeby; „sieredniak” – posiada ledwie wystarczającą ilość zboża i brak towarów; „kułak” – posiada zboże, lecz odczuwa ogromny ucisk podatkowy, skazujący go na wyzbycie się i odbieranie mu przez władze zboża, bydła i nawet mienia, oraz odczuwa, jak inni, brak towarów⁶⁹⁴.

Jesienią i zimą 1928/29 r. wzrósł opór włościan przeciw ściąganiu podwyższonych podatków i nakłanianiu do wstępowania do kolektywów. W prasie pojawiały się liczne wiadomości o napadach i niekiedy zabójstwach reprezentantów władz sowieckich (przewodniczących i sekretarzy rad wiejskich, pracowników chat-czytelni etc.), wybiciach okien i podpaleniach budynków rad wiejskich, kooperatyw, chat-czytelni etc.⁶⁹⁵. W tajnych raportach sowieckich służb specjalnych ujawnia się jeszcze większa skala oporu. Na przykład tylko w okręgach mińskim, mozyrskim i bobrujskim naliczono 83 „antysowieckie zgrupowania kułackie”, obejmujące 461 osób, które zimą 1928/29 r. popełniły 132 „akty terrorystyczne”⁶⁹⁶ (aktywny opór trwał kolejne lata, np. w pierwszej połowie 1931 r. odnotowano około 80 antysowieckich działań⁶⁹⁷). Bardziej rozpowszechnioną formą sprzeciwu było zabijanie i sprzedaż koni i bydła, by uniknąć oddania ich do kołchozu⁶⁹⁸. Tylko w grudniu 1929 r. w BSRS włościanie w taki sposób

⁶⁹¹ AAN, z. MSZ, t. 6856, *Raport KG RP w Mińsku z dnia 14 sierpnia 1928 r.* k. 6; Ibidem, t. 6707, *Doniesienie ws. wrzenia na Białej-rusi* [08.1928] k. 274–275.

⁶⁹² AAN, z. Ambasada w Moskwie, t. 140, *List do Pana Ministra Spraw Zagranicznych* [18.11.1928] s. 2 dokumentu (teczka bez paginacji).

⁶⁹³ С. Ходзін, *Беларуская вёска ў міжваенны час...*, s. 145–146.

⁶⁹⁴ CAW, z. Oddział II SG, t. 2479, *Trudności wewnętrzno-polityczne na terenie Białoruskiego Okręgu Wojennego* [29.01.1929] k. 336–337. Cytat z zachowaniem ortografii oryginału.

⁶⁹⁵ Ibidem, k. 338–345.

⁶⁹⁶ *Характеристика активных антисоветских сил в пограничных районах БВО* [16.03.1929], [w:] *Улада і грамадства: БССР у 1929–1939 гады ў дакументах Сакрэтнага аддзела / Асобага сектара ЦК КП(б)Б*, І. Раманава (wyb. i oprac.), [Brak miejsca wydania] 2019, s. 826–829.

⁶⁹⁷ *Справка о политико-экономическом состоянии пограничных районов БССР* [15.08.1931], [w:] *Улада і грамадства...*, s. 53.

⁶⁹⁸ *Справка Информационного отдела ОГПУ о массовой распродаже и убое скота по материалам на 15 декабря 1929 г.*, [w:] *Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы*, t. 2 : ноябрь 1929 – декабрь 1930, Москва 2000, s. 87–88.

pozbyli się ponad 35 tys. koni, również wielu krów i świń. Przed końcem maja 1930 r. pogłowie koni i krów zmniejszyło się o 25%⁶⁹⁹.

Wśród członków partii bolszewickiej nie było jedności w sprawie całkowitej kolektywizacji. Pod koniec 1928 r. opozycja została określona jako „prawicowe odchylenie”⁷⁰⁰ i potępiona przez zwolenników J. Stalina. W BSRS we wrześniu 1929 r. został usunięty ze stanowiska ludowego komisarza rolnictwa D. Pryszczepau (wkrótce wykluczony z partii), oskarżono go o „prawicowe odchylenie”, wspieranie linii kułackiej i promowanie chutorów na wsi. W tym samym czasie odbyła się „czystka” wiejskich komórek KP(b)B. W efekcie wydano z partii 15% członków (w tym 139 osób za niewstąpienie do kolchozów) i udzielono surowej nagany jeszcze 14%⁷⁰¹. Wszystko więc było przygotowane do forsownej kolektywizacji z użyciem maksymalnej przemocy.

Szeroko zakrojona działalność rozpoczęła się po publikacji w gazecie „Prawda” („Правда”) programowego artykułu J. Stalina pt. *Rok wielkiego przełomu* (7 listopada 1929 r.)⁷⁰². Dnia 8 grudnia 1929 r. został powołany Ludowy Komisariat Rolnictwa ZSRS (dotychczas takie komisariaty istniały jedynie w republikach związkowych) z karierowiczem Jakowem Jakowlewem (Epszteinem)⁷⁰³ na czele. KC WKP(b) 5 stycznia 1930 r. przyjął uchwałę *W sprawie tempa kolektywizacji i pomocy państwa na rzecz budowy kolektywnych gospodarstw rolnych*. Do najistotniejszych spraw należały:

- a) proklamowanie polityki likwidacji kułaków⁷⁰⁴ jako klasy,

⁶⁹⁹ *Гісторыя Беларусі...*, s. 278.

⁷⁰⁰ „Prawicowe odchylenie” – nazwa pozornej frakcji w WKP(b) w latach 1928–1930. Do niej zaliczono przewodniczącego RKL ZSRS Aleksieja Rykova, członka Politbiura Nikołaja Bucharina i in., którzy postulowali dalszy ciąg NEPu przeciw forsowanej industrializacji i kolektywizacji.

⁷⁰¹ CAW, z. Oddział II SG, t. 1867, *Wyniki „czystki” wiejskich jacejek Komunistycznej Partii Białorusi* [5.11.1929] k. 1176.

⁷⁰² И. Сталин, *Год великого перелома...*, s. 118–135.

⁷⁰³ Jakow Jakowlew (wł. Epsztein; 1896–1938) – bolszewicki działacz, członek partii od 1913 r. Urodził się w Białymstoku. W latach 1919–1920 przyczynił się do ustanowienia władzy bolszewickiej na Ukrainie, a następnie zajmował odpowiedzialne stanowiska w Moskwie. Od 27 lipca do 8 sierpnia 1937 r. pełnił obowiązki pierwszego sekretarza KC KP(b)B. W październiku 1937 r. aresztowany w Moskwie i rozstrzelany.

⁷⁰⁴ Jeszcze wcześniej RKL ZSRS wydał uchwałę o cechach gospodarki kułackiej. Według tego dokumentu do tej grupy zaliczano wszystkie gospodarstwa włościańskie, które wykazują chociaż jedną z poniższych cech: (a) systematycznie używają pracy najemnej do robót polnych, w przemyśle chałupniczym i w przedsiębiorstwach; (b) mają młyn, olejarnię lub inne przedsiębiorstwo przemysłowe pod warunkiem stosowania w tych przedsięwzięciach silników mechanicznych, lub gdy gospodarstwo ma młyn wodny czy wiatrak z dwoma lub więcej kamieniami; (c) systematycznie wypożyczają złożone maszyny z silnikami mechanicznymi; (d) odnajmują stale albo sezonowo sprzęt, pomieszczenia mieszkalne lub na przedsiębiorstwa; (e) których członkowie trudnią się handlem, lichwiarstwem lub mają inne niepłynące z pracy dochody (zalicza się do tej kategorii również osoby związane z kultem). [*Uchwała Rady Komisarzy Ludowych ZSRR o oznakach gospodarki kułackiej*, „Orka” 1929, nr 41, 25 maja, s. 3].

b) zmiana poprzedniego planu dwudziestoprocentowej kolektywizacji wsi w trakcie pierwszej pięciolatki na stuprocentową kolektywizację „chlebnych regionów” (tereny nadwołżańskie, północny Kaukaz) przed wiosną 1931 r., pozostałych terytoriów – przed wiosną 1932 r.

Do koordynowania przebiegu kolektywizacji w BSRS 8 stycznia 1930 r. skierowany został Konstantyn Gej⁷⁰⁵, który stał na czele KC KP(b)B. Na plenum partii w styczniu 1930 r. zyskała poparcie linia powszechnej kolektywizacji, a według ustaleń miano sfinalizować ją przed końcem 1931 r. (tzn. wcześniej, niż to przewidywała moskiewska uchwała od 5 stycznia).

30 stycznia 1930 r. Politbiuro KC WKP(b) przyjęło uchwałę *O działaniach na rzecz likwidacji gospodarstw kułackich na obszarach powszechnej kolektywizacji* (dokument od razu uwzględniał rozszerzenie na cały terytorium ZSRS). W jej tekście wydzielono trzy kategorii kułaków:

1) kontrewolucyjni aktywiści⁷⁰⁶ kułaccy, którzy podlegali likwidacji natychmiast poprzez osadzenie w obozach koncentracyjnych lub rozstrzelanie;

2) pozostali aktywiści kułaccy, którzy mieli zostać wysiedleni do odległych obszarów ZSRS;

3) kułacki element, który może pozostać w rejonie, lecz powinien być przesiedlony na nowe działki poza kołchozami.

W uchwale przytoczono od razu konkretne wskaźniki. Przykładowo w Białorusi Sowieckiej przewidywano 4–5 tys. osób w pierwszej kategorii, 6–7 tys. gospodarstw planowano do wysiedlenia z drugiej kategorii⁷⁰⁷ (oczywiście zachęcano do czujności i przekraczania planu). Jeśli chodzi o wysiedlanych poza rejon zamieszkania, to zakładano konieczność ich rozdzielenia poprzez skonfrontowanie młodzieży z resztą represjonowanych⁷⁰⁸. Mgliste określenie „stopnia aktywności” spowodowało prawdziwy

⁷⁰⁵ Konstantyn Gej (1896–1939) – sowiecki działacz komunistyczny, członek partii od 1916 r. Był synem Niemca i Rosjanki (wg innej wersji pochodził z rodziny estońskiej). Był jednym z przywódców bolszewickich w Pskowie w okresie przewrotu październikowego. Od 1925 r. należał do bliższego otoczenia J. Stalina. Od stycznia 1930 r. do stycznia 1932 r. na stanowisku pierwszego sekretarza KC KP(b)B. Pracował później w Moskwie. Aresztowany w październiku 1938 r., rozstrzelany.

⁷⁰⁶ Stopień „aktywności” wyznaczały lokalne władze i służby specjalne.

⁷⁰⁷ *Постановление Политбюро ЦК ВКП(б) О мероприятиях по ликвидации кулацких хозяйств в районах сплошной коллективизации*, [w:] *Трагедия советской деревни...*, t. 2, s. 126–130; *Приказ ОГПУ о мероприятиях по ликвидации кулачества как класса* [2.02.1930], [w:] *Ibidem*, s. 163–167.

⁷⁰⁸ *Гісторыя Беларусі...*, s. 278.

terror. Rzekomym kułakom konfiskowano całe mienie (odkułaczenie⁷⁰⁹), włączając je do powstających kołchozów na wniosek biedaków⁷¹⁰. Tylko do końca maja 1930 r. w BSRS zostało odkułączonych 15 629 gospodarstw⁷¹¹. Szczególne znaczenie nadano strefie nadgranicznej: w 1930 r. zesłano stąd 2 306 rodzin o łącznej liczebności 10 816 osób⁷¹².

Bez względu na opór włościan w lutym 1930 r. Biuro KC KP(b)B podejmuje decyzję o przeprowadzeniu kolektywizacji w Białorusi Sowieckiej na 75–80% już przed wiosennym wysiewem. Takie tempo było niemożliwe nawet przy zastosowaniu brutalnej przemocy. Niemniej jednak K. Gej skierował 10 lutego do Moskwy notatkę z propozycją zaliczenia BSRS do republik o powszechnej kolektywizacji. Mimo braku odpowiedzi władze w Mińsku dążyły do osiągnięcia tego celu.

W połowie lutego pierwszy atak uległ osłabieniu. Po pierwsze, totalna konfiskata zboża i dezorganizacja wsi groziła zaburzeniem wiosennego siewu. Prasa rozpowszechniła artykuły J. Stalina pt. *Zawrót głowy od sukcesów* (2 marca 1930 r.) i *Odpowiedź towarzyszom kolektywnikom*⁷¹³ (3 marca 1930 r.), w których ich autor przyznał się do nadużyć w trakcie kolektywizacji, zwłaszcza podczas uspołecznienia mienia, kiedy właścicielom nie pozostawiano prawie nic. Całą odpowiedzialność zrzucano na władze lokalne, które wykazały nadmierną gorliwość i partactwo (ros. *головотяпство*). W kontekście dalszego przebiegu kolektywizacji ważny był wykaz w tych tekstach mienia nie podlegającego uspołecznieniu: budynki mieszkalne, niewielka działka, jedna krowa, kilka świń i kurczaków. Ta skromna własność prywatna zapewniała rodzinom wiejskim większość pożywienia (z wyjątkiem zboża) i chroniła przed całkowitym głodem⁷¹⁴. Nie

⁷⁰⁹ Odkułaczenie (rozkułaczenie) – metoda brutalnych represji wobec zamożniejszych chłopów w ZSRS. Dla uzyskania odpowiedniego efektu zastraszania do siedziby kułaka spędzano całą wieś i zachęcano do współudziału (aktywni uczestnicy mogli liczyć na wynagrodzenie w postaci udziału w rozgrabionym majątku). W akcji uczestniczył lokalny aktyw partyjny, członkowie rady wiejskiej i komitetów biedoty (tam, gdzie spodziewano się oporu, akcję zabezpieczały oddziały OGPU). Odkułaczenie obejmowało odebranie inwentarza żywego, wyburzenie domu lub zabudowań gospodarczych, a w przypadku oporu – rozstrzelanie. Ziemię uprawną przejmował kołchoz. Por. A. Graziosi, *Stalinism, Collectivization and the Great Famine*, Cambridge 2009, s. 41.

W ówczesnych dokumentach i prasie używano sformułowania „odkułaczenie”, „odkułączony”. W celu przekazu „klimatu epoki” tu i dalej będę używał tych terminów.

⁷¹⁰ А. Врублевский, Т. Протьюко, *Из истории репрессий против белорусского крестьянства, 1929–1934 гг.*, Минск 1992, s. 31–32.

⁷¹¹ М. Касцюк, *Большавіцкая сітэма ўлады...*, s. 89.

⁷¹² А. Вialiki, *Дзержынішчызна 1932–1937...*, s. 117.

⁷¹³ W sowieckiej prasie polskojęzycznej lat trzydziestych w odniesieniu do członków kołchozów dominowało określenie „kolektywnik”, które stopniowo zostało zamienione na „kołchoźnik”.

⁷¹⁴ Пор. В.А. Ильиных, *Личное хозяйство колхозников в 1930-е – конце 1950-х гг.*, [w:] Т.М. Бадалян, В.А. Ильиных, И.Б. Карпунина, А.П. Мелентьева, *Очерки истории крестьянского двора и семьи в Западной Сибири. Конец 1920-х – 1980-е годы*, Новосибирск 2001, s. 58.

był to przejaw troski władz o mieszkańców wsi, lecz narzędzie do jeszcze większej eksploatacji chłopów⁷¹⁵.

Po drugie, system OGPU nie był gotowy do utrzymania i transportowania takiej liczby aresztowanych i wysiedlonych (system GUŁAGu dopiero zaczynał się kształtować)⁷¹⁶.

Po trzecie, narastała fala zamieszek i niepokojów chłopskich oraz ucieczek za granicę⁷¹⁷. W Białorusi i Ukrainie odnotowano częste próby ucieczek przed represjami do Polski. Viktor Dönninghaus, powołując się na dane polskich władz, przytacza liczbę ponad 300 chłopów, którzy w okresie 22 lutego – 3 marca 1930 r. przybyli do II Rzeczypospolitej od strony sowieckiej⁷¹⁸. Z tego powodu służby specjalne starały się jak najszybszej wysiedlić „niepewne” osoby (zwłaszcza przedstawicieli mniejszości narodowych) z terenów pogranicznych. Nie mogło to jednak w pełni powstrzymać chłopów. Według danych OGPU w 1930 r. do Polski uciekły co najmniej 144 osoby, a w pierwszym kwartale 1931 r. – 31⁷¹⁹ (oczywiście te statystyki trudno uznać za wiarygodne). Okrucieństwa kolektywizacji i ucieczki chłopów do Polski odbiły się szerokim echem w prasie II RP⁷²⁰. Perspektywa jej możliwej interwencji w celu obrony ludności polskiej w strefie granicznej niepokoiła władze bolszewickie, wskutek czego wydano rozkaz przeprowadzania aresztowań maksymalnie szybko i bez rozgłosu. Ponadto Moskwa przydzieliła BSRS 2 mln rubli na rozwój kultury i gospodarki w strefie nadgranicznej

⁷¹⁵ Por. Z. Bauman, *Stalin i rewolucja chłopska...*, s. 133.

⁷¹⁶ Por. *Постановление СНК РСФСР „О мероприятиях по упорядочению временного и постоянного расселения высланных кулацких семей”* [10.04.1930], [w:] *Трагедия советской деревни...*, t. 2, s. 381–382; A. Applebaum, *Gułag*, Warszawa 2005, s. 67–80.

Główny Zarząd Poprawczych Obozów Pracy (GUŁAG, ros. *Главное управление исправительно-трудовых лагерей*) – podmiot zarządzania obozami pracy (łagrami) OGPU (później NKWD), utworzony w 1930 r. Koordynował wykorzystywanie skazańców jako darmowej siły fizycznej. Wśród więźniów przebywających w obozach GUŁAGu byli zarówno przestępcy kryminalni, jak i więźniowie polityczni. Ostatni cierpieli najbardziej, ponieważ prócz ciężkich warunków, katorżniczej pracy oraz złej woli dozorców doświadczali też terroru ze strony więźniów kryminalnych.

⁷¹⁷ A. Graziosi, *Stalinism...*, s. 44–48. Co ciekawe, zamieszki i aktywne wystąpienia miały miejsce zazwyczaj w tych samych wsiach, które buntowały się w latach 1918–1921. To pozwoliło OGPU wnioskować o obecności tam zatajonych kontrewolucjonistów.

⁷¹⁸ B. Дённингхаус, *“Территория лояльности”: От разовых “чисток” до массовых депортаций (к анализу деятельности Политбюро ЦК ВКП (б) в отношении нацменьшинств запада в 1925–1940 гг.)*, [w:] *Новейшая история Отечества XX–XXI вв.: сборник научных трудов*, nr 2, Саратов 2007, s. 191.

⁷¹⁹ *Докладная записка ПП ОГПУ о польском населении в приграничных районах БССР*, [w:] *Улада і грамадства...*, s. 595.

⁷²⁰ Por. *Вытрымка з ліста Ф. Браўковіча да А. Ульянава* [2.03.1930], [w:] *Савецкая і Заходняя Беларусь: раз’яднаная, але адзіная: 1921–1939 : дакументы і матэрыялы*, В. Бароўская (выб. і oprac.), Мінск 2024, s. 256.

oraz zaopatrzenie ludności w towary⁷²¹. Specjalna decyzja Politbiura KC WKP(b) przewidywała wysiedlenie z okręgów połockiego, mińskiego, bobrujskiego i mozyrskiego 3–3,5 tys. gospodarstw polskich. Ustalono, że wysiedleniu podlegały również wszystkie rodziny szlacheckie (bez względu na stan finansowy), których obecność w strefie nadgranicznej byłaby uznana za niebezpieczną przez organy OGPU lub komitety partyjne⁷²². Przykładowo z lubawieńskiej polskiej rady wiejskiej wysiedlono 78 osób z 228 gospodarstw polskich⁷²³.

Tabela 3.1. – *Przebieg kolektywizacji w BSRS w latach 1929–1932*

	<i>1 czerwca 1929 r.</i>	<i>30 listopada 1929 r.</i>	<i>1 stycznia 1930 r.</i>	<i>1 marca 1930 r.</i>	<i>30 maja 1930 r.</i>	<i>koniec 1930 r.</i>	<i>koniec 1931 r.</i>	<i>styczeń 1932 r.</i>	<i>1 lipca 1932 r.</i>	<i>1 stycznia 1933 r.</i>
skolektywizowano gospodarstw, w tys.	12,9	77,7	165,3	457,5	87,2	–	–	383	328	–
skolektywizowano, w proc.	1,4	9,8	20,9	58	11,1	15	50,4	50,6	43,7	43,3
liczba sowchozów	–	–	227	–	–	241	–	358	–	429

Źródło: *Гісторыя Беларусі...*, s. 281; М. Касцюк, *Большавіцкая сістэма ўлады...*, s. 86–87, 89; А. Сорокин, *Совхозы БССР в период построения фундамента социализма: 1926–1932 гг.*, Минск 1971, s. 41.

Szczegółowe wyjaśnienie przebiegu kolektywizacji w BSRS nie jest tematem tej rozprawy⁷²⁴. Nadmienię, że włościanie korzystali z jakiegokolwiek osłabienia presji ze strony władz, aby występować z kolektywów (tabela 3.1), dlatego pierwsza fala kolektywizacji poniosła klęskę. Stały nacisk i represje, dobry urodzaj 1930 r. oraz pojawienie się traktorów⁷²⁵ zdecydowały o powodzeniu drugiej fali. Walka z tzw. kułakami

⁷²¹ Rosyjski Archiwum Państwowe Historii Społeczno-politycznej (RGASPI), z. 17, op. 162, t. 8, *Решение Политбюро ЦК ВКП(б) о польских селениях в пограничных областях* [5.03.1930] k. 109–110.

⁷²² Ibidem, k. 109.

⁷²³ A. Wiałiki, *Dzierżyńszczyzna 1932–1937...*, s. 116.

⁷²⁴ Zob. A. Врублевский, Т. Протько, *Из истории репрессий против белорусского крестьянства...*; *Гісторыя Беларусі...*, s. 276–285; С. Ходзін, *Беларуская вёска ў міжваенны час...*

⁷²⁵ W celu wzmocnienia kontroli nad kolchozami traktory zazwyczaj były koncentrowane w stacjach maszynowo-traktorowych (MTS), kolchozy miały wynajmować tam sprzęt. Pierwsza MTS w BSRS powstała jeszcze w końcu 1929 r. w Kojdanowie. Przed upływem 1932 r. w Białorusi Sowieckiej działało 57 MTS z ok. 1,5 tys. traktorów [М. Касцюк, *Большавіцкая сістэма ўлады...*, s. 90].

dotknęła wielu gospodarstw średniackich. Takie nadużycia zostały wyszczególnione i potępione w uchwale KC KP(b)B ws. kolektywizacji z 17 kwietnia 1930 r.⁷²⁶. Niemniej jednak Moskwa potrzebowała wzmożonego demaskowania rzekomych gospodarstw kułackich. Historycy uważają, że kułacy jako grupa społeczno-własnościowa przestała istnieć najpóźniej latem 1930 r.⁷²⁷, dlatego odkułaczeniu poddawano zamożnych, średnich i nawet biednych chłopów. Została wytworzona mglista kategoria „podkułaczniaka”. O tym, kogo zaliczyć do tej grupy, arbitralnie decydowały lokalne władze. Określenie „kułak” coraz bardziej traciło swoje znaczenie społeczno-gospodarcze. Jak zauważył Timothy Snyder, ten sowiecki wytwór (straszydło w walce z chłopami) zaczął żyć swoim własnym życiem politycznym⁷²⁸. Stosunek do władzy stał się główną (z czasem jedyną) cechą kułaka: kułak to zatem ten, kto nie chciał wstąpić do kolchozów⁷²⁹. Dodam jeszcze, że uznanie rodziny za kułacką skutkowało pozbawieniem prawa wyborczego i ograniczeniem innych praw obywatelskich.

Kolektywizacja w łotewskich radach wiejskich. Wśród mniejszości narodowych wprowadzenie kolektywizacji nie zyskało poparcia. Pewnym wyjątkiem była ludność żydowska, której część została zmuszona do podjęcia uprawy roli z racji uniemożliwienia kontynuowania wcześniejszej działalności (drobny handel, rzemiosło, utrzymanie szynków etc.). W ramach państwowego programu uprawą roli w BSRS zajęło się pod koniec 1929 r. około 10 tys. rodzin żydowskich⁷³⁰ (w tym w kolchozach 1 czerwca 1930 r. było ponad 4,8 tys. rodzin żydowskich⁷³¹). Nadto przewidywano odgórnie zarządzane przesiedlenie 6 200 gospodarstw ludności żydowskiej z Białorusi Sowieckiej na Krym i do Birobidżanu⁷³².

Łotysze w powszechnej kolektywizacji widzieli katastrofę. Przede wszystkim uniemożliwiona została kulturowa uprawa roli i w ogóle kontynuowanie życia na chutorach. Nawet biedota była nieufna w stosunku do tego przedsięwzięcia⁷³³. Dlatego

⁷²⁶ *Гісторыя Беларусі...*, s. 280.

⁷²⁷ Analiza poglądów rosyjskich historyków została przedstawiona w Г. Доброноженко, „Кулаки” как результат властной номинации, [w:] *XX век и сельская Россия*, nr. 2, X. Окуда (red.), Токио 2012, s. 149–185.

⁷²⁸ Т. Снайдер, *Крывавыя землі. Еўропа паміж Гітлерам і Сталіным*, Мінск 2013, s. 111.

⁷²⁹ Г. Доброноженко, „Кулаки” как результат властной номинации..., s. 151; B. Bruckus, *Kolektywizacja rolnictwa włościańskiego w Rosji Sowieckiej*, „Przegląd Powszechny” 1933, t. 199, s. 40.

⁷³⁰ CAW, z. Oddział II SG, t. 1867, *Wiadomości prasowe* k. 1179.

⁷³¹ *Nowe masy biedoty żydowskiej wstępują do narodowościowych kolektywów*, „Orka” 1931, nr 4, 15 stycznia, s. 3.

⁷³² CAW, z. Oddział II SG, t. 1867, *W sprawie emigracji z Białorusi* [29.07.1929] k. 1215.

⁷³³ Por. DAVc, z. 10061, op. 1, t. 966, *Аб латрабоце ў Полацкай акрузе* [1929] k. 3.

do 1 lipca 1929 r. w BSRS skolektywizowano jedynie 0,77% gospodarstw łotewskich⁷³⁴. Władze odpowiadały na to wzmocnioną presją ekonomiczną. Ponownie w odniesieniu do Łotyszy zaczęto stosować określenie „kułacy”, chociaż jeszcze niedawno władze wręczały im dyplomy i odznaki na lokalnych i republikańskich wystawach rolniczych⁷³⁵. Wyznaczona stawka podatku była nie do spłacenia, wskutek czego większość gospodarzy zaczęła starać się za wszelką cenę przekształcić w biedaków. Jeszcze w połowie 1928 r. Łotysze rozpoczęli sprzedaż bydła, młynów i narzędzi rolniczych. Przed zimą 1928/29 r. w BSRS nie pozostało prawie żadne gospodarstwo łotewskie, w którym utrzymywano by ponad 2–3 krowy i jednego konia⁷³⁶.

W dniach 24–26 listopada 1929 r. władze zwołały w Mińsku II Wszechbiałoruski Kongres Robotników i Włościan Łotyszów. Lokalne komórki partyjne miały nadzorować, aby z kolonii byli wysłani lojalni bolszewikom delegaci. Większość uczestników kongresu stanowili członkowie KP(b)B, którzy niekoniecznie byli powiązani z łotewskim włościanstwem, chociaż przemawiali w jego imieniu. O ile na zjazdach w okręgach ze strony włościan wybrzmiewały wypowiedzi krytyczne wobec kolektywizacji, to w Mińsku wszystko formalnie przebiegło według planowanego scenariusza⁷³⁷. Celem kongresu było wyrażenie rzekomego poparcia Łotyszów dla polityki kolektywizacji. Sowiecka prasa rozpowszechniała jedynie pozytywne wypowiedzi delegatów, lecz mimo to z ich treści można wnioskować o nastawieniu łotewskiej ludności do kolektywizacji.

*Salits (kołchoźnik*⁷³⁸). Trudno nam wykonać w polu wszystkie dyrektywy partii, ponieważ brakuje zasobów organizatorskich. Łotewska młodzież partyjna⁷³⁹ pozostaje w tyle za młodzieżą rosyjską, nie wszędzie są chaty-czytelnie, a język ojczysty został już częściowo zapomniany. W kolektywie jednak te braki zanikną, dlatego należy organizować kolektywy według narodowości. Przez całe życie byłem niewolnikiem, służyłem innym. Obecnie, kiedy są kolektywy i władza sowiecka, czuję się wolnym człowiekiem. Sekciarze⁷⁴⁰ chcą, żebyśmy przyjęli ich wiarę – wtedy wszystko spłynie z nieba. Każdy

⁷³⁴ К. Шкільтэр, *Латыскія колёніі на Беларусі...*, s. 187.

⁷³⁵ Рог. К. Шкільтэр, *Латыскія колёніі на Беларусі...*, s. 185; А. Лобан, М. Королёв, *Представления о “белорусских” латышах как кулаках в 1920-е – начале 1930-х гг.*, „Латыши и белорусы: вместе сквозь века” 2014, nr 2, s. 44–49.

⁷³⁶ Сообщение консула Г. Пунги министру иностранных дел А. Балодису от 22 декабря 1929 г., [w:] М. Королёв, Э. Екабсонс, *Консульство и консулы Латвии в Витебске*, Витебск 2017, s. 114–115.

⁷³⁷ К. Казачёнок, *Второй Всебелорусский конгресс латышских крестьян и рабочих: подготовка, ход, итоги*, „Латыши и белорусы: вместе сквозь века” 2015, nr 4, s. 43.

⁷³⁸ Z treści wypowiedzi można wnioskować, że prezentował on kołchoz „Сіпа” z Łatroszczy.

⁷³⁹ W znaczeniu komsomolcy.

⁷⁴⁰ Prawdopodobnie chodzi o wiernych Apostolskiego Kościoła Katolickiego.

może dać się złapać w tę sieć kłamstw. Dlatego Kongres powinien natychmiast obciąć skrzydła wszystkim sekciarzom i przedstawicielom innych religii.

Tow. Jurgis (kołchoźnik z Galickiej Myzy). Raczej nie ma na ziemi kolektywu, gdzie fanatyzm religijny byłby tak rozwinięty jak w Galickiej Myzie. Kiedy zorganizowaliśmy kolektyw, oni zachęcali dzieci do rzucania w nas kijami. Pomimo to udało się nam założyć kolektyw przy pomocy partii i komsomołu.

Tow. Teteris (kolonia Pudoć). Łatsekcja nie zważała na naszą kolonię. Gdzie nie ma ręki Łatsekcji, tam panują nieporozumienia. W odniesieniu do pracy społecznej młodzież rzekomo nie zna języka ojczystego, ale na prywatkach zna wszystkie języki świata. My, robotnicy Łotewscy, zawsze wyprzedzaliśmy wszystkich, więc Łatsekcja ma nas prowadzić, abyśmy na wzór strzelców łotewskich byli w czołówce.

Tow. Weis (unowska rada wiejska). Biedota jest słabo zorganizowana. Łatsekcja musi zorganizować brygady, które założą nam kolektyw. Kapitałiści tylko się cieszą, obserwując nasze niepowodzenie.

Tow. Sciepinia (kolonia Zabalaćcie). Wszyscy u nas żyją w oczekiwaniu na tą okropną godzinę, kiedy zostaną zmuszeni wstąpić do kolektywu. Zachęcam wszystkie kobiety, aby wzięły swych mężów i natychmiast zorganizowały kolektywy. Chwała kolektywizacji!⁷⁴¹.

Głównym wynikiem kongresu było uchwalenie rezolucji o kolektywizowaniu wszystkich łotewskich gospodarstw w 100% już w 1930 r.⁷⁴². Warto przytoczyć kontrowersyjne sformułowania bolszewickich funkcjonariuszy, które ujawniają próby manipulacji tożsamością narodową Łotyszów. Na przykład Mikołaj Haładzied⁷⁴³ w trakcie jednego z wystąpień stwierdził: *W naszej pracy kierujemy się nie zasadą narodową, ale klasową. Łotysz chłop jest kulturalny, co oznacza, że musi udowodnić, że potrafi pracować w zespole*⁷⁴⁴. Sukcesy gospodarstw Łotyszów z okresu NEPu nie wskazują, by naprawdę musieli oni „udowodniać” umiejętności w dziedzinie uprawiania roli. Nawet

⁷⁴¹ *Ko runaja koloniju preekschtahwi Baltkreewijas kongresā*, „Latweeschu Semneeks” 1929, nr 49, 6 grudnia, s. 1.

⁷⁴² *Baltkreewijas latwju strahdneeku un semneeku kongress nolehma: Gada laika latwju kolonijam jakolektiwisejas par 100%!.* „Latweeschu Semneeks” 1929, nr 48, 29 listopada, s. 1; *Baltkreewijas latwju zeemi gada laikā tiks kolektiwiseti par 100 procentem.* „Kreewijas Zihņa” 1929, nr 138, 30 listopada, s. 3; *II Wszechbiałoruski Zjazd pracującej ludności łotewskiej.* „Orka” 1929, nr 93, 2 grudnia, s. 1.

⁷⁴³ Mikołaj Haładzied (1894–1937) – białoruski działacz bolszewicki, członek partii od 1918 r. Uczestniczył w I wojnie światowej. Od końca 1925 r. do 1927 r. na stanowisku drugiego sekretarza KP(b)B. Od maja 1927 r. przewodniczący RKL BSRS. Aresztowany w czerwcu 1937 r. Według oficjalnych danych popełnił samobójstwo. Inna wersja – zamordowany w mińskiej siedzibie NKWD lub rozstrzelany.

⁷⁴⁴ *Wisbaltkreewijas latwju strahdneeku un semneeku kongress*, „Latweeschu Semneeks” 1929, nr 49, 6 grudnia, s. 3.

stosowanie przemocy wobec Łotyszów nie pozwoliło osiągnąć deklarowanego poziomu kolektywizacji. Po kilku latach to zostało uznane za nierozsądne również przez władze⁷⁴⁵.

Od 1928 r. z łotewskich rad wiejskich deportowano rodziny uznane za kułackie. Proces ten intensyfikował się zwłaszcza w lutym 1930 r.⁷⁴⁶. Nawet z mniej zamożnej galicko-myzkiej rady wiejskiej deportowano 7 rodzin, a z grudzinowskiej 5⁷⁴⁷.

W grudniu 1929 r. w Wacławowie został zorganizowany kolektyw „Celtne” („Budowla”). Od razu zakazano przyjmowania do kolektywu kułaków. W lutym 1930 r. w Grudzinowce utworzono kolektyw imienia XII rocznicy Armii Czerwonej⁷⁴⁸. W odniesieniu do galicko-myzkiej rady wiejskiej wymieniano kolektywy „Piotrówka” i „Baltkrievijas Svaigsne” („Świeżość Białorusi”)⁷⁴⁹, ale nie udało się znaleźć jednoznacznej informacji, czy kołchozy te były zaliczane do narodowościowych łotewskich. W tym samym czasie w unowskiej radzie wiejskiej powstał kołchoz „Bezbożnik”. Podczas uspołecznienia mienia zabrano chłopom nie tylko bydło, ale nawet kury i wszystkie wiadra⁷⁵⁰. Nieco później (pod koniec 1930 r.) został zorganizowany łotewski kołchoz „Sarkanais arājs” („Czerwony Siewnik”) w pierakalskiej radzie wiejskiej, do którego wstąpiło 48 rodzin (w tym 40 łotewskich)⁷⁵¹.

Przemoc i uniemożliwienie członkostwa w kołchozach znacznie pogorszyły sytuację Łotyszów⁷⁵². Konsul Łotwy w Witebsku Hermanis Punga opisał to następująco:

Obecnie na Białorusi jest wiele łotewskich rodzin chłopskich, z których mężczyźni przebywają w więzieniach lub zesłani są na katorgę na północy, na prace leśne, a kobiety z małymi dziećmi błakają się bez chleba i schronienia żebrząc. Pomimo panującego już mrozu bogatszych łotewskich chłopów wypędza się z domów bezpośrednio na ulicę, a sąsiadom zabrania się zapewniać im pod żadnym pozorem schronienie, grozi się im surową

⁷⁴⁵ K. Šķilters, *Latviešu zemnieks Baltkrievijā pirms un pēc Oktobra revolūcijas*, Minska 1935, 109.–112.lpp.

⁷⁴⁶ Zaznaczę, że w strefie granicznej aresztowania i zsyłki w lutym 1930 r. prowadzono na większą skalę. Np. w ciągu dwóch dni w łotewskiej kolonii Padery w rejonie oświejskim została aresztowana niemal połowa gospodarzy. Por. M. Королёв, И. Мартинкевич, В. Голубев, „Белорусские” латыши на приграничьи (в межвоенный период), Минск 2012, s. 61.

⁷⁴⁷ NARB, z. 4-п, op. 1, t. 4267, Акт к. 6; NARB, z. 701, op. 1, t. 112, Матар’ял абсьледваньня II Грудзінаўскага латышскага сельскага савету Быхаўскага раёну к. 12v.

⁷⁴⁸ ДАНАМh, z. 6577, op. 1, t. 845, Отчёт о практической работе студентов КУНМЗ... к. 269.

⁷⁴⁹ Aiz kolektīva izkārtnes slehpjas budzīskee elementi, „Latweeschu Semneeks” 1931, nr 15, 16 marca, 2.lp.

⁷⁵⁰ ДАВс, z. 1815, op. 1, t. 2, Пратакол групы беднаты і батрацтва с.г. арцелі Бязбожнік ад 22 красавіка 1930 г. к. 2.

⁷⁵¹ Sehjai esam gatawi, „Komunaru Zihņa” 1931, nr 52, 14 kwietnia, 3.lp.; Жывём лепш, як адзіналічнікі, „Беларуская вёска” 1930, nr 127, 7 listopada, s. 3.

⁷⁵² Por. Альфредс Элкснис: „Такие у меня воспоминания, столько я помню”..., s. 158–161.

karą. W kolonii Grudzinowka, w rejonie bychowskim w okręgu mohylewskim, w domach najbogatszych chłopów łotewskich podczas konfiskaty całego majątku zniszczono piece i wybito okna, aby zmusić byłych właścicieli do opuszczenia domów z powodu ekstremalnych mrozów. Ostatnio odnotowano dużą liczbę samobójstw z powodu rozpacz i beznadziejnej sytuacji. Znam przypadki, gdy wyrzuceni z domów łotewscy właściciele postradali zmysły. Dzieci zabierały chorych do zakładów psychiatrycznych, ale jak się okazało, nie przyjmowano tam osób „pozbawionych praw wyborczych”⁷⁵³.

W odpowiedzi na represje wśród Łotyszów powszechne stało się pragnienie powrotu na Łotwę. W tym celu do Konsulatu Łotwy w Witebsku przybywały liczne grupy Łotyszów-chłopów (również z przyległych terytoriów RFSRS) proszących o pomocy w tej sprawie. Tylko w styczniu i lutym 1930 r. złożono 150 podań⁷⁵⁴. Łotewskie włościanstwo inspirowało się determinacją Niemców (zwłaszcza nadwożańskich), którzy jesienią 1929 r. masowo maszerowali na Moskwę z żądaniem repatriacji do Niemiec⁷⁵⁵. To niespodzianie przeraziło bolszewików i pozwoliło niemieckiemu rządowi uzyskać zezwolenie Moskwy na wyjazd części niemieckich chłopów⁷⁵⁶. Zaznaczę, że latem 1929 r. zezwolenie na wyjazd do ojczyzny otrzymali Szwedzi ze wsi Gammalsvenskby w Ukrainie Sowieckiej, ale zostało to zatajone przez władze⁷⁵⁷. Oczywiście w 1930 r. bolszewicki system był gotowy przeciwdziałać tendencjom emigracyjnym wśród mniejszości narodowych. Żaden łotewski chłop nie otrzymał pozwolenia wyjazdu z ZSRS. Do kolonii skierowano pracowników OGPU. Przykładowo w grudzinowskiej łotewskiej radzie wiejskiej zostało aresztowanych około 30 z 90 Łotyszów, którzy zgłosili chęć wyjazdu. Wypytywano ich o organizatorów planowanej emigracji⁷⁵⁸. Ciekawe, że w radzie tej jednocześnie istniała druga grupa z przewodniczącym rady, członkiem partii

⁷⁵³ Сообщение консула Г. Пунги президенту министров и министру иностранных дел Х. Целминю от 12 февраля 1930 г., [w:] М. Королёв, Э. Екабсонс, *Консульство и консулы...*, s. 116–117.

⁷⁵⁴ Ibidem.

⁷⁵⁵ *Бежущие из СССР немцы-колонисты*, „Сегодня” 1929, nr 329, 27 listopada, s. 1. Mocne nastroje emigracyjne były również wśród Niemców w BSRS [*Малые диаспоры Гомельщины в 20–30-е годы XX века: аналитические материалы и документы Государственного архива Гомельской области*, В. Пичуков, М. Алейникова, З. Александрович (wub. i oprac.), Гомель 2008].

⁷⁵⁶ Сообщение посла Германии в Москве фон Дирксена в МИД о встрече с М. Литвиновым по вопросу разрешения выезда немцев-колонистов в Германию [25.11.1929], [w:] *Этноконфессия в советском государстве. Меннониты Сибири в 1920–1930-е годы. Эмиграция и репрессии: Документальные материалы*, Новосибирск 2009, s. 318–319.

⁷⁵⁷ A. Kotljarchuk, *In the Forge of Stalin. Swedish Colonists of Ukraine...*, s. 85.

⁷⁵⁸ М. Королёв, Э. Екабсонс, *Консульство и консулы...*, s. 40; Д. Кривошей, *Латышское население Беларуси...*, s. 137.

Teplisem na czele, która zamierzała wyjechać na Syberię (oczywiście też bez powodzenia)⁷⁵⁹.

Ludność reagowała w sposób gwałtowny i nieraz wręcz brutalny. W grudzinowskiej radzie wiejskiej doszło do próby zabicia jednego komunisty, w Łatroszczy przeprowadzono zamach na nauczycielkę, w galicko-myzkiej radzie wiejskiej zorganizowano grupę przeciwko kolektywizacji⁷⁶⁰. W tym samym czasie w obwodzie zachodnim toczyła się, by tak ująć, pierwsza sfabrykowana narodowościowa operacja służb specjalnych ZSRS, która później została określona jako „Łotewski spisek na Smolenszczyźnie”⁷⁶¹. W ten sposób stopniowo narastało poczucie beznadziejności.

Wiosną 1930 r. miał miejsce masowy odpływ z kolektywów, który ujawnił realny stosunek włościan tak do kolektywizacji, jak i do metody jej wprowadzenia. W grudzinowskiej radzie wiejskiej w kolektywie pozostało tylko 6 z ponad 50 gospodarstw. Majątek tego kolektywu (odebrany od „kułaków”) został przekazany do białoruskiego kołchozu imienia Woroszyłowa. Budynki mieszkalne i ziemia zostały podzielone między biedakami, którzy okazali się krewnymi tych odkułaczonech⁷⁶². W wacławowskiej radzie wiejskiej od końca marca 1930 r. podano 82 zgłoszenia o wyjściu z kolektywu. Pewne wyciągi przytacza K. Škilters:

Jan Kupsze: Proszę wykluczyć mnie z kolektywu, ponieważ zapisałem się wbrew woli w obliczu groźby wysłania.

Jan Berzin: Proszę wykluczyć mnie z arteli więc jest to organizacja dobrowolna.

J. Jaunajs: Moja rodzina i ja nie chcemy być w kolektywie, ponieważ zapisaliśmy się ze strachu. Przedstawiciele powiedzieli: „Kto się nie zapisze, wyślemy go tam, gdzie trawa nie rośnie; wyślemy na księżyc; postawimy koła pod dom i pojedziecie; nie pozwolimy tu orać itp.

P. Mozer: Proszę mnie wykluczyć, dlatego że nie znam życia kolektywnego.

Jakaś kobieta: Nie zgadzam się na życie w kolektywie i nie pozwolę mężowi⁷⁶³.

⁷⁵⁹ NARB, z. 701, op. 1, t. 112, *Матар'ял абсьледваньня II Грудзінаўскага...* k. 13v.

⁷⁶⁰ CAW, z. Oddział II SG, t. 2479, *Trudności wewnętrzno-polityczne na terenie Białoruskiego Okręgu Wojennego* k. 336–337; K. Шкільтэр, *Латыскія колёніі на Беларусі...*, s. 186–187.

⁷⁶¹ Organy bezpieczeństwa ujawniły rzekomy spisek kułaków i innych „działaczy antysowieckich” przeciw bolszewickiej władzy. Rzekomym kierownikiem ogłoszono łotewskiego konsula w Witebsku H. Pungę. Pastor G. Schwalbe pod wpływem tortur został jednym z głównych „twórców” zeznań. Z 112 oskarżonych 89 było włościanami; 24 osoby skazano na śmierć, w tym G. Schwalbego. Pod naciskiem Ludowego Komisariatu Spraw Zagranicznych H. Punga musiał opuścić Witebsk [LNA LVA, 1986.f., 2.apr., P-1664.l.].

⁷⁶² NARB, z. 701, op. 1, t. 112, *Матар'ял абсьледваньня II Грудзінаўскага...* k. 13.

⁷⁶³ K. Шкільтэр, *Латыскія колёніі на Беларусі...*, s. 189–190.

Zaznaczę, że deklaracje podobne do tej ostatniej nie były „wynałazkiem” wiosny 1930 r. Jeszcze w marcu 1929 r. siedmiu włościan ze wsi Gryszczonki unowskiej rady wiejskiej zgłosiło wycofanie się z kołchozu „Komuna Paryska” pod pretekstem nieporozumień w rodzinach (bali się, że doprowadzi to do rozwodów z żonami)⁷⁶⁴.

Obecnie trudne jest oznaczenie dokładnych liczb i tempa kolektywizacji w łotewskich radach wiejskich. Jest to skutkiem decyzji KC KP(b)B o likwidacji z 15 lutego 1930 r. wszystkich biur narodowościowych przy KC i sekcji narodowościowych w okręgach⁷⁶⁵. Znalezione dane przedstawiono w tabeli 3.2. Z nich wynika, że średnie tempo kolektywizacji w łotewskich radach wiejskich przekraczało republikańskie wskaźniki. Świadczyło to o nadaniu kolektywizacji poszczególnych mniejszości narodowych większej rangi.

Tabela 3.2. – *Przebieg kolektywizacji w łotewskich radach wiejskich, %*

<i>rada wiejska</i>	<i>lipiec 1930 r.</i>	<i>grudzień 1930 r.</i>	<i>listopad 1931 r.</i>
galicko-myzka	brak danych	45	100
grudzinowska	0	0	45
perakalska	brak danych	38,5	100
unowska	35,7	35*	80
wacławowska	29,2	35	67

* Według K. Škiltersa – 52,7%.

Źródła: NARB, z. 701, op. 1, t. 112, *Даклад на гаспадарчому і культурнаму абслугоўванню працоўнага латышкага насельніцтва ў БССР* k. 59–67; K. Шкільтэр, *Латыскія колёніі на Беларусі...*, s. 191–195.

Przed końcem 1931 r. w BSRS istniało 19 łotewskich kołchozów. Większość powstała poza łotewskimi narodowościowymi radami wiejskimi. W samych tych radach nie bywały w zasadzie więcej niż dwa kołchozy narodowościowe, co odbiegało od sytuacji w polskich radach wiejskich. Jednocześnie obok łotewskich organizowano kołchozy białoruskie.

Kolektywizacja w polskich radach wiejskich przebiegała według ogólnych zasad. W pewnym stopniu wyróżniała ją większa uwaga poświęcana jej w propagandzie.

⁷⁶⁴ DAVc, z. 160, op. 13, t. 54, *Заявление* k. 6.

⁷⁶⁵ И. Пушкин, *Формирование и развитие государственной политики БССР в отношении национальных общностей (1920–1930-е гг.)*, „Вестник Брянского государственного университета” 2018, nr 3, s. 121.

II Rzeczpospolita była nieustannie uważana za głównego wroga. Bolszewicka propaganda pilnie śledziła przejawy światowego kryzysu gospodarczego i na tym tle starała się korzystnie przedstawić rzekome powodzenie i dobrobyt Polaków w ZSRR. Świadczą o tym bezpośrednio tytuły wzmianek prasowych: *Najeźdźcy jaśniepańscy zrujnowali naszą gospodarkę. Odbudowaliśmy ją własnymi siłami i ich opieki dziś nam nie potrzeba* (Łozińska polska rada wiejska), *Na podłę knowania faszysmu polskiego odpowiemy wzmocnionym budownictwem socjalizmu na wsi*⁷⁶⁶ (z zamostockiej rady wiejskiej), *Obalić kłamstwa o prześladowaniu Polaków w ZSRR*⁷⁶⁷ (z rejonu głuskiego w okręgu bobrujskim), *W odpowiedzi faszystom polskim organizujemy kolektyw* (Rej. wietkowski, okr. homelski)⁷⁶⁸, *Polskie kolektywy BSRR – to twierdze obronne przed napadem faszysmu polskiego*⁷⁶⁹ etc.

W celu przyspieszenia przebiegu kolektywizacji Komisja Narodowościowa CKW BSRR zwołała 3 czerwca 1929 r. w Mińsku Wszechbiałoruską Naradę Aktywistów-Polaków. Zgromadzili się na niej przewodniczący i sekretarze polskich rad wiejskich, pracownicy komisji przy radach i przewodniczący KWP⁷⁷⁰. Jasne jest, że w takim gronie do gorących dyskusji nie doszło.

W porównaniu z Łotyszami Polacy rządziej zamieszkiwali na chutorach, co usprawniało formalną organizację większej liczby kolektywów. Od wiosny 1929 r. polskojęzyczna prasa obficie informowała czytelników o powstawaniu tu i ówdzie polskich kołchozów⁷⁷¹. Według danych prasowych ich liczba wzrosła z 11 w czerwcu 1929 r. do 45 przed końcem jesieni i 60 na początku grudnia 1929 r.⁷⁷². W tym samym miesiącu miała miejsce (na wzór II Kongresu Łotyszów) narada Polaków-komunistów,

⁷⁶⁶ Wszystko „Orka” 1929, nr 50, 26 czerwca, s. 2.

⁷⁶⁷ „Orka” 1929, nr 51, 29 czerwca, s. 2.

⁷⁶⁸ „Orka” 1929, nr 66, 21 sierpnia, s. 3.

⁷⁶⁹ „Orka” 1931, nr 13, 11 lutego, s. 1.

⁷⁷⁰ Wszechbiałoruska Narada Aktywistów-Polaków, „Orka” 1929, nr 40, 22 maja, s. 1.

⁷⁷¹ Np. *Organizujemy kolektyw* (Rada wiejska wesołowska, rejonu lepelskiego), „Orka” 1929, nr 20, 14 marca, s. 3; *O kolektywizację polskich rad wiejskich*, „Orka” 1929, nr 28, 10 kwietnia, s. 3; *Kolektyw polski*, „Orka” 1929, nr 49, 22 czerwca, s. 4; *Organizuje się nowy kolektyw polski* (wieś Rudnia Szlagińska), „Orka” 1929, nr 63, 11 sierpnia, s. 1; *Kolektyw polski o 500 hektarach*, Ibidem; *Jeszcze dwa kolektywy*, Ibidem; *W odpowiedzi faszystom polskim organizujemy kolektyw* (Rej. wietkowski, okr. homelski), „Orka” 1929, nr 66, 21 sierpnia, s. 3.

⁷⁷² *O przebudowie gospodarki rolnej* (Z referatu t. Bieńka), „Orka” 1929, nr 46, 13 czerwca, s. 4; *Kolektywizacja wsi polskiej na nowym etapie*, „Orka” 1929, nr 93, 2 grudnia, s. 3; *O kolektywizacji wsi polskiej w BSRR* (Z referatu przedstawiciela Białoruskiego Centrum Kolektywistycznego tow. Gutmana na naradzie Biur Polskich przy CK KPB(b)), „Orka” 1929, nr 96, 14 grudnia, s. 3.

w efekcie której uchwalono rezolucję dotyczącą stuprocentowej kolektywizacji polskich rad wiejskich przed końcem wiosennego siewu, wzmocnienia drobnych kolektywów polskich i wspierania aktywu biedoty wiejskiej w zakresie odkulaczania⁷⁷³. Po tej naradzie odpowiednie uchwały podejmowano w poszczególnych radach⁷⁷⁴.

Ludność polska, pomimo propagandy, nie odbierała kolektywizacji jako procesu korzystnego. Wspomniane wyżej odrębne postanowienia w sprawie wysiedlenia rodzin polskich oczywiście nie mogły poprawić jej nastawienia. Władze lokalne musiały nawet podejmować działania w celu wyjaśnienia mieszkańcom, że tzw. „wysiedlenia kułaków” nie są w istocie odnowieniem systematycznego prześladowania wszystkich Polaków⁷⁷⁵. W polskich radach wiejskich włościanie również powszechnie zabijali i sprzedawali bydło (rady wiejskie aleksandrowska w rejonie białynickim⁷⁷⁶, janowska⁷⁷⁷, wieś Marusienka w rejonie żłobińskim⁷⁷⁸ etc.).

Odkulaczanie zaostrzyło tzw. „walkę klasową” (rozwarstwienie wsi polskiej pogłębiło się jeszcze w okresie NEPu). Propaganda dolewała oliwy do ognia, co niekiedy służyło wzmaganiu pogłosek i plotek. Przykładowo w rudnia-szlagińskiej radzie wiejskiej wśród części ludności rozpowszechniło się przekonanie, że polsko-sowieckie rokowania w styczniu 1929 r., a zatem i lipcowa kampania przed wyborami delegatów na Zjazd Warszawski⁷⁷⁹ (o czym obficie rozpisywano się w prasie) świadczą o zamiarach bolszewików, by oddać Polsce ziemię aż do granic 1772 r., przez co rozumieć należy, że poniesie szkody ten, kto wejdzie teraz do kolektywu. W twaryczewskiej radzie wiejskiej zamożniejsza część gospodarzy otwarcie oczekiwała zimą 1929/30 r. ofensywy wojsk J. Piłsudskiego, aby sobie samym *zwrócić wszystko stracone z procentem*⁷⁸⁰. Wojny

⁷⁷³ Е. Якимова, Л. Козик, *Социально-экономическое положение польского населения на территории БССР в 1920-х – начале 1930-х гг.*, [w:] *Сборник работ 66-й научной конференции студентов и аспирантов Белгосуниверситета*, cz. 2, Минск 2009, s. 129.

⁷⁷⁴ Por. *Protokół ogólnego zebrania obywateli rudnia-szlagińskiej rady wiejskiej* [23.12.1929], [w:] *Polacy w polityce sowieckiej Białorusi...*, s. 150.

⁷⁷⁵ *Pismo okólne sekretarza Homelskiego Komitetu Okręgowego KPB(b) w sprawie ludności polskiej* [12.07.1929], [w:] *Polacy w polityce sowieckiej Białorusi...*, s. 147–148.

⁷⁷⁶ *Wyprzedają bydło*, „Orka” 1929, nr 96, 14 grudnia, s. 3.

⁷⁷⁷ *Tajnie zabijają bydło*, „Orka” 1931, nr 9, 31 stycznia, s. 3.

⁷⁷⁸ *W ciągu kilku miesięcy sprzedano i zabito 50 sztuk bydła*, „Orka” 1930, nr 5, 21 stycznia, s. 4.

⁷⁷⁹ Mowa tu o I Światowym Zjeździe Polaków z Zagranicy, który miał miejsce 14–18 lipca 1929 r. w Warszawie. Bolszewicy zamierzali wykorzystać Zjazd we własnych celach i złamali przepisy dotyczące wyborów delegatów. W tej sytuacji Komitet Organizacyjny uznał udział delegatów z ZSRS (początkowo przewidywano 14 mandatów) za „niemożliwy i niecelowy” [*Pamiętnik I-go Zjazdu Polaków z Zagranicy. 14–21 lipiec 1929*, Warszawa-Poznań-Kraków 1930, s. 23].

⁷⁸⁰ *Walka klasowa wokół kolektywizacji wsi polskiej w świetle faktów*, „Orka” 1929, nr 98, 21 grudnia, s. 3.

wyczekiwano również w marchlewskiej radzie wiejskiej (wieś Fiłatowo), ale w innym kontekście – w samej kolektywizacji dopatrywano się przejawu jej szybkiego nadejścia (bolszewicy chcą wszystko skolektywizować, aby łatwiej zabrać podczas ucieczki). W drugiej wsi zakładano, że za trzy lata kolektywizacja zostanie zniesiona, obecnie zaś zaaresztują tych, którzy na głos będą o tym mówić. Konsensus panował co do tego, iż w kolektywach tylko się biją, a nie pracują⁷⁸¹.

Bardzo rozpowszechnione były pogłoski o nędzy, głodzie i pomorze w kolektywach. Wśród Polaków w okręgu mozyrskim krążyły słuchy, że państwo zabrało wszystko z kolektywów, a ludzie karmią się zlewkami mleka. Sowiecka prasa przytaczała fakty, że w rejonie czeczerskim rzekomi kułacy wynajmowali żebraków, którzy chodzili po wsiach i opowiadali, że byli w kolektywach, a ponieważ nie mieli tam co jeść, musieli więc trudnić się żebractwem. Do tego krążyły pogłoski, iż w kolektywach nawet żony mają być wspólne, a gdzie kolektywy już powstały, tam obecnie panoszą się choroby i rozpusta⁷⁸². Niestety brak innych źródeł, by zweryfikować podstawy tych wyobrażeń. Można przypuszczać, że zimą 1929/30 r. było w pogłoskach sporo przesady wskutek kontrowersyjnych publikacji prasowych, słabej pracy wyjaśniającej oraz zupełnej niechęci ludności wobec zmiany trybu życia. Rzeczywistość kolejnych lat dowiodła jednak, że obawy przed głodem w kołchozach były najzupełniej słuszne.

W wielu miejscach dochodziło do brutalnych zamieszek oraz napadów na przewodniczących rad wiejskich i kołchozów lub poszczególnych aktywistów, którzy prowadzili agitację na rzecz kolektywizacji (rady wiejskie lubawińska, marchlewska, narejkowska, nowomałyńska, rudnia-szlagińska etc.)⁷⁸³. Wielu chłopów chroniło się w lasach, np. w rejonie lelczyckim w pierwszej połowie 1931 r. do lasu uciekło około 200 osób⁷⁸⁴.

Częściej sprzeciw ograniczał się do agitacji i prób przekupienia biedniejszych gospodarzy na zebraniach ws. kolektywizacji (rady wiejskie aleksandrowska w rejonie białynickim, łożińska, lubawińska, marchlewska, rubiłkowska, rudnia-stołbuńska,

⁷⁸¹ *Kułacy i księżowscy agienici chcą zerwać kolektywizację w marchlewskiej pol. r.w.*, „Orka” 1929, nr 96, 14 grudnia, s. 3.

⁷⁸² *Walka klasowa wokół kolektywizacji wsi polskiej...*

⁷⁸³ *Kułacy i księżowscy agienici chcą zerwać kolektywizację w marchlewskiej pol. r.w...; Walka klasowa wokół kolektywizacji wsi polskiej...; Żądamy najsurowszej kary dla kontrrewolucyjnych podpalaczy-kułaków*, „Orka” 1930, nr 60, 14 sierpnia, s. 3.

⁷⁸⁴ *Дакладная записка камісії ЦК і ЦКК КП(б)Б у ЦК КП(б)Б аб становішчы ў Лельчыцкім раёне* [07.1931], [w:] *Улада і грамадства...*, s. 36.

wesołowska etc.)⁷⁸⁵. Podsycając walkę klasową, bolszewicy dążyli do ostatecznego pozbawienia Polaków poczucia wspólnoty narodowej. Przyniosło to słabe efekty, ponieważ całe włościanstwo polskie, w tym biedota, w większości było nastawione przeciw kolektywizacji⁷⁸⁶. Charakterystyczny wypadek miał miejsce we wsi Łogwiszcza w rejonie żytkowickim. W trakcie wysiedlania jednej z rodzin niemal cała wieś stanęła w jej obronie. Tłum demonstracyjnie (z obrazem i białym sztandarem) wprowadził tę rodzinę do jednej chaty, zerwał czerwony sztandar z domu odkulaczanych i pomaszerował po wsi pod hasłem „Dajesz Piłsudskiego!” (biał. *Даёш Пiлсудскага!*)⁷⁸⁷. Dlatego w rękach władz pozostała już tylko przemoc. Wszelkie akty współczucia wobec odkulaczanych i wysiedlanych były karane. Za rzekome wsparcie kulaków usunięto ze stanowisk szereg przewodniczących polskich rad wiejskich i KWP, a niektórych również wyrzucono z partii (rady wiejskie bałaszowska⁷⁸⁸, kustownicka⁷⁸⁹, łożińska⁷⁹⁰, rubiłkowska⁷⁹¹, zamostocka⁷⁹² etc.). Największe niezadowolenie władz powodowały stwierdzenia kierownictwa rad o nieobecności kulaków na ich terenie (np. łożińska i rubiłkowska⁷⁹³). Jak już zaznaczono powyżej, z ekonomicznego punktu widzenia odpowiadało to rzeczywistości, ale ideologiczna linia partii nakazywała zdemaskowanie „ukrytego kulaka”, tzn. co obrotniejszych gospodarzy. Próby „ukrycia” skutkowały interwencją władz centralnych, zmianą kierownictwa rad i wzmożeniem przemocy.

W styczniu–lutym 1930 r. pojawiły się pierwsze wiadomości o całkowitej⁷⁹⁴ kolektywizacji rad wiejskich zamostockiej (2 kołchozy)⁷⁹⁵, natałowskiej

⁷⁸⁵ *Walka klasowa wokół kolektywizacji wsi polskiej...*; *Agitacja kulaków i ich popleczników nie miała skutku*, „Orka” 1929, nr 95, 9 grudnia, s. 2; *Za zrywanie kolektywizacji kulaków pociągnięto do odpowiedzialności*, „Orka” 1930, nr 1, 5 stycznia s. 3; *Za dużo tych „figlów” kulackich!*, „Orka” 1930, nr 4, 17 stycznia, s. 2; *Kulackich agitatorów należy uciszyć*, „Orka” 1930, nr 10, 8 lutego, s. 2; *Poplecznikom kulackim dano odpór*, „Orka” 1930, nr 19, 11 marca, s. 4.

⁷⁸⁶ Por. *Kulackich agitatorów należy uciszyć...*

⁷⁸⁷ *Матэрыялы абследавання Жыткавіцкага раёна брыгадай ЦК КП(б)Б [25.05.1931]*, [w:] *Улада і грамадства...*, s. 44.

⁷⁸⁸ *Wieś polska na Homelszczyźnie będzie całkiem skolektywizowana*, „Orka” 1930, nr 4, 17 stycznia, s. 3.

⁷⁸⁹ *Stachowski podśpiewa kulaków*, „Orka” 1930, nr 2, 10 stycznia, s. 2.

⁷⁹⁰ *Niewiarowski wykrzywia linię klasową*, „Orka” 1930, nr 2, 10 stycznia, s. 2.

⁷⁹¹ *Jak wypaczano linię partii w Rubiłkach*, „Orka” 1930, nr 26, 6 kwietnia, s. 2.

⁷⁹² *Takich członków trzeba gnać z rady wiejskiej*, „Orka” 1930, nr 5, 21 stycznia, s. 3; *„Wrastanie kulaka w socjalizm” – zamiast likwidacji kulactwa*, „Orka” 1930, nr 10, 8 lutego, s. 2.

⁷⁹³ *Niedopuszczalne wykrzywanie linii partii w Łozinie*, „Orka” 1930, nr 22, 22 marca, s. 3; *Jak wypaczano linię partii w Rubiłkach...*

⁷⁹⁴ *Zaznaczę, że „całkowitość” oznaczała 100% gospodarstw biedniackich i średniackich, ponieważ zamożnych nie przejmowano do kołchozów.*

⁷⁹⁵ *Zamostocka polska rada wiejska została całkiem skolektywizowana*, „Orka” 1930, nr 6, 26 stycznia, s. 3.

(9 kołchozów)⁷⁹⁶, lubawńskiej (jeden największy kołchoz polski)⁷⁹⁷ i twaryczewskiej (bez informacji o liczbie kołchozów)⁷⁹⁸. A. Wialiki, odwołując się do dokumentów przechowywanych w NARB, zalicza do tego grona rady wiejskie kustownicką i rudnia-szlagińską⁷⁹⁹. Wszystko to odzwierciedlało raczej propagandowe dążenia niż prawdziwe warunki życia. Masowy odpływ ludności z kołchozów wiosną 1930 r. obnażył rzeczywistość. W maju 1930 r. Komisja Narodowościowa odnotowała, że w „całkiem skolektywizowanej” zamostockiej radzie wiejskiej w obydwu kolektywach pozostało około 90 gospodarstw (z 210)⁸⁰⁰. W rubiłkowskiej radzie wiejskiej w kołchozie „Komunard” pozostało 34 z poprzednich 194 gospodarstw⁸⁰¹, w kustownickiej radzie wiejskiej w kołchozie im. Stalina – jedynie 40 gospodarstw⁸⁰².

Z prasy można wyciągnąć sporo ciekawostek charakteryzujących działalność kołchozów i stosunek ludności do nich. Przytoczę dwa barwne przykłady. W omniszewskiej radzie wiejskiej jeszcze w 1928 r. powstał kolektyw „Czerwony Sztandar”, lecz przez długi czas jego członkami byli jedynie przedstawiciele jednej rodziny, którzy bezwzględnie nie przyjmowali „obcych”. W ten sposób Polacy próbowali z jednej strony dostosować się do wymogów czasu, a z drugiej nie naruszyć rodzinnego sposobu życia. Aby zniechęcić innych do pisania podań, rodzina ta zaczęła rozpuszczać plotki o tym, że w kolektywie trzeba bić się o każdy kawałek chleba, odmierzać każdemu na metry kiszki zabitych świń, a krew dzielić kubkami. Kiedy przyjmowanie nowych członków było już nieuniknione, zarżnęli oni wszystkie świny i podzielili mięso między siebie⁸⁰³.

Drugi *casus* dotyczy kołchozu im. Dzierżyńskiego w lubawńskiej radzie wiejskiej w rejonie buda-koszelewskim. Kolektyw ten został zorganizowany w sierpniu 1929 r. i wkrótce potem stał się największym w ZSRS kołchozem polskim (po raz kolejny zdecydowały walory propagandowe, a nie ekonomiczne). Jesienią 1930 r. kolektyw zajmował 1 755 ha i obejmował 132 zagrody (w okresie odpływu ludności z 155 odłączyło się 57 gospodarstw). O sukcesach kołchoźników pisała szczególnie „Orka”, przedstawiając

⁷⁹⁶ *Skolektywizowana wieś przygotowuje się do siewów*, „Orka” 1930, nr 7, 28 stycznia, s. 3; *W dni wielkiej przebudowy*, „Orka” 1930, nr 15, 25 lutego, s. 3.

⁷⁹⁷ *Raport kolektywu im. Dzierżyńskiego*, „Orka” 1930, nr 10, 8 lutego, s. 3.

⁷⁹⁸ *Twaryczewska r.w. została całkowicie skolektywizowana*, „Orka” 1930, nr 13, 18 lutego, s. 3.

⁷⁹⁹ A. Wialiki, *Dzierżyńszczyzna 1932–1937...*, s. 115.

⁸⁰⁰ *Komisja narodowościowa wśród kolektywistów*, „Orka” 1930, nr 35, 10 maja, s. 2.

⁸⁰¹ *Jak wypaczano linię partii w Rubiłkach...*

⁸⁰² *„Stalinowcy” na froncie gospodarczym i kulturalnym*, „Orka” 1930, nr 51, 6 lipca, s. 3.

⁸⁰³ *Kolektyw czy łekolektyw? Kolektyw „Czerwony Sztandar należy natychmiast uzdrowić!*, „Orka” 1930, nr 22, 22 marca, s. 3.

ten kolektyw jako wzorcowy dla całego Związku Sowieckiego. Posiadał on 140 koni, 155 krów, 153 cieląt, 20 świń, 50 prosiąt, 7 buhajów i 30 owiec. Dochód po zbiorach w 1930 r. wynosił 141 tys. rubli⁸⁰⁴. Po zapłacie podatków, zwrocie kredytu i pokryciu wydatków pozostało nieco ponad 51 tys. rubli do podziału wśród członków, co uznano w prasie za wielkie zwycięstwo. Jeśliby podzielić to równo przez liczbę gospodarstw (w rzeczywistości stosowano 7-stopniową siatkę podziału, ale dla naszej oceny nie ma to większego znaczenia), mamy 387,5 rubli na gospodarstwo za rok lub 32,3 rubli miesięcznie. Dla porównania robotnicy w przemyśle w połowie 1930 r. zarabiali około 77 rubli miesięcznie⁸⁰⁵. Nic dziwnego, że takie wyniki zniechęciły włościan. W styczniu 1931 r. prasa alarmowała o „wielkiej wyrwie” we wzorcowym kolektywie, na którego rachunku bieżącym nie pozostały żadne pieniądze i nie było go stać na zakup przywiezionych do kooperatywy towarów⁸⁰⁶. Ludzie przestali stawiać się do pracy. Jeśli w sierpniu 1930 r. po wykonaniu pracy naliczono 4 780 dniówek⁸⁰⁷, to w listopadzie – jedynie 2 711. W efekcie nie zakończono młocki zboża i lnu. Reprezentatywny był stosunek władz rejonowych do problemu, co także trafiło na łamy prasowe. Kiedy przewodniczący kołchozu im. Dzierżyńskiego, tow. Kozłowski, zwrócił się do rejonowego komitetu wykonawczego o pomoc, członek prezydium Matczyński oświadczył mu, że *wasz kolektyw jest kułacki i żadnej pomocy od nas nie otrzyma*. W podobny sposób potoczyła się sprawa w rejonowym towarzystwie konsumenckim⁸⁰⁸. Jak widzimy, opinia o wszystkich Polakach jako „panach”, „szlachcie” i „kułakach” ciągle była żywa.

Wyniki kolektywizacji w wybranych polskich radach wiejskich przedstawiono w tabeli 3.3. Dane te pokazują, że skala kolektywizacji polskich rad wiejskich również była wyższa niż średni wskaźnik w BSRS (por. tabela 3.1). W rejonach graniczących z Polską

⁸⁰⁴ *Wyniki pracy kolektywnej*, „Orka” 1930, nr 73, 2 października, s. 3.

⁸⁰⁵ *Труд в СССР. Справочник 1926–1930 гг.*, Я.М. Бинеман (red.), Москва 1930, s. 38.

⁸⁰⁶ *Alarmujemy! Wyrwa w kolektywie im. Dzierżyńskiego*, „Orka” 1931, nr 3, 12 stycznia, s. 3.

⁸⁰⁷ Dniówka (biał. *працадзень*, ros. *трудодень*) – miara oceny i forma rozliczania ilości i jakości wykonanej pracy w kołchozach ZSRS w latach 1930–1966. Rozliczanie wykonanej pracy prowadzono w dniówkach, gdyż członkom kołchozów nie naliczano pensji. Dniówka nie uwzględniała wyników końcowych, ale pozwalała, po otrzymaniu produktu końcowego i odłożeniu tej jego części, z której powinno się opłacić pracę, na rozdystrybuowanie produktu (głównie zboża) i/lub pieniędzy otrzymanych z jego zbycia proporcjonalnie do naliczonych dniówek. Nie istniały jednolite standardy wydatkowania w przeliczeniu na dniówki. Kwota otrzymywana za dniówkę zależała od majątku pozostającego w dyspozycji kołchozów, co różnicowało „wartość” dniówek w poszczególnych gospodarstwach. W „chudszych” latach nie anulowano dostaw płodów rolnych, dlatego dystrybucja zboża na dniówki mogła być skromna lub nawet nie następować wcale.

⁸⁰⁸ *Alarmujemy! Wyrwa w kolektywie im. Dzierżyńskiego...*

powstały 21 polskich kolchozów, w tym 13 w polskich radach wiejskich⁸⁰⁹. Zaznaczę także, że żadna z rad wiejskich wymienionych w styczniu–lutym 1930 r. jako „całkiem skolektywizowana” nie zachowała tego statusu do wiosny 1931 r.

Tabela 3.3. – *Stan kolektywizacji polskich rad wiejskich na 1 maja 1931 r, %*

<i>rada wiejska</i>	<i>%</i>		
		Omniszewska	58
łańcucka	8	Zamostocka	60
okołowska	12	Wesołowska	62
marchlewska	20	łazińska	62
rudnia-szlagińska	31	kustownicka	63
janowska	44	aleksandrowska, rej. białynicki	75
aleksandrowska, rej. narowlański	50	chrypielewska	80
natałowska	57	narejkowska	100

Źródło: NARB, z. 701, op. 1, t. 114, *Stan kolektywizacji polskich rad wiejskich na 1 maja 1931 roku* k. 47.

* * *

Forsowana kolektywizacja i metody jej wdrażania dezorganizowały wiejski tryb życia i sposób uprawiania roli. Państwo się wzmocniło, lecz włościanstwo stało się słabsze niż w latach 1920–1921, kiedy mogło zagrozić utrzymaniu władzy przez bolszewików⁸¹⁰. Aresztowania i wysiedlenia zniszczyły najbardziej pracowitych i wydajnych gospodarzy. Wielu spośród represjonowanych stanowili przedstawiciele mniejszości narodowych. Ich wydalenie z tradycyjnych obszarów zamieszkiwania zaczęło stopniowo zmieniać strukturę etniczno-narodową Białorusi Sowieckiej.

Z pomocą służb specjalnych opór włościanstwa został stłumiony, mieszkańcy wsi ponownie zostali pozbawieni swych praw. Obiegowo kolektywizację zaczęto określać drugim poddaństwem, a skrót *БКП(б)* (Wszechzwiązkowa Partia Komunistyczna (bolszewików)) rozszyfrowano jako „*Второе Крепостное Право (большевиков)*” („Drugie poddaństwo (bolszewików)”). Kolektywne gospodarstwa od 1931 r. zdominowały strukturę rolnictwa. Nie udało się jednak osiągnąć pełnej kolektywizacji w docelowym terminie.

⁸⁰⁹ Докладная записка ПП ОГПУ о польском населении в приграничных районах БССР [04.1931], [w:] *Улада і грамадства...*, s. 596.

⁸¹⁰ A. Graziosi, *Stalinism, Collectivization and the Great Famine...*, s. 40.

Kolektywizacja nie podniosła wydajności rolnictwa. W 1930 r. w ZSRS zebrano 835,4 mln ton zboża, w 1932 r. – tylko 694,8 mln ton⁸¹¹. Z. Bauman precyzyjnie ujął to w zdaniu *chłopi nie zaczęli wytwarzać więcej, zaczęli tylko mniej jeść*⁸¹². Wielki głód w latach 1932–1933 dotknął najbardziej chlebne⁸¹³ rejony – Kubań, Powołże, Zachodnia Syberię, Kazachstan, a najbardziej drastycznie Ukrainę (Hołodomor⁸¹⁴). Konsekwencje tamtego głodu dotknęły również południowej części BSRS (rejony jelski, narowlański i homelski), gdzie zmarło (według oficjalnych danych) kilkudziesięciu ludzi. Setki osób spuchniętych z głodu odnotowano w większości rejonów republiki⁸¹⁵. Jak stwierdza Andrey Zubov, pomiędzy 1930 i 1933 r. doszło do co najmniej 9,3 mln „nadmiarowych zgonów”. Chociaż bolszewicy posiadali środki i możliwości, aby tego uniknąć, zajęli jednak „twardą” linię w celu zmuszenia włościan do pokory, nawet kosztem zagłodzenia ludzi na śmierć⁸¹⁶. CKW i RKL ZSRS w dniu 7 sierpnia 1932 r. podjęły uchwałę o ochronie własności socjalistycznej⁸¹⁷, która znana jest powszechnie jako „prawo trzech kłosów”. Ten tekst, napisany osobiście przez J. Stalina, przewidywał rozstrzelanie lub skazanie do 10 lat łagrów za jakąkolwiek kradzież mienia kolchozowego, w tym zbieranie kłosów pozostałych po żniwach na polach, zbieranie przemarzłych ziemniaków czy połów ryb z rzek przepływających w pobliżu kolchozów. Lokalne władze zaczęły gorliwie demaskować „wrogów ludu”. Aresztowania i egzekucje odbywały się tak powszechnie, że Moskwa musiała to zahamować. Uznano, że sprawcą aresztowań włościan mógł być każdy, kto tylko chciał. KC WKP(b) i RKL ZSRS 8 maja 1933 r. przyjęły instrukcję *O powstrzymaniu masowych deportacji chłopów, usprawnieniu aresztowań i rozładowaniu miejsc przetrzymywania*⁸¹⁸. W całym Związku Sowieckim 91 tys. ze 115 tys. orzeczeń

⁸¹¹ О. Вербицкая, *Формирование колхозной экономики по мобилизационному типу (1930-е гг.)*, „Историко-экономические исследования” 2011, nr 1, s. 53.

⁸¹² Z. Bauman, *Stalin i rewolucja chłopska...*, s. 130.

⁸¹³ W ten sposób określano terytorium, skąd władze bolszewickie pozyskiwały najwięcej zboża na sprzedaż za granicę.

⁸¹⁴ *Hołodomor 1932–1933 Wielki głód na Ukrainie w dokumentach polskiej dyplomacji i wywiadu*, J. Bruski (oprac.), Warszawa 2008; A. Applebaum, *Czerwony głód*, Warszawa 2018, s. 193 nn.

⁸¹⁵ М. Касцюк, *Большавіцкая сітэма ўлады...*, s. 93.

⁸¹⁶ A. Zubov, *The Russian Catastrophe and Chances to Overcome It...*, s. 63–64.

⁸¹⁷ *Постановление ЦИК и СНК СССР „Об охране имущества государственных предприятий, колхозов и кооперации и укреплении общественной (социалистической) собственности”*, [w:] *Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939: Документы и материалы*, t. 3 : Конец 1930–1933, Москва 2001, s. 453–454.

⁸¹⁸ Tu w znaczeniu zmniejszania liczby więźniów.

⁸¹⁹ *Директива-инструкция ЦК ВКП(б) и СНК СССР „О прекращении массовых выселений крестьян, упорядочении производства арестов и разгрузке мест заключения”*, [w:] *Трагедия советской деревни...*, t. 3, s. 746–750.

uznano wskutek ponownego rozpatrzenia za błędne. W instrukcji zostały ustalone maksymalne kwoty wysiedleń tzw. „kułaków”, z BSRS na przykład 500 gospodarstw. Dzięki temu sytuacja na wsi relatywnie uspokoiła się na kilka lat.

Z. Bauman zwraca uwagę na swoiste relacje, jakie powstały między kołchozami a państwem. Formalnie kołchozy nie były własnością państwową, co pozwalało władzom traktować je jak „obce ciało”, co oznaczało branie bez dawania, opodatkowanie bez przejmowania odpowiedzialności za ekonomiczną opłacalność. W szczególności państwo nie było odpowiedzialne za zaopatrywanie kołchozów w niezbędne środki produkcji, za świadczenia społeczne, opiekę zdrowotną, budowę szkół etc.⁸²⁰ – takie tendencje zostały wówczas odnotowane przez Bera Bruckusa⁸²¹. Tym samym państwo okradało teraz kołchozy jeszcze bardziej niż zamożne gospodarstwa pod koniec NEPu. Przykładowo w 1932 r. kołchozom płacono za 100 kg żyta od 4,5 do 6 rubli, podczas gdy koszty własne sięgały 22,9 rubli. Na rynku 1 kg żytniego chleba kosztował 2–2,5 rubli, tzn. prawie tyle, ile kołchoz otrzymywał za 50 kg żyta⁸²².

Mniejszości narodowe nie były zadowolone z kolektywizacji. Zwłaszcza Łotysze, spośród których wielu gospodarzy uprawiało wielopolówkę, co teraz zostało uniemożliwione. Represje wobec przedstawicieli mniejszości narodowych ożywiły dawne stereotypy: wszyscy Łotysze – kułacy, wszyscy Polacy – szlachta itd. Tylko poczucie beznadziei skłaniało ich, by wstępować do kolektywów⁸²³. Władze w celach propagandowych nadawały wielką rangę kolektywizacji w narodowościowych radach wiejskich. Pozwoliło to ogłosić całkowitą kolektywizację kilku polskich i łotewskich rad wiejskich. W skali Białorusi Sowieckiej wyniki były skromniejsze. Według danych przewodniczącego Komisji Narodowościowej BSRS A. Chackiewicza na koniec 1930 r. w republice zostało skolektywizowane około 20% wszystkich gospodarstw polskiej

⁸²⁰ Z. Bauman, *Stalin i rewolucja chłopska...*, s. 131–132.

⁸²¹ B. Bruckus, *Kolektywizacja rolnictwa włościańskiego w Rosji Sowieckiej...*, s. 42.

⁸²² O. Вербицкая, *Формирование колхозной экономики по мобилизационному типу...*, s. 54–55.

⁸²³ Kłarownie to wyraził włościanin Parchimowicz z polskiej wsi Stroczań w borowskiej radzie wiejskiej w rejonie kojdanowskim: „*Teraz my wszyscy pójdziemy do kolchozu, kiedy nas wszystkich zrobiono biedotą*” [Докладная записка III ОГПУ о польском населении в приграничных районах БССР, [w:] *Улада і грамадства...*, s. 594]. Ważne w tej sytuacji było również to, że nawet biedacy, pozbawieni możliwości wynajmowania urządzeń rolnych u zamożniejszych sąsiadów, zostali zmuszeni do wstąpienia do kołchozów wskutek braku innych sposobów na uprawianie roli [Por. B. Bruckus, *Kolektywizacja rolnictwa włościańskiego w Rosji Sowieckiej...*, s. 41].

ludności wiejskiej, 30% ludności łotewskiej i 38% ludności litewskiej⁸²⁴. Te liczby jasno świadczą o nastawieniu włościan do nowego bolszewickiego eksperymentu.

III.2 Nowe prawo o radach wiejskich i ostatni wzrost liczby polskich rad.

Rada wiejska vs. kolchoz. Zwrot ku kolektywizacji zrodził kwestię dalszego zarządzania obszarami wiejskimi. Powstanie kolchozów, formalnie samodzielnych, a w rzeczywistości całkowicie podporządkowanych państwu, mających na celu skupić prawie wszystkich mieszkańców wsi, podważało sensowność dalszego istnienia rad wiejskich jako elementu niższego szczebla administracji.

Jesienią 1929 r. toczyły się prace ws. przygotowania nowego prawa o radach wiejskich. Tak jak w 1924 r., oficjalnym celem było zbliżenie aparatu państwowego do mieszkańców i zjednoczenie probolszewickiego aktywu w budowaniu socjalizmu. O zwycięstwie „nowego życia” miało świadczyć przemianowanie zebrań wiejskich na zebrania wyborców, podporządkowanie radom wszystkich gromad rolnych, działających na danym terytorium (prawo zatwierdzenia lub kasowania wszelkich uchwał tych gromad, co ewidentnie dotyczyło również kolchozów), oraz zadanie walki z „przeżytkami bytowymi”, co można było interpretować dość szeroko. Bardziej konkretnie brzmiała część o budżecie rad wiejskich. Jako źródła ich dochodów wymieniono:

- a) nieopodatkowane dochody pozyskane z majątku i przedsiębiorstw;
- b) dochody od samoopodatkowania;
- c) dochody z funduszy lasów znaczenia miejscowego;
- d) odliczenia od jednolitego podatku rolnego,
- e) nadwyżki państwowych podatków (przemysłowego i dochodowego)⁸²⁵.

Wskutek znikomej liczby przedsiębiorstw przemysłowych na wsi białoruskiej jedynie dochód od lasu i pozostała część jednolitego podatku rolnego stanowiły budżetowe dochody rad wiejskich, nie ściągane bezpośrednio z mieszkańców.

Projekt nowego prawa przewidywał powrót do wcześniejszych zasad organizacji rady wiejskiej już od 300 osób. Nie znalazło to poparcia ekonomistów i prawników

⁸²⁴ Tow. Chackiewicz o kolektywizacji, „Orka” 1931, nr 18, 23 lutego, s. 2.

⁸²⁵ Podstawowe zasady organizacji rad wiejskich ZSRR (z artykułu sekretarza CKW ZSRR tow. Jenukidze), „Orka” 1929, nr 78, 3 października, s. 2.

BSRS, bowiem tak drobne rady nie mogły wykonywać jakichkolwiek zadań. W prasie na ten temat wystąpił znany prawnik Borys Wattaci⁸²⁶, który udowadniał sens istnienia rad w miejscowościach o co najmniej 2–3 tys. mieszkańców (średnia rada wiejska w BSRS liczyła wówczas 2 942 osoby), jedynie z pewnym wyjątkiem dla rad narodowościowych⁸²⁷.

Zimą 1929/30 r. wszelkie merytoryczne dyskusje zostały zdławione przez presję ideologiczną pod hasłem „Tylko ta rada wiejska, która stanie na czele kolektywizacji, będzie prawdziwym organem dyktatury proletariatu na wsi”⁸²⁸. Stąd wynika, że niemal jedynym zadaniem rad wiejskich miało się stać zjednoczenie szerokich mas parobków i biedoty oraz aktywu biedacko-średniackiego w celu dostosowania do potrzeb powszechnej kolektywizacji. Sugerowano odwoływanie tych członków rad, którzy podważali sens organizacji kołchozów bez względu na dotychczasową skuteczność ich pracy⁸²⁹.

W styczniu 1930 r. CKW ZSRS podjął uchwałę, w której zostały wymienione nowe zadania rad wiejskich. Przede wszystkim dotyczyły one:

- a) udziału w układaniu planów wytwórczych gospodarstw kolektywnych i w ich wdrażaniu;
- b) kierowania procesem uspołecznienia mienia;
- c) nadzorowania wykonania przez gospodarstwa kolektywne wszystkich zobowiązań względem państwa (zakupu zboża, kontraktacja, uiszczanie podatku etc.);
- d) likwidacji kułactwa jako klasy i przeciwdziałania próbom przedostania się kułaków do kolektywów lub wpływania na ich pracę.

Następnie dopiero wspomniano o szeroko rozumianej funkcji ochrony porządku rewolucyjnego i o zapewnieniu świadczenia usług kulturalno-oświatowych oraz społeczno-bytowych⁸³⁰.

Z powyższego wynika, że nowe podstawowe zadania rad prawie nie różniły się od zadań kierownictwa kołchozów. Tak było to odbierane przez władze lokalne, wskutek

⁸²⁶ Borys Wattaci (1877–?) – przedstawiciel wołoszczyńskiej szlachty, w Imperium Rosyjskim jego rodzina zaliczana była do „dworianstwa” mohylewskiego, prawnik. Od 1926 r. pracował w Mińsku. Autor wielu tekstów o prawie cywilnym, np. *Czynności notarialne rad wiejskich, miasteczkowych i miejskich* (Mińsk 1930). Aresztowany w 1932 r., skazany na uwięzienie w łagrach. Dalszy los nieznany.

⁸²⁷ B. Wattaci, *Rada wiejska to – pierwsze ogniwo władzy radzieckiej na wsi*, „Orka” 1929, nr 86, 31 października, s. 2.

⁸²⁸ *Rady wiejskie winny stanąć na czele kolektywizacji*, „Orka” 1930, nr 5, 21 stycznia, s. 3.

⁸²⁹ Ibidem.

⁸³⁰ Ст. 85. О новых задачах советов в связи с широко развернувшейся коллективизацией в деревне (25 января 1930 г.), [w:] *Собрание законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства СССР за 1930 г.*, cz. 1, Москва 1930, s. 161–163.

czego w niektórych rejonach (zwłaszcza na terenach poddanych całkowitej kolektywizacji) funkcje rad wiejskich zostały zupełnie lub częściowo przekazane zarządom kołchozów. CKW ZSRS miało interweniować i pouczać o niedopuszczalności łączenia praw i funkcji rad wiejskich z gospodarstwami kolektywnymi⁸³¹. Nieporozumienia trwały jednak nadal, co w ciągu półrocza skłoniło władze do ponownego podniesienia tezy o antysowieckiej istocie prób przekazania funkcji rad wiejskich kołchozom⁸³².

Wiosną 1930 r. ukształtowało się wreszcie nowe prawo o radach wiejskich. CKW BSRS wydał go 21 kwietnia. Masowy odpływ ludności z kołchozów miał wpływ na treść tego dokumentu. Z wyjaśnieniem nowego prawa w prasie wystąpił sekretarz CKW BSRS i jednocześnie przewodniczący republikańskiej Nackomisji A. Chackiewicz. Jako główny cel rad wiejskich określono zaspokajanie potrzeb „biedniacko-średniackich mas włościańskich” w różnych dziedzinach na drodze socjalistycznej przebudowy gospodarki rolnej⁸³³. Wynikły stąd dwie ważne konsekwencje. Po pierwsze, kluczowym zadaniem rad wiejskich ponownie stało się świadczenie usług, co odróżniało podstawowe funkcje rad i kołchozów. Po drugie, odrzucona została zasada powszechności – utożsamianą z kułactwem część mieszkańców *de iure* pozbawiono niemal wszelkich praw obywatelskich (co wynikało z doktryny „likwidacji kułaków jako klasy”). Takie zasady nowego prawa drastycznie wpłynęły na narodowościowe rady wiejskie, zwłaszcza te, w których znaczny procent stanowili Białorusini. Oni przeważnie znajdowali się w tak mizernej kondycji finansowej, że za „kułaków” z łatwością postrzegano wszystkich przedstawicieli bardziej zasobnych grup (Łotyszów, Polaków, Niemców), co z kolei doprowadziło do zmiany struktury narodowościowej tych rad.

Wśród innych regulacji nowego prawa zasługują na uwagę:

a) zasada dokonywania przedterminowych wyborów członków rady wiejskiej, jeśli rada wykoślawiała linię klasową lub demonstrowała bezczynność w sprawie socjalistycznej przebudowy życia wsi (oba wskaźniki można było traktować nader szeroko);

b) brak określenia minimalnej liczby ludności niezbędnej do powstania rady wiejskiej; zamiast tego wprowadzono kryterium zdolności rady do zaspokojenia politycznych, narodowościowych, gospodarczych i kulturalnych potrzeb mieszkańców

⁸³¹ *Pracę rad wiejskich nie można utożsamiać z pracą zarządów kolektywów*, „Orka” 1930, nr 5, 21 stycznia, s. 3.

⁸³² *Rady wiejskie, frontem do kolektywu*, „Orka” 1930, nr 64, 28 sierpnia, s. 2.

⁸³³ A. Chackiewicz, *Nowe prawo o radach wiejskich*, „Orka” 1930, nr 35, 10 maja, s. 3.

oraz zgodność [wyznaczonego terytorium] charakteru zamieszkania ludności, jej składu narodowościowego, stanu dróg i dostępności środków komunikacji;

c) konieczność posiadania samodzielnego budżetu;

d) obowiązek – obok wspierania gospodarstw kolektywnych – opieki nad jednostkowymi gospodarstwami biedackimi i średniackimi;

e) angażowanie mas w bezpośrednie kierowanie państwem, w tym konieczność zorganizowania przy wszystkich radach wiejskich grup biedoty, które miały zostać główną podporą rad w ich pracy⁸³⁴.

Zaznaczę, że ogólnie określona konieczność posiadania budżetów nie rozwiązywała problemów niedofinansowania rad wiejskich. Nadmierne wymogi w zakresie dostaw zboża i innych produktów doprowadziły kolchozy i ich członków do nędzy, co odbijało się na zdolnościach rad do akumulowania własnych środków budżetowych (np. przez samoopodatkowanie). Jedyną zdobyczą ludności wiejskiej po pierwszej fali kolektywizacji było „przywrócenie” możliwości świadczenia usług na rzecz członków niektórych gospodarstw indywidualnych. Jeśli na początku występowało prawdopodobieństwo, że kolchozy zastąpią rady wiejskie, to później rady w pewnym stopniu przejęły funkcje kierowania kolektywami⁸³⁵. Świadczy o tym sytuacja w kustownickiej polskiej radzie wiejskiej, gdzie przewodniczący rady pełnił również funkcję zastępcy przewodniczącego kolchozu⁸³⁶.

Rada wiejska a reforma administracji terytorialnej. Fiasko pierwszej fali kolektywizacji ujawniło wady organizacyjne niższego szczebla zarządzania, przede wszystkim brak odpowiedniej kadry. Karierowiczostwo nie zachęcało do pracy w rejonach i tym bardziej w radach wiejskich. W celu nasycenia rejonów kadrą oraz przekształcenia ich w „punkty węzłowe do realizacji dyrektyw partii i władzy sowieckiej” 15 lipca 1930 r. KC WKP(b) podjął decyzję o likwidacji okręgów⁸³⁷. Celem propagandowym było przybliżenie aparatu partyjnego, sowieckiego, gospodarczo-kooperacyjnego i związkowego rejonowi i wsi⁸³⁸. W BSRS odpowiednia uchwała podjęta

⁸³⁴ Ibidem.

⁸³⁵ Por. *Rada wiejska – to organizator socjalistycznego natarcia na wsi*, „Orka” 1931, nr 30, 27 marca, s. 3; *Rada wiejska – powinna być sztabem operacyjnym na froncie walki o sprzęt urodzaju, zakupy zboża, o bolszewicki siew jesienny i orkę pod zięb*, „Orka” 1931, nr 84, 31 sierpnia, s. 3.

⁸³⁶ *Rada wiejska dobrze kierowała kolektywizacją*, „Orka” 1930, nr 90, 14 grudnia, s. 3.

⁸³⁷ С. Елизаров, *Формирование и функционирование...*, s. 102.

⁸³⁸ *O likwidacji okręgów. Uchwała CK WKP(b) z dnia 15 lipca 1930 roku*, „Orka” 1930, nr 54, 22 lipca, s. 2.

została 26 lipca, jednocześnie zaś powołano Komisję CKW BSRS ds. Likwidacji Okręgów na czele z Łotyszem Augustem Kalninem⁸³⁹. W zamierzeniach reformy przewidywano skierować 90% odpowiedzialnych pracowników okręgowych do pracy w rejonach, przeznaczyć środki na polepszenie materialnego statusu pracowników rejonów i rad wiejskich oraz wprowadzić od 1 października 1930 r. całkiem samodzielne budżety rad wiejskich⁸⁴⁰. Ostatnie założenie pozostało jedynie teoretycznym z racji słabej bazy dochodowej. Przykładowo grudzinowska łotewska rada wiejska w 1931 r. nadal nie posiadała własnego budżetu⁸⁴¹.

Władze, wyjaśniając ludności przyczyny reformy, kładły nacisk na racjonalizację i uproszczenie aparatu państwowego oraz oszczędność środków⁸⁴². W praktyce większość pracowników okręgowych za wszelką cenę dążyła do pozostania w wielkim mieście lub w jego okolicach, np. rejon witebski otrzymał 35 pracowników z aparatu okręgu witebskiego, podczas gdy peryferyjny rejon mieżeński tylko 6. Z możliwości podniesienia liczebności kadry skorzystały również republikańskie komisariaty ludowe⁸⁴³. W efekcie nie udało się zaspokoić potrzeb dotyczących liczby pracowników aparatu rejonowego, nie mówiąc już o szczeblu rad wiejskich. Nawet w prasie pisano wprost, że nie trzeba czekać na nowych pracowników na wsi, lecz organizować biedotę (której grupy *dotychczas w większości rad albo wcale nie istnieją albo też istnieją tylko na papierze w sprawozdaniach sekretarzy komórek partyjnych*) i pracować szturmowo, *szczególnie w związku ze zbliżającymi się przygotowaniami do najważniejszej kampanii politycznej: jesiennej zasiewnej, podatkowej i dostaw zbożowych*⁸⁴⁴. Ostatni cytat klarownie przedstawia, jak do kategorii „kampanii politycznej” zaliczano działalność w pełni gospodarczą, której realizacja była wcześniej naturalna i nie wymagała żadnej mobilizacji.

⁸³⁹ August Kalnin (Augusts Kalniņš, 1889–1941) – działacz sowiecki pochodzenia łotewskiego, członek RKP(b) od 1913 r. Uczestniczył w ustanowieniu władzy bolszewickiej w Witebsku. Od 1924 r. przewodniczący Naczelnej Rady Gospodarki Narodowej BSRS. Od 1927 r. A. Kalnin był komisarzem ludowym Inspektoratu Robotniczo-Chłopskiego BSRS i przewodniczącym Centralnej Komisji Kontroli KP(b)B (od grudnia również członek Centralnej Komisji Kontroli WKP(b)). Oprócz tego w latach 1930–1932 pełnił funkcje zastępcy przewodniczącego RKL BSRS. Od 1932 r. pracował na różnych stanowiskach w RFSRS. Po 1934 r. dokładny los nie znany. Aresztowany w kwietniu 1938 r. w obwodzie sachalińskim, zwolniony latem 1939 r. Zmarł w marcu 1941 r.

⁸⁴⁰ *O likwidacji okręgów*, „Orka” 1930, nr 56, 29 lipca, s. 1.

⁸⁴¹ NARB, z. 4-п, op. 1, t. 4267, *Акт* k. 6. NARB, z. 701, op. 1, t. 112, *Матер'ял абсьледваньня II Грудзінаўскага латышскага сельскага савету Быхаўскага раёну* k. 12.

⁸⁴² *O racjonalizacji aparatu państwowego*, „Orka” 1930, nr 64, 28 sierpnia, s. 2.

⁸⁴³ С. Елизаров, *Формирование и функционирование...*, s. 103–104.

⁸⁴⁴ *Likwidując okręg, wzmacniamy rady wiejskie*, „Orka” 1930, nr 58, 8 sierpnia, s. 3.

Reforma nie doprowadziła także do oszczędności budżetowych. Liczba urzędników wszystkich szczebli w rzeczy samej zmniejszyła się, jednak podwyżka wynagrodzenia etatowego spowodowała ostateczny wzrost kosztu utrzymania aparatu biurokratycznego o 28,8%⁸⁴⁵. Celem określenia liczby etatów rady wiejskie podzielono na trzy grupy. Do pierwszej zaliczano rady z ludnością do 1 tys. osób, dla nich przewidywano dwóch płatnych pracowników (przewodniczący i sekretarz, razem dwa etaty), do drugiej – od 1 do 4 tys. mieszkańców i trzy etaty, do trzeciej – ponad 4 tys. mieszkańców i cztery etaty⁸⁴⁶. Niemal wszystkie polskie i łotewskie rady wiejskie należały do pierwszej lub drugiej grupy.

Tabela 3.4. – *Liczba narodowościowych rad wiejskich w BSRS w latach 1928–1932*

	<i>żydowskie*</i>	<i>polskie</i>	<i>rosyjskie</i>	<i>łotewskie</i>	<i>ukraińskie</i>	<i>niemieckie</i>	<i>litewskie</i>	<i>razem</i>
1928 rok	23	20	16	5	2	2	1	69
1929 rok	25	23	16	5	3	2	1	75
1930 rok	26	23	16	5	3	2	1	76
1931 rok	27	27	16	5	4	2	1	80
1932 rok	31	38	16	5	6	2	1	92

* Liczba rad żydowskich podana w ujęciu ogólnym dla rad miasteczkowych i rad wiejskich (ostatnich było około 4).

Źródła: С. Елизаров, *Формирование и функционирование...*, s. 116; *Малые диаспоры Гомельщины...*; Obliczenia własne na podstawie NARB, z. 4-п, z. 701; *Административно-территориальное устройство БССР...*; И. Ходас, *Поляки на Могилёвщине...*, *Свод законов Белорусской ССР*, Минск 1929–1938.

Prawo organizowania nowych rad wiejskich, zmieniania granic istniejących oraz przenoszenia ich siedziby przekazano rejonom. Ostateczne zatwierdzenie tych uchwał wciąż miało należeć do Prezydium CKW BSRS⁸⁴⁷. Po likwidacji w lutym 1930 r. wszystkich biur narodowościowych przy KC KP(b)B oraz okręgowych sekcji narodowościowych prawie nie pozostali już czynni lobbyści sprawy powołania narodowościowych rad wiejskich. Władze lokalne nie interesowały się tym znanadto na

⁸⁴⁵ С. Елизаров, *Формирование и функционирование...*, s. 105.

⁸⁴⁶ *Wstępny plan likwidacji okręgowego ogniwa w BSRR*, „Orka” 1930, nr 58, 8 sierpnia, s. 3.

⁸⁴⁷ С. Елизаров, *Формирование и функционирование...*, s. 107.

tle forsowanej kolektywizacji oraz rozpoczętej walki z nacjonal-demokracją⁸⁴⁸ i różnymi odcieniami szowinizmu (polskim, żydowskim, łotewskim, rosyjskim wielkomocarstwowym etc.)⁸⁴⁹. Rezultatem było pozostawienie tej kwestii w wymiarze politycznym. O celowości utworzenia lub likwidacji narodowościowych rad wiejskich decydowały władze centralne. Liczba tych rad w latach „wielkiego przełomu” przedstawiona została w tabeli 3.4.

Ostatnie aktywności polbiur ws. powołania rad. W ciągu 1928 r. stopniowo zaczęto wdrażać zmiany w podejściu do polityki narodowościowej. Biura polskie kontynuowały jednak działalność, w tym składały propozycje ws. powołania nowych polskich rad wiejskich. U schyłku polityki białorutenizacji tylko w jednym przypadku odniesiono sukces, o ile nie liczyć przywrócenia statusu polskiej narodowościowej podosowskiej radzie wiejskiej w rejonie czeczerskim (por. II.1). 10 stycznia 1929 r. Mińsk uchwalił powstanie *aleksandrowskiej polskiej rady wiejskiej w rejonie białynickim* w okręgu mohylewskim⁸⁵⁰. Zaznaczę, że w latach 1926–1927 miały tu miejsce mocne napięcia w stosunkach między Polakami i pozostałymi mieszkańcami (szczególnie w okolicach Mieżonki), doszło nawet do morderstwa⁸⁵¹, co spowolniło organizowanie tamtejszej polskiej rady wiejskiej. W lutym 1929 r. w aleksandrowskiej radzie wiejskiej zostały przeprowadzone nowe wybory, w których frekwencja wyniosła 66%⁸⁵². Zorganizowano grupę biedoty i utworzono kooperatywę maszynową⁸⁵³. Już latem z terenu rady wysiedlono kilka „antysowieckich” rodzin polskich, których własność przekazano powołanemu kołchozowi⁸⁵⁴.

⁸⁴⁸ Nacjonal-demokratyzm, nac-dem (biał. *нацыянал-дэмакратызм, нацдэмаўшчына*) – ogólne pojęcie opisujące przedstawicieli inteligencji narodowej, a także funkcjonariuszy partyjnych o orientacji probiałoruskiej, wyznających idee zachowania języka, kultury i tożsamości białoruskiej. Element bolszewickiej mowy nienawiści. Pretekst do represji wobec ukształtowanej sowieckiej kadry narodowej. Pierwszym głośnym procesem nac-demu była sprawa tzw. „Sojuszu Wyzwolenia Białorusi” (1930–1931). Aresztowano ponad 100 osób (znane osobistości nauki, literatury i aparatu państwowego, w tym trzech komisarzy ludowych). Organ pozasądowy OGPU skazał 86 osób. W 1988 r. Sąd Najwyższy BSSR uznał proces za sfabrykowany. W istocie była to zapowiedź końca polityki białorutenizacji.

⁸⁴⁹ Por. *Нацыянальная палітыка камуністычнае партыі. Дадатак да 3-га беларускага выдання „Азбукі ленінізму”*, А. Гаруновіч, С. Будзінскі (red.), Менск 1930, s. 42–50.

⁸⁵⁰ NARB, z. 4-п, op. 1, t. 6099 *Сьпіс нацыянальных саветаў БССР* k. 270.

⁸⁵¹ NARB, z. 701, op. 1, t. 2, *Выводы Комиссии по обследованию окрестности „Межонки” Бельничского района* k. 35–36.

⁸⁵² *Прадакол № 1 Пасяджэньня Польбюро Магілёўскага Акругому КП(б)Б* [9.03.1929], [w:] И. Ходас, *Поляки на Могилёвщине...*, s. 210.

⁸⁵³ *Інфармацыйная зводка аб праробленай рабоце сярод польнасельніцтва* [5.05.1929], [w:] И. Ходас, *Поляки на Могилёвщине...*, s. 211.

⁸⁵⁴ *Пастанова на пункту 3-му абвесткі дню Бюро АК ад 20 жніўня 1929 г. (зачыненая)*, [w:] И. Ходас, *Поляки на Могилёвщине...*, s. 215–216.

Organizacja polskich rad wiejskich w kontekście powołania polskiego rejonu narodowościowego. Po swoistej aktywizacji na początku roku 1929 sprawa utworzenia nowych narodowościowych rad wiejskich uległa zapomnieniu. Nowy impuls pojawił się w 1931 r. i był związany z powołaniem w BSRS polskiego rejonu narodowościowego. Na ten temat napisano już znaczną liczbę tekstów naukowych⁸⁵⁵, dlatego nie będę w tej dysertacji ponownie omawiał tych ustaleń. Należy jednak wyraźnie podkreślić, że inicjatywa utworzenia polskiego rejonu narodowościowego wyszła z Moskwy. W maju 1931 r. pewne zagadnienia były omawiane w trakcie narady Polaków-komunistów przy Oddziale Organizacyjnym KP(b)B. W końcu czerwca Prezydium CKW BSRS zdecydowało o zainicjowaniu procesu organizacji kojdanowskiego polskiego rejonu narodowościowego, a w tym celu powołało specjalną komisję na czele z Michałem Gnilakiewiczem⁸⁵⁶. Następnie (w lipcu) powołane zostały komisje KC KP(b)B i CKW BSRS, które zbadały sytuację w rejonach kojdanowskim, uździeńskim i pleszczenickim (choć decyzja o ustaleniu terytorium była już podjęta). Po przedstawieniu wyników wydawało się, że rejon pleszczenicki bardziej nadawał się do przekształcenia w polski narodowościowy. Bez względu na stan rzeczywisty rola ta została przypisana rejonowi kojdanowskiemu⁸⁵⁷.

Dyskusyjną pozostaje kwestia przyczyn utworzenia polskiego rejonu narodowościowego w tym właśnie czasie. Wszyscy badacze zgadzają się, że było to przedsięwzięcie polityczne i propagandowe, które nie przewidywało uwzględniania sytuacji rzeczywistej oraz realnych potrzeb mieszkańców. Klarownie charakteryzowała to kolejna „gra w statystyki”, którą analizuje A. Wialiki: w maju 1931 r. komisja KC KP(b)B odnotowała w rejonie kojdanowskim 43,7% ludności polskiej, a w tym samym

⁸⁵⁵ Por. A. Wialiki, *Dzierżyńszczyzna 1932–1937...*; Z.J. Winnicki, *Szkice Kojdanowskie...*; A. Biały, *Mniejszość polska na Białorusi Sowieckiej...*; I. Пушкін, *Грамадская і культурна-асветніцкая дзейнасць...*; M. Iwanow, *Autonomia polska w ZSRR w latach 1925–1935. Aspekt prawny*, „Rocznik Stowarzyszenia Naukowców Polaków Litwy” 2016, t. 16, s. 118–147; Д. Боцьковски, *Поляки в СССР в 1919–1939 гг.*, [w:] *Малцинствени и етнорелигиозни проблеми в Югоизточна и Централна Европа между двете световни войни*, София 2005, URL https://www.academia.edu/1152651/%D0%9F%D0%BE%D0%BB%D1%8F%D0%BA%D0%B8_%D0%B2_%D0%A1%D0%A1%D0%A1%D0%A0_%D0%B2_1919_1939_%D0%B3%D0%B3 (15.09.2024); М. Уваркина, «Эксперимент» национальной политики СССР – «Советская Полония» и польские автономные районы, „Наука о человеке: гуманитарные исследования”, 2011, nr 2 (8), s. 16–25.

⁸⁵⁶ Michał Gnilakiewicz (1887–1945) – działacz bolszewicki i sowiecki. Urodzony w powiecie nowogrodzkim w guberni mińskiej. Członek RKP(b) od 1912 r. Jeden z organizatorów Gwardii Czerwonej w Piotrogradzie. Od 1919 r. pracował w BSRS, od maja 1929 r. Ludowy Komisarz Pracy, od marca 1931 r. sekretarz CKW BSRS. Od 1933 r. pracował w RFSRS. Dalszy los nieznan, prawdopodobnie został aresztowany w okresie Wielkiego Terroru.

⁸⁵⁷ A. Wialiki, *Dzierżyńszczyzna...*, s. 95–100; С. Елизаров, *Формирование и функционирование...*, s. 116–117.

czasie dowództwo wojskowe Białoruskiego Okręgu Wojskowego (BOW) utrzymywało, że żyje tam jedynie 5,8% Polaków; w lutym 1932 r. natomiast partyjne kierownictwo BSRS raportowało do Moskwy o 49,41% ludności polskiej⁸⁵⁸. W ówczesnych tekstach pisano również wprost, że powołanie polskiego rejonu narodowościowego jest dziełem *ogromnej wagi politycznej, jest wspaniałym świadectwem leninowskiej polityki narodowościowej* w warunkach, w których państwa kapitalistyczne szukają wyjścia z kryzysu gospodarczego w nowych wojnach imperialistycznych, przygotowując napad na ZSRS, który wbrew temu prowadzi politykę „wybitnie pokojową”⁸⁵⁹; że powołanie rejonu na samej granicy z „faszystowską Polską” w związku z „zapotrzebowaniem mas robotniczych” jest świadectwem *iz rozkwit kultur narodowych, narodowych w formie i socjalistycznych w treści, jest możliwy jedynie w warunkach dyktatury proletariackiej*⁸⁶⁰.

Świadomość propagandowego motywu powołania polskiego rejonu narodowościowego w niewielkim jednak stopniu wyjaśnia, dlaczego wówczas stało się właśnie tak. Z.J. Winnicki i A. Biały, odwołując do książek Mikołaja Iwanowa *Pierwszy naród ukarany. Polacy w Związku Radzieckim 1921–1939* (Warszawa–Wrocław 1991) oraz *Zapomniane ludobójstwo. Polacy w państwie Stalina. „Operacja polska” 1937–1938* (Kraków 2014), zwracają uwagę na to, że było to skutkiem *sui generis* walki politycznej między białoruskimi i polskimi komunistami, w której ci drudzy tymczasowo wygrali, nie pozwalając na asymilację białoruskich Polaków⁸⁶¹. Jeśli rejon polski powstałby w latach 1926–1928, ten argument z pewnością byłby do przyjęcia, lecz w odniesieniu do 1932 r. budzi on jedynie wątpliwości, gdyż partyjne biura narodowościowe zostały zlikwidowane na początku 1930 r. i od tego czasu komuniści jednej narodowości zostali rozproszeni i nie stanowili już „jednej siły”. Ponadto nie znaleziono dotychczas żadnych dokumentów potwierdzających podstawową inicjatywę Polaków-komunistów w tej sprawie. Zostali oni wykorzystani dopiero po podjęciu decyzji. Sam M. Iwanów w późniejszych tekstach⁸⁶² rozwija tezę, że celem bolszewickich przedsięwzięć wobec Polaków była destabilizacja sytuacji wewnętrznej w II RP, a polskie rejony (marchlewski

⁸⁵⁸ A. Wialiki, *Dzierżyńszczyzna...*, s. 97, 101, 102.

⁸⁵⁹ *Nowe zwycięstwo leninowskiej polityki narodowościowej*, „Orka” 1932, nr 31, 20 marca, s. 1.

⁸⁶⁰ Я. Лушчыцкі, *Саветы нацыянальна-польскага Дзяржынскага раёну на новым этапе* (б. Койданаўшчына), Менск 1932, s. 16–17.

⁸⁶¹ Z. J. Winnicki, *Szkice Kojdanowskie...*, s. 35–36; A. Biały, *Mniejszość polska na Białorusi Sowieckiej...*, s. 147–148.

⁸⁶² M. Iwanow, *Autonomia polska w ZSRR w latach 1925–1935...*, s. 135, 137.

w USRS⁸⁶³ i kojdanowski w BSRS) miały stanowić załączek przyszłej komunistycznej Polski. Wskutek poprawy stosunków pomiędzy ZSRS i Polską⁸⁶⁴ (szczególnie po zawarciu paktu o nieagresji w lipcu 1932 r.) elementy polskiej autonomii stały się nawet jednym z istotnych czynników poprawiających stosunki między państwami. Daniel Boćkowski również docenia wpływ zmian w relacjach polsko-sowieckich oraz wskazuje cel walki z białoruskim nacjonal-demokratyzmem⁸⁶⁵. Naśladując „leninowską dialektykę” J. Stalin skutecznie dostosowywał politykę do bieżących potrzeb, dlatego można przypuszczać, że powołanie kojdanowskiego rejonu polskiego było wynikiem kilku okoliczności. Z pewnością ważna była kwestia zewnętrzna. Destabilizacja – to tylko jeden aspekt. Obserwując z Moskwy skutki światowego kryzysu gospodarczego w Polsce oraz wzrost ruchu strajkowego⁸⁶⁶, w bolszewikach ożywiła się nadzieja na eksport rewolucji do II RP, a obecność tuż przy granicy wyszkolonej kadry mogła to ułatwić. Z drugiej strony trzeba wspomnieć obecny wciąż lęk przed ewentualną wojną⁸⁶⁷. Podsycany był nie tylko zbliżeniem polsko-niemieckim, ale również obawami przed interwencją Polski w celu obrony Polaków przed aresztowaniem i wysiedleniem w trakcie wdrażanej kolektywizacji. Chociaż sowiecki MSZ zapewniał o niewiarygodności takiej wersji przebiegu wydarzeń, doniesienia OGPU były dla Moskwy dość niepokojące⁸⁶⁸. Dlatego J. Stalin nakazał przyspieszyć negocjacje z Polską ws. podpisania paktu o nieagresji⁸⁶⁹, aby wykluczyć jej udział w toczącej się „wojnie z chłopstwem”. Jednocześnie (od listopada 1931 r.) zaczął łagodnieć ton sowieckiej propagandy antypolskiej⁸⁷⁰. Złożoność

⁸⁶³ Zob. H. Stroński, *Marchlewszczyzna 1925–1935. Polski rejon narodowościowy na sowieckiej Ukrainie*, Warszawa 2023.

⁸⁶⁴ O czynniku japońskim w tej sprawie zob. J. Gaul, *Trzymajcie się z Zachodem... Józef Piłsudski w poszukiwaniu polskiej racji stanu*, Warszawa 2023, s. 612.

⁸⁶⁵ Д. Боцьковский, *Поляки в СССР в 1919–1939 гг...*, s. 13.

⁸⁶⁶ Por. Z. Zakrzewska, A. Zakrzewski, *Kryzys i modernizacja. Jaka gospodarka w Niepodległej?*, Sulejówek 2019, s. 13–16; J. Kancewicz, *Trudne sprawy polskiego ruchu robotniczego w latach 1929–1935 (w związku z pracą J. Kowalskiego „Trudne lata. Problem y rozwoju ruchu robotniczego 1929–1935”)*, Warszawa 1966), „Przegląd Historyczny” 1968, t. LIX, zesz. 4, s. 765–784.

⁸⁶⁷ Por. H. Bartoszewicz, *Propaganda sowiecka w świetle raportów i korespondencji dyplomatów polskich 1927–1932*, „Nowy Prometeusz” 2024, nr 19, s. 27.

⁸⁶⁸ Por. *Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939. Документы и материалы*, t. 3 1930–1934 гг., Москва 2003 (cz. 1), 2005 (cz. 2); *Постановление Политбюро ЦК ВКП(б) Об Украине и Белоруссии* [15.03.1930], [w:] Лубянка. Сталин и ВЧК–ГПУ–ОГПУ–НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. Январь 1922 – декабрь 1936, Москва 2003, s. 235–236; A. Зданович, *Польский крест советской контрразведки. Польская линия в работе ВЧК – НКВД. 1918–1938*, Москва 2017.

⁸⁶⁹ Por. M. Gmurczyk-Wrońska, *Negocjacje polsko-sowieckie o pakt o nieagresji w roku 1927 i w latach 1931–1932*, „Dzieje Najnowsze” 2012, nr 3, s. 40–41.

⁸⁷⁰ H. Bartoszewicz, *Propaganda sowiecka...*, s. 28.

i niejednoznaczność sytuacji wewnętrznej podkreśla Z. Bauman, pisząc, że w latach 1930–1932 sformułowanie „obleżona twierdza” w bolszewickim odbiorze charakteryzowało raczej sytuację wewnętrzną niż zewnętrzną⁸⁷¹. Co do czynników wewnętrznych, to powiązanie powołania rejonu polskiego z walką przeciw „białoruskiemu nacdemokratyzmowi” wydaje mi się nieco słabsze. Szczególna presja wobec przedstawicieli mniejszości narodowych (odkułaczenie, aresztowania i deportacje) oraz likwidacja biur narodowościowych wywołały pogłoski, że bolszewicy wkrótce usuną wszystkie narodowościowe jednostki administracyjne oraz zlikwidują języki narodowe⁸⁷². Władzom, w obliczu przebudowy całego życia gospodarczego kraju, zaostrzanie uczuć narodowych (ewentualny nowy front walki) nie było na rękę. Z tej racji szeroko zakrojona kampania dotycząca organizacji polskiego rejonu bardzo odpowiadała celom zaspokojenia „nacjałów” i odciągnięcia uwagi od rzeczywistych represji. W świetle tych faktów nie jest możliwe ustalenie dokładnych przyczyn tego wydarzenia. Chciałbym jedynie zacytować słuszną wypowiedź Z. Baumana:

Retrospektywna rekonstrukcja powodów i motywów decyzji kryje niebezpieczeństwo, że biegowi rzeczy zaczniemy przypisywać strukturę i logikę, a nawet predestynację, podczas gdy w rzeczywistości była to seria *faits accomplis*, nad którą, w chwili gdy się wydarzała, w ogóle nie rozmyślaliśmy⁸⁷³.

Z perspektywy rad wiejskich proces powołania polskiego rejonu narodowościowego miał trzy etapy. Swego rodzaju preludium było powstanie w latach 1927–1929 narejkowskiej rady wiejskiej (jeszcze z inicjatywy polbiura, por. II.1), której status został potwierdzony w lipcu 1931 r.⁸⁷⁴. Drugi etap miał miejsce w lipcu 1931 r., kiedy w rejonie kojdanowskim zostały zorganizowane trzy kolejne rady wiejskie: lachowicka, pałaniewicka i putczyńska⁸⁷⁵. Poprzedzała to wymiana przodowników kolektywizacji między BSRS i marchlewskim polskim rejonem narodowościowym USRS⁸⁷⁶.

⁸⁷¹ Z. Bauman, *Stalin i rewolucja chłopska*..., s. 119.

⁸⁷² *O bolszewicką politykę narodowościową*, „Orka” 1930, nr 73, 2 października, s. 3.

⁸⁷³ Rozmowy Petera Haffnera z Zygmuntem Baumanem. *Bauman : czynić swoje obcym*, Warszawa 2019, s. 46–47.

⁸⁷⁴ NARB, z. 4-п, op. 1, t. 6099 *Съніс нацыянальных саветаў БССР* k. 269.

⁸⁷⁵ *Trzy nowe polskie rady wiejskie – to jeszcze jedna wielka zdobycz w urzeczywistnieniu leninowskiej polityki narodowościowej*, „Orka” 1931, nr 71–72, 28 lipca, s. 2.

⁸⁷⁶ *Do BSRR przybyła brygada kolektywników-polaków z Marchlewskiego rejonu polskiego*, „Orka” 1931, nr 25, 13 marca, s. 1; *Brygada kolektywników-polaków BSRR wyjechała do rej. Marchlewskiego*, „Orka” 1931, nr 28, s. 1.

Lachowicka polska rada wiejska obejmowała 23 wsi, chutory i zaścianki z ludnością 2 089 osób, w tym 1 911 Polaków (91,5%). Na terytorium rady było 5 szkół, w tym 4 polskie⁸⁷⁷.

Pałaniewicka polska rada wiejska obejmowała 10 osiedli z ludnością 1 195 osób, w tym 928 Polaków (77,6%)⁸⁷⁸. Terytorium rady obejmowało obszar przy samej granicy, zwrócono więc na nią szczególną uwagę. Zorganizowano tu ponad 6 kołchozów. Wszystkie normy (planowe wskaźniki) pracy rady i kolektywów – dostawy zboża, ziemniaków, siemienia lnianego i konopnego, dostawy mięsa – były pod koniec 1931 r. wykonane z nadwyżką (np. według wymogów trzeba było zdać 13 krów – zdano 56⁸⁷⁹), natomiast plan dostaw wełny wykonano z nadwyżką 300%. Podatki zebrano prawie w całości, rozpowszechniono pożyczki „3-go decydującego roku pięciolatki” ponad 4,5 tys. rubli. Z trzech szkół dwie były polskie, pracowało też siedem punktów likwidacji analfabetyzmu⁸⁸⁰. To wszystko wskazuje na ożywienie idei Piemontu w bolszewickiej polityce narodowościowej.

Organizacja *putczyńskiej polskiej rady wiejskiej* rozpoczęła się w marcu 1931 r. Była ona największa spośród trzech wspomnianych (65 wsi, zaścianków i chutorów), jeśli chodzi o liczbę mieszkańców – 4 180 osób, w tym 3 469 Polaków (83%). Siedziba rady była we wsi Tatarszczyna. Z 8 szkół 5 było polskich⁸⁸¹. Zorganizowano polskie kołchozy, w tym „Czerwony Pogranicznik”⁸⁸².

Zaznaczę, że w sprawie powołania kojdanowskiego rejonu polskiego trudno dokładnie ustalić chronologię: czy reorganizacja szkół wyprzedzała powstanie narodowościowej rady, czy odwrotnie. Statystyki podają, iż w 1930 r. w rejonie funkcjonowało 7 szkół polskich, a w 1932 r. – już 41 (na 90)⁸⁸³.

We wrześniu 1931 r. w celu skontrolowania procesu dostaw zboża do Kojdanowa przyjechał przewodniczący CKW BSRS A. Czarwiakou. W przemówieniu pochwalił on

⁸⁷⁷ NARB, z. 4-п, op. 1, t. 9149 *Ляхавіцкі сельсовет Дзержынскага раёна* k. 187.

⁸⁷⁸ NARB, z. 4-п, op. 1, t. 9149 *Паланевіцкі сельсовет Дзержынскага раёна* k. 176; CAW, z. Oddział II SG, t. 1925, *Polskie ośrodki narodowościowe w BSRR* [1933] k. 385, 369.

⁸⁷⁹ W tej sprawie pozostaje w sferze domniemań, czyje były to krowy (prawdopodobnie odkulaczonych) i czy kołchozy było stać na wykarmienie ich przez zimę, co mogło być decydującym w sprawie ich pozbycia.

⁸⁸⁰ *Poloniewiska polska r.w. może służyć za wzór walki o urzeczywistnienie uchwał partji władzy sowieckiej*, „Orka” 1931, nr 127, 25 grudnia, s. 3.

⁸⁸¹ NARB, z. 4-п, op. 1, t. 9149 *Путчыньскі сельсовет Дзержынскага раёна* k. 182.

⁸⁸² CAW, z. Oddział II SG, t. 1925, *Polskie ośrodki narodowościowe w BSRR* [1933] k. 369–371.

⁸⁸³ A. Wialiki, *Dzierżyńszczyzna 1932–1937...*, s. 101; Я. Лушчыцкі, *Саветы нацыянальна-польскага Дзержынскага раёну...*, s. 19.

miejscowe kierownictwo za postępy kolektywizacji, która w tym rejonie dobiegała końca, oraz bodaj po raz pierwszy publicznie nazwał Kojdanowszczyznę *narodowościowo-polskim rejonem*, położonym *na rubieży świata socjalistycznego i kapitalistycznej Polski faszystowskiej*⁸⁸⁴. Przypomnę, że wtedy z 16 rad wiejskich jedynie 4 były polskie.

Trzeci etap przypadł na marzec 1932 r. 15 marca jeszcze 6 rad wiejskich zostało przekształconych w narodowościowe polskie (tabela 3.5). W tym samym dniu rejon został ogłoszony jako narodowościowo polski⁸⁸⁵. Trafnie zaznaczył S. Yelizarau, iż w przypadku Kojdanowszczyzny faktyczne kryterium „większości rdzennej ludności” zostało zamienione na „większość narodowościowych jednostek administracyjno-terytorialnych”⁸⁸⁶. 28 kwietnia 1932 r. miasteczko Kojdanów przemianowano na Dzierżyńsk, rejon odpowiednio zaś na dzierżyński.

Tabela 3.5. – *Polskie narodowościowe rady wiejskie rejonu kojdanowskiego, utworzone w marcu 1932 r.*

	<i>borowska</i>	<i>fanipolska</i> ⁸⁸⁷	<i>nieharelska</i>	<i>nowosadzka</i>	<i>rubilkowska</i>	<i>stalinowska</i> ⁸⁸⁸
Udział Polaków wśród mieszkańców, %	51	53	51,7	51	73,4	81,8
Liczba osad	–	8 ⁸⁸⁹	42	34	33	24
Liczba szkół polskich	3	3	5	3	2	4
Ogólna liczba szkół	3	5	8	5	3	8

Źródło: NARB, z. 4-II, op. 1, t. 9149, k. 174–186; CAW, z. Oddział II SG, t. 1925, k. 369–370.

W kwietniu 1932 r. w rejonie odbyły się ponowne wybory do rad⁸⁹⁰. Aby zapewnić wzorcowy rozwój polskiego rejonu republikański budżet skierował dodatkowo 70 tys.

⁸⁸⁴ Przewodniczący CKW BSRR tow. Czerwiakow w Kojdanowszczyźnie, „Orka” 1931, nr 88, 10 września, s. 1.

⁸⁸⁵ O reorganizacji rejonu Kojdanowskiego na Kojdanowski narodowościowy rejon polski. Uchwała prezydium Centralnego Komitetu Wykonawczego Białoruskiej SRR, „Orka” 1932, nr 31, 20 marca, s. 1.

⁸⁸⁶ С. Елизаров, *Формирование и функционирование...*, s. 117.

⁸⁸⁷ Inna nazwa – fanipol-wiazańska (po nazwie centralnego sowchozu „Wiazyń”).

⁸⁸⁸ Na początku miała nazwę bajdacka, siedziba we wsi Bajdaki.

⁸⁸⁹ Wymieniono 5 wsi oraz 3 sowchozy (Wiazyń-Fanipol, Różampol-Bereże oraz Niewielicze).

⁸⁹⁰ Kampania wyborcza do Rad w Kojdanowszczyźnie, „Orka” 1932, nr 37, 3 kwietnia, s. 1.

rubli na potrzeby przemysłu i oświaty⁸⁹¹. Tabela 3.6 przedstawia zmiany w wydatkach budżetu rejonowego w latach 1930–1932, co ujawnia jakim kosztem Kojdanowszczyzna stała się „wzorcem budowania socjalizmu” i dlaczego jej doświadczenie było niemożliwe w innych rejonach.

Tabela 3.6. – *Wydatki budżetu rejonowego rejonu kojdanowskiego (dzierżyńskiego) w latach 1930–1932, tys. rub.*

	1930 r.	1931 r.	1932 r.	Wzrost w por. z 1930 r.
Przemysł	15,1	154,0	150,0	993,4%
Gospodarka rolna	–	42,9	57,0	–
Gospodarka komunalna	28,7	110,7	106,0	369,3%
Oświata	274,2	657,7	1 085,5	395,9%
Ochrona zdrowia	52,2	120,5	208,7	399,8%
Ogólne zarządzanie	33,1	109,2	148,3	448,0%

Źródło: Я. Лушчыцкі, *Саветы нацыянальна-польскага Дзяржынскага раёну...*, s. 17.

Nowe polskie rady wiejskie w BSRS poza rejonem kojdanowskim. Powołanie polskich rad wiejskich w rejonie kojdanowskim nie było jedynym przypadkiem wzrostu liczby tych rad w Białorusi Sowieckiej. W tym samym czasie zorganizowano jeszcze 6 nowych polskich rad, a ponadto w 1932 r. jako polskie zostały odtworzone rady wiejskie karaleszczewicka⁸⁹² (co ciekawe, jeszcze w styczniu 1931 r. ten teren został włączony w obręb granic miasta Mińska⁸⁹³) i jurkowicka w rejonie łohojskim⁸⁹⁴. Podobnie jak w przypadku kojdanowskiego rejonu polskiego trudno ustalić, kto był inicjatorem tych przedsięwzięć. Można przypuszczać, że centralne kierownictwo zleciło Komisji Narodowościowej przygotowanie propozycji, a ta postępowała w miarę ustalonej (lub nie) komunikacji z prowincją. Zaznaczę, że cała ta działalność prowadzona była niejako w cieniu Kojdanowszczyzny, wskutek czego brakuje źródeł potrzebnych do wyjaśnienia jej szczegółów.

⁸⁹¹ *O zarządzeniach w dziedzinie rozwoju gospodarczo-kulturalnego rej. Kojdanowskiego. Uchwała Rady Komisarzy Ludowych BSRR*, „Orka” 1932, nr 51, 11 maja, s. 1. Ciekawe, że wymieniona uchwała miała miejsce już dzień po przemianowaniu rejonu na dzierżyński, ale zawierała starą nazwę.

⁸⁹² NARB, z. 4-п, op. 1, t. 6099 *Сьніс нацыянальных саветаў БССР* k. 270.

⁸⁹³ *Административно-территориальное устройство БССР...*, s. 275.

⁸⁹⁴ *Ibidem*, s. 373.

Malinowska rada wiejska w rejonie paryckim została zatwierdzona 5 grudnia 1931 r.⁸⁹⁵.

Pokraszewska rada wiejska w rejonie słuckim zorganizowana w lutym 1932 r.⁸⁹⁶.

Tydzień przed powołaniem polskiego rejonu narodowościowego CKW BSRS zatwierdził dwie polskie rady wiejskie w rejonie zasławskim – *huciańską* i *nowodworczańską*⁸⁹⁷.

Słuszność powyższego przypuszczenia o mechanizmie powołania tych rad potwierdza przypadek organizacji *barańkowskiej polskiej rady wiejskiej w rejonie sirocińskim*. To pytanie znalazło się jako punkt 5 (*sic!*) w protokole posiedzenia rejonowego komitetu partyjnego (po dyskusjach o różnych kampaniach mobilizacyjnych). Przedstawiciel Nackomisji odczytał propozycję, która od razu została przyjęta. Ze strony rejonowej komunistów poproszono jedynie, aby jednocześnie w rejonie został skontrolowany stan białorutenizacji i korienizacji (ich zdaniem powołanie narodowościowej rady wiejskiej miało świadczyć o skuteczności tych działań)⁸⁹⁸. W pierwszych dniach listopada 1932 r. „decyzja władz rejonowych” została zatwierdzona w Mińsku⁸⁹⁹.

Jako ostatnia w sierpniu 1933 r. została powołana *sianożatkowska polska rada wiejska w rejonie żłobińskim*⁹⁰⁰. Pomysły jej organizacji krążyły od dawna, ale nie miały poparcia władz centralnych. Możliwie, że miał tu znaczenie wysoki stopień religijności ludności polskiej, która ciągle utrzymywała kościół we wsi Antusze i księdza (aby skompromitować jednego z duchownych i w ten sposób zniechęcić ludzi władze sfabrykowały sprawę o rzekomych zalotach księdza Mustejkisa do pewnej kobiety, która nawet urodziła mu rzekomo dziecko, wobec czego władze sądowe zmusiły go do płacenia alimentów, co jednak nie wygasło wiary religijnej wśród ludności)⁹⁰¹.

⁸⁹⁵ NARB, z. 4-п, ор. 1, т. 6099 *Сьпіс нацыянальных саветаў БССР* k. 270.

⁸⁹⁶ *Административно-территориальное устройство БССР...*, s. 322.

⁸⁹⁷ *Uchwała Prezydium CKW BSRR o organizacji w rejonie Zasławskim polskich rad wiejskich – nowodworczańskiej i huciańskiej*, „Orka” 1932, nr 31, 20 marca, s. 1.

⁸⁹⁸ NARB, z. 4-п, ор. 1а, т. 142 *Прадакол № 71 паседжаньня бюро Сіроцінскага РК КП(б)Б ад 23-га жніўня 1932 г.* k. 366.

⁸⁹⁹ *Административно-территориальное устройство БССР...*, s. 211.

⁹⁰⁰ NARB, z. 4-п, ор. 1, т. 6386 *Прадакол паседжаньня Бюро ЦК КП(б)Б № 63 ад 14 жніўня 1933 г.* k. 53; *Административно-территориальное устройство БССР...*, s. 340.

⁹⁰¹ *W Sianożatkach należy zorganizować narodowościową r.w.*, „Orka” 1931, nr 32, 3 kwietnia, s. 2. O sprawie ks. Kazimira Mustejkisa zob. AAN, z. Ambasada w Moskwie, t. 185 *List do Pana Posła RP w Moskwie* [24.05.1927] [teczka nie kartkowana].

Zaznaczę, że w rejonie pleszczenickim, który, według oddelegowanej do tego celu komisji, najbardziej nadawał się do organizacji polskiego rejonu narodowościowego⁹⁰², żadna nowa polska rada wiejska nie powstała i pozostało ich jedynie dwie.

Pod koniec 1934 r. przy okazji rozmaitych reorganizacji wprowadzono zmiany, które ostatecznie utrwaliły nazwy polskich rad wiejskich. Wreszcie zakończyła się powołaniem walka o nadanie aleksandrowskiej radzie wiejskiej w rejonie białynickim imienia rewolucjonisty Feliksa Kona⁹⁰³ i dalej nazywano ją *feliks-konowską*⁹⁰⁴. 20 listopada 1934 r. pokraszeńska polska rada wiejska w rejonie słuckim została zmieniona w zwyczajną⁹⁰⁵, a na części jej terytoriów utworzono *zamościańską polską radę wiejską*.

Na zakończenie omawiania tego wątku chciałbym odnieść się do opracowania *Polskie ośrodki narodowościowe w BSRR*, prawdopodobnie przygotowanego na zjazd konsularny jesienią 1933 r. Jako polskie rady narodowościowe poza już wspomnianymi zostały w nim wymienione: koszyszczańska w rejonie jelskim, faszczewska w rejonie szklowskim, dzierżyńska w rejonie turowskim (z siedzibą we wsi Radziwiłowicze), świecislawska w rejonie wietkowskim, szepielowska w rejonie zasławskim, bronisławska w rejonie żytkowickim⁹⁰⁶. W dostępnych dokumentach sowieckich brak jest jednak jakichkolwiek potwierdzeń, a nawet wzmianek, że rady te rzeczywiście miały status polskich rad narodowościowych. Nie znaleziono także świadectw o rozważaniu ich powołania (wyjątkiem jest rada faszczewska, która posiadała taki status w latach dwudziestych). Autor omawianego opracowania w wielu miejscach podkreślał niedostatek wiarygodnych informacji, co pozwala przypuszczać, że mamy tu do czynienia z pewnymi pomyłkami. Nie zmienia to jednak faktu, że istniało wówczas wiele obszarów, na których Polacy stanowili znaczną część mieszkańców (zob. aneks IV).

⁹⁰² Por. A. Wialiki, *Dzierżyńszczyzna...*, s. 98–99.

⁹⁰³ Feliks Kon (1864–1941) – działacz polityczny. Urodził się w Warszawie w rodzinie żydowskiej, mocno związanej z polską tradycją narodową. Od 1918 r. członek partii bolszewickiej. Od 1922 r. pracował na różnych stanowiskach w Moskwie, w tym w aparacie Kominternu. Po wybuchu wojny niemiecko-sowieckiej został pierwszym kierownikiem sekcji polskiej „Radia Moskwa”. Zmarł podczas ewakuacji do Kujbyszewa (Samara).

⁹⁰⁴ CAW, z. Oddział II SG, t. 1925, *Polskie ośrodki narodowościowe w BSRR* [1933] k. 372; „*Wązki praktycyzm czy też nieodpowiedni stosunek tow. Paszwinczuka do budownictwa nowej wsi polskiej?*”, „Orka” 1931, nr 71–72, 28 lipca, s. 2; *Административно-территориальное устройство БССР...*, s. 361.

⁹⁰⁵ W ówczesnych dokumentach często w tym kontekście pisano „w białoruską”. *De iure* takie rady nie istniały, były to zwyczajne (nie-narodowościowe) rady, które mianowano „białoruskimi” jedynie dlatego, że znajdowały się w BSRS.

⁹⁰⁶ CAW, z. Oddział II SG, t. 1925, *Polskie ośrodki narodowościowe w BSRR* [1933] k. 373, 377–379.

* * *

Kolektywizacja wniosła pewne zamieszanie do zarządzania radami wiejskimi, ale ostatecznie przetrwały zarówno rada wiejska, jak i kołchoz, chociaż w sprawach planowania aktywności rolnych i organizacji dostaw dla państwa ich funkcje się pokrywały.

Reforma administracji terytorialnej i likwidacja okręgów nie wzmocniła kadr rad wiejskich, co przesądziło o ich trwałej zależności od władz rejonowych tak w sprawie planowania działalności, jak i w kwestii budżetowej. Z drugiej strony w wytyczaniu nowych granic dominowała tendencja odchodzenia od zasad ekonomicznych w kierunku administracyjno-politycznych⁹⁰⁷. Szczególnie ujawniło się to w trakcie organizacji nowych jednostek narodowościowych.

Po likwidacji narodowościowych biur komunistów jedynym lobbystą powołania nowych narodowościowych rad wiejskich pozostała Komisja Narodowościowa. Jej aparat nie był w stanie bez ustanku podtrzymywać ciągłej więzi z prowincją, wskutek czego w działalności przeważał biurokratyzm, a Nac Komisja wykonywała jedynie zlecenia władz centralnych, aby sporządzić niezbędne uzasadnienia do już podjętej decyzji. W ten sposób wiosną 1932 r. został powołany kojdanowski narodowościowy rejon polski. W okresie „wielkiego przełomu” powstało również kilka nowych rad polskich w innych rejonach, co według liczebności było apogeum „polskiej autonomii” w Białorusi Sowieckiej (zob. aneks II i III).

III.3 Sytuacja w narodowościowych radach wiejskich w latach „wielkiego przełomu”.

Wybory i kierowanie. Intensyfikacja kolektywizacji wyeliminowała niemal wszystkie cechy demokratyczne w procesie wybierania kierownictwa rad wiejskich⁹⁰⁸. Jak już wspomniano, nowe prawo o radach wiejskich uwzględniało natychmiastowe usunięcie przewodniczącego lub członków prezydium rady wiejskiej pod pretekstem

⁹⁰⁷ Por. С. Елизаров, *Формирование и функционирование...*, s. 112.

⁹⁰⁸ Przykładowo w okręgu mohylewskim na zebraniach wyborców funkcjonariusze komunikowali wprost, że, jakkolwiek partia wysunęła swoich kandydatów, to oni mają koniecznie być wybrani [*Пратакол № 1 Пасяджэньня Польшы Магілёўскага Акругому КП(б)Б* [9.03.1929], [w:] И. Ходас, *Поляки на Могилёвщине...*, s. 210].

niedostatecznych wyników w zakresie kolektywizacji i walki z rzekomym kułactwem. W części III.1 przytoczono przykłady odwołania przewodniczących i sekretarzy w polskich radach wiejskich; miało to miejsce również w radach łotewskich – grudzinowskiej⁹⁰⁹, pierakalskiej⁹¹⁰ i unowskiej⁹¹¹.

Biuro KC KP(b)B 25 stycznia 1930 r. podjęło uchwałę o prędkim przeprowadzeniu nowych wyborów w radach wiejskich⁹¹². Władze oczekiwały przeważającego poparcia własnych przedsięwzięć i prawie powszechnego udziału biedacko-średniackiej części wsi w kampanii sprawozdawczo-wyborczej. Jej hasłem była całkowita kolektywizacja⁹¹³ i bezwzględna walka z kułactwem⁹¹⁴. Aktywność włościan była jednak przeciętna⁹¹⁵, a wraz z masowym odpływem z kołchozów nakłoniła władze do odłożenia w czasie zakończenia tej kampanii⁹¹⁶. Pewne wyniki zostały ogłoszone dopiero na początku 1931 r., już w trakcie drugiej fali kolektywizacji. Można przypuszczać, że w niektórych radach w ciągu tego roku przeprowadzono kilka kampanii wyborczych. Władze odnotowały pewien wzrost frekwencji, w tym w narodowościowych radach wiejskich. Według wstępnych wyników podanych w prasie w polskiej aleksandrowskiej radzie wiejskiej w rejonie białynickim frekwencja wyniosła 82,2%, w łozińskiej – 77%, w lubowińskiej –

⁹⁰⁹ ДАНАМаш, з. 6577, оп. 1, т. 845, *Отчёт о практической работе студентов КУХМЗ...* к. 268; *Выписка из сообщения № 4 консульства в Витебске от 4 марта 1931 г.*, [w:] М. Королёв, Э. Екабсонс, *Консульство и консулы...*, s. 122.

⁹¹⁰ KP(b)B *Gluskas rajona komitejas lehmums par kolektiwa „Sarkanais Arais” partijas schuhņiņu un waldi*, „Komunaru Zihņa” 1932, nr 40, 17 lutego, s. 3.

⁹¹¹ *Даклад на гаспадарчаму і культурнаму абслугоўванню працоўнага латышкага насельніцтва ў БССР* [1.11.1931], [w:] Т. Агеенка, *Беларускія латышы на пачатку 1930-х гг.*, „Латышы і белорусы: вместе сквозь века” 2023, nr 12, s. 127.

⁹¹² *O sprawozdawczo-wyborczej kampanji rad. Uchwała Biura KP(b)B z dnia 25-go stycznia r.b.*, „Orka” 1930, nr 8, 31 stycznia, s. 3.

⁹¹³ Por. *Głównym punktem naszego nakazu – całkowita kolektywizacja (Rada wiejska Aleksandrowska, rej. Narowlańskiego)*, „Orka” 1930, nr 19, 11 marca, s. 2; *Wybory związaliśmy z kolektywizacją (R.w. Putczyńska, rej. Kojdanowskiego)*, „Orka” 1930, nr 22, 22 marca, s. 2; *Obraliśmy aktywnych kolektywistów (R.w. Rubiłkowska, rej. Samochwałowickiego)*, Ibidem; *Łozin wybrał nową radę wiejską*, „Orka” 1930, nr 90, 14 grudnia, s. 3; ДАНАМаш, з. 6577, оп. 1, т. 845, *Отчёт о практической работе студентов КУХМЗ...* к. 268.

⁹¹⁴ Por. *Kułactwo działa przez popleczników (R.w. Putczyńska, rej. Kojdanowskiego)*, „Orka” 1930, nr 19, 11 marca, s. 2; *Kułacy rozwalają kolektyw, a rada wiejska i RKW patrzą przez palce (Marchlewska polska rada wiejska, rejon Toloczyński, okr. Orszański)*, Ibidem; *Kułaczka pod opieką członka kolektywu (Omniszewska r.w., rej. Pleszczenicki)*, Ibidem; *Prędziej wysiedlić kułaków (Sianożeńska r.w., rej. Żłobiński)*, Ibidem; *Poplecznikom kułackim dano odpór (Rada wiejska Aleksandrowska, rej. Biełynickiego)*, „Orka” 1930, nr 19, 11 marca, s. 4; *Wzmóc walkę z agitacją kułacką (Wieś Rudnia Stołbuńska, rej. Wietkowski, okr. Homelski)*, „Orka” 1930, nr 22, 22 marca, s. 2; *Даклад на гаспадарчаму і культурнаму абслугоўванню працоўнага латышкага насельніцтва...*, s. 126.

⁹¹⁵ *O pełne 100%. Pierwsze wiadomości o przebiegu kampanji wyborczej świadczą o niedostatecznym udziale w zebraniach mas parobczańsko-biedackich*, „Orka” 1930, nr 17, 4 marca, s. 1.

⁹¹⁶ *Kampania sprawozdawcza-wyborcza została odłożona*, „Orka” 1930, nr 22, 22 marca, s. 2.

76%, z drugiej strony w marchlewskiej zaledwie 54%⁹¹⁷. W łotewskich radach wiejskich (według wiarygodnych źródeł archiwalnych) frekwencja była znacznie niższa, np. w wacławowskiej około 48%⁹¹⁸, w grudzinowskiej – 53% (i to potraktowano jako wielki wzrost)⁹¹⁹. *Novum* w tej kampanii było wspieranie kandydatur kołchoźników do wybrania na członków rad wiejskich. Według wstępnych danych w BSRS wybrano ich około 80%⁹²⁰. Przypuszczam (sądząc po innych wskaźnikach⁹²¹), że w polskich radach wyniki były podobne⁹²². Łotewskie rady wiejskie pozostawały bardziej konserwatywne: tu udział kołchoźników w radach nie przekraczał 69% ich składu⁹²³. Należy zaznaczyć, że wszystkie te wyniki były skutkiem presji oraz zwiększonych wysiłków organów partyjnych i sowieckich. Już w kampanii wyborczej w 1931 r. frekwencja była znacznie niższa (w wielu radach nie przekroczyła 15%). Odnotowano przypadki odmowy zgłaszania swoich kandydatur, a w rejonie czauskim wybrani przewodniczący rad rezygnowali z objęcia stanowiska⁹²⁴. Jest to świadectwem negatywnego postrzegania skutków kolektywizacji.

W celu zmanifestowania sojuszu proletariatu i chłopstwa (a kołchoźnicy mieli się stać *sui generis* proletariatem rolnym) oraz w celu definitywnego i rygorystycznego wdrożenia wszystkich dyrektyw partii w sprawie kolektywizacji do rad wiejskich zaczęto kierować robotników z miast, którzy mieli przejąć kierownictwo powstających kolektywów. Ruch ten ochrzczono mianem „25-tysięcznicy” (tylu robotników zostało wysłanych do kołchozów i MTS według pierwszej tego rodzaju uchwały KC WKP(b) w listopadzie 1929 r.). Podążając tym tropem, zimą 1929/30 r. KC KP(b)B zaplanował zaangażować 500 robotników⁹²⁵. Wiadomo, że znaczna ich część wcześniej nie miała nic wspólnego z rolnictwem. Przykładowo na przewodniczącego grudzinowskiej łotewskiej

⁹¹⁷ *Wstępne wyniki wyborów do rad wiejskich*, „Orka” 1931, nr 4, 15 stycznia, s. 1.

⁹¹⁸ ZDAPoI, z. 150, op. 1, t. 123, *Справаздача аб правядзенні справаздачна-перавыбарнай кампаніі на Вацлавоўскаму с/с за 1928–29 год* k. 13v.

⁹¹⁹ NARB, z. 701, op. 1, t. 112, *Матэрыял абследавання II Грудзінаўскага...* k. 12.

⁹²⁰ *Komunikat nr 1 o przebiegu wyborów do rad wiejskich*, „Orka” 1930, nr 17, 4 marca, s. 1.

⁹²¹ Np. proporcje wybranych kobiet, członków partii i komsomolców.

⁹²² W komunikatach podano jedynie, że „w nowych radach wiejskich mamy wysoki procent kolektywistów” [*Wstępne wyniki wyborów do rad wiejskich*, „Orka” 1931, nr 4, 15 stycznia, s. 1]. Były też wyjątki, np. w okołowskiej radzie wiejskiej z 24 członków tylko 7 byli kołchoźnicy [*Wyplenienie oportunistów z Okołowskiej rady wiejskiej*, „Orka” 1931, nr 68, 20 lipca, s. 1].

⁹²³ *Даклад на гаспадарчаму і культурнаму абслугоўванню працоўнага латышкага насельніцтва...*, s. 125.

⁹²⁴ *Гісторыя Беларусі...*, s. 342.

⁹²⁵ *500 proletarjusz – na budownictwo kolektywów*, „Orka” 1929, nr 93, 2 grudnia, s. 3. Zaznaczę, że często to byli robotnicy z zakładów w RFSRS. Por. *Малыя дыаспory Беларусі в канцы XVIII –30-е гг. XX в. : спецкурс*, Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт ім. Франціска Скарыны, URL <https://studfile.net/preview/2493865/> (31.10.2024), s. 107.

radę wiejskiej został „wybrany” były robotnik zakładu metalurgicznego, który po „wyborach” ukończył jedynie krótkie kursy z zakresu hodowli bydła⁹²⁶. Oczywiście w pracy takiej kadry przeważało administrowanie i dążenie, by bezwzględnie wyegzekwować plany dostaw oraz przeprowadzić wszystkie kampanie⁹²⁷. Większości tych ludzi nie zajmowały interesy mieszkańców, zdarzały się jednak wyjątki. Dla przykładu niejaki Sosnowski (marchlewska polska rada wiejska) pisał szczerze do gazety „Orka” o problemach w życiu kolektywu, gdzie z 35 gospodarstw było tylko 6 polskich, o lekceważeniu w narodowościowej radzie pracy wśród Polaków (obsługiwaniu mieszkańców tylko i wyłącznie w języku białoruskim)⁹²⁸. Przytoczę jego końcowy apel, który obnaża sztuczny i obojętny dla władz charakter całej kampanii 25-tysięczników, gdzie najważniejszym było oddelegowanie kadr i złożenie raportów, a nie osiągnięcie realnych wyników:

Muszę powiedzieć, że pracować mi jest dość trudno. Jestem przewodniczącym kolektywu i sekretarzem komórki partyjnej. Żadnej pomocy od fabryki, która mnie posłała nie mam. Dotychczas mimo usilne starania nie mogę nawet nawiązać łączności listowej z organizacją partyjną i zawodową fabryki. Pisałem kilka listów, lecz mi nie odpowiadają⁹²⁹.

Niektórzy delegaci do kierownictwa radami wiejskimi od razu szukali „ucieczki” w pracy na innym stanowisku. Na przykład w okołowskiej polskiej radzie wiejskiej latem 1930 r. nastąpiło po sobie trzech przewodniczących, a ten, który ostatecznie pozostał na urzędzie, miał problemy z alkoholem⁹³⁰. Zdarzały się wypadki wykorzystania stanowiska do partykularnych, osobistych celów. Przykładowo przewodniczący janowskiej polskiej rady wiejskiej w trakcie odkułaczenia przywłaszczył sobie maszynę do szycia⁹³¹. Dwóch przewodniczących pierakalskiej łotewskiej rady wiejskiej dopuściło się w latach 1930–1931 oszustw związanych z pożyczkami⁹³². W rejonie kojdanowskim na budowę chlewni dla świń w polskim kołchozie im. Marchlewskiego przeznaczono 7 tys. rubli, które zniknęły

⁹²⁶ DAHAMah, z. 6577, op. 1, t. 845, *Отчёт о практической работе студентов КУХМЗ...* k. 268.

⁹²⁷ Por. *Zamocowuję się do końca pięciolatki dla pracy nad kolektywizacją wsi polskiej*. Tow. Filipowicz (robotnik warsztatów kolejowych im. Łańcuckiego w Homlu, pracuje w polskim kolektywie „Nowe Życie”, Rudnio-Stolbuńskiej r.w., rej. Wietkowskiego), „Orka” 1931, nr 6, 21 stycznia, s. 2.

⁹²⁸ *Stan kolektywizacji w marchlewskiej polskiej radzie wiejskiej jest niezadawalniający*. Tow. Sosnowski (robotnik Jakowlewskiej fabryki sukna pracuje w kolektywie im. Krasina, Marchlewskiej polskiej r.w., rej. Tołoczyńskiego), „Orka” 1931, nr 6, 21 stycznia, s. 3.

⁹²⁹ Ibidem.

⁹³⁰ *Do odpowiedzialności takiego przewodniczącego rady wiejskiej*, „Orka” 1930, nr 68, 13 września, s. 3.

⁹³¹ *Zlikwidować spadek po oportunistach*, „Orka” 1931, nr 1, 4 stycznia, s. 3.

⁹³² K. Schkilters, *Pee Gluskas latwju kolektiwisteem*, „Komunaru Zhiņa” 1934, nr 102, 6 maja, s. 3.

przez machinacje kierownictwa⁹³³. Członkowie łotewskich rad wiejskich grudzińskiej i unowskiej wykorzystywali konie odkułaconych do własnych potrzeb⁹³⁴.

Kampanie wyborcze do rad wiejskich w latach 1929–1931 nie stały się ostoją włościańskiego konserwatyzmu i groźnym (dla władz) przejawem oporu wobec kolektywizacji. W znacznym stopniu było to skutkiem represji. Nie zważając na głoszone hasła, rada wiejska jako niższy szczebel władzy nie zbliżała się, lecz oddalała się od jej mieszkańców. Bycie przewodniczącym w większym stopniu zależało od decyzji władzy wyższej niż opinii ludności, dlatego nie sposób nie zgodzić się z wnioskiem S. Yelizarau'a, że rady wiejskie w latach „wielkiego przełomu” nieuchronnie zamieniły się w aparat reprezentujący jedynie interesy najbiedniejszej części chłopstwa i legitymizujący całą działalność partyjnego kierownictwa⁹³⁵.

Samoopodatkowanie i inne kwestie finansowe. Samoopodatkowanie pozostawało głównym źródłem dochodu rad wiejskich. Władze centralne wciąż podnosiły jego stawkę (od około 35% do prawie 50%, jednocześnie zebranie mieszkańców mogło wyznaczyć nawet do 100%, ale pod warunkiem uchwalenia tego przez władze rejonowe, co było oczywiście jedynie kwestią biurokratyczną)⁹³⁶. Powodowało to szybsze zbiednienie gospodarstw chłopskich. Podobnie jak uprzednio, z tych środków budowano szkoły, szpitale, punkty lekarskie, szopy pożarnicze, naprawiano drogi i mosty⁹³⁷. Na wydatkowanie pieniędzy oddziaływał przebieg kolektywizacji, np. w natałowskiej polskiej radzie wiejskiej około 30% z zebranej sumy podatku przeznaczono na zakup bydła

⁹³³ Докладная записка ПП ОГПУ по польскому населению в приграничных районах БССР [1931], [w:] *Улада і грамадства...*, s. 597.

⁹³⁴ ДАНАМаh, z. 6577, op. 1, t. 845, *Отчёт о практической работе студентов КУНМЗ...* k. 272; ДАВс, z. 160, op. 13, t. 54, *Записка* [13.04.1930] k. 8.

⁹³⁵ С. Елизаров, *Избирательные кампании БССР в 1920–1930-е годы и формирование советских поведенческих стереотипов*, [w:] *Менталитет славян и интеграционные процессы: история, современность, перспективы* : материалы XI Междунар. науч. конф., В. Кириенко (red.), Гомель 2019, s. 132.

⁹³⁶ Por. NARB, z. 701, op. 1, t. 112, *Матар'ял абсьледваньня II Грудзінаўскага...* k. 12v; *Biurokraci kolektywu nie zorganizują*, „Orka” 1929, nr 93, 2 grudnia, s. 3; *Przez samoopodatkowanie polepszytu swój byt*, „Orka” 1929, nr 95, 9 grudnia, s. 2; В. Филатов, *Самообложение уральские крестьян в 1920–1930-е годы*, „История и современное мировоззрение” 2024, t. 6, nr 4, s. 38.

⁹³⁷ NARB, z. 701, op. 1, t. 112, *Матар'ял абсьледваньня II Грудзінаўскага...* k. 12v; ZDAPol, z. 150, op. 1, t. 152, *Прамакол № 12 Пасяджэньня Пленума Вацлавоўскага Лат. с/с* [28.09.1929] k. 489v; *Będziemy mieli punkt leczniczy i dobre drogi* (Putczyńska r.w.), „Orka” 1929, nr 95, s. 2; *Samoopodatkowali się na budowę szpitala w kolektywie* (Lubowińska r.w.), Ibidem; *Łozin wybrał nową radę wiejską*, „Orka” 1930, nr 90, 14 grudnia, s. 3.

rasowego i maszyn rolniczych dla kołchozu⁹³⁸. Stanowiło to nadużycie, ponieważ samoopodatkowanie miało służyć dobrobytowi mieszkańców, a nie kołchozu.

Uspołecznienie mienia i postępy kolektywizacji skutkowały zniesieniem samoopodatkowania z kołchoźników w 1930 r. Państwo bolszewickie nie namierzało jednak przydzielać środków na zaspokojenie potrzeb lokalnych. Dlatego już w sierpniu 1931 r. zobowiązanie spłacenia samoopodatkowania rozszerzono na kołchoźników i osoby, które na stałe mieszkaly na wsi, chociażby nie podejmowały się uprawy roli⁹³⁹. Osoby pozbawione praw wyborczych (odkułaczone) nie mogły uczestniczyć w zebraniach, gdzie ustalano kwoty samoopodatkowania, ale to na nie nakładano największe kwoty do spłacenia⁹⁴⁰.

Dochody z lasu miały zasilać budżet rad wiejskich, jednak po przekazaniu terenów leśnych do kołchozów zaczęto prowadzić wyrąb rabunkowy, co spowodowało szybkie wyczerpanie zasobu drzewnego. Do przykładu w janowskiej polskiej radzie wiejskiej w kilka miesięcy zostało wyrąbanych 200 ha lasu⁹⁴¹. W grudzinowskiej łotewskiej radzie wiejskiej pracownik leśny wskazał jedynie kierunek rębny i wyjechał, co doprowadziło do zdewastowania lasu⁹⁴².

W celu maksymalnego skoncentrowania środków na potrzeby industrializacji została wprowadzona pożyczka „pięciolatka w cztery lata”. Włościan przymuszano do czynnego uczestnictwa w niej i kupowania obligacji⁹⁴³. Przykładowo w kustownickiej polskiej radzie wiejskiej zadanie rozpowszechnienia pożyczki zostało wykonane z nadwyżką o 240%⁹⁴⁴. Z drugiej strony w grudzinowskiej łotewskiej radzie wiejskiej z planowej sumy pożyczki w 1 900 rubli udało się rozpowszechnić jedynie 700 rubli⁹⁴⁵. Zwykle państwowe pożyczki były bezprocentowe, wskutek czego inflacja kasowała

⁹³⁸ 5362 ruble samoopodatkowania w jednej radzie wiejskiej, „Orka” 1929, nr 95, s. 2.

⁹³⁹ О самообложении населения [16.08.1930], [w:] Собрание законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства СССР за 1930 год, cz. 2, Москва 1931, s. 823–826; О самообложении сельского населения [3.08.1931], [w:] Собрание законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства СССР за 1931 г. № 41–59, 61–67, 69–75. Отдел первый, Москва [brak roku], s. 581–584.

⁹⁴⁰ В. Филатов, Самообложение уральских крестьян в 1920–1930-е годы..., s. 38–39.

⁹⁴¹ Bardziej oszczędzać lasy znaczenia miejscowego, „Orka” 1931, nr 108, 3 listopada, s. 2.

⁹⁴² ДАНАМай, z. 6577, op. 1, t. 845, Отчёт о практической работе студентов КВХМЗ... k. 271.

⁹⁴³ Por. Kolektywnicy nabyli obligacje (Aleksandrowska r.w., rejon Białynicki), „Orka” 1930, nr 71, 23 września, s. 4; Gdzie obligacje? (Łozińska r.w.), Ibidem.

⁹⁴⁴ Rada wiejska dobrze kierowała kolektywizacją, „Orka” 1930, nr 90, 14 grudnia, s. 3.

⁹⁴⁵ NARB, z. 701, op. 1, t. 112, Матар’ял абсьледваньня II Грудзінаўскага... k. 12v.

oszczędności mieszkańców⁹⁴⁶, a szansa na wygraną⁹⁴⁷ była nikła. Warto nadmienić, że w latach trzydziestych państwo spłacało pożyczkę w terminie (oczywiście jeśli posiadacz obligacji nie został aresztowany)⁹⁴⁸.

Prócz tego na początku 1931 r. rozpoczęła się nowa zbiórka na budowlę czołgu im. Dzierżyńskiego, do udziału w której zmuszano wszystkich Polaków w ZSRS⁹⁴⁹. W 1932 r. wprowadzono jednorazową zbiórkę na potrzeby kulturalne, której stawka sięgała od 5 rubli (dla gospodarstw kołchoźników nie posiadających dochodów nieuspołecznionych) do co najmniej 150 rubli (dla opodatkowanych w trybie indywidualnym gospodarstw kułackich, których pozbawieni byli prawa korzystania ze szkół, czytelni i innych usług kulturalno-oświatowych)⁹⁵⁰.

Ochrona przeciwpożarowa. Pożar stanowił na wsi główne zagrożenie, dlatego jeszcze w latach dwudziestych prawie w każdej radzie wiejskiej zostały zorganizowane drużyny strażackie, finansowane z środków pochodzących z samoopodatkowania. Kierownictwo rad w miarę możliwości kontrolowało tę kwestię. Do przykładu w wacławowskiej łotewskiej radzie wiejskiej w wyniku kontroli w 30 gospodarstwach nakazano naprawić kominy, wyremontować piece, przesunąć sterty słomy dalej od budynków mieszkalnych⁹⁵¹.

Chaos w dotychczasowym trybie życia, wywołany kolektywizacją, oddziaływał na stan ochrony przeciwpożarowej. Wyeliminowanie zamożniejszych gospodarzy, którym bardziej zależało na bezpieczeństwie i którzy częściej byli członkami drużyn, przyniosło ujemne wyniki. Przykładowo w wesołowskiej polskiej radzie wiejskiej nowa drużyna nie doglądała należycie inwentarza, mobilizowała się powoli i przyjeżdżała już wówczas, gdy ogień strawił zupełnie wszystko⁹⁵². Kierownictwo rad na sprawy te patrzyło przez palce – na przykład pewien Niewiarowski z łożnińskiej polskiej rady wiejskiej przez kilka

⁹⁴⁶ А. Протасов, *Инфляция в экономике СССР: природа, циклическая динамика, уроки для современной России*, „Вестник Санкт-Петербургского университета, сер. 5” 2011, nr 4, s. 126.

⁹⁴⁷ Zamiast wypłaty dochodu procentowego wśród posiadaczy obligacji pożyczki losowano premie oraz różne przedmioty (od tkanin i odzieży do fortepianu i wypoczynku w sanatorium).

⁹⁴⁸ С. Пинаев, *Исторический опыт проведения внутренних займов СССР 1920–1930-х годов*, автореферат диссертации ... кандидата исторических наук, Владимир 2012, s. 27–28.

⁹⁴⁹ *Budujemy 2-gi czołg im. Dzierżyńskiego*, „Orka” 1931, nr 1, 4 stycznia, s. 1.

⁹⁵⁰ *Jednorazowy zbiór na potrzeby kulturalne*, „Orka” 1932, nr 14, 5 lutego, s. 4.

⁹⁵¹ ZDAPol, z. 150, op. 1, t. 152, *Пратакол № 15 Пасяджэньня прэзыдыума Вацлавоўскага Лам. с/савету* [29.07.1929] k. 385–385v.

⁹⁵² *Wpadła w ponowną śpiączkę*, „Orka” 1930, nr 65, 1 września, s. 4.

lat nie posiadał w swej chacie komina, co groziło spaleniem całej wsi, ale rada nie podejmowała wobec niego żadnych działań⁹⁵³.

Życie kolektywne. Bolszewicy wdrażali system kołchozów, aby maksymalnie eksploatować wydajność gospodarki rolnej, która była kluczowym czynnikiem wpływającym na potencjał eksportowy ZSRS (ponad 40% w latach 1930–1931)⁹⁵⁴. W 1930 r. dostawy zboża w ZSRS wyniosły rekordowe 22,14 mln ton (prawie dwa razy więcej niż w „ostatnim niepowskim” 1928 r.), a w nieurodzajnym 1931 r. wzrosły jeszcze trochę⁹⁵⁵. Zasluguje na uwagę fakt, że w tym okresie znaczna część dostaw realizowana była kosztem odkulaczania lub nieludzkich planów narzucanych gospodarstwom indywidualnym (jednostkowcom) pod groźbą stosowania represji za niewykonanie. Przykładowo w 1931 r. w pierakalskiej łotewskiej radzie wiejskiej z 34 gospodarstw chutorskich ściągnięto 5,6 ton zboża, podczas gdy skolektywizowane 73 gospodarstwa (kołchoz „Sarkanais arājs”) zebrały jedynie 1,5 tony, co zdaniem władz centralnych podważało sensowność kolektywizacji i doprowadziło do postawienia zarzutów kierownictwu kołchozu, rady i odpowiedzialnym pracownikom rejonowym⁹⁵⁶. Nie poruszam tu kwestii statystycznych wskaźników pracy kołchozów w polskich i łotewskich radach wiejskich (urodzajność, skala produkcji etc.), ponieważ nie oddziaływały one w żaden sposób na dobrobyt mieszkańców, lecz zwrócę uwagę na tzw. „nienormalności”⁹⁵⁷, które odzwierciedlają prawdziwy obraz ówczesnego życia.

Podstawą mienia kolektywnego stało się mienie odkulaczanych. W najlepszych budynkach lokowano zarząd rady lub kołchozu, w innych – szkołę, część oddano rodzinom biedoty⁹⁵⁸. Wielkie obory „kułackie” nadawały się do hodowli uspołecznionego bydła⁹⁵⁹. W procesie organizacji kołchozów występowały sytuacje kuriozalne. Na

⁹⁵³ *Należy naprawić*, „Orka” 1930, nr 57, 3 sierpnia, s. 2.

⁹⁵⁴ *Внешняя торговля СССР за 20 лет, 1918–1937 гг.*, С. Бакулин, Д. Мишустин (skład.), Москва 1939, s. 13.

⁹⁵⁵ В. Кондрашин, Е. Тюрина, „Говорить о голоде считалось чуть ли не контрреволюцией”. *Документы российских архивов о голоде 1932–1933 гг. в СССР*, „Отечественные архивы” 2009, nr 2, s. 94–95.

⁹⁵⁶ *KP(b)B Gluskas rajona komitejas lehmums par kolektiwa „Sarkanais Arajs” partijas schuhņiņu un waldi...*

⁹⁵⁷ Według języka biurowego lat trzydziestych – niepożądane zjawiska.

⁹⁵⁸ Por. NARB, z. 701, op. 1, t. 112, *Матер’ял абсьледваньня II Грудзінаўскага...* k. 12v; *Pismo okólne sekretarza Homelskiego Komitetu Okręgowego KP(b) w sprawie ludności polskiej* [12.07.1929], [w:] *Polacy w polityce sowieckiej Białorusi...*, s. 147–148; *Nowi mieszkańcy*, „Orka” 1930, nr 15, 25 lutego, s. 3; *Komisja narodowościowa wśród kolektywistów*, „Orka” 1930, nr 35, 10 maja, s. 2.

⁹⁵⁹ Por. *Bydło do wspólnych obór*, „Orka” 1930, nr 15, 25 lutego, s. 3.

przykład w narejkowskiej polskiej radzie wiejskiej kolektywnicy faktycznie nie uspołeczniali swego mienia (oczekując upadku kołchozu) i wstępowali jedynie po to, by uniknąć spłacania zaległości podatkowych⁹⁶⁰. W wacławoskiej radzie wiejskiej Łotysze nie przyjmowali Białorusinów do kołchozu, ponieważ ci posiadali zbyt skromny majątek do uspołecznienia i nie nadawali się do cięższej pracy⁹⁶¹.

Osoby decydujące się na opuszczenie kołchozu niemal zawsze pozostawiały w nim cały swój uspołeczniiony majątek. Formalnie procedura wymagała złożenia podania na ręce przewodniczącego kołchozu, który zwoływał ogólne zebranie – jedyny organ uprawniony do podjęcia decyzji o zezwoleniu na wystąpienie z kołchozu oraz o zwrocie inwentarza (żywego i martwego). Uzyskana zgoda musiała następnie zostać zatwierdzona przez RKW. Cały proces był długotrwały i zniechęcający, przez co większość rezygnowała z dochodzenia swoich praw, po prostu opuszczając kolektyw i udając się do fabryk lub na roboty leśne⁹⁶².

Życie w kolektywie było dla włościan rzeczą nową, co często generowało konflikty i nieporozumienia. Do przykładu w aleksandrowskiej polskiej radzie wiejskiej długo trwał spór w sprawie wyboru kandydata do wysłania na kursy dla traktorzystów⁹⁶³. W lubowińskiej radzie wiejskiej, gdzie funkcjonował największy w ZSRS kolektyw polski, podczas żniw w 1930 r. kołchoźnicy nie zgodzili się, by wspólnie rozpocząć zbiory⁹⁶⁴. W unowskiej łotewskiej radzie wiejskiej występowały napięcia wokół wykorzystania kołchoźnych koni, maszyn rolnych i innego mienia⁹⁶⁵.

Prawdziwa walka między podmiotami gospodarczymi toczyła się o robotników i budynki. Przykładowo w narejkowskiej radzie wiejskiej obok kołchozu im. Marchlewskiego powstał sowchoz im. Stalina. Przewodniczący tego sowchozu agitował i zastraszał Polaków, aby doń dołączali. Miał w tym poparcie Kojdanowskiego RKW, którego pracownicy również uważali za zasadne zlikwidować kołchoz polski, a wszystkich kołchoźników zmusić do wstąpienia do sowchozu im. Stalina (sprawa ta w

⁹⁶⁰ *Nie wolno wykoshlawiać linji partji w polityce narodowościowej*, „Orka” 1930, nr 78, 23 października, s. 1.

⁹⁶¹ *Даклад на гаспадарчому і культурнаму абслугоўванню працоўнага латышкага насельніцтва...*, s. 127.

⁹⁶² CAW, z. Oddział II SG, t. 1925, *Nastroje wsi na terenie Białorusi Radzieckiej* [1933], k. 561.

⁹⁶³ *Komu na rękę działają Pietraszkiewicze?*, „Orka” 1929, nr 93, 2 grudnia, s. 3.

⁹⁶⁴ *Bolszewickim żniwem zadamy cios kulactwu*, „Orka” 1930, nr 57, 3 sierpnia, s. 3.

⁹⁶⁵ DAVc, z. 160, op. 13, t. 54, *Прамакол групы беднаты, батрацтва с.г. арцелі Бязбожнік ад 22 красавіка 1930 г.* k. 2–6v.

końcu trafiła do CKW BSRS i rozstrzygnięto ją na korzyść kołchozu)⁹⁶⁶. Odmienny był wynik podobnych sporów w rejonie kopylskim, gdzie RKW zlikwidował wszystkie kolektywy polskie na terenie łańcuckiej polskiej rady wiejskiej i zorganizował wielki sowchoz. Gospodarstwa, które nie chciały przystąpić do sowchozu, zostały pozbawione ziemniaków i innych warzyw⁹⁶⁷. Nieco później w narejkowskiej radzie wiejskiej wybuchł spór między polskimi kołchozami im. Marchlewskiego i im. Dzierżyńskiego o pokładki budynku przeznaczony na chlewnię, w wyniku czego budynek ten był kilkakrotnie demontowany i przesuwany z miejsca na miejsce⁹⁶⁸.

Znaczne utrudnienia powstawały przy opracowywaniu planów pracy kołchozów (kampanii siewnej, zbiorów, młócki zboża etc.). Gospodarka centralnie planowana przewidywała układanie tych planów w centrali. Zwykle z Mińska przysyłano jednak tylko wytyczne liczbowe. W rejonach (i tym bardziej w radach wiejskich) brakowało kadry, by sformułować poszczególne plany. Na przykład w natałowskiej polskiej radzie wiejskiej plan zasiewów letnich układali uczniowie kliczewskiej szkoły-siedmiolatki⁹⁶⁹. Wynikająca z takiego podejścia samopłynność⁹⁷⁰ i niedbałość o rezultaty spowodowały, że kołchozy funkcjonowały nieprawidłowo (nasion nie czyszczono, narzędzi nie poddawano naprawom, do pewnych prac wcale nie przystąpiono etc.). Tego rodzaju zjawiska odnotowano w polskich radach wiejskich janowskiej⁹⁷¹, lubowińskiej⁹⁷², marchlewskiej⁹⁷³, natałowskiej⁹⁷⁴, nowosadzkiej⁹⁷⁵, okołowskiej, omnieszewskiej⁹⁷⁶,

⁹⁶⁶ *Nie wolno wykoszlawiać linii partii w polityce narodowościowej*, „Orka” 1930, nr 78, 23 października, s. 1.

⁹⁶⁷ *Tępogłowe administrowanie*, „Orka” 1930, nr 74, 6 października, s. 1.

⁹⁶⁸ *Zaostrzanie stosunków pomiędzy kolektywami – to nowy manewr*, „Orka” 1931, nr 69, s. 1.

⁹⁶⁹ *Decydujące dni*, „Orka” 1930, nr 15, 25 lutego, s. 3.

⁹⁷⁰ Samopłynność (ros. *самомечность*) – eufemistyczne (a czasem ironiczne) określenie anarchii organizacyjnej i braku dyscypliny. W kontekście pracy w kołchozach oznaczało to, że nie było jasno ustalonego harmonogramu pracy, ludzie przychodzili i wychodzili z pracy, kiedy chcieli, nikt tak naprawdę nie zarządzał efektywnie tym, co i jak trzeba robić.

⁹⁷¹ *Wiosenna kampania siewna pod groźbą zerwania*, „Orka” 1931, nr 14, 14 lutego, s. 1.

⁹⁷² *Kolektyw jeszcze nie przystąpił do oczyszczenia ziarna*, „Orka” 1930, nr 7, 28 stycznia, s. 3.

⁹⁷³ *Marchlewska polska rada wiejska nie wie nawet czy ma plan siewów wiosennych*, „Orka” 1930, nr 27, 8 kwietnia, s. 3.

⁹⁷⁴ *Ślamazarnie przechodzi kampania przygotowawcza*, „Orka” 1930, nr 56, 29 lipca, s. 3; *Natałowska r.w. nie szykuje się do siewów wiosennych*, „Orka” 1931, nr 7, 26 stycznia, s. 1.

⁹⁷⁵ *Nie myślą o przygotowaniach do wiosny*, „Orka” 1931, nr 7, 26 stycznia, s. 1; *Tu działa ręka szkodników*, „Orka” 1931, nr 28, s. 2.

⁹⁷⁶ *Omnieszewska i Okołowska rady wiejskie słabo przygotowują się do siewu. Rady wiejskie nie mają żadnych wiadomości o ilości oczyszczonych nasion*, „Orka” 1930, nr 27, 8 kwietnia, s. 3.

rudnia-szlagińskiej⁹⁷⁷, wesołowskiej⁹⁷⁸; w łotewskich radach pierakalskiej⁹⁷⁹, unowskiej⁹⁸⁰, waclawowskiej⁹⁸¹.

Przyczyn szeroko rozumianej „bezgospodarności” było wiele. W ciągu pierwszych miesięcy po organizacji kolchozów uwidaczniały się mankamenty organizacyjne. Dodajmy, że większość biedaków, wbrew bolszewickim przekazom propagandowym, nie była chętna do pracy i oczekiwała pomocy ze strony państwa. Jednocześnie zaniedbywali oni mienie pokusać (na stosunek do domów, urzędów, a nawet bydła zabranego zamożniejszym miała wpływ również wcześniejsza zazdrość – niszcząc je, biedota niszczyła nienawistny im tryb życia, do tego niekiedy dokładały się napięcia narodowościowe)⁹⁸². Później, gdy kolchoźnicy otrzymali wynagrodzenie za pierwszy rok pracy⁹⁸³, ujawnił się też brak ekonomicznych pobudek do pracy. W efekcie część zbiorów (zboża, ziemniaków, lnu) notorycznie pozostawała na polu lub była marnowana (gniła, przemarzała lub była zjadana przez swobodnie chodzące świny i kury), co wynikało z wadliwego stanu sprzętu oraz niewłaściwego przechowywania⁹⁸⁴. W pierakalskiej łotewskiej radzie wiejskiej tylko w trakcie dostaw do młyna przepadło prawie 16 ton

⁹⁷⁷ *Zwalczcie bezgospodarność*, „Orka” 1930, nr 83, 15 listopada, s. 4.

⁹⁷⁸ *Żniwa rozpoczęliśmy* (R.w. Wesołowska, rej. Lepelski), „Orka” 1930, nr 57, 3 sierpnia, s. 3.

⁹⁷⁹ *KP(b)B Gluskas rajona komitejas lehmums par kolektiwa „Sarkanais Arais” partijas schuhņiņu un waldi...*

⁹⁸⁰ *Даклад на гаспадарчаму і культурнаму абслугоўванню працоўнага латышкага насельніцтва...*, s. 127.

⁹⁸¹ ZDAPoł, z. 150, op. 1, t. 152, *Прадакол № 8 Пасяджэння Пленума Вацлавоўскага с/с* [19.06.1929] k. 290–291.

⁹⁸² Por. *Выписка из сообщения № 4 консульства в Витебске от 4 марта 1931 г...*, s. 122; NARB, z. 701, op. 1, t. 112, *Матар’ял абследавання II Грудзінаўскага латышкага сельскага савета...* k. 12v; Я. Курсите, *Латышский локус в Беларуси (Витебская область)*, „Латыши и белорусы: вместе сквозь века” 2017, nr 6, s. 103–104.

⁹⁸³ Przykładowo traktorzyści z kolchozu „Nowa droga” unowskiej łotewskiej rady wiejskiej w maju 1932 r. nieustannie oczekiwali wynagrodzenia za pracę w roku 1931 r. [Centralne Archiwum Naukowe Narodowej Akademii Nauk Białorusi (CNA NANB), z. 72, op. 1, t. 12, *Доўга лі будзем чакаць?* k. 14].

⁹⁸⁴ *Даклад на гаспадарчаму і культурнаму абслугоўванню працоўнага латышкага насельніцтва...*, s. 127 (unowska łotewska rada wiejska); *Żniwa rozpoczęliśmy* (R.w. Wesołowska, rej. Lepelski), „Orka” 1930, nr 57, 3 sierpnia, s. 3; *Pod pręgierz takiego przewodniczącego KWP* (Lubowińska r.w., rej. Buda-Koszelowski), „Orka” 1930, nr 65, 1 września, s. 4; *Nie śpichrz, lecz karmnik dla świń* (Putczyńska r.w., rej. Kojdanowski), „Orka” 1930, nr 95–96, 31 grudnia, s. 4; *Niema samokrytyki, kwitnie bezgospodarność* (Narejkowska r.w., rej. Kojdanowski), „Orka” 1930, nr 95–96, 31 grudnia, s. 4; *Naszemu kolektywowi trzeba pomóc* (Putczyńska r.w., rej. Kojdanowskiego), „Orka” 1931, nr 28, 22 marca, s. 2; *Bez prokuratora się tu nie obejdzie* (R.w. Narejkowska, rej. Kojdanowskiego), „Orka” 1931, nr 30, 27 marca, s. 3; *Wyrwa w kolektywach Wesołowskiej r.w. Zboże w polu, silosowania zaniedbano, do siewu nie gotowi*, „Orka” 1931, nr 92, 20 września, s. 1; *Przeciw „jedności narodowej” – zwarty front kolektywników* (Kustownicka r.w., rej. Narowlański), „Orka” 1932, nr 2, 6 stycznia, s. 3.

zboża⁹⁸⁵. Bez należytej opieki krowy dawały mniej mleka⁹⁸⁶, konie, bydło, świnie często chorowały i zdychały⁹⁸⁷. Przykładowo w galicko-myzkiej łotewskiej radzie wiejskiej zdechło 15 koni, od 1931 r. liczba loch spadła z 14 do 3, owiec – z 30 do 19⁹⁸⁸. W aleksandrowskiej polskiej radzie wiejskiej w rejonie białynickim na wiosnę 1931 r. z 33 koni tylko 23 nadawały się względnie do prac⁹⁸⁹. Klarownie przedstawia sytuację wypowiedź pewnego biedaka z rejonu żytkowickiego:

Męczyłem się przez kilka lat, zanim dostałem konia, oddałem go do kołchozu dobrze odżywionego, a kiedy kilka dni później zobaczyłem, że jest chudszy (...), chciałem przyłgnąć do konia i niechby mnie zabił⁹⁹⁰.

W łotewskim kołchozie „Cīņa” przez nieurodzaj 1931 r. karmiono świnie końskimi odchodami⁹⁹¹. Kołchoźnikom często zmieniano zadania, co ujemnie oddziaływało na ich poczucie odpowiedzialności (tzw. *bezimienka*) i dyscyplinę („na roboty wychodzi kto chce i kiedy chce”)⁹⁹². Kołchozów nie było często stać na to, by w odpowiedni sposób przeprowadzać ewidencję pracy. Te wszystkie wady nie były wewnętrzną tajemnicą ZSRS. Skrupulatnie analizowali je ekonomiści z różnych krajów, którzy sporządzali własne prognozy co do skuteczności i przyszłości kołchozów⁹⁹³.

⁹⁸⁵ KP(b)B Gluskas rajona komitejas lehmums par kolektiwa „Sarkanais Arais” partijās schuhņņu un waldi...

⁹⁸⁶ Więcej uwagi bydłu skonfiskowanemu kulakom, „Orka” 1930, nr 22, 22 marca, s. 1; Dbać o każdy kilogram paszy, „Orka” 1932, nr 11, 27 stycznia, s. 3.

⁹⁸⁷ Brak paszy w kolektywach, „Orka” 1930, nr 22, 22 marca, s. 1; Jak wypaczano linię partii w Rubiłkach, „Orka” 1930, nr 26, 6 kwietnia, s. 2; Brak nadzoru sanitarnego (Łozińska r.w., rejon Borysowski), „Orka” 1930, nr 70, 20 września, s. 3; Tajnie zabijają bydło (Janowska r.w., rej. Świsłocki), „Orka” 1931, nr 9, 31 stycznia, s. 3; Wiosenna kampanja siewna pod groźbą zerwania, „Orka” 1931, nr 14, 14 lutego, s. 1; Wyrwa w kolektywie – wynikiem złej organizacji pracy (Janowska r.w., rej. Świsłocki), „Orka” 1931, nr 33, 6 kwietnia, s. 1; K. Schkilters, Pee Gluskas latwju kolektiwisteem, „Komunaru Zihņa” 1934, nr 102, 6 maja, s. 3.

⁹⁸⁸ У Клімавічах не выконваюць дырэктыв партыі па нацпытанню, „Звезда” 1934, nr 134, 21 czerwca, s. 2.

⁹⁸⁹ Próbný wyjazd w pole ujawnił braki, „Orka” 1931, nr 38, 21 kwietnia, s. 1.

⁹⁹⁰ Докладная записка начальнику УПО ПП ОГПУ БВО о антиколхозных выступлениях [4.03.1930], [w:] Улада і грамадства..., s. 23.

⁹⁹¹ K. Schkilters, Bijuscha sektantu zentrā, „Komunaru Zihņa” 1932, nr 156, 8 lipca, s. 4.

⁹⁹² Niema samokrytyki, kwitnie bezgospodarność (Narejkowska r.w., rej. Kojdanowski), „Orka” 1930, nr 95–96, 31 grudnia, s. 4; Naszemu kolektywowi trzeba pomóc (Putczyńska r.w., rej. Kojdanowskiego), „Orka” 1931, nr 28, 22 marca, s. 2; Wyrwa w kolektywie – wynikiem złej organizacji pracy (Janowska r.w., rej. Świsłocki), „Orka” 1931, nr 33, 6 kwietnia, s. 1; Brak dyscypliny roboczej (Omniszewska r.w., rej. Pleszczenickiego), „Orka” 1931, nr 38, 21 kwietnia, s. 1; Przeciw „jedności narodowej” – zwarty front kolektywników (Kustownicka r.w., rej. Narowlański), „Orka” 1932, nr 2, 6 stycznia, s. 3; KP(b)B Gluskas rajona komitejas lehmums par kolektiwa „Sarkanais Arais” partijās schuhņņu un waldi...; Likwidując nastroje spożywczo-kulackie, umocnić kolektyw, „Orka” 1932, nr 11, 27 stycznia, s. 3 (Łańcucka r.w.); Odpowiednio do zadań siewu bolszewickiego przebudować całą pracę polskich rad wiejskich, „Orka” 1932, nr 29, 16 marca, s. 1.

⁹⁹³ Por. B. Bruckus, Kolektywizacja rolnictwa włościańskiego w Rosji Sowieckiej..., s. 43–44.

„Nienormalnościom” władze bolszewickie starały się przeciwdziałać przez propagandę współzawodnictwa socjalistycznego. Nie odbiło się to szerokim echem wśród włościanstwa⁹⁹⁴, podobnie jak umieszczanie w prasie rad wiejskich i kolektywów na tzw. „czerwonych” i „czarnych” tablicach (wymieniano na nich odpowiednio te przekraczające plan i te, które nie nadążały)⁹⁹⁵. Przykładowo w rubiłkowskiej polskiej radzie wiejskiej zawarta została z miejscowym leśnictwem umowa o współzawodnictwie socjalistycznym, do którego wpisało się 80 osób. W rzeczywistości do prac przystąpiło jedynie 16 osób⁹⁹⁶. W okołowskiej polskiej radzie wiejskiej 11 nauczycieli ogłosiło się na czas żniw szturmowcami⁹⁹⁷, po czym wyjechało⁹⁹⁸. W łotewskim kołchozie „Cīņa” młodzież także ogłosiła się szturmowcami, ale wypracowała mniej dniówek niż inni kołchoźnicy⁹⁹⁹.

Władze bolszewickie próbowały rozniecić walkę klasową na wsi i zachęcały biedotę do ataków na zamożniejszych. Działaniom tym przydawano czasem odcień narodowościowy¹⁰⁰⁰. Nieliczne publikacje na ten temat świadczyły o niepowodzeniu tej propagandy¹⁰⁰¹. W strefie granicznej niejednokrotnie prosowieccy chłopci pomagali jednak straży granicznej łapać podejmujących się ucieczki do Polski¹⁰⁰². Częściej jednak, pomimo zastraszania karami za pomoc „kułakom”, działała życzliwość i wzajemna pomoc. Na przykład w grudzinowskiej łotewskiej radzie wiejskiej nawet członkowie komórki partyjnej złożyli podpisy pod podaniem o uwolnienie aresztowanych sąsiadów. W rejonie łożniańskim Łotyszki wystosowały list otwarty do związkowej gazety

⁹⁹⁴ CNA NANB, z. 72, op. 1, t. 11, *Сведения о составе, работе и материальном состоянии колхоза “Культура”* (Унов. нац. с/совета Лиозн. р. от 17–VI–30 г.) k. 175; *Dokonać przełomu we współzawodnictwie socjalistycznym wsi polskich*, „Orka” 1929, nr 94, 7 grudnia, s. 3; *Jak wypaczano linję partji w Rubiłkach*, „Orka” 1930, nr 26, 6 kwietnia, s. 2; *Wybory winny dać przełom w pracy* (R.w. Marchlewska, rej. Tołoczyńskiego), „Orka” 1930, nr 95–96, 31 grudnia, s. 2.

⁹⁹⁵ *Na czarną tablicę*, „Orka” 1931, nr 68, 20 lipca, s. 1.

⁹⁹⁶ *Współzawodnictwo... na papierze*, „Orka” 1931, nr 7, 26 stycznia, s. 3.

⁹⁹⁷ Szturmowcy (pracy) – określenie robotników lub chłopów, którzy byli angażowani do intensyfikacji produkcji w określonych, często krótkich okresach.

⁹⁹⁸ *Wyplenić oportunistę z Okołowskiej rady wiejskiej*, „Orka” 1931, nr 68, 20 lipca, s. 1.

⁹⁹⁹ K. Schkilters, *Bijuscha sektantu zentrā...*

¹⁰⁰⁰ *Выписка из сообщения № 4 консульства в Витебске от 4 марта 1931 г...*, s. 122–123; *Письмо ЦК КП(б)Б всем оружкамам о необходимости мобилизации масс на выявление и борьбу с пропольскими контрреволюционными и шпионскими организациями* [07.1929], [w:] *Улада і грамадства...*, s. 589–590.

¹⁰⁰¹ *Łozin wybrał nową radę wiejską*, „Orka” 1930, nr 90, 14 grudnia, s. 3.

Na podstawie donosu sąsiada za osmalenie świni został wykluczony z partii niejaki Chodorowicz z chrypielewskiej polskiej rady wiejskiej [*Pratakoł nr 3 Schódki ogólnej komórki partyjnej przy Chrypielewskiej radzie wiejskiej od 22/XII–1932 r.*, [w:] И. Ходас, *Поляки на Могилёвщине...*, s. 223].

¹⁰⁰² *Докладная записка ПП ОГПУ по польскому населению в приграничных районах БССР* [1931], [w:] *Улада і грамадства...*, s. 595.

„Latweeschu Semneeks”, w którym żądały wyjaśnienia, dlaczego w ich domach przeprowadzono przeszukania, skonfiskowano wszystkie książki w języku łotewskim, aresztowano mężów i nie podano informacji o ich losie¹⁰⁰³. Sporadycznie wiadomości o „pobłażliwości” pojawiały się na łamach polskojęzycznej prasy sowieckiej¹⁰⁰⁴. Przykładowo w wielu miejscach kierownictwo rad i kolchozów starało się o przyjęcie do kolektywów „nieszkodliwych kułaków”, tzn. sąsiadów, których pracowitość była powszechnie znana (np. polskie rady janowska¹⁰⁰⁵, zamostocka¹⁰⁰⁶, łotewskie – grudzinowska¹⁰⁰⁷, galicko-myzka, pierakalska, unowska, waclawowska¹⁰⁰⁸). Przewodniczący rubiłkowskiej polskiej rady wiejskiej wydawał zamożniejszym zaświadczenia, że są ubożsi niż w rzeczywistości, pomagał „wypisać” z rodzin dzieci odkulaczanych, aby umożliwić im dalszą edukację (za to został finalnie zdjęty ze stanowiska)¹⁰⁰⁹. Kierownictwo pierakalskiej łotewskiej rady wiejskiej ze względu na panującą nędzę wydawało kolchoźnikom zboże i inne produkty ponad normę oraz wypłacało z pożyczki budowlanej po 2 rubli za dzień pracy¹⁰¹⁰.

Kooperacja i zaopatrzenie. Zaopatrzenie wsi w towary przemysłowe było fatalne. Władzom nie udało się go usprawnić nawet w celu propagowania kolektywizacji (por. III.1). Powszechny deficyt w sklepach kooperacji wywołał niezadowolenie włościan. Typowym odzwierciedleniem nastrojów (zwłaszcza w strefie nadgranicznej) była wypowiedź niejakiego Pietrowicza z chutoru Wołowszczyzna w rejonie zasławskim:

Diabeł wie, co się z nami dzieje, nie dają nam butów, żadnych tekstyliów, żadnego tytoniu, nafty nie widziano od dawna, żyje się tylko nadzieją, że Polacy wkrótce przyjdą¹⁰¹¹.

¹⁰⁰³ CNA NANB, z. 72, op. 1, t. 11, *В редакцию газеты „Латвешу Земнекс”* k. 172–172v.

¹⁰⁰⁴ *Członek r.w. – poplecznikiem kułackim (Łozińska r.w., rejon Borysowski)*, „Orka” 1930, nr 71, 23 września, s. 1; *W bałaszowskiej r.w. dotychczas niema ani jednego kolektywu. Kułak, wykorzystując polityczną ślepotę r.w., występuje pod hasłem „jedności narodowej”*, „Orka” 1931, nr 67, 17 lipca, s. 1; *Prawicowy i nacjonal-oportunizm uwił sobie bezpieczne gniazdko w aparacie kierowniczym rej. białynickiego*, „Orka” 1931, nr 108, 3 listopada, s. 2.

¹⁰⁰⁵ *Zlikwidować spadek po oportunistach*, „Orka” 1931, nr 1, 4 stycznia, s. 3.

¹⁰⁰⁶ *„Wrastanie kułaka w socjalizm” – zamiast likwidacji kułactwa*, „Orka” 1930, nr 10, 8 lutego, s. 2.

¹⁰⁰⁷ NARB, z. 701, op. 1, t. 112, *Матар’ял абсьледваньня II Грудзінаўскага латышкага сельскага савету...* k. 12v–13.

¹⁰⁰⁸ *Даклад на гаспадарчаму і культурнаму абслугоўванню працоўнага латышкага насельніцтва...*, s. 126.

¹⁰⁰⁹ *Jak wypaczano linię partji w Rubilkach...*

¹⁰¹⁰ *KP(b)B Gluskas rajona komitejas lehmums par kolektiwa „Sarkanais Arais” partijas schuhņiņu un waldi...*; K. Schkilters, *Pee Gluskas latwju kolektiwisteem*, „Komunaru Zhīņa” 1934, nr 102, 6 maja, s. 3. Zaznaczę, że w ZSRS zaczęto wypłacać kolchoźnikom zaliczki pieniężne od 1956 r., a stałe wynagrodzenie – od 1966 r.

¹⁰¹¹ *Докладная записка ПП ОГПУ по польскому населению в приграничных районах БССР...*, s. 595.

Deficyt wywoływał nadużycia: sprzedaż towarów nielegalnie i po zawyżonych cenach (polskie rady wiejskie marchlewska¹⁰¹², nowosadzka¹⁰¹³, okołowska¹⁰¹⁴, rudnia-nisimkowska¹⁰¹⁵, rudnia-stołbuńska¹⁰¹⁶), jak również dostarczanie przeterminowanych i zepsutych wyrobów (nowosadzka polska rada wiejska)¹⁰¹⁷. W prasie jako przyczynę nie wskazywano jednak niezdolności państwa do produkowania niezbędnych towarów, ale oszustwa ze strony pracowników sklepowych, których obraz uzupełniano czasem o wzmiankę dotyczącą ich żydowskiego lub kułackiego pochodzenia¹⁰¹⁸.

Zmiany w życiu społecznym. Wprowadzenie kolektywizacji rujnowało dotychczasowy tryb życia na wsi. Miejsce zamieszkania i miejsce pracy zostały rozdzielone, co powodowało sporo trudności. Wciągnięcie kobiet do kołchozu uwypukliło kwestie ochrony macierzyństwa i wychowania dzieci. Zakładano, że mają zostać wprowadzone specjalne urlopy i zapomogi na okres karmienia dzieci, ale w praktyce państwo nie przeznaczało na to środków¹⁰¹⁹. Jediną zauważalną zmianą była organizacja żłobków dla dzieci (działały zazwyczaj jedynie w okresie letnim)¹⁰²⁰. Dzieci otrzymywały tam wyżywienie i pewne podstawy edukacji, podczas gdy ich matki pracowały w polu lub na farmach. Niedostateczne finansowanie stało na przeszkodzie regularnej działalności żłobków, na co nakładał się brak wychowawczej kadry, co skutkowało niedożywieniem dzieci, chorobami i zamknięciem placówek (np. polskie rady wiejskie rudnia-szlagińska¹⁰²¹, twaryczewska¹⁰²²).

W celu intensyfikacji pracy pojawił się pomysł zapewnienia zbiorowego żywienia dorosłych (kierownictwo partyjne uważało, że kobiety marnują wiele czasu na gotowanie

¹⁰¹² *Należy naprawić*, „Orka” 1930, nr 57, 3 sierpnia, s. 2.

¹⁰¹³ *Sprawki kooperatora Juckiewiczza*, „Orka” 1931, nr 30, 27 marca, s. 3.

¹⁰¹⁴ *Tu nie miejsce dla niego*, „Orka” 1930, nr 57, 3 sierpnia, s. 2.

¹⁰¹⁵ *Spekulacyjne ceny w kooperatywie*, „Orka” 1930, nr 95–96, 31 grudnia, s. 4.

¹⁰¹⁶ *Zamalo uwagi do zaopatrzenia sklepów wiejskich*, „Orka” 1930, nr 95–96, 31 grudnia, s. 4.

¹⁰¹⁷ *Kooperatywa sprzedaje zepsute produkty*, „Orka” 1930, nr 57, 3 sierpnia, s. 2.

¹⁰¹⁸ *Pędzić takich na zbity łeb* (R.w. Narejkowska), „Orka” 1930, nr 57, 3 sierpnia, s. 2; *Zausznik kułacki – wkręcił się na pracę do kooperatywy* (R.w. Natałowska), „Orka” 1930, nr 57, 3 sierpnia, s. 2.

¹⁰¹⁹ *O kolektywizacji wsi polskiej w BSRR*, „Orka” 1929, nr 96, 14 grudnia, s. 3.

¹⁰²⁰ *Даклад на гаспадарчаму і культурнаму абслугоўванню працоўнага латышскага насельніцтва...*, s. 130; *Komisja narodowościowa wśród kolektywistów...*; *Zakładamy żłobki* (Nowosadzka r.-w. rej. Kojdanowskiego), „Orka” 1931, nr 50, 28 maja, s. 2; K. Schkilters, *Bijuscha sektantu zentrā...*; A. Kacēna, *Tas bija tik sen... (Tālā un tuvā Latviešu Birze)*, [w:] *Latviešu saraksti 1929.–1938. Dokumenti, fakti, liecības*, [Rīga] 1998, s. 174.

¹⁰²¹ *Wróg klasowy i antysemita – przewodniczący r.w.*, „Orka” 1930, nr 73, 2 października, s. 2.

¹⁰²² *Źle pracuje żłobek dziecięcy*, „Orka” 1930, nr 71, 23 września, s. 2; *O radzie wiejskiej, żłobku dziecięcym, żonie prezesa i innych rzeczach*, „Orka” 1930, nr 74, 6 października, s. 4.

w domu), dlatego też w licznych radach wiejskich zorganizowano stołówki¹⁰²³. Przykładowo w zamostockiej polskiej radzie wiejskiej wyżywienie w stołówce kosztowało 50 kopiejek i wiosną 1930 r. stołowało się tu ponad 40 osób¹⁰²⁴. To przedsięwzięcie nie cieszyło się jednak popularnością. Powodem były zarówno odmienne upodobania kulinarne, jak i trudności w przydzielaniu przez kołchoz półproduktów do przyrządzania potraw. W lubowińskiej polskiej radzie wiejskiej rozważano urządzenie pralni, budowę wielkiego internatu dla samotnych kołchoźników i stałe utrzymywanie punktu lekarskiego ze środków kolektywu¹⁰²⁵. Na te wszystkie przedsięwzięcia kołchozu jednak nie było stać.

Na przełomie lat dwudziestych i trzydziestych uwidoczniły się skutki szkolnej edukacji bolszewickiej. Ideologicznie wychowana młodzież coraz częściej wykazywała odrębne od rodziców poglądy, np. chętniej przystępowała do kolektywów¹⁰²⁶. Należy też wspomnieć wpływ zabiegów propagandowych w wojsku. Młodzi żołnierze otrzymywali listy z domów (oczywiście ich treść wcześniej weryfikował oddział polityczny), w których krewni opisywali okropną sytuację (zastraszenia, aresztowania, odkułaczanie, nędzę w kołchozach). Wielu żołnierzy jednak bardziej wierzyło instruktorom politycznym niż rodzinie i w swoich odpowiedziach zachęcało rodziców do wstępowania do kołchozów i zachęcało, by nie wierzyć „wrażej propagandzie kułackiej”¹⁰²⁷.

Powoli próbowano zastąpić dawne (w tym religijne) obyczaje. Przykładowo w grudzinowskiej łotewskiej radzie wiejskiej podczas organizowanego święta kolektywizacji (akurat w okresie narodowego święta Līgo) przed publicznością odbyła się ceremonia określana jako „akciabryna” – swoisty zamiennik chrztu. Niemowlęciu nadano imię Olgerts, a część kołchoźników obiecała pomagać rodzicom w wychowaniu „prawdziwego kolektywnika”¹⁰²⁸. Na podstawie odnalezionych materiałów źródłowych trudno oszacować, w jakiej skali te nowe bolszewickie uroczystości rozpowszechnione były w narodowościowych radach wiejskich i jakim uznaniem się cieszyły.

¹⁰²³ *Zorganizowaliśmy społeczne odżywianie (Omniszewska r.w., rej. Pleszczenickiego)*, „Orka” 1931, nr 50, 28 maja, s. 2; K. Schkilters, *Bijuscha sektantu zentrā...*

¹⁰²⁴ *Komisja narodowościowa wśród kolektywistów...*

¹⁰²⁵ *Wzięli się do polepszenia bytu w kolektywie*, „Orka” 1931, nr 13, 11 lutego, s. 2.

¹⁰²⁶ *Gdy schodzą się pola...*, „Orka” 1929, nr 69, 1 września, s. 3 (zamostocka polska rada wiejska).

¹⁰²⁷ *З агляду № 2 Палітычнага ўпраўлення Беларускай вайскавай акругі “Аб працы і настроях вакол раішэння партыі аб ліквідацыі кулака як класа”* [5.03.1930], [w:] *Улада і грамадства...*, s. 25–32.

¹⁰²⁸ *Kolektiwisazijas un kulturas svehtki. Grudinowkā, Baltkreewijā, 21.–23.junijā*, „Latweeschu Semneeks” 1931, nr 36, 2 lipca, s. 3.

Od końca lat dwudziestych w całym ZSRS rosła popularność masowego sportu, co wpisywało się w nurt militaryzacji społeczeństwa¹⁰²⁹. Bolszewicka propaganda głosiła, że prawdziwy bojownik socjalizmu musi być wysportowany. Młodzież z entuzjazmem włączała się w ten ruch. Sportowe widowiska (zwłaszcza gimnastyczne) stały się częścią uroczystości w okresie kolektywizacji. Jednocześnie na wieś wkraczał sportowy styl odzieży – także dla dziewcząt. Konserwatywne łotewskie środowisko uważało to za przejaw rozpusty¹⁰³⁰, sama młodzież jednak miała na to odrębne spojrzenie¹⁰³¹.

Rozwój kulturalny. Zadaniem narodowościowych rad wiejskich było obsługiwanie mniejszości narodowych w ich ojczystym języku. W drugiej połowie lat dwudziestych odnotowano pewien postęp, ale wraz z rozpoczęciem kolektywizacji aktywność ta zaczęła słabnąć, co wynikało z kilku przyczyn:

a) niechęci władz rejonowych do angażowania się w politykę narodowościową wraz z poczuciem niektórych pracowników, że kolektywizacja ją całkiem unieważnia;

b) zmiany struktury narodowościowej ludności rad wiejskich wskutek aresztowań i wysiedleń;

c) mobilności społecznej, którą dla młodzieży zapewniało wojsko, praca w powstających zakładach przemysłowych, kontynuacja nauki po szkole; wszystko to wymagało znajomości języka rosyjskiego i w mniejszym stopniu białoruskiego, co ograniczało sferę języka ojczystego;

d) niewystarczającej liczby podręczników w języku ojczystym (zwłaszcza dla starszych klas), wskutek czego wykorzystywano podręczniki w języku białoruskim.

W łotewskich radach obsługiwanie mieszkańców przeważnie odbywało się w języku łotewskim (dominował on nawet w niektórych kołchozach), a kancelarię prowadzono w dwóch lub trzech językach (białoruskim i/lub rosyjskim oraz łotewskim)¹⁰³². W polskich radach częściej było odwrotnie – kancelaria prowadzona w języku polskim, a wszystkie zebrania w języku białoruskim (np. rady wiejskie

¹⁰²⁹ Por. E. Комар, *Подготовка людских резервов для Красной Армии в период 1921–1939 гг.: на примере Беларуси*, „Вестник Полоцкого государственного университета. Серия А. Гуманитарные науки” 2019, nr 1, s. 105–112. С. Ульянова, Т. Крепкая, *Милитаризация массового спорта в СССР в 1920-е – 1930-е гг.*, „Вопросы истории” 2019, nr 12, t. 3, s. 281–287; САУ, z. Oddział II SG, t. 1954, *Cwiczenia w obronie przeciwlotniczej w Mińsku* [23.06.1936] k. 4–7.

¹⁰³⁰ Por. *Kolektiwizācijas un kultūras sveikā. Grudinokā, Baltkreewijā, 21.–23.junijā...*

¹⁰³¹ А. Касёна, *Тас б'я т'к сен...*, s. 178.

¹⁰³² *Даклад на гаспадарчаму і культурнаму абслугоўванню працоўнага латышкага насельніцтва...*, s. 125; ZDAPol, z. 150, op. 1, t. 152; NARB, z. 701, op. 1, t. 112, *Матар'ял абследавання II Грудзінаўскага латышкага сельскага савету...* k. 14–14v.

łoińska¹⁰³³, marchlewska¹⁰³⁴). Liczne były przykłady miejsc, w których całą pracę polskiej rady wiejskiej (a razem z nią chaty-czytelni) prowadzono w języku białoruskim (rady wiejskie janowska¹⁰³⁵, marchlewska¹⁰³⁶, natałowska¹⁰³⁷, nowomałyńska, podosowska, rudnia-nisimkowicka¹⁰³⁸). O kontrowersyjnej sytuacji języka polskiego w polskich radach wiejskich świadczy tekst umowy o współzawodnictwie socjalistycznym okołowskiej rady wiejskiej, gdzie w punkcie 21 zapisano, aby „całą pracę w r.w. przeprowadzić w języku polskim”¹⁰³⁹.

Rozwój szkolnictwa w narodowościowych radach wiejskich zachował trendy drugiej połowy lat dwudziestych. Łotewskie szkoły funkcjonowały w każdej łotewskiej radzie wiejskiej. Statystyki przedstawiono w tablicy 3.7.

Tabela 3.7. – Łotewskie szkoły wiejskie w BSRS w latach 1929–1931

	szkoły podstawowe (4-latka)		szkoły młodzieży wiejskiej (7-latka)	
	rok szkolny 1929/30	rok szkolny 1930/31	rok szkolny 1929/30	rok szkolny 1930/31
Liczba szkół	20	21	—	1
Liczba uczniów	1 014	1 119	—	brak danych
Objęto łotewskich dzieci w wieku szkolnym	77%	67%	—	brak danych

Źródło: *Даклад на гаспадарчаму і культурнаму абслугоўванню працоўнага латышскага насельніцтва ў БССР...*, s. 128–129.

Zmniejszenie udziału dzieci Łotyszów w łotewskich szkołach (i odpowiednio zwiększenie w białoruskich) tłumaczono migracją do miast w celu podjęcia pracy w

¹⁰³³ *Cała praca powinna być prowadzona w języku polskim. Leninowskiej polityki narodowościowej wypaczać nie wolno*, „Orka” 1930, nr 90, 14 grudnia, s. 2.

¹⁰³⁴ *Wybory winny dać przełom w pracy*, „Orka” 1930, nr 95–96, 31 grudnia, s. 2.

¹⁰³⁵ *Zlikwidować spadek po oportunistach*, „Orka” 1931, nr 1, 4 stycznia, s. 3.

¹⁰³⁶ *Rejon tołoczyński wzmacnia pracę wśród polskiej ludności pracującej*, „Orka” 1931, nr 32, 3 kwietnia, s. 2. Zaznaczę, że kilka miesięcy wcześniej ta sama gazeta pisała o „obecności” języka polskiego w kancelarii rady, a teraz podawała, że wszystkie instytucje (w tym szkoła, punkty likwidacji analfabetyzmu, chata-czytelnia) pracowały w języku białoruskim lub rosyjskim. Jest to świadectwem manipulacji, ale mało prawdopodobne, by sytuacja językowa przedstawiała się w istocie lepiej.

¹⁰³⁷ *Nie można lekceważyć pracy wśród mniejszości narodowościowych*, „Orka” 1931, nr 2, 9 stycznia, s. 3.

¹⁰³⁸ *Kierownictwo partyjne rejonu czeczerskiego powinny niezwłocznie usunąć braki praktycznym przeprowadzeniu polityki narodowościowej*, „Orka” 1931, nr 67, 17 lipca, s. 2.

¹⁰³⁹ *Okołowska r.w. staje się do współzawodnictwa socjalistycznego o najlepsze przygotowanie się do siewu bolszewickiego*, „Orka” 1931, nr 10, 3 lutego, s. 1.

zakładach przemysłowych¹⁰⁴⁰. Oczywiście o wysiedleńcach w sprawozdaniach oficjalnych ani słowa. W 1930 r. we wsi Łaszniowa w rejonie łożniańskim otworzono łotewską szkołę młodzieży wiejskiej. Poza 7-latką w Witebsku to była jedyna możliwość ukończenia edukacji średniej w języku ojczystym, dlatego uczyły się tu dzieci kołchoźników z całej republiki. Wszystkim uczniom zapewniono stypendium, w dawnym domu „kułackim” zorganizowano internat (zlokalizowany prawie 2 km od szkoły). Wyżywienie zapewniano w stołówce kołchozu „Bezbożnik” (unowska łotewska rada wiejska). Co ciekawe, miesięczne wyżywienie jednego ucznia kosztowało 13,5 rubli, podczas gdy Ludowy Komisariat Oświaty zakładał dotację 10 rubli¹⁰⁴¹. W roku szkolnym 1932/33 planowano otworzyć starsze klasy w grudzinowskiej szkole łotewskiej, aby ułatwić naukę dzieciom z łotewskich rad wiejskich grudzinowskiej, galicko-myzkiej i pierakalskiej¹⁰⁴².

Zapewnienie podręczników w języku ojczystym podstawowych szkół łotewskich było satysfakcjonujące, ale dla starszej klasy (szkół 7-latek) nie było ich wcale¹⁰⁴³.

Sytuacja szkół polskich była zbliżona. Badacze zwracają uwagę, że efektem rozpoczętej walki z nacjonalizmem białoruskim był wzrost liczby szkół polskich (zwłaszcza kosztem przekształcenia szkół mieszanych w polskie): z 137 w 1929 r. do 226 w 1932 r.¹⁰⁴⁴. Nadmienię jednak, że jednocześnie rozgorzała walka z pozostałymi nacjonalizmami i szowinizmami narodowymi (por. IV.1)¹⁰⁴⁵, w wyniku czego gdzieś tam przekształcano szkoły polskie w białoruskie (np. polskie rady wiejskie bałaszczowska, nowomałyńska)¹⁰⁴⁶. W łańcuckiej polskiej radzie wiejskiej doszło do skandalu, jako że 40 białoruskich dzieci „zmuszono” do nauki w szkole polskiej i nie przewidywano dla nich otwarcia szkoły białoruskiej¹⁰⁴⁷. W nowosiołkowskiej szkole

¹⁰⁴⁰ *Даклад на гаспадарчаму і культурнаму абслугоўванню працоўнага латышкага насельніцтва...*, s. 129.

¹⁰⁴¹ *Ibidem*; Дз. Крывашэй, *3 гісторыі латышкага школьніцтва на Беларусі...*, s. 347.

¹⁰⁴² *Даклад на гаспадарчаму і культурнаму абслугоўванню працоўнага латышкага насельніцтва...*, s. 129.

¹⁰⁴³ *Ibidem*, s. 130; NARB, z. 701, op. 1, t. 112, *Матэрыял абследавання II Грудзінаўскага латышкага сельскага савету...* k. 13v.

¹⁰⁴⁴ Т. Гавін, *Пад прэсінгам палітыкі...*, s. 50–51; E. Mironowicz, *Szkolnictwo polskie w BSRS, szkolnictwo białoruskie w II RP*, [w:] T. Gawin (red.), *Polacy na Białorusi od Powstania Styczniowego do XXI wieku*, t. VII *Oświata polska na terytorium obecnej Białorusi na tle sytuacji na Litwie i Ukrainie*, Warszawa 2023, s. 288–289.

¹⁰⁴⁵ *Wzmocnić walkę z szowinizmem polskim*, „Orka” 1930, nr 93, 25 grudnia, s. 3; *O wzmożeniu walki z nacjonaloportunizmem*, „Orka” 1931, nr 1, 4 stycznia, s. 2.

¹⁰⁴⁶ *Szowinista polski, wielkomocarstwowemu oka nie wykole*, „Orka” 1931, nr 71–72, 28 lipca, s. 2; *Kierownictwo partyjne rejonu czeczerskiego powinny niezwłocznie usunąć braki...*

¹⁰⁴⁷ *Nacjonaloportuniści z rejonowego Inspektoratu oświaty popierają szowinizm polski*, „Orka” 1932, nr 26, 8 marca, s. 2.

(białoruskiej) w dzierżyńskim rejonie polskim nauczyciel prawie pobił uczniów tylko za to, że zaśpiewali polską piosenkę¹⁰⁴⁸.

Informacje prasowe ujawniają wiele problemów, z którymi borykały się szkoły polskie. Przykładowo w nowosadzkiej radzie wiejskiej przed rozpoczęciem roku szkolnego kilka szkół nie zostało wyremontowanych, nie zakupiono też podręczników¹⁰⁴⁹. W wesołowskiej radzie wiejskiej planowano otworzyć szkołę młodzieży wiejskiej im. Lenina, jednak do września 1930 r. nie udało się wybudować internatu i stołówki, zakupić stołów i ławek, zaopatrzyć szkoły w opał i podręczniki¹⁰⁵⁰. Dopiero przed nowym rokiem internat i stołówka zaczęły działać¹⁰⁵¹, nowy budynek szkoły nie został więc ukończony także i przed kolejnym rokiem szkolnym¹⁰⁵². Szkoła w rudnia-stołbuńskiej radzie wiejskiej zakupiła zeszyty oraz podręczniki w języku polskim, jednak wietkowska kooperatywa nie nadążała z ich dostarczeniem z magazynu¹⁰⁵³. Do Nowego roku nie mogła doczekać się podręczników szkoła w okołowskiej radzie wiejskiej, gdzie do dyspozycji uczniów była tylko jedna książka pt. *W pracy i w walce* oraz trzy podręczniki w języku niemieckim¹⁰⁵⁴. W rudnia-nisimkowskiej radzie wiejskiej szkoła przez kilka miesięcy była zamknięta z powodu braku nauczyciela¹⁰⁵⁵. Nauczanie było niekiedy hamowane przez absurdalne podejście kierownictwa rad. Na przykład w omniszewskiej radzie wiejskiej większość lokali szkolnych zajęła kancelaria rady wiejskiej, w trzech jej pokojach zamieszkali osobiście przewodniczący wraz z żoną¹⁰⁵⁶.

Władze bolszewickie wykorzystywały szkoły także do celów manifestacji rzekomego powszechnego poparcia swych przedsięwzięć, np. rodzice uczniów szkoły polskiej w Fiłatowie (marchlewska rada wiejska) mieli na ogólnym zebraniu potępić „kontrrewolucyjną robotę socjal-faszystów II-giej międzynarodówki”¹⁰⁵⁷. Mało

¹⁰⁴⁸ NARB, z. 4-п, op. 1, t. 6099, *Нацыянальныя Саветы* [02.1933] k. 267.

¹⁰⁴⁹ *Zerwano rozpoczęcie roku szkolnego*, „Orka” 1930, nr 71, 23 września, s. 2.

¹⁰⁵⁰ *Szkoła Młodzieży Kolektywistycznej nie gotowa do rozpoczęcia roku*, „Orka” 1930, nr 71, 23 września, s. 2.

¹⁰⁵¹ *I ten brak usuniemy...*, „Orka” 1930, nr 95–96, 31 grudnia, s. 4.

¹⁰⁵² *Wzmocnić tempo budowy szkoły*, „Orka” 1931, nr 56, 15 czerwca, s. 2.

¹⁰⁵³ *Opieszala praca kooperatywy zrywa nauczanie w szkole*, „Orka” 1930, nr 83, 15 listopada, s. 4.

¹⁰⁵⁴ *Dać natychmiast podręczniki 5-tatce Okołowskiej*, „Orka” 1930, nr 92, 22 grudnia, s. 3.

¹⁰⁵⁵ *4-ty miesiąc czekają nauczyciela*, „Orka” 1930, nr 95–96, 31 grudnia, s. 4.

¹⁰⁵⁶ *Rada wiejska w szkole, klub w chlewie, a nauczycielka i świni – w kuchni*, „Orka” 1930, nr 87, 30 listopada, s. 2.

¹⁰⁵⁷ *Ogólne zebranie rodziców uczniów*, „Orka” 1931, nr 24, 10 marca, s. 1. Socjalistyczna Międzynarodówka Robotnicza (II Międzynarodówka) – organizacja grupująca partie o profilu socjalistycznym, z austriackim socjaldemokratą Friedrichem Adlerem na czele. Powstała w 1923 r. i

prawdopodobne, że działalność tej organizacji interesowała ich w istocie, więcej: jest zupełnie możliwe, iż większość nawet nie wiedziała uprzednio o jej istnieniu.

Znacznie gorzej wyglądała sprawa chat-czytelni, których finansowanie również przedtem nie było priorytetem dla władz, niemniej pozostawały one ośrodkiem kulturalnym i informacyjnym. Chaty-czytelnie działały we wszystkich łotewskich radach wiejskich¹⁰⁵⁸ i w większości polskich. Ze sprawozdania chaty-czytelni w wacławowskiej łotewskiej radzie wiejskiej dowiadujemy się, że dla mieszkańców rady prenumerowano 17 tytułów gazet i czasopism, w tym „Беларуская вёска” („Wieś białoruska”), „Крестьянка” („Włościanka”), „Безбожник” („Bezbożnik”), „Огонёк” („Płomyk”), „Latweeschu Semneeks” („Łotewski rolnik”), „Kreewijas Zihņa” etc.¹⁰⁵⁹. Zaopatrzenie w książki, szczególnie w najnowsze i w językach mniejszości narodowych, było gorsze¹⁰⁶⁰. Ogólne obniżenie poziomu życia chłopów, ideologizacja pracy kulturalnej oraz brak kadry oświatowej powodowały, że włościanie rzadziej korzystali z usług chaty-czytelni, a miejscami były one całkowicie zamykane¹⁰⁶¹. W janowskiej polskiej radzie wiejskiej w pomieszczeniu chaty-czytelni umieszczono kancelarię kołchozu, co uniemożliwiło funkcjonowanie placówki¹⁰⁶². Nawet kółka dramatyczne i chórowe, bardzo popularne dotychczas w łotewskich radach wiejskich, prawie całkowicie zawiesiły działalność¹⁰⁶³.

Sporadycznie przyjeżdżało do rad ruchome kino. Na początku 1929 r. w wacławowskiej łotewskiej radzie wiejskiej sześć seansów kinowych odwiedziło 830 widzów, w tym 417 kobiet i 115 dzieci¹⁰⁶⁴.

Zachodziły zmiany w prenumeratach gazet. Zainteresowanie włościan periodykami spadało (tak w języku ojczystym, jak i gazetami republikańskimi i ogólnozwiązkowymi),

działała do wybuchu II wojny światowej (formalnie rozwiązana w 1946 r.). Głosiła program reformistyczny, broniła praw pracowniczych, odrzucała współpracę z ruchem komunistycznym.

¹⁰⁵⁸ Даклад на гаспадарчаму і культурнаму абслугоўванню працоўнага латышкага насельніцтва..., s. 131.

¹⁰⁵⁹ ZDAPol, z. 150, op. 1, t. 121, Форма справаздачы на хаце-чытальні [10.03.1929] k. 9.

¹⁰⁶⁰ Даклад на гаспадарчаму і культурнаму абслугоўванню працоўнага латышкага насельніцтва..., s. 131.

¹⁰⁶¹ Zawczasu postarać się o izbacza, „Orka” 1930, nr 71, 23 września, s. 2 (wesołowska polska rada wiejska); Kiepsko pracuje izba-czytelnia (Łozińska r.w., rej. Borysowski), „Orka” 1930, nr 71, 23 września, s. 2; Chata-czytelnia bez kierownika (Lubowińska r.w.), „Orka” 1931, nr 2, 9 stycznia, s. 3; Rajkom partji winien odezwać się (Rudnia-Stołbuńska r.w.), „Orka” 1931, nr 9, 9 lutego, s. 1.

¹⁰⁶² Dla czytelni potrzebne jest mieszkanie, „Orka” 1930, nr 63, 24 sierpnia, s. 2.

¹⁰⁶³ NARB, z. 701, op. 1, t. 112, Матар’ял абсьледваньня II Грудзінаўскага... k. 13v.

¹⁰⁶⁴ ZDAPol, z. 150, op. 1, t. 121, Форма справаздачы на хаце-чытальні k. 10.

co było wynikiem polityzacji i ideologizacji treści, zbiednieniem ludności oraz nieprawidłowościami w dostarczaniu¹⁰⁶⁵.

W celu zachowania wpływu na włościan (w tym na analfabetów) i szybszego przekazu informacji od początku lat trzydziestych zaczęto masowo instalować głośniki radia w centrum rad wiejskich. Ze sprawozdania Komisji Narodowościowej wynika jednak, że wbrew temu iż od 25 września 1931 r. 12 razy miesięcznie przez republikańskie radio transmitowany był 30-minutowy program w języku łotewskim, na wsi jeszcze go nie usłyszano, ponieważ żaden głośnik w łotewskich radach wiejskich nie pracował z powodu braku baterii¹⁰⁶⁶. Radio często nie działało również w polskich radach wiejskich marchlewskiej¹⁰⁶⁷, rudnia-stołbuńskiej¹⁰⁶⁸, rudnia-szłagińskiej¹⁰⁶⁹.

Sformalizowana została również praca komórek MOPRu i Osoawiachimu. Zazwyczaj „działały” one jedynie w sprawozdaniach władz rejonowych¹⁰⁷⁰, przykładowo w łoińskiej polskiej radzie wiejskiej zajęcia strzeleckie odbywały się na tyle rzadko, że karabin zepsuł się i zardzewiał¹⁰⁷¹.

Zmieniono podejście do pracy z kobietami. Delegackie zebrania przestały się zbierać¹⁰⁷². Propaganda nawoływała, aby kobiety włożyły maksymalny wysiłek w pracę w kołchozach i zakładach przemysłowych, oraz aby były gotowe zastąpić mężczyzn w przypadku wojny¹⁰⁷³.

¹⁰⁶⁵ ZDAPol, z. 150, op. 1, t. 152, *Пратакол № 7 Пасяджэньня прэзыдыума Вацлавоўскага нац. с/савету* [30.03.1929] k. 175; *Lubowin składa sprawozdanie przed wyborcami*, „Orka” 1930, nr 91, 18 grudnia, s. 3; *Listonosz nie wykonywa swoich obowiązków* (Janowska r.w.), „Orka” 1931, nr 30, 27 marca, s. 4; *Gazety prenumerujemy, ale ich nie otrzymujemy* (Rej. Kliczewski, Natalowska r.w.), Ibidem; *Z winy poczty prenumerata „Orki” spadła* (Omniszewska r.w.), Ibidem; *Listonosz nie dostarcza gazet* (Marchlewska r.w., rej. Tołoczyński), „Orka” 1931, nr 71–72, 28 lipca, s. 3.

¹⁰⁶⁶ *Даклад на гаспадарчаму і культурнаму абслугоўванню працоўнага латышкага насельніцтва...*, s. 134.

¹⁰⁶⁷ *Należy naprawić*, „Orka” 1930, nr 57, 3 sierpnia, s. 2.

¹⁰⁶⁸ *Rajkom partii winien odezwać się*, „Orka” 1931, nr 9, 9 lutego, s. 1.

¹⁰⁶⁹ *Głośnik milczy*, „Orka” 1930, nr 71, 23 września, s. 2.

¹⁰⁷⁰ NARB, z. 701, op. 1, t. 112, *Матар’ял абсьледваньня II Грудзінаўскага латышкага сельскага савету...* k. 13v; CNA NANB, z. 72, op. 1, t. 12, *Ячэйка АСО сьпіць, сакратар п’янстве* k. 14v; Ibidem, *Яч. МОПР дзе праца?* (unowska łotewska rada wiejska); *Ożywić organizacje społeczne*, „Orka” 1930, nr 71, 23 września, s. 2.

¹⁰⁷¹ *Praca utknęła*, „Orka” 1930, nr 56, 29 lipca, s. 4.

¹⁰⁷² NARB, z. 701, op. 1, t. 112, *Матар’ял абсьледваньня II Грудзінаўскага...* k. 14v; *Kobiet nie wciągnięto do budownictwa socjalistycznego*, „Orka” 1931, nr 25, 13 marca, s. 2.

Zaznaczę, że w styczniu 1930 r. został likwidowany Wydział Kobiecej WKP(b), co powodowało stopniowe zaniknięcie scentralizowanej pracy z kobietami. W 1934 r. J. Stalin stwierdził, że kwestia kobieca w ZSRS jest rozwiązana.

¹⁰⁷³ Por. Е. Болотова, „Работницам – боевую подготовку”: милитаризация образа советской женщины в 1930-е гг. (на материале журнала „Работница”), „Знание. Понимание. Умение” 2020, nr 3, s. 230–237.

Życie na wsi stawało się coraz trudniejsze, ponure i nieznosne. W rezultacie w szybkim tempie szerzył się alkoholizm¹⁰⁷⁴. Trafnie podsumował to pewien włościanin na posiedzeniu wacławowskiej łotewskiej rady wiejskiej: *30 lat temu nie pili tyle, co teraz, teraz, za rządem sowieckim, piją więcej*¹⁰⁷⁵. Brak dostępu do wysokiej jakości opieki medycznej (wynik tak miernej pracy punktów lekarskich na wsi, jak i zakazu pomocy odkułaczonemu) przyczynił się do rozpowszechnienia znachorstwa (polskie rady wiejskie janowska¹⁰⁷⁶, łosińska¹⁰⁷⁷).

Życie religijne. Kierownictwo partii bolszewickiej zamierzało równocześnie z przeprowadzeniem kolektywizacji ostatecznie zwalczyć religię jako fenomen społeczny. W tej kwestii J. Stalin zauważył sarkastycznie, że niektórzy towarzysze *prace nad organizacją artelu*¹⁰⁷⁸ *rozpoczynają od usunięcia dzwonów. Zdjąć dzwonki – pomyśl, jakie to rrrewolucyjne!*¹⁰⁷⁹. Nie należy odbierać tego jako obronę organizacji religijnych, lecz wskazanie celu koncentracji wysiłków na zwalczaniu oporu na wsi. Pewne działania wobec zahamowania aktywności bezbożników zostały podjęte jeszcze wcześniej¹⁰⁸⁰.

W latach 1929–1930 zostały zamknięte luterskie zbory (kirchy) i domy modlitewne w Witebsku, Połocku, Smoleńsku, Galickiej Myzie, Grudzinowce i Łatroszczy¹⁰⁸¹. Przykładowo w Grudzinowce budynek domu modlitewnego przekazano na magazyn KWP, a później na magazyn kołchozu¹⁰⁸². W listopadzie 1929 r. w Smoleńsku został aresztowany pastor G. Schwalbe, na wolności nie pozostał już ani jeden pastor, który by mógł pełnić duszpasterską posługę w BSRS.

W tym okresie bolszewicy zniszczyli niemal całkowicie Apostolski Kościół Katolicki. Latem 1929 r. został zesłany do łagru jego ostatni pastor Fricis Eisengraud

¹⁰⁷⁴ *Pociągnąć do odpowiedzialności za pędzenie samogonu*, „Orka” 1930, nr 68, 13 września, s. 3.

¹⁰⁷⁵ ZDAPol, z. 150, op. 1, t. 152, *Пратакол № 12 Пасяджэньня пленума Вацлавоўскага Лат. c/c* [28.09.1929] k. 489.

¹⁰⁷⁶ *On – przewodniczący r.w., a ona – znachorka*, „Orka” 1930, nr 2, 10 stycznia, s. 2.

¹⁰⁷⁷ *Brak postępów w pracy antyreligijnej*, „Orka” 1930, nr 55, 26 lipca, s. 3.

¹⁰⁷⁸ Tu w znaczeniu kołchozu.

¹⁰⁷⁹ Ros. oryg. *подумаешь, какая ррреволюционность*. И. Сталин, *Головокружение от успехов (К вопросам колхозного движения)*, „Правда” 1930, nr 60, 2 marca, s. 1.

¹⁰⁸⁰ Por. *Циркулярное распоряжение ЦК ОГПУ о необходимости прекращения самоуправного закрытия церквей со стороны комсомольских и безбожнических организаций и необходимости борьбы с ростом сектантских общин* [27.01.1930], [w:] *Улада і грамадства...*, s. 634–635.

¹⁰⁸¹ К. Шкільтэр, *Заняпад лютэранства і праваслаўя сярод латышкага насельніцтва СССР*, [w:] М. Каралёў, Дз. Крэнт, *Даручыць таварышу Шкільтэру. Латышскія даследаванні ў міжваеннай БССР*, Віцебск–Варшава 2022, s. 115.

¹⁰⁸² K. Schkilters, *Wezas Grudinowkas wairs naw*, „Komunaru Zihņa” 1934, nr 105, 10 maja, s. 3; NARB, z. 701, op. 1, t. 112, *Матар’ял абсьледваньня II Грудзінаўскага...* k. 13v.

(przez pewien czas miał on możliwość wysyłać stamtąd listów i wspierania wiernych). Zamknięcie luterzańskich domów modlitewnych powodowało wzrost liczby wiernych AKK. Z końcem grudnia 1929 r. zamknięto im dom modlitewny w Łatroszczy¹⁰⁸³, niemniej jednak w Grudzinowce wiosną 1931 r. na zebraniach AKK gromadziło się do 150 wiernych¹⁰⁸⁴, co wywołało kolejne aresztowania¹⁰⁸⁵. Prawdopodobnie około 1934 r. działalność AKK ostatecznie ustała¹⁰⁸⁶.

W 1929 r. władze zamknęły cerkiew łotewskiej prawosławnej parafii w Łoźnie, do której należeli wierni unowskiej łotewskiej rady wiejskiej. W budynku urządzono magazyn, a od 1932 r. mieścił się tu węzeł radiowy¹⁰⁸⁷.

Ogromną presję wywierano na Kościół Rzymskokatolicki. W połowie listopada 1930 r. po raz kolejny zesłano do łagrów biskupa Bolesława Słoskansa¹⁰⁸⁸, Apostolskiego Administratora Diecezji Mohylewskiej i Mińskiej. Represje i zastraszanie stosowano bezustannie wobec księży i wiernych. W rudnia-szlagińskiej radzie wiejskiej odebrano wiernym kaplicę, w której urządzono klub¹⁰⁸⁹. Nakłaniano ludzi, by w święta wychodzili w pole, co często przynosiło ujemny wynik¹⁰⁹⁰. Na duchownych, którzy kontynuowali posługę duszpasterską, nakładano ogromne podatki (ponad 10 tys. rubli rocznie), aby w ten sposób nakłonić do zawieszenia działalności¹⁰⁹¹. Niektórzy nie wytrzymywali presji i porzucali stan duchowny¹⁰⁹². W rejonie czeczerskim tercjarki aktywnie wspierały księży

¹⁰⁸³ Žīdels M., *Katolu-apustulu zektes sabrukums latvju kolonijas...*, s. 84–85.

¹⁰⁸⁴ NARB, z. 701, op. 1, t. 112, *Матар'ял абсьледваньня II Грудзінаўскага...* k. 13v.

¹⁰⁸⁵ Por. M. Karaliou, *Latvians in Piatrovichy and Latroshcha*, „Rundbrief des Netzwerks Apostolische Geschichte e.V.” 2024, nr 3, s. 4–9. E. Diersmann, *The Catholic Apostolic Church in Piatrovichy and Latroshcha*, Ibidem, s. 10–23.

¹⁰⁸⁶ K. Schkilters, *Bijuscha sektantu zentrā...*; K. Schkilters, *Wezas Grudinovkas wairs naw...*; J.M. Abel, *Das Werk des Herrn in Russland, in Finnland und im Baltikum*, Buseck 2019, s. 20–22.

¹⁰⁸⁷ K. Карпекін, *Латышская православная абшчына мястэчка Лёзна ў 1917 – пачатку 1930-х гг.* s. 21.

¹⁰⁸⁸ Boļeslavs Sloskāns (1893–1981) – duchowny katolicki łotewskiego pochodzenia. Od 1926 r. biskup tytularny Cillium i Administrator Apostolski Diecezji Mohylewskiej i Mińskiej. Kilkakrotnie był aresztowany przez władze bolszewickie i zesłany do łagrów. W styczniu 1933 r. wydany Łotwie zamiast aresztowanego tam za szpiegostwo komunisty Stachowskiego. Do 1944 r. mieszkał na Łotwie, następnie został aresztowany przez Gestapo i wywieziony do Rzeszy. Od 1946 r. żył w Belgii. W grudniu 1952 r. mianowany przez Papieża Piusa XII wizytatorem apostolskim dla katolików białoruskich i rosyjskich rytu wschodniego w Europie Zachodniej. Od 1953 r. jego opiece polecono również Białorusinów rytu wschodniego, a od 1955 r. – katolików estońskich i łotewskich.

¹⁰⁸⁹ *Protokół ogólnego zebrania obywateli rudniańsko-szlagińskiej rady wiejskiej [23.12.1929]*, [w:] *Polacy w polityce sowieckiej Białorusi...*, s. 150–152; *Wieś polska na Homelszczyźnie będzie całkiem skolektywizowana*, „Orka” 1930, nr 4, 17 stycznia, s. 3.

¹⁰⁹⁰ *Brak postępów w pracy antyreligijnej*, „Orka” 1930, nr 55, 26 lipca, s. 3.

¹⁰⁹¹ *Докладная записка ПП ОГПУ по польскому населению...*, [w:] *Улада і грамадства...*, s. 598.

¹⁰⁹² AAN, z. MSZ, t. 10182, *Doniesienie ws. przerywania się księży do obozu sowieckiego* [20.01.1930] k. 38–39.

w ich pracy¹⁰⁹³. Ani represje, ani propaganda nie mogły zmusić ludzi do porzucenia wiary. Przykładowo w 1929 r. do parafii w polskich radach wiejskich okołowskiej i omniszewskiej należało po 3 tys. wiernych, a na święta wielkanocne w 1931 r. w każdym kościele gromadziło się ponad 1 tys. osób¹⁰⁹⁴. W rejonie kojdanowskim ludzie używali radia nie w celu słuchania wiadomości z Moskwy i Mińska, lecz transmisji nabożeństw z Polski¹⁰⁹⁵. Władze musiały wobec tego przyznać, że agitacja antyreligijna nie przyniosła sukcesu¹⁰⁹⁶. W rudnia-stołbuńskiej polskiej radzie wiejskiej nawet kierownictwo rady zaakceptowało prośbę mieszkańców, aby zaprosić księdza (propaganda wytłumaczyła to – co ciekawe – faktem, że przewodniczącym była kobieta)¹⁰⁹⁷. Na początku lat trzydziestych członkowie partii na wsi otwarcie chrzcili swoje dzieci, a kiedy na pogrzeb pewnego komunisty nie pozwolono zaprosić księdza, jego towarzysz zaśpiewał psalmy i przewodniczył procesji żałobnej¹⁰⁹⁸.

Formalnie niemal wszyscy uczniowie szkół polskich przynależeli do kółek bezbożników. W święta religijne specjalnie ściągano ich do szkoły¹⁰⁹⁹, niemniej jednak nawet pionierzy nierzadko uczęszczali do kościoła¹¹⁰⁰, a nauczyciele dystansowali się od pracy antyreligijnej¹¹⁰¹. W karaleszczewickiej polskiej radzie wiejskiej cała szkoła (nauczyciele i uczniowie) wzięła udział w odprawianym przez księdza pogrzebie ucznia¹¹⁰².

* * *

Wdrażanie kolektywizacji spotkało się z oporem włościan wszelkich narodowości. Wywołało to mocną reakcję z użyciem brutalnych środków (swego rodzaju wojnę domową na wsi), a opór został przez władze stłumiony dopiero po 1931 r. z zastosowaniem przemocy na masową skalę. Obok powszechnych sposobów przeciwstawiania się wśród Łotyszów (na wzór Niemców) rozpowszechniło się dążenie, by otrzymać pozwolenie na wyjazd na Łotwę, a wśród Polaków częste były próby nielegalnych ucieczek do Polski, które rzadko kończyły się pomyślnie. Okoliczności zmusiły ludzi do wstępowania do

¹⁰⁹³ Kierownictwo partyjne rejonu czeczerskiego powinny niezwłocznie usunąć braki...

¹⁰⁹⁴ Докладная записка ПП ОГПУ по польскому населению..., [w:] Улада і грамадства..., s. 598.

¹⁰⁹⁵ O kolektywizacji wsi polskiej w BSRR, „Orka” 1929, nr 96, 14 grudnia, s. 3.

¹⁰⁹⁶ Rada wiejska nie dba o pracę antyreligijną (Janowska r.w.), „Orka” 1929, nr 66, 21 sierpnia, s. 3; *Zupełnie słaba jest praca antyreligijna w łózińskiej r.w.*, Ibidem.

¹⁰⁹⁷ Rada wiejska pomaga księdzu otumaniać chłopów, „Orka” 1930, nr 6, 26 stycznia, s. 3.

¹⁰⁹⁸ I. Пушкін, Грамадская і культурна-асветніцкая..., s. 225.

¹⁰⁹⁹ Por. Pierwsze wyniki współzawodnictwa, „Orka” 1929, nr 94, 7 grudnia, s. 3.

¹¹⁰⁰ Wyplenić oportunistów z Okołowskiej rady wiejskiej, „Orka” 1931, nr 68, s. 1.

¹¹⁰¹ Nauczyciele na uboczu od pracy społecznej, „Orka” 1931, nr 9, 31 stycznia, s. 2.

¹¹⁰² Jak wypaczano linię partii w Rubilkach...

kołchozów, ale dla części Łotyszów i Polaków, których uznawano za kułaków, nawet to było niemożliwe.

Władze bolszewickie szczególnie pilnie śledziły przebieg kolektywizacji w narodowościowych radach wiejskich i w strefie nadgranicznej (co w przypadku BSRS często się pokrywało) i podejmowały w odniesieniu do nich odrębne uchwały, dlatego tempo kolektywizacji było tam zwykle intensywniejsze, niż średnie wedle statystyk. W łotewskich radach wiejskich wskaźniki były jednak w porównaniu z polskimi nieco niższe, co świadczyło o przeważająco konserwatywnej postawie Łotyszów. Aresztowania i wysiedlenia z jednej strony oraz przenosiny do miast w poszukiwaniu pracy w nowopowstałych zakładach przemysłowych z drugiej powodowały stopniową zmianę struktury narodowościowej ludności na wsi białoruskiej, gdzie udział mniejszości narodowych zaczął maleć.

Ani nowe prawo o radach wiejskich, ani reforma administracyjno-terytorialna nie nadały radom wiejskim większej samodzielności. Nie zdążyły stać się punktem konsolidacji w obronie tradycyjnego trybu życia wsi, co udowodniły wyniki kampanii wyborczych w latach 1930–1932. Krok po kroku kierownictwo rad uniezależniało się od wyboru mieszkańców, wskutek czego mniej troszczyło się o zaspokojenie ich codziennych potrzeb.

Likwidacja partyjnych biur narodowościowych skutkowałą eliminacją aktywnych zwolenników tworzenia kolejnych jednostek narodowościowych. Niemniej jednak w okresie „wielkiego przełomu” ich liczba po raz ostatni wzrosła. Dotyczy to zwłaszcza jednostek polskich, w tym powołany został kojdanowski rejon polski (jedyne narodowościowy rejon na terytorium BSRS). Była to jednakże kwestia polityczna, a rzeczywiste potrzeby mieszkańców uwzględniano w mniejszym stopniu. Badacze, analizując politykę narodowościową w latach 1929–1932, zazwyczaj notują dwie tendencje: z jednej strony wzrost internacjonalizacji i proklamowanie walki z wszelkiego rodzaju nacjonalizmami i szowinizmami, z drugiej zaś strony kontynuację działalności nakierowanej na podniesienie liczby narodowościowych jednostek administracyjno-terytorialnych oraz wywołanie pewnego rodzaju napięć narodowościowych¹¹⁰³. Nie były to – w mojej ocenie – dwie, lecz jedna tendencja. W okresie NEPu i prowadzonej

¹¹⁰³ Пор. М. Альховік, *Нацыянальная палітыка ў БССР (1929–1939 гг.)*, аўтарэферат дысертациі ... кандыдата гістарычных навук, Мінск 2017, s. 16. M. Iwanow, *Pierwszy naród ukarany. Polacy w Związku Radzieckim 1921–1939*, Warszawa–Wrocław 1991, s. 114–116.

wówczas polityki narodowościowej w ramach narodowościowej rady wiejskiej namierzano połączyć sowiecką formę i narodową treść (w praktyce jednak wdrożono jedynie elementy samorządności i autonomii narodowo-kulturalnej). Teraz bolszewicy zmierzali jeszcze mocniej zmarginalizować ową treść (a) wprowadzając hasło kultury „narodowej w formie i socjalistycznej w treści” oraz (b) likwidując biura narodowościowe i ograniczając działalność Komisji Narodowościowej.

Szczególnie w radach pojawiła się tendencja osłabiania przejawów odrębności narodowościowej:

- a) postępy w prowadzeniu kancelarii w językach narodowych słabły,
- b) zasada większości rdzennej ludności nie była już bezwarunkowa,
- c) podręczników dla starszych klas w językach mniejszości narodowych nie drukowano,
- d) możliwości kontynuacji nauczania w języku ojczystym były prawie niedostępne dla większości dzieci włościan,
- e) zbiednienie ludności ograniczało dążenia do rozwoju,
- f) walka z religią miała zniszczyć duchowe korzenie kultury narodowej,
- g) następowały próby narzucenia nowych obyczajów socjalistycznych (w pracy i życiu codziennym).

Wzrastała jedynie liczba jednostek. Pozostawała zatem jedynie forma, o której decydowało centrum. Oddaje to jasno książka J. Łuszczyckiego z 1932 r. o radach w dzierżyńskim rejonie polskim, w której na 58 stronach oprócz nazwy nie ma nic o Polakach i ich życiu, jedynie propagandowe hasła, planowe wskaźniki i oficjalne statystyki¹¹⁰⁴. Oto „zwycięstwo leninowskiej polityki narodowościowej”. Żadnych przejawów autonomii w narodowościowych radach wiejskich na początku lat trzydziestych nie było. W istocie, radom wiejskim pozostawiono jedynie funkcje fiskalne i rejestracyjne, pozbawiając je prawa do zarządzania terytorium i zasobami finansowymi. Centrum decydowało o kierownictwie i mogło je zmienić w dowolnej chwili, rejon zaś kontrolował sprawy budżetowe, a wszelkie niepaństwowe organizacje społeczne zawiesiły działalność (z wyjątkiem tajnych kółek religijnych). Kolejnym krokiem miało być zniesienie nawet samej formy.

¹¹⁰⁴ Я. Лушчыцкі, *Саветы нацыянальна-польскага Дзяржынскага раёну...*

Rozdział IV. Polskie i łotewskie narodowościowe rady wiejskie w latach 1934–1939.

IV.1 Sytuacja w społeczeństwie sowieckim w połowie lat trzydziestych a narodowościowe rady wiejskie.

Paszportyzacja i nowe fale wysiedleń. Kolektywizacja zniechęciła wielkie masy włościan do uprawiania roli. Część z nich próbowała znaleźć miejsce pracy w białoruskich miastach, gdzie tylko w latach 1929–1932 powstało 538 nowych przedsiębiorstw, w tym 78 dużych. Inni wyjeżdżali do RFSRS (tylko w 1932 r. dotąd z BSRS wyjechało ponad 35 tys. osób) lub USRS (jeszcze przed Hołodomorem)¹¹⁰⁵. Młodzi chłopcy, mobilizowani do Armii Czerwonej, często nie wracali już do rodzinnych wsi. Dodam, że w latach 1933–1936 zostali zwolnieni więźniowie, skazani podczas kolektywizacji na 5 lat łagrów. Wielu z nich zdecydowało się nie wracać i szukać nowego życia w miastach. Poziom urbanizacji w Białorusi Sowieckiej przed rozpoczęciem II wojny światowej wzrósł o niecałe 4% i przekroczył 21% (liczba mieszkańców miast wzrosła o 28,2%)¹¹⁰⁶.

Stalinowska gospodarka planowa wymagała ewidencjonowania, kontroli i regulacji przemieszczania się ludzi. W tym celu, oraz aby wyeliminować z miast „element kułacki i antysowiecki”, który ewidentnie znalazł tam schronienie, CWK i RKL ZSRS 27 grudnia 1932 r. zdecydowały się wprowadzić jednolity system paszportowy oraz konieczność meldunków¹¹⁰⁷. Wśród informacji umieszczanej w paszportach była narodowość oraz wykonywany zawód, co pozwoliło na etykietowanie obywateli. Zaznaczę, iż początkowo narodowość zapisywano na podstawie deklaracji obywatela, wskutek czego część przedstawicieli mniejszości narodowych wykorzystała możliwość zmiany narodowości i

¹¹⁰⁵ I. Раманава, *Трансфармацыя сацыяльнай структуры гарадскога насельніцтва ў БССР у 1920–1930-я гг.*, [w:] *Працэсы ўрбанізацыі ў Беларусі ў XIX – пачатку XXI ст.*, I. Крэнь, I. Соркіна (red.), Гродна 2010, s. 86; *Ліст сакратара Чэрыкаўскага РК КП(б)Б Каця сакратару ЦК КП(б)Б М. Гікалу аб самавольным выездзе аднаасобнікаў і калгаснікаў з раёна* [2.01.1932], [w:] *Улада і грамадства...*, s. 59.

¹¹⁰⁶ I. Раманава, *Трансфармацыя сацыяльнай структуры гарадскога насельніцтва ў БССР...*, s. 83, 86–87; Т. Бон, *Ад яўрэйскіх мястэчак да савецкіх індустрыяльных гарадоў – парадоксы ўрбанізацыі Беларусі*, „Беларускі гістарычны агляд” 2020, t. 27, zesz. 1–2, s. 66.

¹¹⁰⁷ *Об установлении единой паспортной системы по Союзу ССР и обязательной прописки паспортов*, „Собрание законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Союза Советских Социалистических Республик” 1932, nr 84, s. 821–822.

nawet „sławizowała” własne nazwiska¹¹⁰⁸. Później koniecznie okazało się poświadczenie narodowości dokumentami. Paszportyzacja stała się pretekstem i narzędziem do nowej fali represji¹¹⁰⁹. Co więcej, według uchwały nie przewidywano wydawania paszportów mieszkańcom wsi, za wyjątkiem pracowników sowchozów. Rejestrację ludności wiejskiej miały prowadzić rady wiejskie przez składanie listów¹¹¹⁰. Tym samym włościanstwo jeszcze mocniej miało być przywiązane do kołchozów, gdyż istniał zakaz ich opuszczenia bez pozwolenia zarządu. Ten fakt potwierdzał powszechnie powstałe wrażenie o wprowadzeniu „drugiego poddaństwa (bolszewików)”.

W marcu 1933 r. z inicjatywy Politbiura KC WKP(b) organy OGPU przeprowadziły szeroko zakrojoną operację w celu „oczyszczenia” obszarów przygranicznych (USRS, BSRS oraz Leningradzki Okręg Wojenny). Zadaniem było ujawnienie i wysiedlenie stąd osób z grona tzw. „elementu wrogiego” (w tym przedstawicieli „niewiarygodnych narodów”¹¹¹¹) oraz likwidowanie rzekomych narodowościowych organizacji rebelianckich i sieci szpiegowskich¹¹¹². 26 marca 1933 r. Gienrich Jagoda¹¹¹³ złożył sprawozdanie o wstępnych wynikach. W BSRS aresztowano prawie 3,5 tys. osób, „wykryto” 13 organizacji kontrrewolucyjnych (w tym organizację polskich tatarów i łotewską organizację nacjonalistyczną w rejonie łożnieńskim) i 16 placówek szpiegowskich II Oddziału Sztabu Głównego II RP oraz wywiadu Łotwy¹¹¹⁴. Działalność sowieckich

¹¹⁰⁸ Пор. А. Байбурин, *Советские практики определения национальности в 1920–1930-е гг.*, [w:] *Советские нации и национальная политика в 1920–1950-е годы* : Материалы VI международной научной конференции, Москва 2014, s. 462; И. Жвагиня, *Как я мысленно попала в Вацлавово (мои исследования родословной)*, „Латыши и белорусы: вместе сквозь века” 2022, nr 11, s. 93.

¹¹⁰⁹ САУ, з. Oddział II SG, t. 1864, *Внутренняя политическая ситуация в БССР* [1933] k. 14–15.

¹¹¹⁰ М. Потемкина, И. Кузнецова, *Паспортизации городского населения СССР в 1930-х гг.*, „Проблемы истории, филологии, культуры” 2014, nr 4, s. 168.

¹¹¹¹ Ros. *ненадёжные нации*. Bezpośrednio tego się dotknęli Polacy, których zaczęto usuwać pod pretekstem kułactwa. Dla wyrzucenia z kołchozu wystarczyło zarzutu, że ktoś z rodziny obecnego kołchoźnika posiadał niegdyś 20–30 ha ziemi [AAN, z. Ambasada w Moskwie, t. 95, *Sytuacja ludności polskiej* [8.05.1933] k. 82].

¹¹¹² В. Дёнингдаус, *Генеральная репетиция „Большого террора” и национальные меньшинства Запада*, „Исторический курьер” 2019, nr 1, artykuł 2, URL <http://istkurier.ru/data/2019/ISTKURIER-2019-1-02.pdf>, s. 2–4.

¹¹¹³ Gienrich Jagoda (właśc. Jenoх Ijegoda, 1891–1938) – funkcjonariusz służb specjalnych w Rosji Sowieckiej i ZSRS. Uczestniczył w wydarzeniach lutego i października 1917 r. Od 1920 r. rozpoczął karierę w Czeka. W latach 1934–1936 ludowy komisarz spraw wewnętrznych ZSRS. Pod jego kierownictwem w 1934 r. został zreformowany NKWD, który połączył Główny Zarząd Bezpieczeństwa Państwowego, milicję, straż graniczną, GUŁAG i straż pożarną. Wykształcił system stosowania represji masowych. We wrześniu 1936 r. przesunięty na stanowisko ludowego komisarza łączności ZSRS. Aresztowany w marcu 1937 r., po roku rozstrzelany.

¹¹¹⁴ *Спецсообщение Г. Ягоды И. Сталину об операции по очистке погранполосы на западной границе СССР* [26.03.1933], [w:] *Лубянка. Сталин и ВЧК–ГПУ–ОГПУ–НКВД...*, s. 422–424.

służb specjalnych i stosowane przez nich metody pozwalają wątpić w rzeczywiste istnienie tych (i wszystkich późniejszych) organizacji dywersyjnych i szpiegowskich.

W celu wzmocnienia strefy granicznej w latach 1932–1935 zaczęto przesiedlać tutaj rodziny demobilizowanych żołnierzy Armii Czerwonej (czerwonoarmistów) i tworzyć z nich kołchozy. Nie miało to wielkiego powodzenia – przykładowo do rejonu zasławskiego miało przyjechać 400 zdemobilizowanych czerwonoarmistów, ale przyjechało tylko 147, a pozostało w kołchozie jedynie 20 osób¹¹¹⁵. Przed marcem 1934 r. z planowanych dla BSRS 3 tys. czerwonoarmistów zostało przesiedlonych tylko 1 769 osób, z których 783 uciekło z kołchozów z powodu nędzy i głodu¹¹¹⁶. Taki kołchoz powstał np. w narejkowskiej polskiej radzie wiejskiej w dzierżyńskim rejonie polskim. Jednak 25 rodzin (65 osób zdolnych do pracy) nie było w stanie ani wykonać plan zasiewu, ani zebrać plonów (których część zgniła na polu). Aby naprawić sytuację RKL BSRS zobowiązało cztery rejony republiki do zwerbowania i wysłania do tego kołchozu po 4 rodziny czerwonoarmistów, co jednak w całości się nie udało. Ponadto kilka rodzin, które w końcu przyjechały, były tak biedne, iż nie posiadały nawet obuwia¹¹¹⁷.

Od zimy 1934/35 r. władze zaczęły przesiedlać bliżej granicy sprawdzone rodziny kołchoźników z oddalonych terytoriów tych samych rejonów. Obiecywano im wypłatę 500 rubli, zapewnienie produktów oraz zwolnienie na rok od podatków i dostaw. To ostatnie jednak się nie sprawdziło. O sytuacji klarownie pisał do KC KP(b)B szef wydziału politycznego Pleszczenickiej MTS:

Kołchoźnicy uwierzyli i pojechali z dobrych kołchozów do upadłych, z tylnych kołchozów, gdzie cieszyli się całkowitą swobodą, aż do granicy, gdzie za każdym razem idąc do pracy trzeba pobierać przepustkę na posterunku, a jeśli zapomni się zabrać paszportu do pracy, zostanie zabrany. Gdy zapadnie zmrok, powinien szczelnie zamknąć okna i nigdzie nie wychodzić. Jeśli krewny z innej wsi zechce go odwiedzić, musi uzyskać na to pozwolenie.

Teraz krowa temu osadnikowi jest zabierana za niedostarczanie mięsa i mleka. Grożą mu karą grzywny i postawienie przed sądem za niezwrócenie otrzymanych [jako pomoc w trakcie przesiedlenia] 5 pudów chleba i 15 ziemniaków.

¹¹¹⁵ Докладная записка Заславской районной комиссии по чистке партийной организации о состоянии дел в районе [не позднее 7.08.1933], [w:] Улада і грамадства..., s. 189.

¹¹¹⁶ Докладная записка „О исполнении решений ЦК и СНК об укреплении погранполосы” [2.03.1934], [w:] Улада і грамадства..., s. 206.

¹¹¹⁷ Обзор политико-экономического состояния красноармейского колхоза им. Сталина Дзержинского района [10.03.1934], [w:] Улада і грамадства..., s. 201–202.

Teraz przesiedleńcy są oburzeni, karcą wydział polityczny, rejonowy komitet partii i KC, że zostali oszukani, mówią: „Kiedy nas werbowano, mądrze ludzie powiedzieli, że nas oszukują, obiecują sporo abyśmy się przesiedlili, a potem nic dadzą. Okazało się, że kulacy, którzy prowadzili gorączkową agitację przeciwko przesiedleniom i wzmacnianiu kołchozów przygranicznych, mieli rację, a my jesteśmy kłamcami”¹¹¹⁸.

Z tego cytatu wyłania się również pełny ograniczeń obraz życia mieszkańców strefy granicznej¹¹¹⁹.

W lipcu 1935 r. władze zdecydowały o wysiedleniu z pogranicza jeszcze 2 tys. rodzin „niewiarygodnych politycznie”, a we wrześniu – z 500-metrowej strefy przygranicznej 774 gospodarok kołchoźników i 113 gospodarok jednostkowców¹¹²⁰. Zamiast nich planowano przesiedlić około 2 tys. gospodarstw z rejonów białynickiego, bychowskiego, chocimskiego, czerykowskiego, dobruszczyńskiego, homelskiego, kirowskiego, mohylewskiego, orszańskiego, rudeńskiego, szkłowskiego, świecziłowskiego i uwarowickiego¹¹²¹. Tak jak w przypadku przesiedleń czerwonoarmistów, tu również osiągnięcie zaplanowanych liczb się nie udało. Wymienione rejony zdążyły zawerbować jedynie 1 470 rodzin¹¹²².

Zaznaczę, że w wyniku przeprowadzonych działań w strefie granicznej przed 1936 r. nie pozostało żadne gospodarstwo jednostkowe (ten, kto nie wstąpił do kołchozów, został wysiedlony)¹¹²³. Jednocześnie wprowadzony został zakaz korespondencji z krewnymi za granicą¹¹²⁴.

„Walka z nacjonalizmami i szowinizmami”. W walce z włościaństwem zdaniem J. Stalina nałożyło się kilka czynników, jednym z których było swoiste postrzeganie

¹¹¹⁸ Лiст начальніка палiтааддзела Пleshчынiцкай МТС Сапуна ў ЦК КП(б)Б аб невыкананнi раiшэннiяў ЦК КП(б)Б савецкiмi органамi па стварэннi спрыяльных умоў для калгаснiкаў, якiя перасялiлiся ў прыгранiчныя раёны [25.09.1934], [w:] Улада i грамадства..., s. 227.

¹¹¹⁹ Por. AAN, z. MSZ, t. 952, *Doniesienie ws. strefy nadgranicznej* [14.05.1937] k. 10–11; *Правiлы ўездy i часовага пражывання ў пагранiчнай паласе i пагранiчных забароненых зонах Саюза ССР*, “Звязда” 1936, nr 30, 6 лютага, s. 3.

¹¹²⁰ *Пастанова СНК БССР i ЦК КП(б)Б аб перасяленнi жыхароў з 500-мэтровай пагранпаласы* [14.09.1935], [w:] Улада i грамадства..., s. 263–264; CAW, z. Oddział II SG, t. 3144, *Doniesienie ws. wysiedlania polaków* [13.08.1935] k. 388.

¹¹²¹ *Служебная запiска НКВД БССР “О переселении 2000 семей с восточных районов Белоруссии в приграничные районы”* [3.07.1935], [w:] Улада i грамадства..., s. 262; *Пастанова СНК БССР i ЦК КП(б)Б аб вярбоўцы 2000 калгаснiкаў у пагранраёны* [10.01.1936], [w:] Улада i грамадства..., s. 269–270.

¹¹²² *Докладная запiска* [5.02.1936], [w:] Улада i грамадства..., s. 201–202.

¹¹²³ AAN, z. MSZ, t. 9514, *Raport ws. sytuacji wsi białoruskiej* [26.11.1936] k. 579.

¹¹²⁴ CAW, z. Oddział II SG, t. 1925, *Obecna sytuacja mniejszości polskiej w BSRR* [24.10.1933] k. 413; Ibidem, t. 1867, *Doniesienie ws. zakazu korespondencji z Polską* [10.03.1937] k. 1126.

zagadnień narodowościowych. Badacze jego poglądów zaznaczają, że J. Stalin uważał, iż proletariat w byłym Imperium Rosyjskim był wyłącznie rosyjski i to Rosjanie są głównym narodem świata, bowiem jako pierwsi podnieśli flagę Sowietów przeciwko kapitalizmowi. Pozostałe narody i narodowości to przeważnie wieśniacy, a wieś pozostaje rezerwuarem nacjonalizmu¹¹²⁵. Wzrost świadomości narodowej (inspirowany przez politykę korienizacji) zaczął niepokoić Moskwę, ponieważ widziano w nim tendencję do przekształcenia dekoratywnej sowieckiej federacji w coś realnego. W rezultacie J. Stalin zwrócił się do postępowania określonego przez Davida Brandenberga jako „narodowy bolszewizm”. Amerykański historyk tak charakteryzuje to zjawisko:

Utopijny proletariacki internacjonalizm, który zdefiniował sowiecką ideologię w ciągu pierwszych piętnastu lat, w rzeczywistości paraliżował wysiłki mobilizacji społeczeństwa na rzecz industrializacji i wojny. Poszukując bardziej przekonującego hasła bojowego Stalin i jego najbliższe otoczenie ostatecznie zdecydowali się na rosyjskocentryczną formę etatyzmu jako najskuteczniejszego sposobu promowania budowy państwa i powszechnej lojalności wobec reżimu¹¹²⁶.

Podążając tropem Z. Baumana można stwierdzić, że taki bieg wydarzeń stał się rzeczywistością w następstwie szeregu innych decyzji, z których każda oznaczała wybór pomiędzy alternatywami, które jednak w sumie wytworzyły sytuację nieistnienia już żadnych dalszych możliwości wyboru¹¹²⁷.

Po sfabrykowanej sprawie „Sojuszu Wyzwolenia Białorusi” ogłoszono walkę z białoruską „nacdemowszczyzną”. Od tego czasu wszystkie publikacje na temat polityki narodowościowej miały koniecznie potępiać wielkomocarstwowy szowinizm rosyjski oraz lokalny nacjonalizm białoruski¹¹²⁸, do których szybko dołączono szowinizmy żydowski, polski, łotewski i inne¹¹²⁹. Według twórców tego podejścia *te szowinizmy przejawiają się głównie w samoizolacji narodowej, w chęci uniknięcia udziału w*

¹¹²⁵ Por. J. Niezbrzycki, *Pisma sowietologiczne*, Kraków 2023, s. 530–532; С. Кульчицкий, *Статус титульных наций в псевдофедеративной государственной структуре СССР на этапе создания советского строя (1917–1938 гг.)*, [w:] *Советские нации и национальная политика в 1920–1950-е годы...*, s. 12.

¹¹²⁶ D. Brandenberger, *National Bolshevism: Stalinist Mass Culture and the Formation of Modern Russian national identity, 1931–1956*, Cambridge 2002, s. 2, 27–42.

¹¹²⁷ Z. Bauman, *Stalin i rewolucja chłopska...*, s. 136.

¹¹²⁸ Por. *Супроць контррэволюцыйнага беларускага нацыянал-дэмакратызму*, Менск 1931.

¹¹²⁹ Por. М. Гнилякевич, *Нацмены Белорусской ССР*, “Революция и национальности” 1932, nr 4, s. 27; САУ, z. Oddział II SG, t. 1864, *Внутренняя политическая ситуация в БССР* [1933] k. 24; NARB, z. 4-п, op. 1, t. 6408, *Постанова ЦВК Саветаў БССР на дакладах Жыткавіцкага і Крупскага Райвыканкомаў аб аргмасавай рабоце Саветаў* [26.02.1933] k. 40.

*budowaniu socjalizmu, w tłumieniu walki klasowej w tym narodzie*¹¹³⁰. Aby przezwyciężyć te wady, potrzebna jest internacjonalizacja oraz czujność klasowa w walce z wrogiem¹¹³¹. Na takie skomplikowane i różnorodne rozumienie kwestii narodowościowej zwrócili uwagę również polscy dyplomaci:

Dla państwa komunistycznego hasła rozwoju narodowościowego są niezmiernie dogodną i potrzebną bronią dla rozpowszechnienia i ugruntowania swych zasad, podczas gdy jednocześnie taki rozwój, który już doprowadza do zaradzania się poszczególnych nacjonalizmów, jest zdecydowanie niebezpieczny, nie tylko dla dzieła tzw. socjalistycznej rekonstrukcji, ale nawet i dla zachowania wewnętrznej spójności Związku Sowieckiego, jako organizmu państwowego¹¹³².

Mgliste określenie istoty „szowinizmów” pozwalało funkcjonariuszom różnych szczebli pisać sprawozdania o „szeroko zakrojonej pracy” i „sukcesach w zwalczaniu”¹¹³³. Z drugiej strony zdarzały się i dość kontrowersyjne epizody, przykładowo sekretarz Kliczewskiego RKW zakazał natałowskiej polskiej radzie wiejskiej pisanie protokołów w języku polskim (miały być pisane wyłącznie po rosyjsku)¹¹³⁴. W barańkowskiej polskiej radzie wiejskiej w rejonie sirocińskim niejaka komunistka Zabiello otwarcie przekonywała mieszkańców, że ta forma narodowościowa zupełnie nie jest potrzebna, że nauka dzieci w języku polskim jest bezsensowna, ponieważ jedyną potencjalną ścieżką kariery w języku polskim był zawód nauczyciela. Zabrała ona swoje dzieci z polskiej szkoły młodzieży kołchoźnej i posłała do szkoły białoruskiej w innej wsi, w rezultacie czego ze szkoły polskiej odnotowano odpływ aż 95 uczniów¹¹³⁵. W malinowskiej polskiej radzie wiejskiej pewien nauczyciel przekonywał, że rozmawiać z Polakami trzeba w *dostępnym dla nich języku rosyjskim*¹¹³⁶. Chociaż przytoczone przykłady odzwierciedlały rzeczywistość (polityka narodowościowa państwa zmierzała w tym kierunku), władze

¹¹³⁰ *Нацыянальная політыка і барацьба на два фронты за ленінскую лінію ў нацыянальным пытаньні*, Менск 1932, s. 79.

¹¹³¹ *Ітогі і бліжэйшыя задачы правядзення ленінскай нацыянальнай палітыкі ў БССР*, Менск 1934, s. 10.

¹¹³² AAN, z. MSZ, t. 6841, *Sytuacja narodowościowa ZSRR w latach 1933/34* k. 236.

¹¹³³ Por. *O bolszewicką politykę narodowościową*, „Orka” 1930, nr 73, 2 października, s. 3; *Szerząc szowinizm polski i hasło „jedności narodowej” kulak polski stara się oderwać polskie masy pracujące od budownictwa kolektywistycznego*, „Orka” 1931, nr 74, 4 sierpnia, s. 2; *Wzmocnić walkę przeciwko szowinizmowi wszelkich odcieni*, „Orka” 1932, nr 116, 23 października, s. 2.

¹¹³⁴ *Нацыянальная політыка і барацьба на два фронты...*, s. 81.

¹¹³⁵ *Dać odprawę elementom nacjonalistycznym*, „Orka” 1933, nr 106, 30 września, s. 2.

¹¹³⁶ *W Paryczach osłabiono czujność klasową na froncie przeprowadzania leninowskiej polityki narodowościowej*, „Orka” 1933, nr 132, 5 grudnia, s. 2.

centralne jeszcze uważały za konieczne ukrócenie takich zachowań: Kliczewski RKW otrzymał naganę, Zabięło grożono wykluczeniem z partii, a wspomniany nauczyciel został przeniesiony do innej szkoły.

W grudniu 1933 r. na III wszechrosyjskiej naradzie pracowników wśród mniejszości narodowych Nygmet Nurmakow¹¹³⁷ stwierdził, iż zadanie zwiększenia liczby narodowościowych rejonów i rad wiejskich zostało już wykonane¹¹³⁸. Położyło to kres procesowi powstania nowych jednostek narodowościowych w całym ZSRS.

J. Stalin na XVII Zjeździe Partii (tzw. zjazd zwycięzców lub zjazd rozstrzelanych¹¹³⁹) stwierdził, że *pozostałości kapitalizmu w świadomości ludzi są znacznie bardziej żywotne w dziedzinie kwestii narodowościowej aniżeli w każdej innej*. Zarówno wielkomocarstwowy szowinizm rosyjski, jak i lokalne nacjonalizmy są odzwierciedleniem prób *podminowania ustroju sowieckiego i restauracji kapitalizmu*. Jeśli więc *chcecie trzymać pod ostrzałem obydwu odchylenia, należy zaatakować przede wszystkim to źródło, czyli tych, którzy odchodzą od internacjonalizmu, bez względu, czy jest mowa o odchyleniu nacjonalizmu lokalnego lub rosyjskiego*¹¹⁴⁰. Tym samym został wyznaczony kolejny „wróg” w procesie kształcenia „narodu sowieckiego” – świadomość narodowa.

„**Polowanie na czarownice**”. Przez całe lata trzydzieste w sowieckim społeczeństwie wzrastał strach, niepewność i podejrzliwość. Było to konsekwencją leninowsko-stalinowskiej tezy o wzmacnianiu walki klasowej w procesie budowy socjalizmu¹¹⁴¹ pomnożoną przez własne fobie J. Stalina i gorliwość służb specjalnych. Prasa oszalała nawoływała do czujności i wykrycia wszystkich „wrogów narodu” („żywiołów

¹¹³⁷ Nygmet Nurmakow (1895–1937) – działacz polityczny z rodziny kazachskiej. Członek RKP(b) od 1920 r. W latach 1924–1929 przewodniczący RKL Kirgiskiej (Kazachskiej) Autonomicznej SRS. Od 1931 r. szef oddziału ds. narodowościowych Prezydium Wszechrosyjskiego CKW. Aresztowany w czerwcu 1937 r., rozstrzelany.

¹¹³⁸ Н. Нурмаков, *III Всероссийское совещание работников среди национальных меньшинств, “Революция и национальности”* 1934, nr 1, s. 80–86, s. 82.

¹¹³⁹ XVII Zjazd WKP(b) miał miejsce w styczniu – lutym 1934 r. Podsumował on rezultaty pierwszej pięciolatki (wykonania planu gospodarczego w latach 1928–1932) i proklamował zwycięstwo industrializacji i kolektywizacji. Wynikiem była polityczna formalizacja autokracji J. Stalina i wyeliminowanie ostatnich atrybutów demokracji partyjnej. W okresie Wielkiego Terroru z 1 966 delegatów zjazdu zostały aresztowane 1 103 osoby, z czego 848 rozstrzelano. Z wybranych na zjeździe 139 członków i kandydatów do KC WKP(b) rozstrzelano 101 osoby, jeszcze 5 popełniło samobójstwo.

¹¹⁴⁰ И. Сталин, *Отчетный доклад XVII съезду партии о работе ЦК ВКП(б)* [26.01.1934], [w:] И. Сталин, *Сочинения*, t. 13, Москва 1951, s. 361.

¹¹⁴¹ В. Ленин, *Привет венгерским рабочим* [27.05.1919], [w:] В. Ленин, *Полное собрание сочинений*, t. 38, Москва 1969, s. 386–387. И. Сталин, *Об индустриализации и хлебной проблеме: Речь на пленуме ЦК ВКП(б) 9 июля 1928 г.*, [w:] И. Сталин, *Сочинения*, t. 11, Москва 1949, s. 171–172.

kułackich”¹¹⁴², szkodników, szpiegów etc.)¹¹⁴³. Przez tą kampanię władze chciały również pozbyć się odpowiedzialności za wszelkie problemy, niepowodzenia i katastrofy, których występowanie tłumaczono antysowiecką działalnością wrogich elementów¹¹⁴⁴. Na początku stycznia 1933 r. J. Stalin w przemówieniu na plenum partyjnym podkreślił, że wrogowie schronili się prawie wszędzie i są zaangażowani w sabotaż, dywersję i szkodnictwo, a zatem konieczne jest ich ujawnienie i zlikwidowanie¹¹⁴⁵. Otworzyło to drzwi do szeroko zakrojonego „polowania na czarownice”. Uwzględniało ono dwie grupy działań: oczyszczenie partii i organizacji z „elementów niewiarygodnych i obcych” oraz wykrycie przez służby specjalne rzekomych grup antysowieckich. W pewnym stopniu w proces ten angażowali się poszczególni obywatele, którzy przez donosy na sąsiadów i kolegów próbowali rozwiązać własne problemy.

W 1933 r. została ogłoszona trzecia czystka partii z obcych elementów¹¹⁴⁶. W całym ZSRS zostało „wyczyszczonych” około 400 tys. osób, czyli ok. 18% członków i kandydatów do partii¹¹⁴⁷. Liczba członków KP(b)B 1 stycznia 1933 r. wynosiła ponad 65 tys. osób, a po roku już ledwie sięgała 38 tys. – spadek o ponad 40%¹¹⁴⁸. Rozpoczęty proces trwał niemal do 1938 r. Do przykładu w 1935 r. w BSRS sprawdzono ponad 35 tys. członków i kandydatów do partii, z których „wyczyszczono” prawie 4,8 tys. osób, w tym 480 aresztowano¹¹⁴⁹. Zaznaczę, że w rezultacie ujawnienia w trakcie czystki różnych prawdziwych i wymyślonych faktów, znacznie ucierpiał autorytet nawet usprawiedliwionych komunistów¹¹⁵⁰.

¹¹⁴² Od połowy 1932 r. takie określenie stosowano w polskojęzycznej gazecie „Orka” w odniesieniu do wszystkich przeciwników kolektywizacji i życia kołchoźnego. Było to częścią bolszewickiego języka nienawiści.

¹¹⁴³ Por. *Kolektyw nie powinien być przytułkiem dla wrogich żywiołów*, „Orka” 1933, nr 53, 17 maja, s. 2; *Jak kułacy i ich agenci dezorganizują sprzęt i dostawy*, „Orka” 1933, nr 86, 11 sierpnia, s. 4.

¹¹⁴⁴ Por. *Czystka wykryła winowajców wyrw*, „Orka” 1933, nr 80, 26 lipca, s. 2; *У Клімавічах не выконваюць дырэктыў партыі на нацпытанню*, „Звязда” 1934, nr 134, 21 czerwca, s. 2 (szkodnictwo w galicko-myzkiej lotewskiej radzie wiejskiej).

¹¹⁴⁵ И. Сталин, *Итоги первой пятилетки*: Доклад на объединённом пленуме ЦК и ЦКК ВКП(б) [7.01.1933], [w:] И. Сталин, *Сочинения*, t. 13, Москва 1951, s. 207–211.

¹¹⁴⁶ Warto wspomnieć, że przy rygorystycznym zastosowaniu kryteriów, nie przeszliby tej czystki ani Wł. Lenin (szlacheckiego pochodzenia), ani J. Stalin (były student seminarium duchowego).

¹¹⁴⁷ Н. Дубровский, *Некоторые итоги чистки партии*, „Революция и национальности” 1933, nr 12, s. 2.

¹¹⁴⁸ *Гісторыя Беларусі...*, s. 337.

¹¹⁴⁹ *Сообщение в ЦК ВКП(б) Маленкову о результатах партийной чистки в БССР* [22.11.1935], [w:] *Улада і грамадства...*, s. 856.

¹¹⁵⁰ Por. CAW, z. Oddział II SG, t. 1864, *Внутренняя политическая ситуация в БССР* [1933] k. 16.

Jednocześnie toczył się proces sprawdzania kadry kołchozów, sowchozów i MTSów. Ujawnienie walki klasowej stało się koniecznym punktem w trakcie badania pracy kołchozów narodowościowych¹¹⁵¹. Jeszcze w styczniu 1933 r. Leonid Zakowskij¹¹⁵² pisał w KC KP(b)B o wysokiej skali „zanieczyszczenia” kołchozów obcym elementem i niereagowaniu na to władz lokalnych¹¹⁵³. Paranoidalne widmo szkodników powodowało przeprowadzanie nagłych czystek również w sowchozach i MTS¹¹⁵⁴. Do końca 1933 r. w BSRS sprawdzono 8 750 przewodniczących, księgowych i magazynierów kołchozów, z których 4 725 usunięto ze stanowisk, w tym 285 wykluczono z kołchozów jako kułaków i szkodników¹¹⁵⁵. Zaznaczę, że w wypadku tych ostatnich nie zwracano im nic z uspołecznionego majątku, nie przydzielano ziemi i nie rozliczano z wykonanej pracy¹¹⁵⁶.

Sprawozdanie z wyników czystki w rejonie zasławskim przedstawia jej logikę i uzasadnienie:

Przewodniczący kołchozu [„Czerwony Zachód” w nowodworczańskiej polskiej radzie wiejskiej] Tumiłowicz, bezpartyjny, wrócił z Polski w 1923 r. Są dane z Speczczęści RKW, iż Tumiłowicz podczas cofnięcia białopolaków pomagał właścicielowi majątku Nowopolskiego w zabraniu bydła i wywożeniu rzeczy. Księgowy tego kołchozu kułak Mosinowicz został wyczyszczony z kołchozu w kwietniu. Magazynier Birula w lipcu w trakcie paszportyzacji uciekł do Polski razem ze wszystkimi dokumentami sprawozdawczymi i kluczami do magazynów. Brygadier Wasiukiewicz to mroczny żywioł, zabił 4 konie, a kiedy go aresztowano, przewodniczący kołchozu wydał zaświadczenie, że

¹¹⁵¹ CNA NANB, z. 72, op. 1, t. 12, *Схема абсьледаваньня нацыянальных і інтэрнацыянальных калгасаў* [bez paginacji].

¹¹⁵² Leonid Zakowskij (właśc. Henrich Schtubis, 1894–1938) – funkcjonariusz służb specjalnych pochodzenia łotewskiego. Członek partii bolszewickiej od 1913 r. Uczestniczył w rewolucji w Piotrogradzie. Zaczął pracować w Czece od czasu jej założenia. Pracował na Syberii, zapewniał bezpieczeństwo J. Stalina podczas jego pobytu, następnie koordynował tam represje. Od 1932 r. został pełnomocnym przedstawicielem OGPU przy RKL BSRS, a w 1934 r. (po reformie NKWD) został ludowym komisarzem spraw wewnętrznych BSRS. Po zamordowaniu S. Kirowa skierowany do Leningradu. Od stycznia 1938 r. na stanowisku pierwszego zastępcy ludowego komisarza spraw wewnętrznych ZSRS. W kwietniu aresztowany. Zarzucono mu szpiegostwo i członkostwo w łotewskiej organizacji kontrewołucyjnej. Rozstrzelany.

¹¹⁵³ *Письмо ПП ОГПУ Заковского секретарю ЦК КП(б)Б Гикало о засоренности колхозов Быховского района социально чуждыми элементами* [13.01.1933], [w:] *Улада і грамадства...*, s. 150.

¹¹⁵⁴ *Постанова ЦК КП(б)Б аб чыстыцы саўгасаў ад шкоднікаў, разлажыўшыхся элементаў, якія працуюць на адміністрацыйных пасадах і радавымі рабочымі* [27.01.1933], [w:] *Улада і грамадства...*, s. 151–152; *Телеграмма Центропосевкома о необходимости проведения срочной чистки кадров МТС и МТМ от классово чуждых элементов* [3.03.1933], [w:] *Ibidem*, s. 161.

¹¹⁵⁵ *Постанова Прэзыдыума ЦК КП(б)Б і Калегіі НК РСІ БССР аб выніках чысткі калгасаў ад класава чужых, кулацкіх элементаў* [28.12.1933], [w:] *Улада і грамадства...*, s. 196.

¹¹⁵⁶ *Выпіска з пратакола пасяджэння Бюро ЦК КП(б)Б аб парадку разлікаў з вычышчанымі з калгасаў* [2.04.1933], [w:] *Улада і грамадства...*, s. 169; CAW, z. Oddział II SG, t. 1925, *Nastroje wsi na terenie Białorusi Radzieckiej* k. 561.

ten jest najlepszym szturmowcem (w czerwcu został wysłany). W drugiej brygadzie tego kołchozu brygadier Draniewicz był zesłany na 3 lata, w jego brygadzie sporo ludzi nie stawiają się do pracy, ale przewodniczący uważa go za najlepszego brygadiera¹¹⁵⁷.

Służby specjalnie aktywnie „wykrywały” tu i ówdzie organizacje kontrrewolucyjne. Przykładowo na początku 1933 r. w marchlewskiej polskiej radzie wiejskiej „ujawniono” taką organizację liczącą 22 osób, które aresztowano. Według oskarżenia, część z nich (szlacheckiego pochodzenia) rzekomo pracowała w łączności z oddziałem II SG i doprowadziła kołchozy do upadku¹¹⁵⁸. W rejonie lelczyckim została zlikwidowana polska organizacja dywersyjna (oskarżono 168 osób)¹¹⁵⁹. W wesołowskiej polskiej radzie wiejskiej jako szpiegów na rzecz Polski i element antysowiecki aresztowano przewodniczącego rady, jego zastępcę oraz kilka członków różnych komisji¹¹⁶⁰. W janowskiej polskiej radzie wiejskiej w latach 1932–1933 zlikwidowano dwie organizacje kontrrewolucyjne, jednak czekiści uważali, że pozostało tam około 60 wrogich elementów. Mieszkańców karaleszczewickiej polskiej rady wiejskiej podejrzewano o szpiegostwo jedynie na podstawie narodowości¹¹⁶¹.

Szeroki rozgłos miała sfabrykowana w latach 1933–1934 sprawa „Polskiej Organizacji Wojskowej” (POW). Oskarżonymi były osoby wydalone uprzednio z Polski (bądź uciekinierzy)¹¹⁶², a także sowieccy Polacy komuniści, którzy zajmowali różne stanowiska w partii, aparacie sowieckim i wojsku. Działalność na rzecz Polski rzekomo prowadzili oni od 1917 r.¹¹⁶³. W sierpniu 1933 r. OGPU BSRS „ujawnił” komórki POW w Mohylewie, Mińsku, Homlu i innych miastach. Rzekomym członkom zarzucono polonizację narodu białoruskiego. „Kierownictwo” POW zostało skazane na śmierć, pozwolenie wykonania wyroku dało bezpośrednio Politbiuro KC WKP(b)¹¹⁶⁴. W

¹¹⁵⁷ Докладная записка Заславской районной комиссии по чистке партийной организации о состоянии дел в районе [не позднее 7.08.1933], [w:] Улада і грамадства..., s. 189.

¹¹⁵⁸ Докладная записка секретаря Толочинского РК КП(б)Б Славина о положении в Толочинском районе [1933], [w:] Улада і грамадства..., s. 154.

¹¹⁵⁹ Общая политическо-экономическая характеристика Лельчицкого района [31.08.1933], [w:] Улада і грамадства..., s. 193.

¹¹⁶⁰ Ф. Шкирандо, Веселовский польский сельский совет (1926–1937 гг.)..., s. 223.

¹¹⁶¹ Краткая политико-экономическая характеристика района манёвров, составленная политуправлением БВО [15.08.1934], [w:] Улада і грамадства..., s. 222.

¹¹⁶² W dokumentach bolszewickich określano tych wszystkich terminem „emigranci”.

¹¹⁶³ В. Дённингхаус, Генеральная репетиция „Большого террора”..., s. 21–22.

¹¹⁶⁴ RGASPI, z. 17, op. 162, t. 16, Протокол № 8 заседания Политбюро ЦК ВКП(б) [9.06.1934] k. 86.

Białorusi Sowieckiej w sprawie POW skazano 55 osób¹¹⁶⁵. W okresie Wielkiego Terroru rzekome powiązania z POW były pretekstem do wielu aresztowań.

W latach 1933–1934 w Białorusi Sowieckiej służby specjalne odnotowały ponad 1,2 tys. ataków terrorystycznych (w tym ok. 120 morderstw aktywistów). Zostało „wykrytych” 3 281 organizacji kontrrewolucyjnych. Represjonowano i wysłano ponad 12,5 tys. osób, z tego powodu wiele kołchozów doświadczyło niedoboru robotników do uprawiania roli¹¹⁶⁶. Na tym „polowanie” się nie zakończyło. W lipcu 1935 r. miała miejsce kolejna czystka¹¹⁶⁷, pracownicy KG RP 30 lipca oraz 4 i 11 sierpnia odnotowali przybycie do Mińska ze strefy granicznej wagonów z aresztowanymi pod konwojem¹¹⁶⁸. W dzierżyńskim rejonie polskim w grudniu 1935 r. zostało sprawdzonych 257 członków i kandydatów partii, z których „wyczyszczono” 57 członków, w tym 3 przewodniczących rad wiejskich i 9 przewodniczących kołchozów¹¹⁶⁹. Wiosną 1936 r. po zbadaniu tylko czterech rejonów zostało „wykrytych” na różnych stanowiskach kilkadziesiąt obcych elementów, „mających powiązania z Łotwą i Polską”¹¹⁷⁰. Taka sytuacja była skutkiem stosowanej logiki – kołchozy pracują źle, wykonanie planów idzie słabo, to znaczy, że działają tu szkodnicy.

Poza już wymienionym brakiem siły roboczej w kołchozach, sowchozach i MTSach, czystki wzmocniły w społeczeństwie stan strachu i niepewności, co mnożyło kontrowersyjne i nawet komiczne sytuacje. Przykładowo w pieralalskiej łotewskiej radzie wiejskiej nauczyciele rzetelnie wykonali nakaz usunięcia z bibliotek książek wydanych przed 1931 r. i usunęli również dzieła W. Lenina i J. Stalina (otrzymali za to naganę)¹¹⁷¹. Dyrektora unowskiej szkoły łotewskiej niemal wykluczono z partii za dwukrotne niestanowienie się na łożnieński punkt dostaw, gdzie ten miał sprawować nadzór¹¹⁷². Z dokumentów archiwalnych wynika, że np. z łotewskich kołchozów na Smolenszczyźnie

¹¹⁶⁵ *Гісторыя Беларусі...*, s. 333–335.

¹¹⁶⁶ Докладная записка ЦК КП(б)Б в ЦК ВКП(б) о росте коллективизации в БССР [28.09.1934], [w:] *Улада і грамадства...*, s. 227–228.

¹¹⁶⁷ Циркуляр ЦК КП(б)Б и СНК БССР секретарям РК КП(б)Б, председателям райисполкомов о срочном проведении очистки колхозных кадров от вражеских и контрреволюционных элементов [21.07.1935], [w:] *Улада і грамадства...*, s. 853–854.

¹¹⁶⁸ CAW, z. Oddział II SG, t. 1954, *Doniesienie ws. wagonów z aresztowanymi* [19.08.1935] k. 283.

¹¹⁶⁹ NARB, z. 4-п, op. 1, t. 7795, *Проект постановления Бюро ЦК КПбБ по итогам проверки партдокументов по Дзержинской партийной организации* [19.12.1935] k. 48–49.

¹¹⁷⁰ Докладная записка о поездке в БССР инструктора ЦИК СССР Цыпина секретарю Союзного Совета ЦИК СССР Унилихту [28.03.1936], [w:] *Улада і грамадства...*, s. 273–277.

¹¹⁷¹ K. Schkilters, *Pee Gluskas latwju kolektiwisteem*, „Komunaru Zhiņa” 1934, nr 102, 6 maja, s. 3.

¹¹⁷² CNA NANB, z. 72, op. 1, t. 13, *Beedri Škilters* k. 35–36v.

„wyczyszczano” nawet byłych łotewskich strzelców¹¹⁷³ (jednak później zostali oni przywrócenii do członków kołchozów). Można przypuszczać, że takie przypadki mogły mieć miejsce również w BSRS.

Nastroje na wsi. Ciągłe wysiedlenia i aresztowania, głód¹¹⁷⁴ i nędza, niewykonalne plany¹¹⁷⁵ i brak motywacji w kołchozach, okropny stosunek władz lokalnych wobec ludzi¹¹⁷⁶, skąpe i nieregularne zaopatrzenie ludności wiejskiej¹¹⁷⁷ – wszystkie te czynniki nasilały antysowieckie nastroje na wsi¹¹⁷⁸. Służby specjalne przez swoich agentów odnotowywały liczne wypowiedzi krytyczne. Gdzieś miało miejsce rozpowszechnienie tekstów antysowieckich oskarżających bolszewików i kołchozy¹¹⁷⁹. Wśród uczniów szkół popularne były antysowieckie przyspiewki. Poniżej przytaczam dwa przykłady (z Dzierżyńskiej Szkoły Młodzieży Kołchozowej i szkoły w karaleszczewickiej polskiej radzie wiejskiej)¹¹⁸⁰:

Слушай Варашылаў, вайна на насу,	Słuchaj Woroszyłow, wojna nadeszła.
Конніца Будзёнага пашла на калбасу.	Kawaleria Budzionego poszła na kielbasę.
Устань Ленін, падзівіся,	Wstań, Lenin, zdumiewaj się,
Як калгасы разжыліся.	Jak kołchozy wzbogaciły się.
Пуня бокам,	Stodoła na bok,
А каняга паглядае толькі заднім вокам.	A koń patrzy tylko tylnym okiem.
На варотах серп і молат,	Ponad bramą sierp i młot,
А ў калгасе сьмерць і голад.	A w kołchozie śmierć i głód.

¹¹⁷³ Państwowe Archiwum Obwodu Smoleńskiego, z. P-2395, op. 1, t. 1925, *Указание областной РКП в связи с ликвидацией латышского колхоза в Пречистенском районе* [24.02.1933] k. 1.

¹¹⁷⁴ W wacławowskiej łotewskiej radzie wiejskiej po wynikach 1933 r. za dniówkę wydawano tylko 400 gr zboża i 1 kg ziemniaków, co skutkowało u dzieci obrzękami głodowymi [Докладная записка начальника управления погранохраны и войск ПП ОГПУ БССР Радина в особый сектор ЦК КП(б)Б о наличии эмиграционных тенденций в пограничных районах БССР [2.04.1934], [w:] *Улада і грамадства...*, s. 214].

W lipcu 1933 r. do KC KP(b)B napływała liczna korespondencja z poszczególnych rejonów republiki o braku żywności, obrzękach i zgonach z głodu. Por. *Улада і грамадства...*, s. 181–182.

¹¹⁷⁵ Por. *Оportunистичное глѣдzenie о „ниреальности” планов, то глѣвна прычына ханіебнаго zerwania, „Orka”* 1933, nr 97, 8 września, s. 1.

¹¹⁷⁶ Np. w huciańskiej polskiej radzie wiejskiej rodzinie inwalidów Lachowiczów skonfiskowano zboże oraz mocno ich pobito [Запыт сакратара ЦК КП(б)Б Д. Валковіча да сакратара Заслаўскага РК КП(б)Б аб прынятых мерах да кіруючых кадраў Заслаўскага мясцовага Савета і Гуцянскага сельсавета [23.09.1934], [w:] *Улада і грамадства...*, s. 226].

¹¹⁷⁷ Е. Осокина, *За фасадом «сталинского изобилия»: Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации. 1927–1941*, Москва 2008, s. 157–160, 242.

¹¹⁷⁸ CAW, z. Oddział II SG, t. 1925, *Nastroje wsi na terenie Białorusi Radzieckiej* k. 561.

¹¹⁷⁹ *Антысавецкі ліст і запіска, дасланая ў рэдакцыю Сяненскай раённай газеты “Камунар”* [02.1935], [w:] *Улада і грамадства...*, s. 251–252; CAW, z. Oddział II SG, t. 1925, *[Antysowiecka piosenka]* k. 559.

¹¹⁸⁰ NARB, z. 4-п, op. 1, t. 6099, *Нацыянальныя Саветы* k. 266.

Wbrew zakazom spora liczba włościan likwidowała własne gospodarstwa i podejmowała próby ucieczki (legalne i nielegalne) zarówno w inne regiony BSRS i ZSRS (w tym do miast)¹¹⁸¹, jak i do Polski i na Łotwę¹¹⁸². W przypadku jednostkowców główną przyczyną była niemożność wykonania planów dostaw, co skutkowało represjami. Oprócz tego sporadycznie konfiskowano im na korzyść kołchozów konie i urządzenia rolne¹¹⁸³. Sytuacja kołchoźników nie była lepsza. Fantazja niektórych funkcjonariuszy doprowadziła do hipotezy, że źródło słabego urodzaju w kołchozach kryje się w możliwości (zgodnej z prawem) utrzymywania niewielkich działek (ich zdaniem nawet takie mizerne nadziały wymagały czasu, który można było wykorzystać do pracy w kołchozie)¹¹⁸⁴, jednak w centrali tego hasła nie poparto, aby nie spowodować nowej fali głodu. Według danych przytoczonych w raporcie KG RP ilość ziemniaków zebranych z ziemi koło chaty wahała się od 20 do 60% kartofli otrzymanych z kołchozu za wypracowanie 370–600 dniówek¹¹⁸⁵.

„Bezimienka” i zbyt słabe wynagrodzenie oddziaływały negatywnie na stosunek do pracy¹¹⁸⁶. Większości nie zależało ani na wynikach, ani na stanie mienia kołchozowego¹¹⁸⁷. Najgorszy los spotkał konie, które często były niedokarmione, brudne i okropnie bite¹¹⁸⁸, wskutek czego czasem zaprzęgano krowy i również je bito (np. kustownicka polska rada wiejska¹¹⁸⁹).

¹¹⁸¹ Цыркулярны ліст ЦК КП(б)Б усім райкамам КП(б)Б аб забароне самавольных перасяленняў сялян за межы БССР [25.02.1933], [w:] Улада і грамадства..., s. 160; Спецсообщение ПП ОГПУ по БССР Л. Заковского о массовом выезде единоличников с территории Костюковичского района [11.01.1934], [w:] Ibidem, s. 198; Докладная записка А. Червякова в ЦК КП(б)Б о массовых выездах из БССР в Украину и другие области Союза ССР [4.03.1934], [w:] Ibidem, s. 206–208.

¹¹⁸² Докладная записка секретаря Житковического РК КП(б)Б Юрченки о плохом продовольственном состоянии колхозов района [1934], [w:] Улада і грамадства..., s. 204; Докладная записка начальника управления погранохраны и войск ПП ОГПУ БССР Радина..., [w:] Ibidem, s. 213–215.

¹¹⁸³ Пор. Распаражэньне Лёзненскага РВК аб тэрміновым выпраўленні перагібаў адносна аднаасобных гаспадарак [19.05.1934], [w:] Улада і грамадства..., s. 218.

¹¹⁸⁴ Hektarowe „ogrody” odrywają kolektywników od pracy w kolektywie, „Orka” 1933, nr 111, 12 października, s. 1.

¹¹⁸⁵ AAN, z. MSZ, t. 9514, Raport ws. sytuacji wsi białoruskiej... [26.11.1936] k. 571.

¹¹⁸⁶ Пор. Ludzie i sprawy w kolektywach Łańcucka, „Orka” 1932, nr 133, 7 grudnia, s. 3.

¹¹⁸⁷ Пор. CAW, z. Oddział II SG, t. 1925, Nastroje wsi na terenie Białorusi Radzieckiej k. 562; Rubilkowski odcinek wytwórczy STM sabotuje przygotowania do siewu, „Orka” 1933, nr 18, 17 lutego, s. 1; A gdzie są stróże?, „Orka” 1933, nr 34, 29 marca, s. 4; NARB, z. 4-п, op. 1, t. 6099, Нацыянальныя Саветы k. 264–265.

¹¹⁸⁸ NARB, z. 4-п, op. 1, t. 6099, Нацыянальныя Саветы k. 264; Докладная записка намесніка наркама юстыцыі Глезерава аб мерах барацьбы органаў юстыцыі з драпежніцкімі адносінамі да каня [19.03.1934], [w:] Улада і грамадства..., s. 211–212; Коń padł i zamilczmy o tym, „Orka” 1933, nr 63, 13 czerwca, s. 1.

¹¹⁸⁹ Siali tak, że nie weszło, „Orka” 1933, nr 62, 11 czerwca, s. 1.

Plany siewu lub zbioru przesyłane z centrum nie uwzględniały warunków pogodowych i atmosferycznych. W wyniku tej praktyki kierownictwo rad i kołchozów miało dylemat: jeśli zaczekać z wykonaniem – w najlepszym wypadku otrzyma się naganę, w najgorszym usunięcie ze stanowiska i areszt, jeśli wykonać w terminie – nic nie urodzi i znowu zagrozi widmo oskarżeń o szkodnictwo i działalność antysowiecką¹¹⁹⁰. Dobrego rozwiązania nie było¹¹⁹¹: przykładowo przewodniczący kołchozu „Czerwony Rolnik” w omniszewskiej polskiej radzie wiejskiej otrzymał rozkaz od Pleszczenickiego RKW, aby dostarczyć całość zboża i słomy do rejonu. W rezultacie kołchoz pozostał bez karmy i zboża, po czym przewodniczącego oskarżono o upadek kołchozu¹¹⁹². Katastrofalny stan kołchozów w polskich radach wiejskich narejkowskiej, nowosadzkiej, putczyńskiej i stalinowskiej w dzierżyńskim rejonie polskim odzwierciedla uchwała Biura KC KP(b)B o zmniejszeniu planów zasiewu kartofli w związku z brakiem materiału do siewu i rzekomej nieprzydatności ziemi do uprawy kartofli¹¹⁹³.

Dopiski i machinacje w sprawozdaniach stały się praktyką dnia codziennego kołchozów i sowchozów¹¹⁹⁴. Kiedy w bałaszowskiej polskiej radzie wiejskiej instruktor z Mińska zaczął potępiać tę linię, kołchoźnicy wprost powiedzieli: *Nie ma co nas karcić. Nasz kołchoz jest narodowościowy polski, trzeba mu pomagać, a nie obrażać*¹¹⁹⁵. Poza tym większość kołchozów była ogromnie zadłużona¹¹⁹⁶. Po wykonaniu planów dostaw nie pozostawało prawie nic, wskutek czego kołchozy nie mogły rozliczyć się z pożyczek. Zniesienie w 1935 r. systemu sprzedaży towarów na karty pozwoliło na wypełnienie sklepów jedynie w wielkich miastach. Na wsi kryzys zaopatrzenia trwał nadal i

¹¹⁹⁰ Por. Chwasty, „Orka” 1933, nr 62, 11 czerwca, s. 1 (w stalinowskiej polskiej radzie wiejskiej siali byle jak, byle szybciej); *Siali tak, że nie wzeszło*, Ibidem (kustownicka polska rada wiejska).

¹¹⁹¹ Zaznaczę, że podporządkowanie centrali i zanik samodzielności w rozwiązaniu jakichkolwiek kwestii był charakterystycznym dla całego aparatu biurokratycznego w połowie lat trzydziestych [Por. AAN, z. MSZ, t. 6841, *Sytuacja narodowościowa ZSRR w latach 1933/34* k. 250].

¹¹⁹² NARB, z. 4-p, op. 1, t. 6099, *Нацыянальныя Саветы* k. 264.

¹¹⁹³ NARB, z. 4-p, op. 1, t. 6371, *Пастанова Бюро ЦК КП(б)Б аб становішчы ў калгасах і саўгасах Путчынскага, Нарэйкаўскага, Сталінскага і Навасадскага сельсаветаў Дзяржынскага раёну* [2.04.1933] k. 75.

¹¹⁹⁴ *Докладная записка начальника политотдела Плещеницкой МТС Сапуна о тяжёлом экономическом положении колхозов* [19.02.1934], [w:] *Улада і грамадства...*, s. 198–201.

¹¹⁹⁵ NARB, z. 4-p, op. 1, t. 5783, *Докладная записка аб фактах скажэння Ленінскіх прынцыпаў нацыянальнай політыкі ў Балаішэўскім польскім с/с Рэчыцкага раёну* [20.04.1933] k. 29.

¹¹⁹⁶ *Докладная записка ЦК КП(б)Б в ЦК ВКП(б) о росте коллективизации в БССР* [28.09.1934], [w:] *Улада і грамадства...*, s. 229.

włościanie musieli jeździć do miast po zakupy¹¹⁹⁷. Ogólny nastrój wsi białoruskiej przed Wielkim Terrorem trafnie streścił kierownik KG RP w Mińsku, Witold Okoński:

Chłop białoruski, który w przeszłości również nie opływał w dostatki, nie jest dziś syty, jest może mniej głodny niż był dwa lata temu, ale pewne ustępstwa na rzecz jego indywidualizmu poczynione rozbudziły w nim jakieś nieokreślone nadzieje i tęsknotę za życiem u siebie, a nie w gospodarstwie wspólnym, gdzie ma spełniać rolę parobka, którego można ukarać¹¹⁹⁸.

Jedyną ulgą i przyjemnością dla włościan był przyjazd do rad teatru lub zorganizowanie seansu kinowego. Inscenizacje i filmy również pokrywały się ideologicznie, ale propaganda nie działała tu tak ostro, jak w gazetach i radiu. Do polskich rad wiejskich przyjeżdżał Polski Państwowy Teatr Objazdowy BSRS¹¹⁹⁹, do łotewskich – Łotewski Teatr Kołchozowy¹²⁰⁰. Na końcu warto zaznaczyć, że wielka część mieszkańców polskich rad wiejskich uważała, że życie w Polsce jest lepsze¹²⁰¹. Przypuszczam, że przekonanie o lepszym życiu w Łotwie dominowało w ośrodkach łotewskich (w trakcie wojny niemiecko-sowieckiej i po niej wiele Łotyszów przeniosło się na ziemie etniczne¹²⁰²).

Sytuacja kadry w narodowościowych radach wiejskich wskutek wszystkich wspomnianych procesów była dość złożona. Bardzo często przewodniczący i/lub sekretarz rady nie posługiwał się językiem odpowiedniej narodowości. Na przykład w 1933 r. w dzierżyńskim rejonie polskim z 10 polskich rad wiejskich Polacy stali na czele 6,

¹¹⁹⁷ AAN, z. MSZ, t. 9514, *Raport ws. sytuacji wsi białoruskiej...* k. 576, 579–580; CAW, z. Oddział II SG, t. 1954, *Warunki życia ludności – art. żywnościowe* [01.1936] k. 296; E. Осокина, *За фасадом «сталинского изобилия»...*, s. 250–253.

¹¹⁹⁸ AAN, z. MSZ, t. 9514, *Raport ws. sytuacji wsi białoruskiej...* k. 580.

¹¹⁹⁹ AAN, z. MSZ, t. 10568, *Polski Teatr Państwowy BSRS* [16.08.1932] k. 349–352. Teatr powstał na bazie klubu robotniczego im. Róży Luksemburg w 1929 r. w Mińsku. W lipcu 1932 r. otrzymał nazwę Polskiego Państwowego Teatru BSRS im. 11 Lipca i siedzibę w zamkniętym kościele Św. Szymona i Św. Heleny („Czerwony Kościół”). Zlikwidowany na początku 1936 r. [M. Каладзінскі, *Польскі дзяржаўны вандроўны тэатр БССР*, [w:] *Беларуская энцыклапедыя*, t. 12, s. 485–486].

¹²⁰⁰ Teatr jako amatorski powstał w Smoleńsku w 1922 r. przy klubie łotewskim. Od 1932 r. otrzymał status objazdowego i od tego czasu często podróżował po obwodzie zachodnim i Białorusi Sowieckiej. Od 1934 r. na stałe zaliczony do grona teatrów kołchozowo-sowchozowych. Ostatnie występy gościnne w łotewskich kołchozach BSRS teatr miał wiosną 1937 r. W grudniu 1937 r. został zlikwidowany, a większość artystów represjonowano [Т. Чернова, *Смоленский латышский театр*, „Латыши и белорусы: вместе сквозь века” 2016, nr 5, s. 54–60].

¹²⁰¹ NARB, z. 4-п, ор. 1, т. 5783, *Дакладная запіска аб фактах скажэння Ленінскіх прынцыпаў нацыянальнай палітыкі ў Балашэўскім польскім с/с Рэчыцкага раёну* [20.04.1933] k. 30.

¹²⁰² Пор. А. Яковлев, *О некоторых аспектах положения латышей на Витебщине в 1917–1943 гг.*, „Латыши и белорусы: вместе сквозь века” 2012, nr 1, s. 56.

byli sekretarzami w 7. Pozostali byli Białorusinami nie znającymi języka polskiego¹²⁰³. Czystki i usunięcia ze stanowisk w rezultacie niewykonania planów nasilały niedobór kadry (np. polskie rady huciańska, janowska, wesołowska, czy łotewska rada pierakalska)¹²⁰⁴. Ponadto rotacja kadr na stanowiskach przewodniczących była dość wysoka (w tym często usuwano kobiety, co wywołało wydanie specjalnego zakazu ze strony CKW BSRS¹²⁰⁵). Przyczyna takiej sytuacji leżała również w słabym wynagrodzeniu pracowników rad wiejskich. Klarownie opisuje to uchwała KC KP(b)B o wyrównaniu normy zaopatrzenia przewodniczącego, jego zastępcy i sekretarza z normami zaopatrzenia nauczycieli wiejskich (którzy wówczas żyli z niewielkiej pensji)¹²⁰⁶.

Obraz ówczesnej polskiej rady wiejskiej wyłania się z opisu jurkowickiej rady w rejonie łohojskim:

Co uderza, gdy wjeżdżasz do tej polskiej rady wiejskiej? Po pierwsze, absolutnie nie z zewnątrz nie wskazuje na to, że ta rada jest polska – nawet nie ma tablicy w języku polskim. Po drugie, przewodniczący rady zupełnie nie zna języka polskiego, a sekretarz rady jest Żydem. Kiedy zapytałem, dlaczego w kierownictwie nie ma ani jednego Polaka, powiedziano mi, że spośród 2 196 Polaków w radzie nie znaleziono nikogo odpowiedniego. Jeszcze ciekawsze jest to, że w ciągu trzech lat istnienia tej polskiej rady wiejskiej żaden jej mieszkaniowiec nie zwrócił się do rady, przewodniczącego ani kogokolwiek innego w języku polskim, a także nie złożono żadnego wniosku w języku polskim¹²⁰⁷.

Obsługiwanie ludności w języku białoruskim w wyniku nieznajomości języka polskiego przez kierownictwo rad odnotowano w polskich radach wiejskich bałaszowskiej¹²⁰⁸, barańkowskiej, janowskiej, jurkowickiej, lubawieńskiej, omniszewskiej, rudnia-stołbuńskiej, rudnia-szłagińskiej (tu zwłaszcza w języku rosyjskim), zamościańskiej etc.¹²⁰⁹. Jednocześnie Nackomisja zwracała uwagę, że w polskich radach wiejskich aleksandrowskiej, kustownickiej i okołowskiej w kierownictwie rad i kołchozów byli Polacy, jednak całą pracę prowadzono w języku białoruskim, a w

¹²⁰³ NARB, z. 4-п, op. 1, t. 6099, *Нацыянальныя Саветы* k. 260.

¹²⁰⁴ Ibidem, *Нацыянальныя Саветы* k. 261.

¹²⁰⁵ NARB, z. 4-п, op. 1, t. 6408, *Пастанова ЦБК Саветаў БССР па дакладах Жыткавіцкага і Крупскага Райвыканкомаў аб аргмасавай рабоце Саветаў* [26.02.1933] k. 39.

¹²⁰⁶ NARB, z. 4-п, op. 1, t. 6408, *Пастанова ЦК КП(б)Б аб узмацненні кадрамі раёнаў і сельсаветаў* [27.02.1933] k. 48.

¹²⁰⁷ *Стенограмма V пленума ЦК КП(б)Б от 3 августа 1934 г.*, [w:] *ЦК ВКП(б) и национальный вопрос*, t. 2 : 1933–1945, Л. Гатагова, Л. Кошелева, Л. Роговая, Дж. Кадио (układ.), Москва 2009, s. 69.

¹²⁰⁸ NARB, z. 4-п, op. 1, t. 5783, *Дакладная запіска аб фактах скажэння Ленінскіх прынцыпаў нацыянальнай політыкі ў Балашэўскім польскім с/с Рэчыцкага раёну* [20.04.1933] k. 28.

¹²⁰⁹ NARB, z. 4-п, op. 1, t. 6099, *Нацыянальныя Саветы* k. 260.

omniszewskiej polskiej radzie wiejskiej sekretarz i księgowy (obydwaj Polacy) „zasadniczo” nie posługują się w pracy językiem polskim¹²¹⁰. Język rosyjski (plus białoruski) wkraczał do użytku również w łotewskich radach wiejskich.

Gorzej sytuacja z kadrą wyglądała w sprawie oświatowej. Z 10 polskich rad wiejskich dzierzżyńskiego rejonu polskiego jedynie 3 posiadały pracownika chaty-czytelni (dwóch Białorusinów i jednego Żyda, wszyscy bez znajomości języka polskiego). Wskutek braku pracowników chaty-czytelnie były zamknięte w polskich radach barańkowskiej, omniszewskiej, zamościańskiej oraz łotewskich radach galicko-myzkiej, grudzinowskiej, pierakalskiej, waclawowskiej¹²¹¹. W bałaszowskiej polskiej radzie wiejskiej chata-czytelnia żadnej pracy nie podejmowała, chociaż nauczyciel szkoły białoruskiej otrzymywał pensję jako jej pracownik¹²¹². W wielu miejscach lokale chat-czytelni zaczęto używać do innych celów¹²¹³. Długotrwałość takiej sytuacji spowodowała przypuszczenie nauczyciela grudzinowskiej szkoły łotewskiej Lidumsa, że narodowościowe chaty-czytelnie nie mają już przyszłości¹²¹⁴.

Według oceny Nackomisji tylko do pracy w samych kołchozach polskich¹²¹⁵ potrzeba było 900 pracowników, podczas gdy w roku 1932 Ludowy Komisariat Ziemi BSRS przez kursy polskie przeszkolił jedynie 20 przewodniczących kołchozów oraz 331 brygadierów i księgowych¹²¹⁶.

W dokumentach dość rzadko można natrafić na fakty bezwzględnie pozytywnej oceny pracy przewodniczących rad lub kołchozów. Zwykle miało to miejsce w sprawach wynagrodzenia za wykonanie jakichś zadań. Przykładowo w lipcu 1934 r. za dobre przeprowadzenie prac podczas budowy dróg premię w wysokości 100 rub. otrzymał przewodniczący unowskiej łotewskiej rady wiejskiej Slawet i przewodniczący kołchozu

¹²¹⁰ Ibidem, k. 261–262.

¹²¹¹ Ibidem, k. 262–263; *У Клімавічах не выконваюць дырэктыў партыі па нацпытанню*, „Звязда” 1934, nr 134, 21 czerwca, s. 2.

¹²¹² NARB, z. 4-п, op. 1, t. 5783, *Дакладная запіска аб фактах скажэння...* k. 31.

¹²¹³ CAW, z. Oddział II SG, t. 1867, *Raport ws. Pracy kulturalno-oświatowej na wsi* [04.1936] k. 1003.

¹²¹⁴ *Deputatu grupas un sekzijas Baltkreewijas latwju zeema padomēs*, „Komunaru Zihņa” 1936, nr 36, 12 listopada, s. 3.

¹²¹⁵ Statystyki kołchozów narodowościowych w BSRS (wiosna 1933 r.): polskich – 223, żydowskich – 86, rosyjskich – 44, ukraińskich – 23, łotewskich – 19, litewskich – 12, tatarskich – 2, niemieckich, estońskich i chińskich – po 1.

¹²¹⁶ NARB, z. 4-п, op. 1, t. 6099, *Нацыянальныя Саветы* k. 264.

„Bezbożnik” Kabanau¹²¹⁷. W 1935 r. na liście przodowników za wykonanie planów dostaw został wyróżniony przewodniczący chrypielewskiej polskiej rady wiejskiej Nikandr Pluskiewicz (Białorusin)¹²¹⁸.

Funkcjonowanie szkół w narodowościowych radach wiejskich w połowie lat trzydziestych odbywało się na tych samych zasadach, co w okresie kolektywizacji. W 1934 r. w BSRS były 7 122 szkoły, w tym 283 polskich, 221 żydowskich, 126 rosyjskich, 26 ukraińskich, 19 łotewskich, 15 niemieckich, 14 litewskich, po jednej estońskiej, czeskiej i cygańskiej¹²¹⁹. Bez względu na liczbę większość szkół narodowościowych pozostawiona była własnemu losowi. Po kolektywizacji pogorszyła się sytuacja w związku z utrzymaniem nauczycieli. W wielu przypadkach kolchozów nie było stać na wydawanie należnej ilości produktów dla inteligencji wiejskiej, wskutek czego nauczycielom groził głód¹²²⁰. Występowały opóźnienia w wypłatach wynagrodzenia, a w sklepach odmawiano im sprzedaży towarów (pod pretekstem, że towary przeznaczone są jedynie dla kolchoźników)¹²²¹. Do tego gdzieś budynki szkolne wykorzystywano do prowadzenia kancelarii kolchozów (np. w dzierżyńskim rejonie polskim)¹²²².

Do wymienionych w części III.3 problemów można dodać spadek liczby uczniów z powodu wysiedleń, migracji do miast oraz wspomnianego już sceptycyzmu co do nauczania dzieci w języku ojczystym. W rezultacie w szkołach zmniejszano liczbę klas i nauczycieli (np. unowska szkoła łotewska¹²²³) lub przekształcano szkoły na białoruskie. Poziom posługiwania językiem narodowościowym wśród części nauczycieli był dość niski (zarówno łotewskich¹²²⁴, jak i polskich¹²²⁵). Ciągły brak podręczników w języku

¹²¹⁷ ДАВс, з. 160, оп. 1, т. 63, *Прадакол № 22 пасяджэння Прэзыдыума Лёзненскага Раённага Выканаўчага Камітэта ад 6/VII–34 г.*, к. 14.

¹²¹⁸ *Спісок работнікаў перадового сельсавета і колхозов*, [w:] И. Ходас, *Поляки на Могилёвщине...*, s. 239.

¹²¹⁹ CAW, z. Oddział II SG, t. 1925, *Szkolnictwo na Białorusi Radzieckiej* [05.1934] k. 56. W dokumencie użyto określenia „cygańska” oraz wspomniano jeszcze o funkcjonowaniu 64 szkół utrakwistycznych bez wyjaśnienia szczegółów.

¹²²⁰ Е. Осокина, *За фасадом «сталинского изобилия»...*, s. 159.

¹²²¹ CAW, z. Oddział II SG, t. 1925, *Обечна сытуацыя mniejszości polskiej w BSRR* [24.10.1933] k. 409.

¹²²² CAW, z. Oddział II SG, t. 1925, *Szkolnictwo na Białorusi Radzieckiej* [05.1934] k. 67.

¹²²³ ДАВс, з. 160, оп. 1, т. 63, *Прадакол № 1 пасяджэння Сэкретарыату Лёзненскага Раённага Выканаўчага Камітэта ад 27/I–34 года*, к. 38.

¹²²⁴ К. Бельска, *Из переписки К. Шкільтерса и Г. Вейса (1933)*, „Латышы и белорусы: вместе сквозь века” 2023, nr 12, s. 136.

¹²²⁵ AAN, z. Ambasada w Moskwie, t. 95, *[Raport ws. Polaków w BSRS]* [8.05.1933] k. 78–79. Przedstawiciel KG RP w Mińsku po zwiedzeniu dwóch szkół polskich stwierdził, iż *pedagogowie szkoły polskiej w znacznej części robią wrażenie pół i ćwierć inteligentów, wielu mówi fatalną polszczyzną, nie biorąc już pod uwagę akcentu, konstrukcja zdań świadczy o tem, że myślą po rosyjsku* [CAW, z. Oddział II SG, t. 1867, *Raport ws. szkolnictwa* [06.1936] k. 1068–1069. Cytat z zachowaniem ortografii oryginału].

ojczystym pogłębiał wady językowe (pojawiały się przypadki wykładania w języku ojczystym według podręczników w języku białoruskim lub rosyjskim. Do przykładu w dzierżyńskim rejonie polskim na początek roku szkolnego 1933/34 na 758 uczniów szkół polskich było tylko 50 elementarzy w języku polskim¹²²⁶). Spora liczba szkół miała korzystać z podręczników wydanych w latach 1926–1927 i uznanych za szkodliwe¹²²⁷.

Dość typowym i w pewnym sensie wzorcowym był przypadek likwidacji szkół polskich w rejonie łożnieńskim. W sierpniu 1934 r. władze rejonowe zwróciły się w sprawie reorganizacji¹²²⁸ trzech szkół polskich do KC KP(b)B i Ludowego Komisariatu Oświaty. Pretekstem była niewielka liczba uczniów oraz posługiwanie się przez nich na co dzień językiem białoruskim. Język polski jako przedmiot planowano jednak zostawić¹²²⁹. W Mińsku wniosek ten rozpatrzono w listopadzie i oceniono go jako niewystarczający i niechlujny¹²³⁰. W sierpniu 1935 r. do centrum wpłynął nowy wniosek, co ciekawe, datowany również na sierpień 1934 r. (można przypuścić, że faktyczna reorganizacja była właśnie przeprowadzana). Tym razem chodziło już o cztery szkoły. Do uzasadnień dodano, iż dzieci nie znają języka polskiego przed pójściem do szkoły. W podsumowaniu pisano, że to wszystko *nie odpowiada zasadom leninowskiej polityki narodowościowej, a same szkoły były sztucznie utworzone i służą sztucznemu zaszczepianiu języka polskiego*¹²³¹. O żadnym pozostawieniu lekcji języka polskiego mowy już nie było. 17 września 1935 r. Biuro KC KP(b)B uchwaliło przekształcenie szkół w białoruskie¹²³². Zdanie ludności, której ta zmiana dotyczyła, nikogo nie obchodziło.

Bez względu na trudności szkoły narodowościowe kontynuowały swoją działalność. Niektóre z nich cieszyły się dobrą pozycją wśród wszystkich placówek

¹²²⁶ CAW, z. Oddział II SG, t. 1925, *Obecna sytuacja mniejszości polskiej w BSRR...* k. 408.

¹²²⁷ Por. NARB, z. 4-п, op. 1, t. 5783, *Дакладная запіска аб фактах скажэння Ленінскіх прынцыпаў нацыянальнай політыкі ў Балацішэўскім польскім с/с Рэчыцкага раёну* [20.04.1933] k. 30. „Szkodliwość” podręczników wynikała z ich treści, zawierającej (a) uczciwy przekaz o obecnie represjonowanych przywódcach bolszewickich (np. o Lwie Trockim) oraz (b) chwalebna ocenę NEPu.

¹²²⁸ Faktycznie chodziło o likwidację szkół (a później i rad wiejskich), jednak w ówczesnych dokumentach określano to słowem „reorganizacja”.

¹²²⁹ NARB, z. 4-п, op. 1, t. 7759, *Выпіска з пратаколу пасяджэння Бюро РК КП(б)Б ад 16.08.1934 г.* k. 266.

¹²³⁰ NARB, z. 4-п, op. 1, t. 7759, *Справка членам Бюро ЦК КП(б)Бел.* k. 264.

¹²³¹ NARB, z. 4-п, op. 1, t. 7759, *Выпіска з пратаколу пасяджэння Бюро РК КП(б)Б ад 16.08.1934 г.* k. 265–266 (nadpis na dokumencie o otrzymaniu 4 sierpnia 1935 r.).

¹²³² NARB, z. 4-п, op. 1, t. 7759, *Пратакол пасяджэння Бюро ЦК КП(б)Б № 118 ад 17.09.1935 г.* k. 50.

edukacyjnych. Przykładowo w roku szkolnym 1936/37 do grona najlepszych w rejonie uszackim zaliczono waclawowską szkołę łotewską¹²³³.

Sytuacja religijna. O sytuacji religijnej w łotewskich radach wiejskich w połowie lat trzydziestych nie ma prawie żadnej informacji. W okresie kolektywizacji zostały tu zamknięte wszystkie domy modlitewne, co uniemożliwiło jakiekolwiek wspólne prowadzenie obrzędów religijnych.

W polskich radach nieustannie wywierano presję na pozostałych księży i wiernych. NKWD wykorzystał sprawę POW aby aresztować kolejną grupę księży i oskarżyć ich o działalność szpiegowską i antysowiecką¹²³⁴. Pomimo pozostawiającego wiele do życzenia stanu psychicznego pozostałych duchownych kontynuowali oni posługę duszpasterską w około 40 czynnych kościołach¹²³⁵. Przykładowo do okołowskiej polskiej rady wiejskiej w 1933 r. ksiądz przyjeżdżał niemal co tydzień, a tercjarze wspierali go w pracy¹²³⁶. W całej Białorusi Sowieckiej odnotowano stale wysoką liczbę uczestniczących w nabożeństwach, w tym młodzieży¹²³⁷.

Po przyjęciu Konstytucji ZSRS 1936 r., w której została proklamowana rzekoma wolność sumienia, w różnych miejscach wierni zaczęli zwracać się do władz z prośbą o umożliwienie wznowienia pracy zamkniętym cerkwiom i kościołom. Takie podanie z 65 podpisami złożyli mieszkańcy wesołowskiej polskiej rady wiejskiej¹²³⁸, oczywiście bez skutku.

Od połowy lat trzydziestych całość informacji o liczbie kościołów, księży, wiernych, okolicznościach ich pracy i nastrojach posiadało jedynie NKWD. Według tych danych na 20 sierpnia 1937 r. (początek „operacji polskiej”) w BSRS pozostało niezamkniętych tylko 11 kościołów, w których 5 księży pełniło posługę duszpasterską¹²³⁹.

Stalinowska Konstytucja. Postępy w zwalczaniu wszystkich niepopierających linii partii (czytaj J. Stalina) doprowadziły ściśle kierownictwo ZSRS do przekonania o

¹²³³ DAVc, z. 10063, op. 1, t. 69, *Справздача Ушацкага РК КПБ ад 11.05.36 года на 19.04.37 года* k. 158.

¹²³⁴ В. Грыгор’ева, У. Завальнюк, У. Навіцкі, А. Філатава, *Канфесіі на Беларусі (к. XVIII–XX ст.)*, Мінск 1998, s. 189.

¹²³⁵ CAW, z. Oddział II SG, t. 1925, *Obecna sytuacja mniejszości polskiej w BSRR...* k. 412–413.

¹²³⁶ *Tercjarze sabotują dostawy zboża*, „Orka” 1933, nr 143, 31 grudnia, s. 3.

¹²³⁷ CAW, z. Oddział II SG, t. 1864, *Внутренняя политическая ситуация в БССР (1933)* k. 23; Ibidem, t. 1867, *Doniesienie ws. sytuacji religijnej* [04.1936] k. 1006.

¹²³⁸ *Заява грамадзян Весаляўскага сельсавета Лепельскага раёна ў РВК з просьбай аб адкрыцці лепельскага касцёла* [1937], [w:] *Улада і грамадства...*, s. 644.

¹²³⁹ В. Грыгор’ева, У. Завальнюк, У. Навіцкі, А. Філатава, *Канфесіі на Беларусі...*, s. 191.

ostatecznym sukcesie kształtowania *homo sovieticus*. Proklamować nadejście socjalizmu miała nowa konstytucja. W czerwcu 1936 r. opublikowano jej projekt i zachęcano do szerokiej dyskusji nad nim¹²⁴⁰. Tekst zawierał deklarację, że ZSRS zmierza w stronę nieantagonistycznego społeczeństwa socjalistycznego, w związku z czym mają być zniesione ograniczenia w prawie wyborczym i wprowadzone powszechne prawo wyborcze, tajne głosowanie, uwzględniano podział władzy, zapowiadano otwarte procesy sądowe i gwarantowano prawo oskarżonego do obrony. Projekt konstytucji głosił wolność prasy i zgromadzeń oraz nietykalność osobistą, domową i korespondencyjną. Ze względu na wcześniejsze propagowanie i zaangażowanie bolszewików w walkę klasową, ten demokratyczny zwrot dla wielu był nieoczekiwany, co wywołało różne komentarze zarówno ze strony tzw. liberalnej, jak i konserwatywnej. Niemniej jednak 5 grudnia 1936 r. nowa Konstytucja ZSRS została zatwierdzona.

Różne okoliczności w trakcie dyskusji społecznej¹²⁴¹ oraz wyniki spisu ludności z 1937 r. (później unieważnionego) rozczarowały J. Stalina i mogły przyczynić się do podjęcia decyzji o masowym terrorze. Ten wątek klarownie streściła Olga Velikanova:

Centralna rola reformy systemu wyborczego w inicjowaniu konstytucji podważa tradycyjną interpretację konstytucji jako cynicznego chwytu, przeznaczonego głównie do użytku międzynarodowego. Koncentracja na prawie wyborczym wysuwa na pierwszy plan wewnętrzne cele ideologiczne i polityczne. Kiedy konstytucja ogłaszała społeczeństwu osiągnięcie socjalizmu, miała ona znaczenie propagandowe i legitymizujące. Odzwierciedlała również dogmatyczne przekonanie stalinistów, że przeprowadzone przez nich przemiany gospodarcze, polityczne i społeczne automatycznie doprowadziły do socjalizmu i transformacji społeczeństwa. Jednak kampania dyskusyjna i wyniki spisu ludności pokazały Stalinowi, że społeczeństwo nadal nie było dostatecznie zsowietyzowane. Głosy w trakcie dyskusji nie były jednomyślne w swojej aprobacie, jak tego oczekiwano. Ku rozczarowaniu przywódców, społeczeństwo (jakim je sobie wyobrażali) nie mieściło się w szablonie ideologicznym. Naród nie nauczył się jeszcze żyć w określony sposób, ale

¹²⁴⁰ Б. Эннker, *Советский народ, сталинский режим и конституция 1936 года в политической истории Советского Союза: исследовательские подходы и предварительные выводы*, „Soviet History Discussion Papers” 2014, vol. 3, URL https://perspectivia.net/servlets/MCRFileNodeServlet/ploneimport_derivate_00011427/ennker_narod.doc.pdf (14.11.2024).

¹²⁴¹ Np. niechęć biurokracji do wprowadzenia swobodnych wyborów; brak jednomyślności wśród obywateli; potrzeba wypłaty wynagrodzenia kołchoźnikom, wprowadzenia powszechnych emerytur oraz świadczeń dla osób niepełnosprawnym; głośno podnoszona kwestia religijna etc.

pozostał religijny, podzielony, nie dający się im rządzić, patriarchalny, często wrogi i hamujący nadejście socjalizmu¹²⁴².

Na wzór „stalinowskiej” Konstytucji ZSRS, która zagwarantowała „każdemu prawo do radosnego i szczęśliwego życia”¹²⁴³, zostały ułożone konstytucje republik związkowych. Projekt nowej Konstytucji BSRS otrzymał aprobatę w Moskwie 27 stycznia 1937 r.¹²⁴⁴ i 19 lutego 1937 r. jej tekst został oficjalnie uchwalony w Mińsku. Trzeba jednak wyraźnie podkreślić, że z tych tekstów zostały kompletnie usunięte jakiegokolwiek wzmianki o mniejszościach narodowych i formach ich rzekomej autonomii. Tak samo z Konstytucji BSRS usunięto zapis o równości języka polskiego i żydowskiego z białoruskim i rosyjskim.

* * *

Połowa lat trzydziestych charakteryzowała się dążeniem władz bolszewickich do ukształtowania „narodu sowieckiego” i wzmocnienia strefy granicznej. Narzędziem władz stało się wprowadzenie paszportów, „czystki” i masowe wysiedlenia „elementu niewiarygodnego”. Razem z migracją włościan do miast wszystko to drastycznie zmieniało strukturę narodowościową mieszkańców wsi, w tym narodowościowych rad wiejskich.

Życie w kołchozach i sowchozach pozostawało szare i beznadziejne, co nasilało antysowieckie nastroje. Władze odpowiadały nowymi represjami. „Bezimienka” i nieodpowiedzialność w kołchozach i sowchozach, brak samodzielności miejscowych decydentów mataczących w sprawozdaniach stały się normą. Częsta rotacja kadry w narodowościowych radach wiejskich i kołchozach prawie uniemożliwiła kontynuację obsługi ludności w języku ojczystym. W rzeczywistości w wielkiej części polskich i łotewskich rad wiejskich „narodowościowa” pozostała jedynie formalna nazwa i tylko gdzieś istniały jeszcze wyspy życia narodowego. Szczególna uwaga, jaką władze poświęcały mniejszościom narodowym podczas wysiedleń i deportacji, skłaniała Polaków, Łotyszów, Niemców i innych do ukrywania swojej narodowości oraz jej zmiany w dokumentach państwowych. Możliwość poprawy sytuacji życiowej obiecywała jedynie ucieczka ze skolektywizowanej wsi, co tylko wzmacniało konieczność opanowania sztuki płynnego posługiwania się językiem białoruskim i

¹²⁴² О. Великанова, *Конституция 1936 года и массовая политическая культура сталинизма*, [Москва] 2018, s. 171.

¹²⁴³ *Лозунги перамогшага соцыялізма*, „Звязда” 1937, nr 251, 30 października, s. 1.

¹²⁴⁴ RGASPI, z. 17, op. 3, t. 983, *Протокол заседания Политбюро ЦК ВКП(б) № 45 от 17.02.1937 г.* 49.

rosyjskim. Stopniowa „reakcja rosyjska” stała się charakterystyczną oznaką „narodowego bolszewizmu” połowy lat trzydziestych. Okoliczności dyskusji nad projektem nowej konstytucji oraz wyniki spisu ludności z 6 stycznia 1937 r. nie satysfakcjonowały J. Stalina, co również wzmocniło jego przekonanie o hamującej roli różnorodności narodowościowej w budowaniu komunizmu i konieczności dziejowego kształtowania *homo sovieticus*.

IV.2 Likwidacja polskich rad wiejskich.

Zmiany w nastawieniu władz bolszewickich do kwestii narodowościowej w 1934 r. Jak już wspomniano w IV.1, zimą 1933/34 r. Kreml zdominowała teza o rozwiązywaniu kwestii narodowościowej. Jednocześnie tzw. asymilacja narodów uznana była za zjawisko postępowe, za naturalny wynik budowania socjalizmu. W oficjalnym dyskursie zaczęto podkreślać ponadnarodowy charakter ZSRS i zaczęto zapowiadać powstanie nowego bytu – narodu sowieckiego¹²⁴⁵. Moskwa obrała kurs na ograniczenie polityki korienizacji i poszerzenie powszechnego użycia języka rosyjskiego. Była to swego rodzaju kontrrewolucja w odniesieniu do haseł bolszewickich z 1917 r. Dotknęła ona nie tylko mniejszości narodowych, ale także republik związkowych i autonomicznych¹²⁴⁶. Jeszcze w 1933 r. OGPU „wykryło” w BSRS rzekome ugrupowanie kontrrewolucyjne „Białoruskie Centrum Narodowe” (*Беларускі нацыянальны цэнтр*). W tej sprawie oskarżono prawie 100 osób, z których większość stanowili działacze z Białorusi Zachodniej, którzy w różny sposób trafili do ZSRS i pracowali wówczas na różnych stanowiskach na rzecz rozwoju białoruskiej kultury narodowej¹²⁴⁷. Równocześnie w

¹²⁴⁵ Пор.: *Итоги и ближайшие задачи проведения ленинской национальной политики в БССР: Постановление объедин. пленума ЦК и ЦКК КП(б)Б*, Минск 1934, s. 10; Я. Лушчыцкі, *Саветы нацыянальна-польскага Дзяржынскага раёну...*, s. 13–14; М. Альховік, *Рэарганізацыя і ліквідацыя нацыянальных адміністрацыйна-тэрытарыяльных адзінак у БССР у 1934–1939 гг.*, „Веснік Палескага дзяржаўнага ўніверсітэта. Сер. грамадскіх і гуманітарных навук”, 2023, nr 2, s. 6; О. Кайкова, *Национальные районы и сельсоветы в РСФСР: исторический опыт Советского государства в решении проблемы национальных меньшинств в 1920–1941 гг.*, автореферат диссертации ... кандидата исторических наук, Москва 2007, s. 19; О. Великанова, *Конституция 1936 года...*, s. 39, 41.

¹²⁴⁶ Пор. *Гісторыя Беларусі...*, s. 323–328; О. Кайкова, *Поворот в национальной политике 1935–1937 гг. и судьба национальных меньшинств РСФСР*, „Вестник РУДН. Серия История России” 2006, nr 3, s. 117–118; Дж. Хоскинг, *История Советского Союза (1917–1991)*, Смоленск 2000, s. 235.

¹²⁴⁷ У. Адамушка, *Палітычныя рэпрэсіі 20–50-ых гадоў на Беларусі*, Мінск 1994, s. 61–94.

Ukrainie Sowieckiej w podobny sposób niszczone inteligencję narodową¹²⁴⁸. Wysłana w 1933 r. z Moskwy do Mińska komisja pod przewodnictwem członka Prezydium Centralnej Komisji Kontrolnej WKP(b) Nikołaja Antipowa zarzuciła kierownictwu Białorusi Sowieckiej działalność na rzecz Polski¹²⁴⁹. W ten sposób wrogość wobec II Rzeczypospolitej ponownie wybrzmiała w sowieckim obiegu politycznym. Trzeba więc bardzo ostrożnie traktować rozpowszechnioną w historiografii tezę o decydującym wpływie podpisania Deklaracji polsko-niemieckiej o niestosowaniu przemocy (26 stycznia 1934 r.) na zmianę polityki bolszewickiej wobec mniejszości polskiej¹²⁵⁰. Wówczas diametralnie zmienił się stosunek władz stalinowskich do całej kwestii narodowościowej, a polski przypadek był tylko jednym z wielu. Oczywiście wydarzenia zewnętrzne w pewien sposób oddziaływały na podjęcie decyzji, ale wątpliwe, by zmiana polityki wobec narodów Azji Środkowej była uzależniona od porozumienia polsko-niemieckiego lub zamachu stanu Kārlisa Ulmanisa w Łotwie.

Likwidacja polskich rad wiejskich w latach 1934–1935. W lipcu 1934 r. Politbiuro KC WKP(b) po wysłuchaniu raportu komisji podjęło uchwałę *O działalności KC KP(b)B i RKL BSRS*, w której zwróciło uwagę na *niewłaściwą politykę i praktykę zakładania szkół polskich w rejonach i wsiach zamieszkiwanych głównie przez ludność białorską oraz na przymusowe nauczanie dzieci białoruskich w języku polskim* i zobowiązało KC KP(b)B do *natychmiastowego wyeliminowania tego rodzaju działań, przeglądu struktury oraz narodowościowego charakteru sieci szkół w celu optymalnego funkcjonowania języka białoruskiego*¹²⁵¹. Już 3 sierpnia w Mińsku odbyło się plenum partyjne, podczas którego kierownictwo republiki „uznało swoje błędy” oraz opracowało plan mający na celu „naprawę sytuacji”¹²⁵². Tym samym zagadnienie szkolne było uznane za podstawę w „rozwiązaniu” kwestii polskiej.

Zaznaczę, że – podobnie jak wcześniej – realizacja poleceń centrali ograniczała się jedynie do zebrania dowodów uzasadniających prawidłowość podejmowanych decyzji.

¹²⁴⁸ Por. „Українізація” 1920–30-х років: передумови, здобутки, уроки, В. Смолія (red.), Київ 2003, s. 205, 210–223.

¹²⁴⁹ Дж. Хоскінг, *История Советского Союза...*, s. 237.

¹²⁵⁰ Por. A. Biały, *Mniejszość polska na Białorusi Sowieckiej...*, s. 270; A. Wialiki, *Dzierżyńszczyzna 1932–1937...*, s. 131; Т. Гавін, *Пад прэсінгам палітыкі...*, s. 51–52; І. Пушкін, *Грамадская...*, s. 176.

¹²⁵¹ *Постановление Политбюро ЦК ВКП(б) об ошибках ЦК КП(б)Б и СНК Белорусской ССР в организации принудительного обучения белорусских детей на польском языке* [26.07.1934], [w:] *ЦК ВКП(б) и национальный вопрос...*, t. 2, s. 66–67.

¹²⁵² *Стенограмма V пленума ЦК КП(б)Б от 3 августа 1934 г.*, [w:] *ЦК ВКП(б) и национальный вопрос...*, t. 2, s. 67–72.

Rzeczywista sytuacja oraz opinie mieszkańców nie były brane pod uwagę. Przykładowo we wrześniu 1934 r. biuro Dzierżyńskiego Rejonowego Komitetu KP(b)B zdecydowało o przekształceniu w rejonie 9 szkół polskich na białoruskie¹²⁵³.

W październiku 1934 r. doszło do likwidacji pierwszych rad polskich. Zaczęto od rejonu czeczerskiego. 29 października terytorium podosowskiej polskiej rady wiejskiej przekazano do pakockiej rady wiejskiej¹²⁵⁴, a terytorium rudnia-nisimkowskiej polskiej rady wiejskiej dołączono do nisimkowskiej rady wiejskiej¹²⁵⁵. W wyniku tego w tym rejonie pozostała jedna nowomałyńska polska rada wiejska.

W listopadzie 1934 r. reorganizacji w „białoruskie” poddano polskie rady wiejskie: bałaszowską w rejonie rzeczyskim, lubawinską w rejonie buda-koszelewskim oraz pokraszewską w rejonie słuckim¹²⁵⁶.

Pretekstem do likwidacji rad narodowościowych zwykle było używanie języka białoruskiego w życiu codziennym oraz prowadzenie kancelarii w języku białoruskim lub rosyjskim¹²⁵⁷. W połowie grudnia 1934 r. w Moskwie odbyło się posiedzenie dotyczące rejonów polskich oraz kształcenia nauczycieli¹²⁵⁸. W tym samym czasie partyjne kierownictwo BSRS po raz pierwszy stwierdziło, że dalsze istnienie polskiego rejonu narodowościowego jest zbędne, i wystąpiło z prośbą o jego likwidację do Moskwy. Kreml jednak nie odpowiedział¹²⁵⁹.

W maju 1935 r. przeprowadzono reorganizację obydwu (okołowskiej i omniszewskiej¹²⁶⁰) polskich rad wiejskich w rejonie pleszczenickim, który trzy lata wcześniej był rozważany do powołania jako rejon narodowościowy polski. W białoruskich archiwach udało się odnaleźć jedynie krótkie protokoły zatwierdzające tę decyzję, co uniemożliwia szczegółową analizę. Można przypuszczać, że była to

¹²⁵³ A. Wialiki, *Dzierżyńszczyzna 1932–1937...*, s. 122.

¹²⁵⁴ „Збор законаў і загадаў Рабоча-сялянскага ўраду Беларускай Сацыялістычнай Савецкай Рэспублікі” 1934, nr 45, p. 217; *Административно-территориальное устройство БССР...*, s. 322.

¹²⁵⁵ *Административно-территориальное устройство БССР...*, s. 334.

¹²⁵⁶ *Административно-территориальное устройство БССР...*, s. 211, 322; „Збор законаў і загадаў Рабоча-сялянскага ўраду Беларускай Сацыялістычнай Савецкай Рэспублікі” 1934, nr 47, p. 234, 235.

¹²⁵⁷ Пор. NARB, z. 4-п, ор. 1, т. 5783, *Дакладная запіска аб фактах скажэння Ленінскіх прынцыпаў нацыянальнай палітыкі ў Балаішэўскім польскім с/с Рэчыцкага раёну* [20.04.1933] k. 28–31.

¹²⁵⁸ NARB, z. 4-п, ор. 1, т. 7199, *Пракол паседжання бюро ЦК КП(б)Б № 66 ад 9.XII.1934 г.* k. 2.

¹²⁵⁹ A. Wialiki, *Dzierżyńszczyzna 1932–1937...*, s. 130–131; М. Альховік, *Рэарганізацыя і ліквідацыя...*, s. 7.

¹²⁶⁰ *Административно-территориальное устройство БССР...*, s. 310, 312; „Збор законаў і загадаў Рабоча-сялянскага ўраду Беларускай Сацыялістычнай Савецкай Рэспублікі” 1935, nr 24, p. 126.

konsekwencja zmiany struktury ludności po wysiedleniach w okresie kolektywizacji. W tym samym czasie ponownie zniesiono status narodowościowej polskiej jurkowickiej radzie wiejskiej w rejonie łożojskim¹²⁶¹ (przypomnę, że sytuacja tej rady była omawiana na wspomnianym wcześniej plenum partyjnym w sierpniu 1934 r.¹²⁶²). W wyniku tych działań pod koniec 1935 r. w BSRS pozostały 33 polskie rady wiejskie.

W połowie 1935 r. w Ukrainie Sowieckiej został zlikwidowany marchlewski rejon polski¹²⁶³. 2 grudnia 1935 r. do Moskwy z Mińska wysłano kolejną propozycję likwidacji Dzierżyńszczyzny, ale odpowiedzi ponownie nie było¹²⁶⁴.

Rozpoczęta likwidacja narodowościowych rad wiejskich zahamowała przygotowanie mapy składu narodowościowego BSRS dla Wielkiego Sowieckiego Atlasu Świata. Ta kwestia została przekazana do RKL BSRS¹²⁶⁵. W notatce wyjaśniającej stwierdzono, że w republice mniejszości narodowe tylko w dwóch rejonach mają udział ponad 10%: Polacy w dżerżyńskim oraz Ukraińcy w komaryńskim¹²⁶⁶. Co ciekawe, w dokumencie odnotowano, że w wyniku kontroli w 10 rosyjskich radach wiejskich nie znaleziono ani jednego Rosjanina, chociaż tereny te poprzednio zostały uwzględnione na mapie¹²⁶⁷. Przykład ten wskazuje na proces eliminacji wzmianek o obecności wszystkich mniejszości narodowych, bez ograniczania się jedynie do tzw. „narodów Zachodu”. Związek Sowiecki stopniowo przekształcał się z federacji w państwo unitarne, w którym republiki związkowe miały jedynie charakter dekoracyjny i miały być przedstawiane jako zamieszkane przez jeden dominujący naród, co jednocześnie ugruntowało ich status jako takich.

Atak na polskość w 1936 r. Zaostrzenie nastawienia antypolskiego w kraju¹²⁶⁸ oraz ciągle „ujawnianie szpiegów polskich” nakłoniło władze BSRS do kontynuacji na własną

¹²⁶¹ Административно-территориальное устройство БССР..., s. 373.

¹²⁶² Стенограмма V пленума ЦК КП(б)Б от 3 августа 1934 г..., s. 69.

¹²⁶³ Por. H. Stroński, *Marchlewszczyzna. Rzecz o polskim rejonie narodowościowym na Ukrainie w latach 1925–1935*, „Echa przeszłości” 2017, nr XVIII, s. 249–280. H. Stroński, *Jak i dlaczego w 1935 r. zlikwidowano Marchlewszczyznę – polski rejon narodowościowy na Ukrainie*, [w:] *Europa Środkowo-Wschodnia jako obszar wielu kultur i polityk*, A. Kwiatek i Z. Machielski (red.), Opole 2020, s. 317–332.

¹²⁶⁴ М. Альховік, *Рэарганізацыя і ліквідацыя...*, s. 7.

¹²⁶⁵ NARB, z. 4-п, op. 1, t. 7747, Протокол засідання бюро ЦК КП(б)Б № 106 ад 15.VII.1935 г. k. 29.

¹²⁶⁶ NARB, z. 4-п, op. 1, t. 7747, Объяснительная записка к карте нацсостава БССР k. 188.

¹²⁶⁷ Ibidem, k. 189.

¹²⁶⁸ Por. CAW, z. Oddział II SG, t. 1867, *Prasa białoruska o sprawach polskich* [01.1936] k. 972–975; AAN, z. MSZ, t. 8388, *Raport ws. sztuk i filmów antypolskich* [21.04.1936] k. 36–37; „*Nas, Polaków, nie ma kto bronić...*” *Represje wobec Polaków w Związku Sowieckim w latach 1935–1938 w materiałach MSZ i wywiadu wojskowego Drugiej Rzeczypospolitej*, R. Kuśnierz (oprac.), Łomianki 2018, s. 85–130.

rękę działań wobec dzierżyńskiego rejonu narodowościowego. 19 grudnia 1935 r. Biuro KC KP(b)B wysłuchało sprawozdania Józefa Gierszona¹²⁶⁹ o sytuacji w narodowościowym rejonie polskim. W swoim wystąpieniu referent przekonywał, że w rejonie ma miejsce przymusowa polonizacja. Podkreślił, że niemal wszędzie działają organizacje szpiegowskie (np. w Tatarszczyźnie do takiej grupy należało czterech komsomolców). Ponadto wskazał, że w szkołach polskich nawet do 50% uczniów stanowią dzieci osób represjonowanych¹²⁷⁰, które nie posługują się językiem polskim i prezentują niski poziom edukacyjny¹²⁷¹. Zaznaczył również, że rodzice zapisują dzieci do szkół polskich głównie z powodu oferowanego tam dobrego posiłku. Podsumowując J. Gierszon uznał za konieczne przekształcenie większości szkół polskich w białoruskie¹²⁷². Na wnioski Dzierżyńskiego Rejonowego Komitetu KP(b)B¹²⁷³ do końca zimy 1935/36 r. Mińsk zreorganizował 20 polskich i polsko-białoruskich szkół dzierżyńskiego rejonu narodowościowego w białoruskie¹²⁷⁴.

Wiosną sprawa dotarła do polskich rad wiejskich dzierżyńskiego rejonu narodowościowego. Rejonowe władze sporządziły notatkę o każdej z tych rad. Podstawową informację streściłem w tabeli 4.1.

¹²⁶⁹ Józef (Josza) Gierszon (1900–1937) – działacz bolszewicki, członek partii od 1919 r. Urodził się w Bobrujsku w żydowskiej rodzinie. Od 1926 r. pracował w Mińsku w aparacie partyjnym. Od 1929 r. na stanowisku sekretarza pleszczenickiego komitetu partyjnego, wdrażał kolektywizację w rejonie. Od 1932 r. na stanowisku zastępcy komisarza ludowego oświaty BSRS. Aresztowany w czerwcu 1937 r., rozstrzelany.

¹²⁷⁰ W odniesieniu do tego wątku zacytuję wypowiedź o pleszczewskiej szkole polskiej, w której z 30 uczniów *tylko czworo dzieci to, powiedzmy, normalne* (sic!) *sowieckie dzieci posiadające własnych rodziców niezesłanych* [NARB, z. 4-п, op. 1, t. 7798, *Результаты обследования проведения национальной политики в Дзержинском национальном районе* [19.12.1935] k. 332].

¹²⁷¹ Dowodem prawdziwości tej tezy były błędne lub brak odpowiedzi uczniów na pytania o Lenina, Mołotowa, Litwinowa, kierowników BSRS, podczas gdy szczegółowo opowiadali o Piłsudskim i Becku. Referent konkludował, że *czuć wyraźnie pewną głupotę* (sic!) *u dzieci* [NARB, z. 4-п, op. 1, t. 7798, *Результаты обследования проведения национальной политики в Дзержинском национальном районе* k. 333, 337, 339, 341].

¹²⁷² NARB, z. 4-п, op. 1, t. 7798, *Результаты обследования проведения национальной политики в Дзержинском национальном районе* k. 325, 329, 331–333, 340, 343.

¹²⁷³ NARB, z. 4-п, op. 1, t. 9152, *Постановление Бюро Дзержинского РК КП(б)Б о основании Польской райгазеты “Штурмовец Дзержынщины”*, *Татарцинской польской НСШ и Дзержинского Польшабфака* [25.12.1935] k. 197–199; Ibidem, *Пратакол паседжання бюро Дзержынскага райкома КП(б)Б* [12.01.1936] k. 204; Ibidem, *Пастанова Бюро Дзержынскага райкома КП(б)Б ад 23-га студзеня 1936 года “аб правядзенні рэарганізацыі польскіх школ у беларускія”* k. 206; Ibidem, *Пастанова Бюро Дзержынскага РК КП(б)Б аб рэарганізацыі польскіх школ у беларускія* [31.01.1936] k. 207.

¹²⁷⁴ NARB, z. 4-п, op. 1, t. 9152, *Пастанова Бюро ЦК КПбБ* k. 208; Ibidem, *Постановление Бюро ЦК КП(б)Б об извращениях в организации школ Дзержинского района* [03.1936] k. 74–75; Ibidem, *Пратакол паседжання Бюро ЦК КП(б)Б № 184 ад 3.V.1936 г.* k. 73.

Tabela 4.1. – Informacja o polskich radach wiejskich w dzierżyńskim rejonie narodowościowym, wiosna 1936 r.

	borowska	fanipolska	lachowicka	narejkowska	nieharelska	nowosadzka	pałaniewicka	putczyńska	rubikowska	stalinowska
Udział Polaków podczas powołania rady, %	51,0	53,0	91,4	90,0	51,7	51,0	77,6	83,0	73,4	81,8
Udział Polaków wg danych rady, %	34,2	48,0	90,0	55,2	46,0	61,0	44,6	64,2	51,7	43,5
Udział Polaków ujawniony w trakcie paszportyzacji, %	25,7	25,4	80,4	15,3	25,2	25,7	45,3	53,3	31,6	31,0
Liczba szkół polskich (polsko-białoruskich)	3 (0)	3 (0)	4 (0)	6 (0)	5 (0)	3 (0)	1 (0)	5 (0)	2 (0)	4 (0)
Zostawiono szkół polskich (polsko-białoruskich)	0 (1)	0 (1)	3 (1)	1 (4)	0 (4)	0 (2)	1 (0)	2 (1)	0 (2)	3 (1)
Język kancelarii rady	biał.	biał.	biał.	biał.	biał.	biał.	biał.	biał.	biał.	biał.
Język użytku codziennego	biał.	biał.	biał.	–	biał.	biał.	biał.	–	biał.	biał.
Prenumerata gazet w języku polskim	43 z 290	–	–	–	–	60 z 231	19	–	147	39 z 163
Rezolucja	reorganizować		brak	reorganizować						brak

Źródło: NARB, z. 4-II, op. 1, t. 9149, k. 173–187.

Notatki pisano w wiadomym celu i należy je odpowiednio traktować. Już rozbieżności w danych statystycznych dotyczących liczby Polaków budzą wątpliwości co do ich zgodności z rzeczywistością. Nawet dla władz rejonowych liczby te miały ograniczone znaczenie, ponieważ partkom decydował również o reorganizacji putczyńskiej rady wiejskiej, gdzie udział Polaków przekraczał połowę liczby mieszkańców. Kierownictwo uznało wskaźnik dotyczący liczby szkół polskich za kluczowy, w związku z czym do dalszych rozważań wytypowano rady lachowicką i stalinowską, gdzie było po trzy takie szkoły. Z przedstawionych danych wynika, że lachowicka rada wiejska jako jedyna konsekwentnie wyróżniała się dominacją ludności polskiej w strukturze

mieszkańców. Jedynie w nowosadzkiej radzie wiejskiej odnotowano przypadek wzrostu udziału Polaków od momentu jej powołania. Z kolei narejkowska rada wiejska doświadczyła najgwałtowniejszego spadku liczby ludności polskiej.

W każdym razie 7 kwietnia 1936 r. RKL BSRs wnioskowała do KC KP(b)B o reorganizację w białoruskie polskich rad wiejskich borowskiej, pałaniewickiej, nieharelskiej, rubiłkowskiej, nowosadzkiej, putczyńskiej, narejkowskiej i fanipolskiej. Reorganizację rad lachowickiej i stalinowskiej uznano za nieprawidłowe, dopóki większość szkół funkcjonuje tam w języku polskim. Na tym tle cyniczne wydaje się polecenie skierowane do Dzierżyńskiego RKW i partkomu, aby wzmocnić działania na rzecz obsługiwanie *prawdziwie polskiej ludności* w jej języku ojczystym¹²⁷⁵. Dyskusja wewnętrzna potoczyła się nieco inaczej. Ostatecznie 5 maja 1936 r. Biuro KC KP(b)B uchwaliło reorganizację polskich rad wiejskich: borowskiej, nieharelskiej, rubiłkowskiej, nowosadzkiej, narejkowskiej, fanipolskiej i stalinowskiej¹²⁷⁶. W porównaniu z propozycją RKL pojawiła się tu stalinowska rada wiejska (była również wymieniona nawet rada lachowicka, ale później została wykreślona ołówkiem), jednak wykluczono rady wiejskie pałaniewicką i putczyńską. Tym samym zostało zreorganizowane 7 z 10 polskich rad wiejskich dzierżyńskiego rejonu narodowościowego. Prawdopodobnie o pozostałych jednostkach zdecydował jednak wskaźnik statystyczny – w każdej z tych rad udział ludności polskiej przekraczał 45%. W dniu 19 października 1936 r. skierowano do Moskwy trzeci wniosek dotyczący reorganizacji rejonu polskiego, jednak Kreml ponownie nie zajął stanowiska w tej sprawie¹²⁷⁷.

Równolegle (ale szybciej) toczyła się sprawa przekształcenia kolejnych pięciu polskich rad wiejskich poza rejonem dzierżyńskim, o co wnioskowały odpowiednie władze rejonowe. Wśród przyczyn, które występowały w tych wnioskach, wymieniano:

- a) polonizację przez nieprawidłowo organizowane szkoły polskie,
- b) posługiwanie się przez ludność językiem białoruskim,
- c) prenumeratę periodyków w języku białoruskim i rosyjskim¹²⁷⁸.

Z powodu tych zarzutów dokonano istotnych zmian:

¹²⁷⁵ NARB, z. 4-п, оп. 1, т. 9149, *На бюро* [7.04.1936] к. 170–172.

¹²⁷⁶ Ibidem, *Протокол заседания Бюро ЦК КП(б)Б № 182 ад 5.V.1936 г.* к. 20.

¹²⁷⁷ М. Альховік, *Рэарганізацыя і ліквідацыя...*, s. 7.

¹²⁷⁸ NARB, z. 4-п, оп. 1, т. 9139, *Протокол заседания Бюро ЦК КП(б)Б № 174 ад 8.III.1936 г.* к. 102; NARB, z. 4-п, оп. 1, т. 9144, *На бюро* [03.1936] к. 473.

- w malinowskiej radzie wiejskiej w rejonie paryckim dwie szkoły polskie przekształcono w białoruskie, a jedną pozostawiono polską; terytorium rozdzielono między rady szczedryńską i sciepską;

- w rudnia-szlagińskiej radzie wiejskiej w rejonie świaciławickim wszystkie szkoły przekształcono w białoruskie;

- w barańkowskiej radzie wiejskiej w rejonie sirocińskim cztery szkoły zreorganizowano, a tylko jedną pozostawiono jako białorusko-polską;

- w rejonie zasławskim w nowodworceńskiej radzie wiejskiej dwie szkoły polskie przekształcono w białoruskie, a jedną pozostawiono polską; to samo w huciańskiej radzie wiejskiej; terytorium tych rad połączono i zorganizowano nowodworską radę wiejską¹²⁷⁹.

W wyniku tych działań przed 1937 r. w BSRS zlikwidowano 12 kolejnych polskich rad wiejskich, pozostało – 21. Dzierżyński rejon formalnie zachował status narodowościowego polskiego, chociaż obejmował jedynie 3 polskie rady wiejskie z 16. Pod koniec lipca 1936 r. władze zorganizowały zwiedzanie kołchozu „Komintern” w rubiłkowskiej radzie wiejskiej z udziałem kierownika Konsulatu Generalnego RP w Mińsku Witolda Okońskiego, który opisał własne wrażenia w raporcie:

W skład kołchozu weszło siedem wsi i wiosek polskich dawniej (m. innymi Szabuniewszczyzna), zresztą rada wiejska rubiłkowska do początku roku bieżącego była jeszcze polska, obecnie śladów polskości w kołchozie prawie się nie widzi, aczkolwiek nazwiska polskie pozostały. Przewodniczącym kołchozu jest Kulikowski, który stwierdzał jednak, że z ludzi młodych nikt już polskiego języka prawie nie zna. Po polsku mówią tylko starsi. W kołchozie jest szkoła początkowa, obecnie już białoruska. W ten sposób obserwowane wysiłki wynaradawiania zwłaszcza Polaków są przy zetknięciu się z życiem zupełnie wyraźne i jak się wydaje przy współżyciu narodowości o pokrewnym języku dają już zupełnie realne wyniki¹²⁸⁰.

Ostateczna likwidacja polskich rad wiejskich. W 1937 r. Moskwa ostatecznie zdecydowała o zwalczaniu we wszystkich republikach związkowych wszelkich przejawów dążeń do nawet minimalnej autonomii. W Białoruskiej SRS grano wówczas kartą

¹²⁷⁹ NARB, z. 4-п, op. 1, t. 9144, *Пратакол паседжання Бюро ЦК КП(б)Б № 178 ад 14.IV.1936 г.* k. 679; Ibidem, *Спіс другой групы нацыянальна-польскіх сельсаветаў, падлягаючых рэарганізацыі, прадстаўляемых на разгляд партгрупы Прэзідыума ЦВК БССР* k. 474; *Административно-территориальное устройство БССР...*, s. 211, 305, 334–335.

¹²⁸⁰ AAN, z. MSZ, t. 9514, *Raport z dnia 27 lipca 1936 r.* k. 558–559. Cytat z zachowaniem ortografii oryginału.

polskiego rejonu narodowościowego. Na początku kwietnia do J. Stalina skierowano raport *O wypaczeniach politycznych w systemie Ludowego Komisariatu Oświaty BSRS*, w którym kierownictwo republiki oskarżono o nacjonalizm oraz o zakłócanie procesu nauczania języka rosyjskiego w szkołach¹²⁸¹. W połowie czerwca 1937 r. został aresztowany i zamordowany przez NKWD przewodniczący RKL BSRS Mikołaj Haładzied. W dniu 16 czerwca w trakcie XVI zjazdu KP(b)B popełnił samobójstwo przewodniczący CKW BSRS Alaksandr Czarwiakou. 17 lipca w gazecie „Правда” ukazał się artykuł, w którym dzierżyński rejon polski został wprost nazwany gniazdem nacjonalistów i ośrodkiem polonizacji ludności białoruskiej, działającym pod protekcją kierownictwa republiki¹²⁸². Dziesięć dni później KC WKP(b) podjął uchwałę *O kierownictwie KP(b)B*, w wyniku której aresztowano, a następnie rozstrzelano pierwszego i drugiego sekretarza KP(b)B, Wasyla Szaranhowicza i Mikołaja Dżianiskiewicza. Do Mińska skierowano komisję z Georgijem Malenkowem i Jakowem Jakowlewym na czele. Na plenum KC KP(b)B, które odbyło się 29 lipca 1937 r., przedstawiciele Moskwy ostro oskarżyli białoruskie kierownictwo partyjne i sowieckie o szkodnictwo oraz działalność na rzecz nacjonalistów i polskich szpiegów¹²⁸³. Plenum uchwaliło plan działań mających na celu likwidację polityki polonizacji, który przesądził o losie rejonu polskiego. „Utworzony sztucznie przez wrogów ludu w celach szkodniczych i wbrew woli mieszkańców” dzierżyński rejon narodowościowy został zlikwidowany, a jego terytorium podzielono między rejony: miński (12 rad wiejskich), uździeński (3 rady wiejskie) i zasławski (2 rady wiejskie)¹²⁸⁴. W celu uspokojenia ludności planowano powszechnie organizować prelekcje wyjaśniające „działania rządu w sprawie likwidacji gniazda szpiegów, które powstało w rejonie dzierżyńskim” oraz wzmocnić zaopatrzenie sklepów w strefie granicznej¹²⁸⁵.

¹²⁸¹ Докладная записка уполномоченного КПК при ЦК ВКП(б) по БССР А.Я. Шустина И.В. Сталину «О политических извращениях в системе НКПроса Белорусской ССР» [8.04.1937], [w:] ЦК ВКП(б) и национальный вопрос..., t. 2, s. 240–242.

¹²⁸² Т. Горбунов, Вылазки буржуазных националистов, „Правда” 1937, nr 195, 17 lipca, s. 4.

¹²⁸³ Stenogram plenum KC KP(b)B w sprawie kierownictwa KC KP(b)B, [w:] „Operacja polska” NKWD 1937–1938 na tle represji wobec Polaków w Białoruskiej SRS. Dokumenty, A. Smalianczuk, A. Wialiki, M. Wyrwa (red.), Warszawa 2022, s. 30–40.

¹²⁸⁴ NARB, z. 4-п, ор. 1, т. 11016, Постановление Бюро ЦК КП(б)Б от 22/VIII о ликвидации Дзержинского р-на к. 17–20; Ibidem, Докладная записка о мероприятиях в связи с ликвидацией Дзержинского района (БССР) к. 161–176.

¹²⁸⁵ NARB, z. 4-п, ор. 1, т. 11014, Протокол № 9 заседания Бюро ЦК КП(б)Б от 5-го августа 1937 г. к. 4.

Przeciwdziałanie „kontrrewolucyjnej polityce polonizacji” przewidywało wprowadzenie we wszystkich polskich radach wiejskich kancelarii w języku białoruskim i reorganizację pozostałych szkół polskich¹²⁸⁶. Stosunek władz do polskich rad wiejskich jest wyraźnie widoczny w materiałach do posiedzenia Biura KC KP(b)B:

Dokładne zapoznanie się z terytorialnym rozmieszczeniem narodowościowych polskich rad wiejskich oraz historią ich powołania wykazało, że większość z tych rad, utworzonych sztucznie w celach szkodniczo-szpiegowskich, okazała się niezwykle niewygodnie rozmieszczona pod względem terytorialnym. [...]

Zatem, biorąc pod uwagę te okoliczności, CKW nie ograniczył się jedynie do wprowadzenia w tych radach kancelarii w języku białoruskim, ale w większości przypadków podjął decyzję o zasadniczej reorganizacji terytorialnej oraz całkowitej likwidacji niektórych z tych rad.

Podstawą tego działania były dwie zasady:

- 1) Uwzględnienie terytorialnego i ekonomicznego powiązania, a także wygody komunikacji drogowej;
- 2) Motywy polityczne, związane z istniejącą potrzebą dekoncentracji ludności polskiej¹²⁸⁷.

Z przytoczonego tekstu wynika, że władze bolszewickie dążyły do rozproszenia Polaków, co można powiązać z rozpoczęciem 11 sierpnia 1937 r. „operacji polskiej NKWD”, która stała się wzorem dla kolejnych operacji narodowościowych w okresie Wielkiego Terroru¹²⁸⁸.

Na wymienionych zasadach pod koniec sierpnia 1937 r. zlikwidowano większość polskich rad wiejskich:

- 1) aleksandrowska rada wiejska w rejonie narowlańskim rozdzielona między rady krasnowską i muchojedzką;
- 2) chrypielewska rada wiejska w rejonie mohylewskim została zreorganizowana w „białoruską” z dołączeniem do jej terytorium czterech wsi z więdorożskiej rady wiejskiej;

¹²⁸⁶ Por. *Справка НКП БССР о польских школах в БССР* [19.07.1937], [w:] *Улада і грамадства...*, s. 784.

¹²⁸⁷ NARB, z. 4-п, op. 1, t. 11014, *Материалы к заседанию Бюро ЦК КП(б)Б от 27/VIII–37* k. 63–64.

¹²⁸⁸ Por. N. Iwanow, *Zapomniane ludobójstwo. Polacy w państwie Stalina. „Operacja polska” 1937–1938*, Kraków 2014; T. Sommer, *Operacja antypolska NKWD 1937–1938. Geneza i przebieg ludobójstwa popełnionego na Polakach w Związku Sowieckim*, Gdańsk 2020; „Operacja polska” NKWD 1937–1938...

3) feliks-konowska rada wiejska w rejonie białynickim została zreorganizowana w „białoruską” i przemianowana w kirowską (na część Sergiusza Kirowa);

4) karaleszczewicka rada wiejska w rejonie mińskim zreorganizowana w „białoruską” bez zmian terytorialnych;

5) kustownicka rada wiejska w rejonie narowlańskim została dołączona do michałkowskiej rady wiejskiej;

6) lachowicka rada wiejska w rejonie mińskim (wcześniej dzierżyńskim polskim) zreorganizowana w „białoruską” bez zmian terytorialnych;

7) łańcucka rada wiejska w rejonie kopylskim rozdzielona między rady: rajewską, pruską oraz kopylską miasteczkową;

8) łożińska rada wiejska w rejonie borysowskim została przekazana do zabalewskiej (zabaszewskiej) rady wiejskiej;

9) natałowska rada wiejska w rejonie kliczewskim rozdzielona między rady: kowbczańską, władzimirowską i kliczewską;

10) pałaniewicka rada wiejska w rejonie mińskim (wcześniej dzierżyńskim polskim) zreorganizowana w „białoruską” bez zmian terytorialnych;

11) potaszyńska rada wiejska w rejonie chojnickim została przekazana do kłowskiej rady wiejskiej, po czym centrum rady przeniesiono do wsi Zahalle, a radę mianowano zahalską;

12) putczyńska rada wiejska w rejonie mińskim (wcześniej dzierżyńskim polskim) zreorganizowana w „białoruską” bez zmian terytorialnych;

13) sianożatkowska rada wiejska w rejonie żłobińskim rozdzielona między rady łukowską i malewicką;

14) twaryczewska rada wiejska w rejonie mozyrskim rozdzielona między rady bibikowską i bobrowską;

15) zamostocka rada wiejska w rejonie mińskim zreorganizowana w „białoruską” bez zmian terytorialnych¹²⁸⁹.

Jak widzimy, tylko w 6 z 15 przypadków reorganizacja odbyła się bez zmian terytorialnych rady wiejskiej. Co potwierdza dążenie władz stalinowskich do „rozmywania” ludności polskiej wśród innych mieszkańców.

¹²⁸⁹ NARB, z. 4-п, оп. 1, т. 11014, *Материалы к заседанию Бюро ЦК КП(б)Б от 27/VIII–37* к. 64–67; *Административно-территориальное устройство БССР...*, s. 226, 287, 361.

Na posiedzeniu Biura KC KP(b)B podjęto decyzję o zakończeniu likwidacji polskich rad wiejskich do 5 września¹²⁹⁰. Pozostawała kwestia rad rudnia-stołbuńskiej, marchlewskiej, wesołowskiej i janowskiej. Pierwsze dwie były już faktycznie zreorganizowane, ponadto w ostatnich dwóch zmieniono przewodniczących¹²⁹¹. 3 września 1937 r. CKW BSRS uchwalił:

- reorganizację janowskiej rady wiejskiej w rejonie osipowickim i rudnia-stołbuńskiej rady wiejskiej w rejonie świeciłowickim;
- rozdzielenie terytorium likwidowanej marchlewskiej rady wiejskiej w rejonie kruglańskim między rady kruczańską i skuratowską;
- przekazanie terytorium wesołowskiej rady wiejskiej w rejonie lepelskim do wołosowickiej rady wiejskiej¹²⁹².

Co ciekawe, wesołowska szkoła polska funkcjonowała do końca 1937/38 roku szkolnego, a jej ostateczna reorganizacja w białoruską była wytłumaczona przybyciem do wsi dzieci z Hiszpanii (ofiar wojny domowej). W końcu jednak przywieziono sierot z Ukraińskiej SRS¹²⁹³.

W analizowanych dokumentach nie ma wzmianek o nowomałyńskiej polskiej radzie wiejskiej w rejonie czeczerskim oraz zamościańskiej polskiej radzie wiejskiej w rejonie słuckim. Prawdopodobnie zostały one zreorganizowane jeszcze przed końcem sierpnia 1937 r. W każdym razie Informator z 1985 r. wskazuje jedynie na rok 1937 jako czas likwidacji wymienionych rad¹²⁹⁴.

Zwalczanie tzw. „skutków polonizacji” przejawiało się również w zmianie nazw osiedli i kołchozów. Przykładowo wsi Marchlewsk w rejonie kruglańskim przywrócono nazwę Filatowo, a wsi Łańcuck w rejonie kopylskim – Szestakowo. Z kolei kołchoz im. Łańcuckiego w chrypielewskiej radzie wiejskiej otrzymał nową nazwę – imię Stalina¹²⁹⁵.

Zaznaczę, że przed 1937 r. reorganizacja polskich rad wiejskich miała głównie charakter biurokratyczny, natomiast teraz od ludności wymagano manifestacji poparcia,

¹²⁹⁰ NARB, z. 4-п, оп. 1, т. 11014, *Постановление Бюро ЦК КП(б)Б по вопросам борьбы с политической полонизацией* [27.08.1937] k. 62.

¹²⁹¹ Ibidem, *О выполнении решения Бюро ЦК КП(б)Б от 5/VIII-37 г. по вопросу борьбы с политической полонизацией* k. 70–71.

¹²⁹² *Административно-территориальное устройство БССР...*, s. 227, 294, 334, 374.

¹²⁹³ Ф. Шкирандо, *Веселовский польский сельский совет...*, s. 225.

¹²⁹⁴ *Административно-территориальное устройство БССР...*, s. 258, 306.

¹²⁹⁵ *Спіс калгасаў Магілёўскага раёна, з якіх зняты імёна ворагаў народа* [28.09.1937], [w:] И. Ходас, *Поляки на Могилёвщине...*, s. 244–245.

a nawet wykazania pozornej inicjatywy¹²⁹⁶. Do przykładu kołchoźników kołchozu „Czerwona Orka” w sianożatkowskiej polskiej radzie wiejskiej nakłoniono do złożenia wniosku o likwidację szkoły polskiej i organizacji zamiast niej szkoły białoruskiej¹²⁹⁷. W kołchozach chrypielewskiej polskiej rady wiejskiej w sierpniu 1937 r. organizowano zebrania, na których miał być poparty wniosek o reorganizacji rady w „białoruską”. Przytoczę wyciąg z protokołu jednego takiego zebrania:

My, kołchoźnicy kołchozu Dzierżyńskiego, składamy serdeczne podziękowania towarzyszowi Stalinowi i towarzyszowi Jeżowowi za to, że wykarczowali w naszej ukochanej BSRS i ZSRS wrogów i zdrajców naszej ukochanej ojczyzny, którzy sprzedali się zagranicznemu kapitałowi i faszyzmowi, wbili nóż w plecy naszej ukochanej ojczyźnie, chcieli skolonizować i sprzedać naszą Białoruską Republikę i inne republiki. Wrogowie zostali schwytani – ponieśli i poniosą zasłużoną karę, której żądaliśmy i żądamy my, kołchoźnicy i robotniczy lud ZSRS. [...]

Uważamy, że zorganizowana w 1926 roku nasza narodowościowa polska chrypielewska rada wiejska to dzieło ręki szkodników i szpiegów. [...] Dlatego prosimy Prezydium Mohylewskiego RKW o powiększenie naszej chrypielewskiej rady wiejskiej kosztem najbliższych kołchozów i o nietraktowanie jej jako narodowościowej. Niniejsza uchwała została przyjęta jednogłośnie przez 78 kołchoźników¹²⁹⁸.

Szeroko wykorzystano również uczniów i ich rodziców. Na przykład rodziców uczniów janowskiej szkoły polskiej w putczyńskiej polskiej radzie wiejskiej zmuszono do podpisania oświadczeń o „okaleczaniu” swoich dzieci przez nauczanie w języku polskim¹²⁹⁹. Od uczniów reorganizowanej szkoły polskiej w lachowickiej radzie wiejskiej (gdzie nawet według oficjalnych danych udział Polaków przekraczał 80%) wymagano zrzekania się własnej narodowości, co odzwierciedlono w liście otwartym, opublikowanym 12 sierpnia 1937 r.:

Polscy szpiegzy, podli zdrajcy naszej ojczyzny, którzy dostali się na kierownicze stanowiska w byłym rejonie dzierżyńskim, szczególną „uwagę” poświęcali szkołom.

¹²⁹⁶ Por. *Сводка НКВД о настроениях населения БССР в связи с арестами контрреволюционных элементов среди поляков* [9.09.1937], [w:] *Улада і грамадства...*, s. 621–623. Zaznaczę, że w dokumencie wymieniono również liczne opinie, iż władze aresztowały zupełnie niewinnych.

¹²⁹⁷ NARB, z. 4-п, ор. 1, т. 11018, *Постановление Бюро ЦК КП(б)Б о выполнении решения Бюро ЦК КП(б)Б по ликвидации фашистской политики колонизации* к. 64.

¹²⁹⁸ *Прадакол агульнага сходу калхознікаў і аднаасобнікаў вёскі Хрыпялёва к-са Дзяржынскага Хрыпялёўскага с/с Магілёўскага р-на ад 12/VIII–37 г.*, [w:] И. Ходас, *Поляки на Могилёвщине...*, s. 244–245.

¹²⁹⁹ NARB, z. 4-п, ор. 1, т. 11016, *Докладная записка о мероприятиях в связи с ликвидацией Дзержинского района (БССР)* к. 174.

Zmuszali nas do uczenia się w języku polskim, chociaż my i nasi rodzice go nie znaliśmy; próbowali zatruwać naszą świadomość narodowo-faszystowską trucizną; szkodzili i robili świństwa w naszych kołchozach.

Ale wrogowie się przeliczyli! Pod przywództwem głównego stalinowca tow. Jeżowa nasi dzielni czekiści wykryli i zniszczyli szpiegowskie gniazdo kontrrewolucyjne, które ci łajdacy uwili w Dzierżyńsku. Zorganizowany przez nich w sposób szkodniczy tak zwany polski rejon dzierżyński został teraz zlikwidowany. My, uczniowie, i nasi rodzice składamy wielkie podziękowania towarzyszowi Stalinowi i tow. Jeżowowi, którzy wybawili nas od białopolskich szpiegów i zdrajców [...] ¹³⁰⁰.

* * *

Kwestia polskich rad wiejskich i dzierżyńskiego rejonu polskiego miała w przypadku Białorusi Sowieckiej podwójne znaczenie. Rozstrzygana była nie tylko w kontekście zmian w polityce narodowościowej, ale też wykorzystana jako narzędzie do walki z kierownictwem republiki (zarzuty o szpiegostwo i przymusową polonizację ¹³⁰¹).

Do października 1937 r. w Białorusi Sowieckiej likwidowano ostatnie polskie rady wiejskie. Rozkręcała się „operacja polska”, która miała zakończyć „dekonzcentrację ludności polskiej” poprzez jej faktyczne wyniszczenie w łagrach i więzieniach ¹³⁰². Nie sposób nie zgodzić się tu z T. Snyderem, że Polacy wówczas byli najbardziej prześladowanym narodem w Europie ¹³⁰³. Przykładowo w okręgu lepelskim ¹³⁰⁴ „wykryto” polską rezydenturę szpiegowską, składającą się z ośmiu osób. W Orszy rozstrzelano dyrektora polskiej szkoły w Wesołowie Franca Stefanowicza (ofiara represji padli także nauczycieli pochodzenia polskiego), ostatniego przewodniczącego wesołowskiej polskiej

¹³⁰⁰ List uczniów szkoły w Lachowiczach „Będziemy wiernymi pomocnikami czerwonych pograniczników”, [w:] „Operacja polska” NKWD 1937–1938..., s. 77–78.

¹³⁰¹ Пор. Докладная записка секретаря ЦК КП(б)Б Денискевича секретарю ЦК ВКП(б) Яковлеву о работе польской контрразведки по линии полонизации населения БССР [1937], [w:] Улада і грамадства..., s. 618–620.

¹³⁰² Пор. AAN, z. MSZ, t. 10568, Raport ws. prześladowania Polaków [25.04.1938] bez paginacji; M. Iwanow, *Polacy na wschodniej Białorusi. Geneza, liczebność i rozmieszczenie. Sowiecka polityka narodowościowa wobec polskiej mniejszości w latach 1921–1939*, [w:] *Z dziejów represji sowieckich wobec Polaków w latach 1937–1953. Białoruś, Litwa, ziemie północno-wschodniej Polski. Studia i materiały*, J.J. Milewski (red.), Białystok–Warszawa 2017, s. 42–50; Z.J. Winnicki, *Od autonomii do genocydu. Losy Polaków sowieckiej Mińszczyzny. Dzierżyński Polski Rejon Narodowościowy i polska autonomia sowiecka w BSRS – geneza i zniszczenie*, [w:] Ibidem, s. 61–82.

¹³⁰³ Т. Снайдер, *Крывавыя землі...*, s. 123, 140–141.

¹³⁰⁴ W 1935 r. w przygranicznych rejonach BSRS ze względów wojennych ponownie organizowano okręgi (połocki, lepelski, słucki i mozyrski).

radę wiejskiej Aleksandra Stażika oraz przewodniczącego kołchozu „Wesołowo” Jana Nowackiego¹³⁰⁵.

IV.3 Likwidacja łotewskich rad wiejskich.

Reorganizacja łotewskich rad wiejskich w 1934 r. Procesy, które miały miejsce w latach „wielkiego przełomu”, zmieniły strukturę łotewskich rad wiejskich (tabela 4.2).

Tabela 4.2. – *Liczba gospodarstw według narodowości w łotewskich radach wiejskich w 1934 r.*

<i>rada wiejska</i>	<i>łotewskie</i>	<i>białoruskie</i>	<i>polskie</i>	<i>udział gospodarstw łotewskich</i>
galicko-myzka	218 ¹³⁰⁶	126	–	63,4%
grudzinowska	100	54	–	65,0%
pierakalska	82	36	5	66,7%
unowska	73	173	–	29,7%
wacławowska	74	105	–	41,3%

Źródło: V. Krasnais, *Latviešu kolonijas*, Rīga 1938, s. 121.

Kwestia zmian w nastawieniu władz centralnych wobec ludności łotewskiej ponownie podważa znaczenie wpływu czynników zewnętrznych na politykę wewnętrzną. W maju 1934 r. Kārlis Ulmanis dokonał zamachu stanu na Łotwie i bez wyraźnego sprzeciwu ustanowił reżim autorytarny¹³⁰⁷. Jednak bolszewickie kierownictwo Białorusi Sowieckiej znacznie wcześniej (26 lutego) podjęło uchwałę ws. funkcjonowania łotewskich i litewskich narodowościowych rad wiejskich, szkół i kołchozów, co świadczy o oddziaływaniu przede wszystkim czynników wewnętrznych. We wspomnianej uchwale odnotowano, że łotewskie rady wiejskie wacławowska i galicko-myzka, łotewskie

¹³⁰⁵ Международный Мемориал, *Базы данных жертв политического террора*, URL <https://www.memo.ru/ru-ru/collections/databases/> (20.12.2024).

¹³⁰⁶ Na tyle wysoka liczba budzi pewne wątpliwości, jednak brak innych źródeł do jej weryfikacji. Mogło to być skutkiem przeprowadzonych deportacji i rozdrobnienia rodzin, w rezultacie gospodarstwo liczyło 1–2 osoby.

¹³⁰⁷ Пор. *Репорт военного атташе Франции в странах Балтии и Финляндии Жана Ганевалю военному министру Филиппу Петену* [19.05.1934], [w:] *Перед лицом диктатуры: Государственный переворот 15 мая 1934 года в Латвии и установление режима Улманиса. Из дипломатических архивов Франции*, О. Орленко (слад.), Москва–Париж 2014, s. 42–57.

kołchozy „Gaisma” (grudzinowska łotewska rada wiejska), „Celtne” (wacławowska łotewska rada wiejska), „Bezbożnik” (unowska łotewska rada wiejska) i „Sarkanais arājs” (perakalska łotewska rada wiejska) są w znacznej części zaśmiecone „żywiołem kułackim, wrogim i antysowieckim”¹³⁰⁸. Zaznaczę, że wówczas wśród członków kołchozu „Gaisma” było 30 rodzin łotewskich i 19 białoruskich, natomiast kołchoz „Bezbożnik” obejmował 18 rodzin łotewskich i 82 białoruskie¹³⁰⁹, na skutek czego tylko nominalnie należał do grona łotewskich narodowościowych.

Po przyjęciu uchwały podejmowano różne aktywności: wyjazdy komisji w celu zbadania sytuacji, korespondencja z rejonowymi komitetami wykonawczymi, przesuwanie kadry, uwaga ze strony NKWD etc. Z protokołów posiedzeń KC KP(b)B wynika, że kwestia łotewska była wówczas w cieniu litewskiej, niemieckiej i polskiej¹³¹⁰. Niemniej jednak 29 października 1934 r. Prezydium CKW BSRS zdecydowało o przyłączeniu kilku oddalonych od centrum osad grudzinowskiej łotewskiej rady wiejskiej do bliższych rad „białoruskich”¹³¹¹. Tym samym zlikwidowano swoiste łotewskie enklawy, których mieszkańcy od połowy lat dwudziestych chcieli być obsługiwani w języku ojczystym w narodowościowej radzie wiejskiej, aczkolwiek w 1934 r. liczba Łotyszów w tych osadach (w porównaniu z okresem NEPu) prawdopodobnie zmniejszyła się wskutek odkułaczenia i wysiedleń.

11 listopada na posiedzeniu Biura KC KP(b)B i 21 listopada na posiedzeniu Prezydium CKW BSRS zostało uchwalone połączenie unowskiej łotewskiej rady wiejskiej z unowską białoruską radą wiejską¹³¹². Decyzję tę uzasadniono faktem, że Łotysze znają język rosyjski i białoruski i posługują się nimi w życiu codziennym¹³¹³. W rezultacie w republice pozostały jedynie 4 narodowościowe łotewskie rady wiejskie. Zaznaczę, że (w porównaniu z działaniami w sprawie tzw. kwestii polskiej) reorganizacja szkoły narodowościowej nie poprzedziła likwidacji rady. Wręcz przeciwnie, unowska szkoła łotewska kontynuowała swoją działalność do 1938 r.

¹³⁰⁸ NARB, z. 4-п, op. 1, t. 7138, *Постанова ЦК КП(б)Б “Аб рабоце нацыянальных літоўскіх і латышскіх сельсаветаў, школ і калгасаў”* [26.02.1934] k. 78–79.

¹³⁰⁹ V. Krasnais, *Latviešu kolonijas*, Rīga 1938, s. 121.

¹³¹⁰ Por. I. Пушкін, *Удзел нацыянальных мениасцей у грамадска-палітычным жыцці Савецкай Беларусі (1919–1990 гг.)*, Мінск 2010, s. 42.

¹³¹¹ Por. *Административно-территориальное устройство БССР...*, s. 104; М. Альховік, *Рэарганізацыя і ліквідацыя...*, s. 7.

¹³¹² *Административно-территориальное устройство БССР...*, s. 105; I. Пушкін, *Удзел нацыянальных мениасцей...*, s. 42.

¹³¹³ М. Альховік, *Рэарганізацыя і ліквідацыя...*, s. 7.

Funkcjonowanie łotewskich rad wiejskich w kolejnych latach nie wykazywało istotnych różnic w porównaniu z innymi. Był to przykład struktury pozornej demokracji, która miała zapewniać wrażenie formalnego udziału ludności w zarządzaniu państwem. W publikacjach prasowych, analogicznie jak w połowie lat dwudziestych, podkreślano konieczność tworzenia wyspecjalizowanych komisji przy radach oraz angażowania społeczeństwa w ich działanie¹³¹⁴. Ciągła obecność tych kwestii w masowym przekazie wskazuje na niepowodzenie reformy administracyjnej z 1924 r., której celem było wzmocnienie roli rad wiejskich jako samodzielnych jednostek samorządu terytorialnego. W rzeczywistości pozostawały one instytucjami o bardzo ograniczonych kompetencjach, co przyczyniło się do dalszego dystansowania się aparatu sowieckiego od społeczeństwa. Jako przykłady pozytywnych praktyk wskazywano na łotewskie rady wiejskie grudzinowską i galicko-myzką, podczas gdy negatywne opinie dotyczyły rady pierakalskiej¹³¹⁵.

Zaznaczę, że zachowanie narodowej kultury i języka wśród Łotyszów pozostawało wciąż silne. „Goście” z centrum podziwiali zarówno językowe zdolności, jak i znajomość (nawet wśród młodzieży) nie tylko dzieł współczesnych pisarzy sowieckich, lecz także klasyki łotewskiej¹³¹⁶. W 1934 r. w ogólnozwiązkowym konkursie dla łotewskich i łątgalskich szkół nagrody w wysokości 300 rubli za wysokie wyniki w nauce i pracy otrzymała pierwsza klasa waclawowskiej szkoły oraz szósta klasa grudzinowskiej szkoły podstawowej. Dyplomem i premią w wysokości 100 rubli zostali odznaczeni dyrektor waclawowskiej szkoły B. Turks oraz nauczyciel(ka)¹³¹⁷ grudzinowskiej szkoły B. Damson¹³¹⁸.

„Operacja łotewska NKWD” i ostateczna likwidacja łotewskich rad wiejskich. Najokrutniejszym wydarzeniem w historii Łotyszów na ziemiach białoruskich była „operacja łotewska NKWD”. Jej przebieg w skali całego ZSRS został przeanalizowany przez łotewskich historyków¹³¹⁹, a kilka lat temu w wydawnictwie Uniwersytetu

¹³¹⁴ Por. „Celtne” brigade Baltkreevijā, „Celtne” 1935, nr 1, s. 64–65.

¹³¹⁵ Deputatu grupas un sekcijas Baltkreewijas latvju zeema padomēs, „Komunaru Zihņa” 1936, nr 36, 12 listopada, s. 3.

¹³¹⁶ „Celtne” brigade Baltkreevijā, „Celtne” 1935, nr 1, s. 64–65.

¹³¹⁷ Nie udało się dokładnie ustalić szczegółów.

¹³¹⁸ Vissaveenības latvju un łątgaļu skolu konkursa Centralās komisijas lēmums, „Sibirijas Cīņa” 1934, nr 116, 20 października, s. 1.

¹³¹⁹ „Latviešu akcija” PSRS, 1937–1938 = The „Latvian operation” in the USSR, 1937–1938, Yearbook The Museum of the Occupation of Latvia 2007, H. Strods, P. Eglīte (red.), Rīga 2009; Represijas pret Latviešiem PSRS 1937–1938. Dokumentu krājums, J. Riekstiņš (wyb. i oprac.), Rīga 2009; J. Riekstiņš, PSRS Iekšlietu tautas komisariāta „Latviešu operācija” (1937–1938), Rīga 2012.

Łotewskiego ukazała się monografia, poświęcona „operacji łotewskiej” w Białorusi Sowieckiej¹³²⁰.

Początek operacji łotewskiej, jak zauważył V. Dönninghaus¹³²¹, jest żywym przykładem „zbiorowej twórczości” Centrum i peryferii w latach Wielkiego Terroru. Rola katalizatora przypadła tutaj Aleksiejowi Nasiedkinowi¹³²², który w listopadzie 1937 r. zgłosił do centrali informację o rzekomo wykrytym „Łotewskim Centrum Nacjonalistycznym”, które miało swoich członków w Łotewskiej Sekcji Kominternu, stowarzyszeniu „Prometeusz”¹³²³ oraz innych dużych organizacjach i stowarzyszeniach Łotyszy w całym ZSRS¹³²⁴. Padła ona na podatny grunt. Towarzystwo Oświatowe „Prometeusz” zostało zlikwidowane dekretem RKL ZSRS z 16 lipca 1937 r., a pięć jego fabryk, dwa warsztaty i drukarnia przeszły pod kontrolę państwa.

W dniu 30 listopada 1937 r. zostało przesłane do urzędów NKWD memorandum nr 49990 *O represjach wśród Łotyszy*. Stwierdzono, że

w Moskwie i wielu regionach odkryto duże organizacje szpiegowsko-sabotażowe i nacjonalistyczne Łotyszy, utworzone przez wywiad łotewski i powiązane z wywiadami innych krajów. Te kontrewolucyjne formacje łotewskie w wielu przypadkach były częścią organizacji prawicy trockistowskiej i trockistowskiego spisku wojskowego, jako nacjonalistyczne łotewskie oddziały i centra.

Aby je zlikwidować, planowano 3 grudnia 1937 r. jednocześnie we wszystkich republikach, terytoriach i obwodach aresztować wszystkich Łotyszy podejrzanych o szpiegostwo, sabotaż, antysowiecką działalność nacjonalistyczną¹³²⁵. Zakładano, że operacja będzie rozwijać się podobnie jak polska.

¹³²⁰ М. Королёв, А. Герберг, *Латвийская операция в БССР*, Рига 2021.

¹³²¹ В. Дённингхаус, *Ликвидация „пятой колонны” в СССР (1937–1938)*, „Былые годы” 2012, nr 4 (26), s. 67.

¹³²² Aleksiej Nasiedkin (1897–1940) – funkcjonariusz sowieckich służb specjalnych. Członek partii bolszewickiej od 1918 r. Uczestniczył w tłumieniu antybolszewickich powstań chłopskich, w tym powstania tambowskiego. Od 1927 r. pracował w aparacie OGPU. Od października 1937 r. na stanowisku szefa Zarządu NKWD w obwodzie smoleńskim. Od maja 1938 r. był komisarzem ludowym ds. wewnętrznych BSRS. Aresztowany w grudniu 1938 r., rozstrzelany w 1940 r.

¹³²³ Łotewskie Stowarzyszenie Kulturalno-Oświatowe „Prometeusz” (*Latviešu kultūras izglītības biedrība „Prometejs”*) rozpoczęło działalność wydawniczą w październiku 1922 r. Zostało zarejestrowane w Moskwie w 1924 r. Za jego podstawowy cel obrano wydawanie książek, periodyków i podręczników w języku łotewskim, w tym na rzecz Partii Komunistycznej Łotwy. Stowarzyszenie organizowało również prelekcje i od końca lat dwudziestych było centrum życia kulturalnego Łotyszów w ZSRS.

¹³²⁴ Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. 1937–1938, Москва 2004, s. 662.

¹³²⁵ Н. Охотин, А. Рогинский, «Латвийская операция» 1937–1938 годов: архивный комментарий, „Даугава” 2000, nr 4, s. 124–129.

Wśród pierwszych „ofiar” operacji łotewskiej znalazła się szkoła łotewska w Una, uznana za „gniazdo szpiegowskie”¹³²⁶. Jeszcze 28 listopada 1937 r. aresztowano kierownika jej działu nauczania, Eduarda Grausa, który prawdopodobnie później „posłużył” do sfingowania całej sprawy. 4 grudnia funkcjonariusze NKWD zatrzymali dyrektora szkoły Jerzego Wejsa, szkolnego administratora gospodarczego Piotra Krastinia i nauczyciela Artura Gejsława. 25 grudnia przyszli po szkolnego księgowego Erika Kruminia. 12 stycznia 1938 r. zostały aresztowane nauczycielki Emilia Apsz i Elwira Freiman, 20 stycznia – nauczycielka Fania Gejsław, a następnego dnia zabrano, jako ostatniego, starego stolarza szkolnego Marcina Gejsława. W ten sposób prawie wszyscy pracownicy szkoły trafili do więzienia NKWD. Oskarżono ich o szpiegostwo (aresztowanych jako ostatnich – o szpiegostwo w ramach zorganizowanej grupy). Wszyscy mężczyźni zostali rozstrzelani, a kobiety otrzymały od 5 do 10 lat łagrów¹³²⁷. W szkole uczyło się wówczas 136 dzieci, z których większość mieszkała w internacie przy placówce (w przypadku 75% z nich rodzice byli odkułaczeni), wlicza się w to 11 sierot z Witebskiego Domu Dziecka. Szkoła została zamknięta. Część tych dzieci zabrali do siebie sąsiedzi¹³²⁸. Dodam, że jednocześnie prowadzono aresztowania innych Łotyszów z Una. Zwrócono uwagę, iż większość łotewskich domów posiadała wiatrowskazy i upatrywano w tym sposobu wysyłania sygnałów wywiadowi łotewskiemu¹³²⁹.

Zaznaczę, że doświadczenie nabyte w trakcie przeprowadzania operacji polskiej zostało częściowo wykorzystane w operacji łotewskiej. W styczniu 1938 r. szef wydziału NKWD w Witebsku Iwan Gorbalienia¹³³⁰ nakazał „rozwinąć” linię łotewską. W tym celu zrobiono kopię aktu oskarżenia ze sprawy Polskiej Organizacji Wojskowej i przekazano śledczemu Pawłowi Chodyrewowi¹³³¹, który wcześniej przesłuchiwał zatrzymanych w

¹³²⁶ *Дакладная запіска ў СНК БССР па выніках праверкі школ Старадарожскага, Лёзненскага і Заслаўскага раёнаў выязной камісіяй* [01.1938], [w:] *Улада і грамадства...*, s. 801.

¹³²⁷ *Международный Мемориал, Базы данных жертв политического террора...*

¹³²⁸ *Дакладная запіска ў СНК БССР па выніках праверкі школ...*

¹³²⁹ А. Грачышнікава, *Мая Лёзненічына: нарысы па гісторыі і культуры краю*, Лёзна 2018, s. 120.

¹³³⁰ Iwan Gorbalienia (1902–1939) – funkcjonariusz sowieckich służb specjalnych. Białorusin. Członek KP(b)B od 1927 r. Pracował w aparacie NKWD BSRS od 1933 r. w Homlu, Bobrujsku i Witebsku. Pod koniec stycznia 1938 r. przeniesiony do pracy w Krasnojarsku. W październiku 1938 r. aresztowany, rozstrzelany.

¹³³¹ Paweł Chodyrew (?–1940) – funkcjonariusz sowieckich służb specjalnych. Pracował w aparacie NKWD BSRS od 1936 r. W styczniu 1938 r. przeniesiony do Oddziału Specjalnego NKWD Białoruskiego Specjalnego Okręgu Wojskowego. Na tym stanowisku, podczas wzmacniania prac na operacjach narodowych w czerwcu 1938 r., brał czynny udział w aresztowaniach personelu wojskowego pochodzenia łotewskiego, polskiego, estońskiego etc. Aresztowany w sierpniu 1939 r., rozstrzelany.

tej sprawie Łotyszy (już skazanych na śmierć). Aresztowani Berziņš, Elist i inni zostali ponownie wezwani, po czym P. Chodyrew sporządził nowe protokoły, w których owi Łotysze figurowali już nie jako członkowie POW, lecz nacjonalistycznej kontrrewolucyjnej organizacji łotewskiej. Przesłuchiwał on także niejaką Czyżewską, aresztowaną i skazaną jako polską agentkę na karę śmierci, i otrzymał „dowody” na to, że była ona członkiem kontrrewolucyjnej łotewskiej nacjonalistycznej organizacji faszystowskiej. Podczas przesłuchania pokazał on Czyżewskiej listę Łotyszy, którzy uczęszczali do klubu łotewskiego w Witebsku i zadał pytanie, czy zna ona takie a takie osoby. Przesłuchiwana odpowiedziała, że tak. Następnie P. Chodyrew zarejestrował wszystkie 60 osób jako członków kontrrewolucyjnej organizacji łotewskiej¹³³².

Lokalne władze próbowały wykorzystać przebieg operacji łotewskiej do własnych celów. Zmuszały Łotyszów do subskrybowania znacznych kwot pożyczek (w przeciwnym razie grożąc „rozmową gdzie indziej”) oraz do oferowania swoich domów na sprzedaż kołchozom prędko i tanio, ponieważ oni (Łotysze) zostaną wkrótce aresztowani i deportowani¹³³³.

Ze zwiększoną intensywnością represje wobec Łotyszy powróciły latem 1938 r., kiedy na stanowisko komisarza ludowego ds. wewnętrznych BSRS powołano już wspomnianego A. Nasiedkina. Przede wszystkim zwrócił on uwagę na fakt, że główne sprawy na Białorusi toczyły się zgodnie z operacją polską (w dodatku udział Polaków wśród aresztowanych nie przekraczał 40%), a liczba zatrzymanych Łotyszy nie była zbyt wysoka¹³³⁴. Hasłem dalszych aresztowań stało się stwierdzenie zamieszczone w dyrektywie szefa witebskiego NKWD, że *wszędzie, gdzie mieszkają Łotysze, na pewno istnieje organizacja kontrrewolucyjna*¹³³⁵.

Ukrywanie dokumentów dotyczących represji stalinowskich nie pozwala ocenić skali ofiar zarówno w obrębie całej operacji, jak i w poszczególnych łotewskich radach

¹³³² *Паведамленне НКВС БССР сакратару ЦК КП(б)Б Панамарэнку аб следчым Ходыраве П.П.* [21.03.1939], [w:] *Улада і грамадства...*, s. 1027–1028.

¹³³³ Е. Кодин, *Репрессированная российская провинция. Смоленщина : 1917–1953 гг.*, Москва 2011, s. 170.

¹³³⁴ *Сообщение наркома внутренних дел Наседкина секретарю ЦК КП(б)Б П. Пономаренко о практике работы НКВД БССР* [13.12.1938], [w:] *Улада і грамадства...*, s. 982–985.

¹³³⁵ *Заключение по следственному делу № 51413 по обвинению бывшего начальника УНКВД Витебской области Ряднова Петра Яковлевича и начальника Полоцкого горотдела НКВД Добросердова Леонида Васильевича в преступлениях, предусмотренных ст. 69 и 76 УК БССР* [3.09.1939], [w:] *Улада і грамадства...*, s. 1000.

wiejskich. Pewną wiedzę można uzyskać z baz danych o ofiarach represji¹³³⁶. Przykładowo znamy 17 nazwisk aresztowanych Łotyszów z pierakalskiej rady wiejskiej (przeważnie są to kołchoźnicy z kołchozów „Sarkanais Arājs”, „Rudabeļka”, „Nowy szlach”). Z wacławowskiej rady wiejskiej – 14 osób, w tym przewodniczącego kołchozu „Celtne” Ernesta Selderyņa, z których wszystkich rozstrzelano¹³³⁷. Z baz danych znane jest 17 nazwisk aresztowanych w galicko-myzkiej radzie wiejskiej, w tym przewodniczącego rady Jana Emberga i jej sekretarza Jana Kruzmejera oraz przewodniczącego kołchozu „Gwiazda Białorusi” Henryka Rygiela. O tym, że to dopiero wierzchołek góry lodowej, dobitnie świadczy przykład grudzinowskiej rady wiejskiej, która zaznała dotkliwych represji. W trakcie operacji łotewskiej aresztowano w niej i skazano 69 z 70 głów rodzin łotewskich, zwłaszcza kołchoźników z kołchozu „Gaisma”, ale również nauczycieli łotewskiej szkoły i wszystkich jednostkowców¹³³⁸. Trafiła do więzienia sekretarz rady wiejskiej Lizawieta Grinber. Prawdopodobnie w areszcie został zamordowany przewodniczący rady Aleksandr Wojciechowski¹³³⁹. Łącznie aresztowano tam co najmniej 75 Łotyszów¹³⁴⁰, chociaż bazy danych o ofiarach represji podają tylko kilkadziesiąt nazwisk, a na liście z NARB wymieniono 47 osób¹³⁴¹. Sporządzono standardowe zaświadczenia „oskarżające” wszystkich tych ludzi o szpiegostwo, sabotaż etc. na podstawie przekazanych z archiwów materiałów wywiadowczych za lata 1932–1934¹³⁴². Spośród nich 46 osób zostało skazanych na śmierć¹³⁴³.

¹³³⁶ Международный Мемориал, *Базы данных жертв политического террора...*

¹³³⁷ Por. M. Karalējs, *Вацлавоўскі нацыянальны латышскі сельскі савет*, [w:] M. Jankowiak, K. Kascian (red.), *In the shadow of others : Belarusian-Latvian relations from the past to nowadays*, Praha 2022, s. 99–121; Альфредс Элкснис: „Такіе у мяня воспоминання, столькі я помню”..., s. 161.

¹³³⁸ Por. Международный Мемориал, *Базы данных жертв политического террора...*; Август Даркевич: *Воспоминания*, „Латыши и белорусы: вместе сквозь века” 2024, nr 13, s. 134.

¹³³⁹ *Заклучение по следственному делу № 48805 по обвинению Гепштейна Александра Михайловича и Серышева Василия Михайловича по ст.ст. 69 и 76 УК БССР [30.09.1939]*, [w:] *Улада і грамадства...*, s. 1065.

¹³⁴⁰ *Докладная записка наркома внутренних дел БССР Л. Цанавы секретарю ЦК КП(б)Б Пономаренко о необоснованных арестах и нарушениях законности со стороны сотрудников Могилёвского НКВД [27.06.1939]*, [w:] *Улада і грамадства...*, s. 1046.

¹³⁴¹ NARB, z. 4-п, op. 1, t. 14642, *Список репрессированных латышей по Быховскому району БССР [4.03.1939]* k. 76–78.

¹³⁴² Т. Агеенко, *Репрессии в отношении латышского национального меньшинства в БССР в 1937–1938 гг.*, „Латыши и белорусы: вместе сквозь века” 2014, nr 2, s. 23.

¹³⁴³ *Письмо секретаря ЦК КП(б)Б П. Пономаренко секретарю ЦК ВКП(б) Г. Маленкову о невозможности дальнейшей работы Новика в качестве прокурора БССР*, [w:] *Улада і грамадства...*, s. 1019.

Репресје doprowadziły do drastycznych zmian struktury narodowościowej. Na przykład udział Łotyszów w wacławowskiej radzie wiejskiej spadł do 33%, w galicko-myzkiej – do 35%¹³⁴⁴.

16 grudnia 1937 r. Politbiuro KC WKP(b) podjęło uchwałę *O likwidacji narodowościowych rejonów i rad wiejskich* (protokół nr 56), w której stwierdzono, że większość tych jednostek została stworzona przez wrogów ludu w celach sabotażowych¹³⁴⁵. W styczniu 1938 r. Biuro Organizacyjne KC WKP(b) ponownie wypowiedziało się *O likwidacji narodowościowych rejonów i rad wiejskich* oraz podjęło uchwałę *O likwidacji szkół narodowościowych i wydziałów narodowościowych w szkołach*¹³⁴⁶, co położyło kres pierwotnym przedsięwzięciom bolszewickiej polityki narodowościowej. Od tego czasu wszystkie narodowościowe rady wiejskie uznano za „sztucznie stworzone” w „celach sabotażowych”. W lipcu 1938 r. zostały zlikwidowane i włączone do białoruskich łotewskie rady wiejskie wacławowska (do zawieczelskiej rady wiejskiej) i galicko-myzka (do galickiej rady wiejskiej)¹³⁴⁷. W listopadzie 1938 r. ten sam los spotkał pierakalską łotewską radę wiejską (terytorium włączono do nowodubrowskiej rady wiejskiej)¹³⁴⁸. Jako ostatnia z łotewskich 24 stycznia 1939 r. została zlikwidowana grudzinowska rada wiejska¹³⁴⁹. Prawdopodobnie wpływ na to miała działalność żon represjonowanych Łotyszów z kołchozu „Gaisma”, które zalewały władze pytaniami o losy swoich mężów¹³⁵⁰. Wraz z usuwaniem rad wiejskich trwała likwidacja ostatnich łotewskich szkół w BSRS¹³⁵¹.

Zaznaczę, że w 1937 r. zostały zlikwidowane również niemieckie rady wiejskie. 3 lipca 1938 r. kierownictwo BSRS postanowiło o przekształceniu szkół żydowskich na białoruskie¹³⁵². Od listopada 1938 r. do stycznia 1939 r. zostały zlikwidowane wszystkie żydowskie rady wiejskie w BSRS. 20 kwietnia 1939 r., jako ostatnia narodowościowa

¹³⁴⁴ М. Альховік, *Рэарганізацыя і ліквідацыя...*, s. 8.

¹³⁴⁵ Пор. С.А. Елизаров, *Формирование и функционирование...*, s. 122; О. Кайкова, *Поворот в национальной политике 1935–1937 гг...*, s. 119.

¹³⁴⁶ ЦК ВКП(б) и национальный вопрос, т. 2, s. 341–343.

¹³⁴⁷ *Административно-территориальное устройство БССР...*, s. 224, 233.

¹³⁴⁸ Ibidem, s. 317.

¹³⁴⁹ Ibidem, s. 242.

¹³⁵⁰ Szczeg. М. Королёв, А. Герберг, *Латвийская операция в БССР...*, s. 115–116, 127.

¹³⁵¹ *Латвия–Беларусь: 1918–2018*, М. Королёв (red.), Минск 2018, s. 110.

¹³⁵² *О необходимости оказания помощи органам народного образования в деле реорганизации еврейских школ в белорусские* [23.08.1938], [w:] *Улада і грамадства...*, s. 623–624.

rada wiejska w BSRS, została zlikwidowana malkowska litewska rada wiejska w rejonie mściławskim¹³⁵³.

* * *

W drugiej połowie lat trzydziestych J. Stalin zdecydował o przekształceniu Związku Sowieckiego w państwo unitarne, skoncentrowane wokół swego przywódcy. Moskwa dostrzegła zagrożenie dla swojej władzy w lokalnym nacjonalizmie (przynajmniej w kształtowaniu lokalnych elit w republikach związkowych, bowiem ich rzeczywisty nacjonalizm jest dyskusyjny). W rezultacie postanowiono maksymalnie ograniczyć narodowościowe odrębności, pozostawiając republikom jedynie symboliczne oznaki autonomii. Tym samym przywracano stan podobny do tego z czasów Imperium Rosyjskiego sprzed wybuchu rewolucji. Represje wymierzone w elity na szczeblu centralnym odbiły się także na poziomie lokalnym, gdzie głównymi ofiarami stały się mniejszości narodowe i narodowościowe rady wiejskie.

Charakterystyczna dla J. Stalina antypolskość znalazła odzwierciedlenie w stosunku do Polaków zamieszkujących Związek Sowiecki. Już od końca 1934 r. liczba narodowościowych rad wiejskich systematycznie malała, co było szczególnie widoczne w przypadku rad polskich. W 1937 r. w Białorusi Sowieckiej dzierżyński rejon narodowościowy został zlikwidowany a jego terytorium podzielono pomiędzy inne rejony¹³⁵⁴. Podobny los spotkał również szereg polskich rad wiejskich.

Warto zaznaczyć, że ostateczna likwidacja łotewskich rad wiejskich w BSRS była związana z konsekwencjami „operacji łotewskiej NKWD”, podczas gdy kwestia polskich rad wiejskich została niemal całkowicie rozwiązana jeszcze przed rozpoczęciem „operacji polskiej NKWD”, która jedynie zatarła ślady polskiej obecności na ziemiach białoruskich.

Latem 1937 r., w okresie intensyfikacji Wielkiego Terroru, władze bolszewickie podjęły szereg uchwał mających na celu wsparcie włościanstwa i kołchozów w Białorusi Sowieckiej (zmniejszenie planów zasiewów i dostaw, przekazywanie kołchozom lasów „do wieczystego użytku”, zwiększenie członkom kołchozów działek przyzagrodowych, umorzenie gospodarstw indywidualnym przystępującym do kołchozów wszelkich zaległości zarówno w naturze, jak i w gotówce). Wszystkie wcześniejsze niepowodzenia

¹³⁵³ М. Альховік, *Рэарганізацыя і ліквідацыя...*, s. 8; *Административно-территориальное устройство БССР...*, s. 293.

¹³⁵⁴ Jako zwykły rejon został odnowiony w obwodzie mińskim w lutym 1939 r.

i problemy zostały przypisane wrogiej działalności sabotażystów oraz szpiegów (głównie polskich, niemieckich i japońskich)¹³⁵⁵. Miało to również uzasadnić prowadzone aresztowania, w tym przedstawicieli mniejszości narodowych, którzy rzekomo działali na rzecz „państw burżuazyjnych” (pomimo faktu, że większość z nich urodziła się i żyła na ziemiach białoruskich). Warto podkreślić, że ta narracja odniosła częściowy sukces. Służby specjalne odnotowywały liczne wypowiedzi, według których po aresztowaniach „wrogów” (tj. sąsiadów) sytuacja życiowa faktycznie uległa poprawie¹³⁵⁶

¹³⁵⁵ *Постановление СНК СССР и ЦК ВКП(б) „Об оказании помощи колхозному крестьянству Белорусской ССР и о ликвидации последствий вредительства в деле колхозного устройства”* [2.08.1937], [w:] *Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание, 1927–1939 : Документы и материалы*, t. 5 : 1937–1939, cz. 1 : 1937, Москва 2004, s. 284–287; NARB, z. 4-п, ор. 1, т. 11016, *Постанова V-га пленума ЦК КП(б)Б па справаздачам райкомаў і і акругамаў партыі па выкананню рашэння СНК СССР і ЦК ВКП(б) аб аказанні дапамогі калгаснаму сялянству Беларускай ССР і аб ліквідацыі вынікаў шкодніцтва ў справе калгаснага устройства* [08.1937] к. 142–143v.

¹³⁵⁶ *Рог. Сводка НКВД о настроениях населения БССР в связи с арестами контрреволюционных элементов среди поляков* [9.09.1937], [w:] *Улада і грамадства...*, s. 621–623; *Докладная записка НКВД БССР о политических настроениях колхозников* [17.09.1938] [w:] *Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД, 1918–1939. Документы и материалы*, t. 4, Москва 2012, s. 688–696.

Podsumowanie.

Analizując przypadek polskich i łotewskich rad w Białorusi Sowieckiej oraz – szerzej – fenomen narodowościowych rad wiejskich, można wyróżnić kilkoro moderatorów funkcjonujących na różnych poziomach. Na najwyższym znajdowały się te narody świata, które pod presją XIX-wiecznych imperiów nieustannie zabiegały o samostanowienie, a także szeroki ruch socjalistyczny, postulujący przebudowę państw i społeczeństw z uwzględnieniem potrzeb pracowników najemnych oraz zniesieniem ograniczeń politycznych. Na poziomie średnim znajdowali się m.in. Łotysze i Polacy oraz Białorusini, którzy z różnym powodzeniem wykorzystali wydarzenia lat 1917–1921 do (od)budowy własnej państwowości, a także bolszewicka partia W. Lenina z jej wzajemnie sprzecznymi koncepcjami „rewolucji światowej” oraz „budowy socjalizmu w osobnym kraju”. Wreszcie, na poziomie lokalnym znajdowali się Łotysze i Polacy zamieszkujący wraz z innymi ziemie białoruskie w charakterze mniejszości narodowych, dla których najistotniejsze było przetrwanie w realiach wojen i rewolucji oraz zachowanie własnej tożsamości. Obok nich działali łotewscy i polscy komuniści, uznawani za przegranych w walce o „komunistyczną przyszłość” swoich państw narodowych. Liczyli oni jednak na rewanż i możliwość odnalezienia się w nowym, dopiero kształtującym się projekcie „Związku Sowieckiego”. Na skrzyżowaniu i pod wpływem tych wszystkich uwarunkowań pojawiły się narodowościowe rady wiejskie – jednostki administracji lokalnej, w których połączyły się zasady terytorialne i narodowe.

Polacy i Łotysze stanowili szczególną mniejszość narodową w państwie bolszewickim, zwłaszcza na terytorium Białorusi Sowieckiej, bezpośrednio graniczącej z Polską i Łotwą. Z jednej strony przyjazna polityka wobec tych grup miała sprzyjać propagowaniu idei komunistycznych w ich państwach macierzystych. Z drugiej strony utrzymywały się obawy dotyczące ich lojalności oraz możliwości prowadzenia działalności szpiegowskiej na rzecz Polski i Łotwy, których współdziałanie (jak w przypadku kampanii zimowej 1920 r.) postrzegano jako potencjalne zagrożenie militarne, a przynajmniej jako czynnik mogący sprzyjać izolacji Związku Sowieckiego. Te spreczne podejścia skutkowały częstymi zmianami i niekonsekwencją polityki bolszewickiej wobec tych mniejszości.

Przedmiotem rozprawy jest rekonstrukcja struktury i dziejów narodowościowych rad wiejskich w oparciu o analizę treści dokumentów odnalezionych w 14 archiwach Białorusi, Łotwy, Polski, Rosji. Pokłosie tych kwerend pozwoliło na odtworzenie polityki sowieckiej w skali lokalnej, a także okoliczności powołania, funkcjonowania i ostatecznej likwidacji polskich i łotewskich narodowościowych rad wiejskich w Białorusi Sowieckiej w latach 1924–1939. W rezultacie możliwe było sformułowanie odpowiedzi na pytania postawione na początku niniejszej rozprawy.

1) Celem W. Lenina było zdobycie i utrzymanie władzy przez początkowo niewielką partię bolszewicką. Dążąc do tego, sformułował on doktrynalne podejście, które później określono mianem „leninowskiej dialektyki”. Jego istota opierała się na dwóch tezach: po pierwsze – nieomyślność partii (gwarantowana przez wodza), po drugie – możliwość (a nawet konieczność) zmiany politycznej linii w zależności od bieżących potrzeb. Jak zaznaczał już w 1901 r.,

grupa polityczna jest determinowana nie tylko przez cele ostateczne, lecz także przez cele najbliższe, nie tylko przez wspólne poglądy, lecz także przez presję bezpośredniej praktycznej konieczności¹³⁵⁷.

Pod tym względem bolszewicy przyjmowali do grona „sojuszników” różne siły i ruchy, z którymi wchodzili następnie w konfrontację, gdy znikła potrzeba utrzymywania „sojuszu”¹³⁵⁸. Jednym z takich ruchów był ruch narodowościowy. Kierując się logiką „*If you can't beat them, lead them*” („Jeżeli nie możesz ich pokonać, poprowadź ich”), bolszewicy sukcesywnie wykorzystywali kwestie narodowościowe przeciwko swoim przeciwnikom. Aby zapobiec tendencjom separatystycznym i złagodzić napięcia, zdecydowali się na udzielenie różnym narodom i grupom narodowościowym ograniczonej autonomii na różnych szczeblach administracji. Na najniższym z nich pojawiły się narodowościowe rady wiejskie. Dyskusje prowadzone na Kremlu pozwalają sądzić, że takie rozwiązanie postrzegano nie jako docelowe, lecz jako najlepsze w danych warunkach. W kontekście Białorusi Sowieckiej, dla lokalnych komunistów pochodzących z mniejszości narodowych (zwłaszcza Polaków i Łotyszy) powołanie narodowościowych

¹³⁵⁷ В. Ленин, *Внутреннее обозрение*, [w:] В. Ленин, *Полное собрание сочинений*, t. 5 : Март – декабрь 1901 г., Москва 1967, s. 347.

¹³⁵⁸ Nieco później i zwłaszcza w odniesieniu do pisarzy w obiegu bolszewickim pojawiło się słowo „*нонумчик*” (towarzysz podróży), którym określano osoby, których działalność nie zadowalała w pełni kierownictwa partyjnego, ale i nie decydowała o ich natychmiastowej eliminacji. W pewnym stopniu kwestia narodowościowa też była *sui generis* „*нонумчиком*”.

jednostek administracyjno-terytorialnych stwarzało nadzieję na zatrudnienie (przede wszystkim w celu nadzorowania i kontroli, a nie bezpośredniej pracy w terenie) i znajdowało wśród nich gorących zwolenników. Z drugiej strony ich gorliwa inicjatywa została dość szybko wstrzymana przez centrum, które chociaż *de iure* delegowało prawo powołania narodowościowych rad wiejskich władzom lokalnym, *de facto* nie zamierzał zostawiać tego procesu bez swej ścisłej kontroli.

Specyfika istnienia polskich i łotewskich narodowościowych rad wiejskich w Białorusi Sowieckiej była determinowana faktem, że macierzyste państwa tych narodów – Polska i Łotwa – m.in. współdziałając w styczniu 1920 r. obroniły się przed najazdem bolszewickim i obrały model rozwoju kapitalistycznego. Jednocześnie BSRS posiadała wspólną granicę z obydwoma tymi państwami, co sprawiało, że zapewnienie „białoruskim” Polakom i Łotyszom możliwości rozwoju miało przede wszystkim znaczenie propagandowe. Planowano stworzyć tu swoisty „Piemont”, ośrodek mający pobudzić mieszkańców II Rzeczypospolitej i Łotwy do sympatyzowania z ZSRS i ideą budowy socjalizmu. W konsekwencji oczekiwano, że w tych jednostkach zostanie ukształtowana dobra kadra, którą można będzie wykorzystać, gdy przyjdzie czas „rewolucji światowej”.

Dodatkowym czynnikiem kształtującym politykę Kremla była silna niechęć wobec Polaków, wynikająca z przekonania, że to właśnie Polska powstrzymała eksport „rewolucji światowej” do Europy Zachodniej. Ów dysonans wpływał na podejście do kwestii polskiej w Związku Sowieckim przez cały okres międzywojenny.

2) Organizacja narodowościowych rad wiejskich była pozytywnie odbierana przez Łotyszów i Polaków. Wśród ostatnich odnotowano początkowo obawy, że może to być jakaś pułapka, ale nastroje te szybko ustąpiły. Pierwotny entuzjazm mieszkańców polskich i łotewskich rad wiejskich jednak stopniowo słabł, co wynikało z:

- restrykcyjnego ograniczania przez władze wszelkich oddolnych inicjatyw (choć było to sprzeczne z głoszonymi przez nie hasłami);
- braku możliwości decydującego wpływu na proces wyborów do rad;
- słabej znajomości języka (polskiego / łotewskiego) i lokalnej specyfiki przez kierowników-„przybyszów”;
- chronicznego niedofinansowania rad, co uniemożliwiało im realizację własnych zadań;

- stałego stosowania presji ekonomicznej (np. poprzez podatki, zbiórki i wreszcie kolektywizację) oraz represji (odkułaczenie, aresztowania, wysiedlenia);

- formalnego traktowania kwestii narodowościowej przez władze i jej wykorzystania w celu politycznej indoktrynacji mieszkańców.

Należy podkreślić, że Łotysze postrzegali narodowościowe rady wiejskie przede wszystkim jako możliwość ochrony przed presją ekonomiczną oraz zapewnienia warunków dalszego rozwoju swoich gospodarstw rolnych. Natomiast dla Polaków najważniejsze było otwarcie polskich szkół, ponieważ nauczanie tam języka polskiego miało powstrzymać procesy asymilacyjne. W okresie gwałtownej kolektywizacji i później, kiedy narodowościowa struktura mieszkańców wsi zaczęła drastycznie się zmieniać, fakt istnienia narodowościowej rady był odbierany przez Polaków i Łotyszów raczej obojętnie, chociaż pozwalał on żywić nadzieję, że stosowane wobec nich represje nie przemienią się w całkowite ludobójstwo.

3) Dynamika zmian w polityce wewnętrznej bolszewików w okresie międzywojennym znacząco wpływała na bieg życia w polskich i łotewskich radach wiejskich. Z tego powodu można jedynie stwierdzić, że codzienność w tych radach różniła się zarówno w zależności od lokalizacji, jak i od okresu. Decydujące znaczenie miały: stopień narodowościowej jednorodności mieszkańców, poziom rozwoju i rozwarstwienia gospodarczego, położenie (w tym łatwość komunikacji rejonu lub okręgu z centrum), stosunek władz lokalnych do kwestii narodowościowej, aktywność lokalnych komunistów z danej mniejszości narodowej, znajomość języka rdzennej ludności przez administrację rad, a także lokalne tradycje religijne. Ogólnie rzecz biorąc można wyróżnić następujące tendencje:

- organizacja tzw. „obsługi” mieszkańców w języku ojczystym nie osiągnęła deklarowanego celu, choć pod koniec lat dwudziestych nastąpiły zauważalne postępy, zahamowane jednak podczas kolektywizacji z powodu częstej rotacji kadr administracyjnych;

- rozwój systemu szkolnictwa w języku polskim / łotewskim, co w powiązaniu z komunikacją urzędową w języku ojczystym wyraźnie spowolniło procesy asymilacyjne;

- ograniczone możliwości wpływania na proces „wyborów” kierownictwa rad (pozbawianie praw wyborczych, narzucanie kandydatur uzgodnionych z rejonowymi

komitetami partii, usuwanie ze stanowisk osób uznanych przez władze bolszewickie za „niewiarygodne”);

- wykorzystywanie samoopodatkowania w okresie NEPu do rzeczywistej poprawy warunków życia społecznego, ponieważ władze centralne prawie nie interesowały się codziennymi potrzebami wsi;

- powszechne odrzucenie kolektywizacji i opór wobec jej wdrożenia przez Łotyszy i Polaków;

- kierowanie głównej presji w okresie kolektywizacji na Łotyszów i Polaków, postrzeganych jako zamożniejsi (kułacy), co w połączeniu z migracjami do miast („po lepsze życie”) przyczyniło się do zmian w strukturze narodowościowej wsi;

- chroniczne niedobory zaopatrzenia wsi w towary, zmuszające mieszkańców do wyjazdów po zakupy do najbliższych miast;

- wpływy modernizacyjne, obejmujące m.in. zmiany w roli kobiet, stosunku do ślubu, modelach zachowań społecznych, wyborze odzieży; pojawienie się nowych zawodów, organizacja żłobków dziecięcych etc.;

- nieustanne próby sowietyzacji Polaków i Łotyszów poprzez prasę, radio, szkołę, spotkania z przedstawicielami partii i władz, manifestacje z okazji świąt rewolucyjnych, wprowadzanie nowych obyczajów i walkę z religią; z drugiej strony – działania mieszkańców na rzecz zachowania tożsamości narodowej, najczęściej w ramach grup religijnych, uznawanych przez władze za „nielegalne”.

4) Relacje Polaków i Łotyszy z inną ludnością zamieszkującą tereny narodowościowych rad wiejskich były zróżnicowane. Białorusini przeważnie podziwiali pracowitość Łotyszy i próbowali naśladować ich w stosowaniu nowoczesnych metod uprawy roli. Pewne napięcia pojawiały się w trakcie porządkowania ziemi, ale miały one charakter ekonomiczny. W latach trzydziestych bolszewicy próbowali skonfrontować ludność poprzez przekazywanie Białorusinom części majątku odebranego „kułakom” z grona Łotyszy. Nie doprowadziło to jednak do walki na tle narodowościowym wobec presji władz i powszechnej nędzy w kołchozach.

Relacje Polaków z otaczającą ich ludnością były trudniejsze i bardziej skomplikowane. Poza historycznymi nieporozumieniami wynikało to również z agresywnej, antypolskiej propagandy władz bolszewickich, które nieustannie straszyły przygotowaniem Polski do wojny z ZSRS i wysyłaniem przez nią dużej liczby szpiegów.

Równocześnie ze strony władz sowieckich toczyła się dyskusja o „prawdziwej” tożsamości „białoruskich” Polaków. Istniało przekonanie, że w rzeczywistości są to Białorusini-katolicy, którzy zapomnieli o swojej narodowości i których należy „przywrócić” narodowi białoruskiemu. Poglądy te, zwłaszcza wśród młodej białoruskiej inteligencji, prowadziły czasem do ostrych konfrontacji. Ponadto w polskich radach wiejskich odnotowywano przypadki nastrojów antysemickich.

Tłumaczenie niechęci białoruskich włościan do Polaków jedynie banalną zazdrością wobec bardziej zamożnych i lepiej wykształconych gospodarzy nie znajduje uzasadnienia. Odsetek Łotyszy umiejących czytać i pisać był jeszcze wyższy niż wśród Polaków, a wydajność łotewskich gospodarstw przewyższała polskie. Nawet język i kultura łotewska były dla Białorusinów bardziej obce. Mimo to nie wywoływało to tak dużej wrogości, więc jej źródeł należy szukać gdzie indziej. Podkreślam, że wcale nie chcę tu twierdzić, iż antypolskość białoruskich włościan była powszechna. W większości przypadków współżycie było spokojne i życzliwe, jednak w sytuacjach kryzysowych napięcia narodowościowe w polskich radach wiejskich rozwijały się na większą skalę niż w radach łotewskich.

5) Bolszewicka polityka narodowościowa, podobnie jak nowa polityka ekonomiczna, stanowiła chwilowe ustępstwo mające na celu rozwiązanie bieżących problemów. Odpowiadało to również oczekiwaniom narodowo nastawionych członków partii, którzy poważnie traktowali proklamowane idee rozwoju kultur narodowych. Jak już wspomniano, budziło to szczere zdziwienie J. Stalina. Niemniej jednak w latach dwudziestych polityka ta faktycznie wspierała odrodzenie wśród narodów uciskanych w czasach Imperium Rosyjskiego i przyczyniła się do kształtowania narodowych elit. Władze na Kremlu dostrzegły w tym zagrożenie dla jedności ZSRS, którą utożsamiały z absolutną kontrolą polityczną i nieograniczonym zakresem własnych kompetencji. Dlatego od końca lat dwudziestych rozpoczęły walkę z tzw. „lokalnymi szowinizmami”. Stopniowo usuwano narodową treść z formy narodowościowych jednostek administracyjno-terytorialnych. Proces ten objął również narodowościowe rady wiejskie, gdyż wbrew propagandzie i presji sowietyzacja Polaków i Łotyszów przynosiła ujemne rezultaty – ich tożsamość narodowa pozostawała silna, m.in. dzięki konsolidacji w ramach tej formy jednostek administracyjnych. Po okresie Wielkiego Terroru sama ta forma zaczęła być postrzegana jako zbędna i sprzeczna z nową koncepcją państwa,

opartego na idei jednego „narodu sowieckiego”. Postanowiono jednak pozostawić na wyższym szczeblu administracyjnym zewnętrzne oznaki różnorodności jako element dekoracyjny, natomiast jednostki niższego szczebla – narodowościowe rady wiejskie – zlikwidować. Proces ten prowadzono równocześnie wobec wszystkich mniejszości narodowych, dlatego próby przypisywania większego znaczenia likwidacji rad którejkolwiek z nich mają charakter spekulacyjny.

* * *

Przeprowadzone badania pozwoliły ustalić, że w okresie międzywojennym w Białorusi Sowieckiej funkcjonowało 5 łotewskich i 48 polskich narodowościowych rad wiejskich. Niektóre z nich istniały zaledwie kilka miesięcy, inne – znacznie dłużej. Przykładowo, około 14 lat działały łotewskie rady grudzinowska i galicka-myzka, a ponad 12 lat – polskie rady aleksandrowska i kustownicka (por. aneks III).

Utworzenie wszystkich narodowościowych jednostek administracyjno-terytorialnych było decyzją narzuconą odgórnie przez władzę bolszewicką, która dążyła z jednej strony do uspokojenia, a z drugiej do osłabienia ruchów narodowościowych. Instytucje te miały demonstrować światu rzekomo progresywny charakter ustroju sowieckiego, a zarazem służyć indoktrynacji ideologicznej mieszkańców. Oddolna inicjatywa, zarówno ze strony lokalnych komunistów wywodzących się z mniejszości narodowych, jak i samych włościan (w białoruskim przypadku zwłaszcza polskich), była natychmiast tłumiona. Ścisła kontrola partii nad obsadą stanowisk kierowniczych oraz odebranie kompetencji budżetowych przez centrum nie pozwalają traktować rad jako prawdziwych jednostek autonomicznych. Tworzyły one jedynie pozory ograniczonej autonomii kulturalnej – formę, której bolszewicy nie zamierzali wypełniać rzeczywistą treścią.

Polskie i łotewskie narodowościowe rady wiejskie, choć powołane wbrew idei samorządności, stały się ważnym elementem dziejów tych mniejszości narodowych na ziemiach białoruskich. Przyczyniło się to do konsolidacji tych społeczności i spowolniło procesy asymilacyjne. Łotysze w największym stopniu wykorzystywali rady do rozwoju gospodarstw rolnych, Polacy – do odbudowy systemu szkolnictwa w języku ojczystym. W okresie międzywojennym w BSRS działało kilkanaście szkół łotewskich i kilkaset polskich.

Ostateczna likwidacja narodowościowych rad wiejskich była przede wszystkim skutkiem przekształceń politycznych i instytucjonalnych w ramach reżimu stalinowskiego, podczas gdy zmiany w strukturze społeczności wiejskich miały charakter drugorzędny.

Omówione wyżej ustalenia pozwalają stwierdzić, że pierwsza hipoteza postawiona na początku badań została potwierdzona jedynie częściowo. Łotysze i Polacy różnili się w zakresie wykorzystania korzyści płynących z narodowościowych rad wiejskich, co w połączeniu z odmiennym podejściem polityki bolszewickiej wobec różnych grup narodowościowych stwarzało odmienne możliwości wykorzystania pozorów autonomii oraz zachowania cech i tradycji narodowych. Natomiast druga hipoteza została w pełni potwierdzona.

Po okresie Wielkiego Terroru „białoruscy” Łotysze zyskali chwilowe wytchnienie. W czasie okupacji nazistowskiej część z nich wyjechała do etnicznej ojczyzny, kolejne przesiedlenia do Łotewskiej SRS miały miejsce także po wojnie¹³⁵⁹. Los Polaków był znacznie trudniejszy. Po inwazji Armii Czerwonej na Polskę 17 września 1939 r. i włączeniu części jej terytorium do Białoruskiej SRR liczba Polaków w republice gwałtownie wzrosła, a jednocześnie wymierzono przeciw nim kolejną falę represji: aresztowania, wysiedlenia, rozstrzelania. Skutki wojny – okupacja niemiecka, działania frontowe, kolejne zmiany granic BSRS oraz powojenna „wymiana ludności” pomiędzy ZSRS a Polską Ludową – ukształtowały nową strukturę etniczną tych ziem. Pozwoliło to władzom sowieckim na stworzenie narracji o rzekomej odwiecznej i totalnej dominacji ludności białoruskiej. Wpisywało się to w stalinowską wizję Związku Sowieckiego, wedle której odrębność narodowa mogła istnieć jedynie na poziomie republik związkowych, a i ona była skazana na zaniknięcie. Łotysze otrzymali swoje miejsce w „rodzinie narodów sowieckich”, Polakom pozostawiono nominalnie niezależną republikę. Od tego czasu na Białorusi systematycznie zacierano pamięć o innych narodach zamieszkujących te ziemie.

Obecnie nie udało się ustalić, jakie materialne ślady przetrwały po dawnych polskich radach wiejskich. Wcześniejsze ekspedycje badawcze do miejsc dawnych rad łotewskich wykazały natomiast, że jedynie w Grudzinówce wciąż żyją potomkowie Łotyszy. Wieś Pierakalje została spalona w czasie II wojny światowej i nigdy jej nie

¹³⁵⁹ У. Тугай, А. Галавач, *Дзе песні з Даўгавы гучалі*, Мінск 1992, s. 81–83.

odbudowano, a Galicka-Myza została zlikwidowana w 2009 r. Na terenie wszystkich dawnych łotewskich rad wiejskich zachowały się łotewskie miejsca pochówku. Milczące dziś cmentarze są ostatnim świadectwem wieloetnicznej historii białoruskiej wsi, którą próbowano wymazać z pamięci.

Historia narodowościowych rad wiejskich pokazuje, że nawet instytucje stworzone instrumentalnie przez władzę mogły stać się przestrzenią zachowania tożsamości narodowej. Ich fenomen pozostaje nieodzownym obszarem refleksji nad białoruską historią społeczną i stanowi inspirację do dalszych badań.

Źródła i bibliografia

Archiwalia

Archiwum Akt Nowych (AAN),

zespół Ambasada RP w Moskwie;

zespół Attaché Wojskowi RP przy rządach państw kapitalistycznych, 1919–1940;

zespół Ministerstwo Spraw Zagranicznych w Warszawie (1918–1939).

Archiwum Państwowe Organizacji Społecznych Obwodu Mohylewskiego (ДАНАМh,

Дзяржаўны архіў грамадскіх арганізацый Магілёўскай вобласці),

zespół 6577 *Mohylewski Okręgowy Komitet KP(b)B, 1921–1931*.

Archiwum Polityki Zagranicznej Federacji Rosyjskiej (AWP RF, *Архив внешней*

политики Российской Федерации),

zespół 04 *Sekretariat Cziczierina*.

Archiwum Zarządu Komitetu Bezpieczeństwa Państwowego Obwodu Witebskiego

(Архіў Упраўлення Камітэту дзяржаўнай бяспекі на Віцебскай вобласці),

Sprawa obserwacyjna nr 747.

Centralne Archiwum Naukowe Narodowej Akademii Nauk Białorusi (CNA NANB,

Цэнтральны навуковы архіў Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі),

zespół 72 *Instytut Mniejszości Narodowych*.

Centralne Archiwum Wojskowe (CAW),

zespół Oddział II Sztabu Głównego (Generalnego) z lat 1921–1939.

Łotewskie Archiwum Narodowy Łotewskie Archiwum Państwowe (LNA LVA, *Latvijas*

Nacionālā arhīva Latvijas Valsts arhīvs),

1986.f. *Sprawy karne osób oskarżonych o szczególnie niebezpieczne przestępstwa przeciwpaństwowe przez Komitet Bezpieczeństwa Państwowego Łotewskiej SRS, 1919–2005*.

Narodowe Archiwum Republiki Białorusi (NARB, *Нацыянальны архіў Рэспублікі*

Беларусь),

zespół 4-п *Komitet Centralny KP(b)B, 1918–1941*;

zespół 701 *Komisja do wprowadzenia polityki narodowościowej przy CKW BSRS, 1925–1934*.

Państwowe Archiwum Obwodu Smoleńskiego (GASO, *Государственный архив Смоленской области*),

zespół P-2395 *Oddziały obwodu zachodniego i rejonowe Ludowego Komisariatu Inspekcji Robotniczo-Włościańskiej, 1927–1934.*

Państwowe Archiwum Obwodu Witebskiego (DAVc, *Дзяржаўны архіў Віцебскай вобласці*),

zespół 160 *Łożnieński Rejonowy Sowiet Deputatów, Łożnieński RKW, 1924–1937, 1943–1973;*

zespół 1815 *Śledczy ludowy w rejonie łożnieńskim, 1920–1933;*

zespół 2347 *Oddział do Spraw Narodowościowych przy Komitecie Wykonawczym Witebskiego Gubernialnego Sowietu Deputatów Robotników, Włościan i Czerwonoarmistów, 1921–1923;*

zespół 10050 *Witebski Gubernialny Komitet RKP(b), 1917–1924;*

zespół 10051 *Witebski okręgowy komitet KP(b)B, 1924–1930;*

zespół 10061 *Połocki Okręgowy Komitet KP(b)B, 1924–1930, 1935–1938;*

zespół 10062 *Orszański okręgowy komitet KP(b)B, 1924–1930.*

Rosyjski Archiwum Państwowe Ekonomiki (*Российский государственный архив экономики*), URL <http://rgae.ru/>.

Rosyjski Archiwum Państwowe Historii Społeczno-politycznej (RGASPI, *Российский государственный архив социально-политической истории*),

zespół 17 *Komitet Centralny PKZS, 1898, 1903–1991.*

Strefowe Archiwum Państwowe w Połocku (ZDAPol, *Занальны дзяржаўны архіў у г. Полацку*),

zespół 150 *Uszacki Rejonowy Sowiet Deputatów, Uszacki RKW, 1924–1941, 1944–1962, 1966–2016.*

Edycje źródłowe

Hołodomor 1932–1933 Wielki głód na Ukrainie w dokumentach polskiej dyplomacji i wywiadu, J. Bruski (oprac.), Warszawa 2008.

„Nas, Polaków, nie ma kto bronić...” Represje wobec Polaków w Związku Sowieckim w latach 1935–1938 w materiałach MSZ i wywiadu wojskowego Drugiej Rzeczypospolitej, R. Kuśnierz (oprac.), Łomianki 2018.

- „Operacja polska” NKWD 1937–1938 na tle represji wobec Polaków w Białoruskiej SRS. Dokumenty*, A. Smalianczuk, A. Wialiki, M. Wyrwa (red.), Warszawa 2022.
- Polacy w polityce sowieckiej Białorusi w latach 1919–1929. Dokumenty i materiały*, A. Gil, A. Lebediew, A. Szabaciuk (red.), Lublin 2022.
- Represijas pret Latviešiem PSRS 1937–1938. Dokumentu krājums*, J. Riekstiņš (wyb. i oprac.), Rīga 2009.
- Архівы Беларускай Народнай Рэспублікі*, t. 1, cz. 1 *Фонд № 582 Дзяржаўнага Архіву Літвы* (“Рада Міністраў Беларускай Народнай Рэспублікі”), С. Шупа (wyb. i oprac.), Вільня, Нью-Ёрк, Менск, Прага 1998.
- Даклад на гаспадарчаму і культурнаму абслугоўванню працоўнага латышкага насельніцтва ў БССР*, [w:] Т. Агеенка, *Беларускія латышы на пачатку 1930-х гг.*, „Латышы и белорусы: вместе сквозь века” 2023, nr 12, s. 122–134.
- Декреты советской власти*, t. 1 : 25 октября 1917 г. – 16 марта 1918 г., Москва 1957.
- Из истории Гражданской войны в СССР. 1918–1922 : Сборник документов и материалов*, t. 3 : *Февраль 1920 – октябрь 1922*, Москва 1961.
- История Государственного архива Российской Федерации. Документы. Статьи. Воспоминания*, С. Мироненко (red.), Москва 2010.
- Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК*, cz. I : 1898–1925, Москва 1953.
- Лубянка. Сталин и ВЧК–ГПУ–ОГПУ–НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. Январь 1922 – декабрь 1936*, Москва 2003.
- Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. 1937–1938*, Москва 2004.
- Малые диаспоры Гомельщины в 20–30-е годы XX века: аналитические материалы и документы Государственного архива Гомельской области*, В. Пичуков, М. Алейникова, З. Александрович (wyb. i oprac.), Гомель 2008.
- Перед лицом диктатуры: Государственный переворот 15 мая 1934 года в Латвии и установление режима Улманиса. Из дипломатических архивов Франции*, О. Орленко (wyb. i oprac.), Москва–Париж 2014.
- Польша – Беларусь (1921–1953) : сборник документов и материалов*, Минск 2012.

- Савецкая і Заходняя Беларусь: раз'яднаньня, але адзіныя: 1921–1939* : дакументы і матэрыялы, В. Бароўская (wyb. і oprac.), Мінск 2024.
- Собрание законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства СССР за 1930 г.*, cz. 1, Москва 1930.
- Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. 1918–1939.* Документы и материалы, t. 2 : 1923–1929 гг., А. Берелович, В. Данилов (red.), Москва 2000; t. 3 1930–1934 гг., Москва 2003 (cz. 1), 2005 (cz. 2).
- Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание.* Документы и материалы, t. 1 : май 1927 – ноябрь 1929, Москва 1999; t. 2 : ноябрь 1929 – декабрь 1930, Москва 2000; t. 3 : Конец 1930–1933, Москва 2001.
- Улада і грамадства: БССР у 1929–1939 гады у дакументах Сакрэтнага аддзела / Асобага сектара ЦК КП(б)Б*, І. Раманава (wyb. і oprac.), [Brak miejsca wydania] 2019.
- Ходас И., *Поляки на Могилёвщине: между двух войн.* Документы и материалы, Могилёв 2022.
- ЦК РКП(б)–ВКП(б) и национальный вопрос*, t. 1 : 1918–1933 гг., Л. Гатагова, Л. Кошелева, Л. Роговая (wyb.), Москва 2005; t. 2 : 1933–1945, Л. Гатагова, Л. Кошелева, Л. Роговая, Дж. Кадио (wyb.), Москва 2009.
- Электронная библиотека исторических документов*, URL <https://docs.historyrussia.org/ru/nodes/1-glavnaya>.
- Этноконфессия в советском государстве. Меннониты Сибири в 1920–1930-е годы. Эмиграция и репрессии:* Документальные материалы, Новосибирск 2009.

Źródła drukowane

- Pamiętnik I-go Zjazdu Polaków z Zagranicy. 14–21 lipiec 1929*, Warszawa-Poznań-Kraków 1930.
- Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1919*, vol. XIII: *The Paris Peace Conference*, T. Dennett (Gen. Ed.), Washington 1947.
- Август Даркевич: Воспоминания*, „Латыши и белорусы: вместе сквозь века” 2024, nr 13, s. 131–136.
- Административно-территориальное устройство БССР* : Справочник, t. 1 1917–1941 гг., Минск 1985.

- Альфредс Элкснис: „Такие у меня воспоминания, столько я помню”, М. Šilina (tłum.), М. Karaliou (wstęp), „Латыши и белорусы: вместе сквозь века” 2025, nr 14, s. 152–167.
- Внешняя торговля СССР за 20 лет, 1918–1937 гг.*, С. Бакулин, Д. Мишустин (skład.), Москва 1939.
- Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 г. : краткие сводки*, Москва 1928.
- Два гады нацыянальнай работы ў БССР* (Збор прамоў, артыкулаў і рэзалюцый па нацыянальным пытаньні), Менск 1929.
- Два парадкі – дзьве політыкі*, [w:] *Даклад Ураду Беларускае Сацыялістычнае Савецкае Рэспублікі на III-й сэсіі Цэнтральнага выканаўчага камітэту Саюзу ССР 3-га скліканьня*, Менск 1927.
- „Збор законаў і загадаў Рабоча-сялянскага ўраду Беларускай Сацыялістычнай Савецкай Рэспублікі” 1934–1935.
- Ітогі і бліжэйшыя задачы правядзення ленінскай нацыянальнай палітыкі ў БССР*, Менск 1934.
- Итоги и ближайшие задачи проведения ленинской национальной политики в БССР: Постановление объедин. пленума ЦК и ЦКК КП(б)Б*, Менск 1934.
- Канстытуцыя (Асноўны закон) Беларускае Сацыялістычнае Савецкае Рэспублікі*, Менск 1927.
- Красная быль: большевики в Витебске* : Сборник статей, воспоминаний и материалов, С. Крылов (red.), Витебск 1923.
- Ленин В.И., *Национальный вопрос* : сборник, Москва 2023.
- Ленин В., *Полное собрание сочинений*, t. 5 : *Март – декабрь 1901 г.*, Москва 1967; t. 38 : *Март – июнь 1919 г.*, Москва 1969; t. 43 : *Март – июнь 1921 г.*, Москва 1970.
- Международный Мемориал, *Базы данных жертв политического террора*, URL <https://www.memo.ru/ru-ru/collections/databases/> (20.12.2024).
- Нацыянальная політыка і барацьба на два фронты за ленінскую лінію ў нацыянальным пытаньні*, Менск 1932.
- Нацыянальная політыка куністычнае партыі. Дадатак да 3-га беларускага выданьня “Азбукі ленінізму”*, А. Гаруновіч, С. Будзінскі (red.), Менск 1930.
- Основные сведения о Бобруйском округе*, Бобруйск 1929.

Отчёт правительства VII Всебелорусскому съезду Советов, Минск 1925.

Практическое разрешение национального вопроса в Белорусской Социалистической Советской Республике. По материалам Национальной комиссии ЦИК БССР. Часть II. Работа среди национальных меньшинств, Минск 1928.

Пять лет власти Советов, Москва 1922.

Свод законов Белорусской ССР, Минск 1929–1938.

Собрание законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства СССР за 1926 г. № 42–77. Отдел первый, Москва [brak roku].

Собрание законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства СССР за 1930 год, cz. 2, Москва 1931.

Собрание законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства СССР за 1931 г. № 41–59, 61–67, 69–75. Отдел первый, Москва [brak roku].

„Собрание законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Союза Советских Социалистических Республик” 1932, nr 84.

Сталин И.В., *Сочинения*, t. 2, Москва 1946; t. 11, Москва 1949; t. 12, Москва 1949; t. 13, Москва 1951.

Супроць контррэвалюцыйнага беларускага нацыянал-дэмакратызму, Менск 1931.

Труд в СССР. Справочник 1926–1930 гг., Я.М. Бинеман (red.), Москва 1930.

Prasa

„Celtne” 1935.

„Daily News Bulletin by Jewish Telegraphic Agency” 1923.

„Komunāru Zihņa” 1931–1932, 1934, 1936.

„Kreewijas Zihņa” 1929.

„Latvji Ārzemēs” 1926.

„Latweeschu Semneeks” 1929, 1931.

„Młot” 1924, 1926.

„Orka” 1927–1933.

„Sibirijas Cīņa” 1934.

„Skolotāju Avīze” 1989.

„Большавік Беларусі” 1928.

„Беларуская вёска” 1930.

„Жизнь национальностей” 1918.
“Звезда” 1934, 1936–1937.
„Полесский коммунар” 1925.
„Правда” 1930, 1937.
“Революция и национальности” 1932–1934.
„Сегодня” 1929.

Opracowania

- Abel J.M., *Das Werk des Herrn in Russland, in Finnland und im Baltikum*, Buseck 2019.
- Applebaum A., *Czerwony głód*, Warszawa 2018.
- Applebaum A., *Gulag*, Warszawa 2005.
- Bartoszewicz H., *Propaganda sowiecka w świetle raportów i korespondencji dyplomatów polskich 1927–1932*, „Nowy Prometeusz” 2024, nr 19, s. 9–31.
- Bauman Z., *Stalin i rewolucja chłopska. Studium dialektyki pana i niewolnika*, „Aneks” 1977, nr 15, s. 102–139.
- Biały A., *Mniejszość polska na Białorusi Sowieckiej w latach 1921–1939*, Przasnysz 2018.
- Boridzenko S., *A Buffer for Soviet Russia: A Brief History of the Litbel*, „Revolutionary Russia” 2020, vol. 33, nr 1, s. 88–105.
- Brandenberger D., *National Bolshevism: Stalinist Mass Culture and the Formation of Modern Russian national identity, 1931–1956*, Cambridge 2002.
- Bruckus B., *Kolektywizacja rolnictwa włościańskiego w Rosji Sowieckiej*, „Przegląd Powszechny” 1933, t. 199, s. 36–56.
- Chałupeczak H., Browarek T., *Mniejszości narodowe w Polsce : 1918–1995*, Lublin 1998.
- Deruga A., *Powstanie i pierwsze lata Białoruskiej Republiki Radzieckiej*, „Notatki Płockie. Kwartalnik Towarzystwa Naukowego Płockiego” 1969, nr 14/2 (51), s. 6–12.
- Diersmann E., *The Catholic Apostolic Church in Piatrovichy and Latroshcha*, „Rundbrief des Netzwerks Apostolische Geschichte e.V.” 2024, nr 3, s. 10–23.
- Drabanskis J., *Latviešu kolonijas Baltkrievijā*, „Latgales Vēstnesis” 1938, nr 130, 25 listopada, s. 4; nr 133, 2 grudnia, s. 4.
- Dribins L., *Kultūras autonomijas principi un iezīmes Latvijā*. Referāts seminārā „Nacionālo minoritāšu kultūras autonomijas jauna modeļa veidošanās Latvijā” 1999.gada 28.septembrī, „Latvijas Vēstnesis” 1999, nr 328/329, 6 października, s. 5.

- Flegg K.G., *'Gathered Under Apostles': A Study of the Catholic Apostolic Church*, Oxford 1992.
- Gaul J., *Trzymajcie się z Zachodem... Józef Piłsudski w poszukiwaniu polskiej racji stanu*, Warszawa 2023.
- Gierowska-Kałuża J., *Józef Piłsudski wobec kwestii białoruskiej (1918–1920)*, Warszawa 2023.
- Gmurczyk-Wrońska M., *Negocjacje polsko–sowieckie o pakt o nieagresji w roku 1927 i w latach 1931–1932*, „Dzieje Najnowsze” 2012, nr 3, s. 21–51.
- Graziosi A., *Stalinism, Collectivization and the Great Famine*, Cambridge 2009.
- Hellner M., *La Machine et les rouages: la formation de l'homme soviétique*, Paris 1994.
- Iwanow M., *Autonomia polska w ZSRR w latach 1925–1935. Aspekt prawny*, „Rocznik Stowarzyszenia Naukowców Polaków Litwy” 2016, t. 16, s. 118–147.
- Iwanow M., *Pierwszy naród ukarany, Polacy w Związku Radzieckim 1921–1939*, Warszawa–Wrocław 1991.
- Iwanow M., *Polacy na wschodniej Białorusi. Geneza, liczebność i rozmieszczenie. Sowiecka polityka narodowościowa wobec polskiej mniejszości w latach 1921–1939*, [w:] *Z dziejów represji sowieckich wobec Polaków w latach 1937–1953. Białoruś, Litwa, ziemie północno-wschodniej Polski. Studia i materiały*, J.J. Milewski (red.), Białystok–Warszawa 2017, s. 20–50.
- Iwanow M., *Polska autonomia w Związku Sowieckim 1925–1935. Aspekt prawno-polityczny*, [w:] T. Gawin (red.), *Polacy na Białorusi : Od końca XIX do początku XXI wieku. Wybrane problemy stosunków polsko-białoruskich*, Warszawa 2017, s. 169–193.
- Iwanow N., *Zapomniane ludobójstwo. Polacy w państwie Stalina. „Operacja polska” 1937–1938*, Kraków 2014.
- Jēkabsons Ē., *Operacja „Zima”. Współpraca polsko-łotewska w wyzwoleniu Łatgalii na Łotwie*, „Biuletyn IPN” 2020, nr 1–2, s. 61–71.
- Jēkabsons Ē., *Stosunki wojskowe Łotwy i Polski w latach 1921–1939*, „Tabularium Historiae” 2023, t. XII: 2022, s. 149–182.
- Jezierski E., *Prawda o Sowietach*, Warszawa 1927, s. 34.
- Kacēna A., *Tas bija tik sen... (Tālā un tuvā Latviešu Birze)*, [w:] *Latviešu saraksti 1929.–1938. Dokumenti, fakti, liecības*, [Rīga] 1998, s. 168–196.

- Kancewicz J., *Trudne sprawy polskiego ruchu robotniczego w latach 1929–1935* (w związku z pracą J. Kowalskiego „Trudne lata. Problem y rozwoju ruchu robotniczego 1929–1935”, Warszawa 1966), „Przegląd Historyczny” 1968, t. LIX, zesz. 4, s. 765–784.
- Kasmach L., *Belarusian Nation-Building in Times of War and Revolution*, Budapest–Vienna–New York 2023.
- Kierski K., *Liga Narodów a mniejszości w Polsce*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1929, z. 4, s. 377–390.
- Ķikuts T., *Skolu organizēšanas problēmas latviešu zemnieku kolonijās Vitebskas, Minskas un Mogiļevas guberņās (19. gs. 60. gadi – 20.gs sākums)*, „Латыши и белорусы: вместе сквозь века” 2016, nr 5, s. 18–28.
- Koķe T., Saleniece I., *Education policy in the Republic of Latvia: lessons from experience*, „Paedagogica Historica” 2015, t. 51, z. 1–2, s. 45–63.
- Kotljarchuk A., *In the Forge of Stalin. Swedish Colonists of Ukraine in Totalitarian Experiments of the Twentieth Century*, Stockholm 2014.
- Kott S., *Pour une histoire sociale du pouvoir en Europe communiste: introduction thématique*, „Revue d'histoire moderne et contemporaine” 2002, t. 49e, nr 2, s. 5–23.
- Kozłowska J., *Echa polsko-litewskich rokowań w Królewcu w 1928 roku w litewskiej i polskiej prasie i dyplomacji*, „Studia Interkulturowe Europy Środkowo-Wschodniej” 2017, t. 10, s. 23–34.
- Kozłowski K.G., *Biuro Polskie KP(b)B na Witebszczyźnie w latach dwudziestych XX wieku*, [w:] T. Gawin (red.), *Polacy na Białorusi od Powstania Styczniowego do XXI wieku*, t. VIII *Instytucje i organizacje polskie na terytorium obecnej Białorusi na tle mniejszości białoruskiej w Polsce*, Warszawa 2024, s. 201–224.
- Kozłowski K.G., Karaliou M., *Sowieckie szkolnictwo polskie na Witebszczyźnie w latach 1918–1938*, [w:] T. Gawin (red.), *Polacy na Białorusi od Powstania Styczniowego do XXI wieku*, t. VII *Oświata polska na terytorium obecnej Białorusi na tle sytuacji na Litwie i Ukrainie*, Warszawa 2023, s. 221–261.
- Krasnais V., *Latviešu kolonijas*, Rīga 1938.
- Kupczyk A., *Z badań nad polityką państwa polskiego wobec mniejszości narodowych i etnicznych po odzyskaniu niepodległości 11 XI 1918 roku*, „Acta Erasmiana” 2014, t. VI, s. 159–173.

- „Latviešu akcija” PSRS, 1937–1938 = *The „Latvian operation” in the USSR, 1937–1938, Yearbook The Museum of the Occupation of Latvia 2007*, H. Strods, P. Eglīte (red.), Rīga 2009.
- Latvijas mazākumtautības 20. gadsimtā: vēstures pārskats*, Rīga 2014.
- Łysko M., *Ochrona praw mniejszości w II Rzeczypospolitej Polskiej w świetle postanowień tzw. małego traktatu wersalskiego z 1919 r.*, „Miscellanea Historico-Iuridica” 2019, t. XVIII, z. 1, s. 109–132.
- Michaluk D., *Białoruska Republika Ludowa, 1918–1920 : u podstaw białoruskiej państwowości*, Toruń 2010.
- Mironowicz E., *Powstawanie państwa białoruskiego. Od republiki ludowej do republiki sowieckiej*, [w:] *Rok 1918 w Europie Środkowo-Wschodniej*, D. Grinberg, J. Snopko, G. Zackiewicz (red.), Białystok 2010, s. 40–54.
- Mironowicz E., *Szkolnictwo polskie w BSRS, szkolnictwo białoruskie w II RP*, [w:] T. Gawin (red.), *Polacy na Białorusi od Powstania Styczniowego do XXI wieku*, t. VII *Oświata polska na terytorium obecnej Białorusi na tle sytuacji na Litwie i Ukrainie*, Warszawa 2023, s. 287–298.
- Myśliński J., *Prasa w języku polskim na Białorusi Radzieckiej 1921–1941 : (charakterystyka bibliograficzna i przegląd zawartości)*, „Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego” 1972, nr 11/1, s. 97–116.
- Najdus W., *Powstanie Komisariatu do Spraw Polskich i pierwsze półrocze jego działalności*, „Przegląd Historyczny” 1967, t. 58, nr 3, s. 408–436.
- Niezbrzycki J., *Pisma sowietologiczne*, Kraków 2023.
- Puchalski P., *Polityka narodowościowa i kolonialna Związku Radzieckiego w ujęciu historiografii amerykańskiej*, „Przegląd Wschodnioeuropejski” 2019, nr X/1, s. 103–114.
- Puszkina I., *Stan społeczno-gospodarczy, kulturalno-oświatowy i społeczno-polityczny Marchlewskiej Polskiej Narodowej Rady Wiejskiej w rejonie tołoczyńskim*, [w:] T. Gawin (red.), *Polacy na Białorusi od Powstania Styczniowego do XXI wieku*, t. VIII *Instytucje i organizacje polskie na terytorium obecnej Białorusi na tle mniejszości białoruskiej w Polsce*, Warszawa 2024, s. 249–259.
- Pyzel P., *Proklamowanie Białoruskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 2007, t. 42, s. 67–93.

- Rezmer W., *4 stycznia 1919 roku – początek wojny Polski z Rosją Sowiecką*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2009, nr 1, s. 55–68.
- Riekstiņš J., *PSRS Iekšlietu tautas komisariāta „Latviešu operācija” (1937–1938)*, Rīga 2012.
- Robson L., *Capitulations Redux: The Imperial Genealogy of the Post–World War I „Minority” Regimes*, „The American Historical Review” 2021, t. 126, z. 3, s. 978–1000.
- Rozmowy Petera Haffnera z Zygmuntem Baumanem. Bauman : czynić swojskie obcym*, Warszawa 2019.
- Scheu H.C., *The heritage of the League of Nations’ minority protection system*, „Hungarian Journal of Legal Studies” 2020, nr 61, s. 356–371.
- Sommer T., *Operacja antypolska NKWD 1937–1938. Geneza i przebieg ludobójstwa popełnionego na Polakach w Związku Sowieckim*, Gdańsk 2020.
- Stroński H., *Jak i dlaczego w 1935 r zlikwidowano Marchlewszczyznę – polski rejon narodowościowy na Ukrainie*, [w:] *Europa Środkowo-Wschodnia jako obszar wielu kultur i polityk*, A. Kwiatek i Z. Machielski (red.), Opole 2020, s. 317–332.
- Stroński H., *Marchlewszczyzna 1925–1935. Polski rejon narodowościowy na sowieckiej Ukrainie*, Warszawa 2023.
- Stroński H., *Marchlewszczyzna. Rzecz o polskim rejonie narodowościowym na Ukrainie w latach 1925–1935*, „Echa przeszłości” 2017, nr XVIII, s. 249–280.
- Śleszyński W., *Historia w służbie polityki. Zmiany polityczne a konstruowanie przekazu historycznego na ziemiach białoruskich w XX i XXI wieku*, Białystok 2018.
- Šķilters K., *Latviešu zemnieks Baltkrievijā pirms un pēc Oktobra revolūcijas*, Minska 1935.
- Tarasiuk D., *Działalność oświatowa Polaków na terenach obecnej Białorusi w latach 1864–1914*, [w:] T. Gawin (red.), *Polacy na Białorusi od Powstania Styczniowego do XXI wieku*, t. VII *Oświata polska na terytorium obecnej Białorusi na tle sytuacji na Litwie i Ukrainie*, Warszawa 2023, s. 89–106.
- The Republic of Belarus and the European Charter for Regional or Minority Languages*, Minsk 2019.
- Wattaci B., *Rada wiejska to – pierwsze ogniwo władzy radzieckiej na wsi*, „Orka” 1929, nr 86, 31 października, s. 2.

- Werth N., *Le stalinisme au pouvoir. Mise en perspective historiographique*, „Vingtième Siècle. Revue d'histoire” 2001, nr 69, s. 125–135.
- Wiałiki A., *Dzierżyńszczyzna 1932–1937. Rejon skazany na likwidację*, Warszawa 2021.
- Wiech S., *Projekty i skutki depolonizacji szkolnictwa w guberniach białoruskich w pierwszej dekadzie po upadku powstania styczniowego (1864–1874)*, [w:] T. Gawin (red.), *Polacy na Białorusi od Powstania Styczniowego do XXI wieku*, t. VII *Oświata polska na terytorium obecnej Białorusi na tle sytuacji na Litwie i Ukrainie*, Warszawa 2023, s. 67–88.
- Winnicki Z.J., *Od autonomii do genocydu. Losy Polaków sowieckiej Mińszczyzny. Dzierżyński Polski Rejon Narodowościowy i polska autonomia sowiecka w BSRS – geneza i zniszczenie*, [w:] *Z dziejów represji sowieckich wobec Polaków w latach 1937–1953. Białoruś, Litwa, ziemie północno-wschodniej Polski. Studia i materiały*, J.J. Milewski (red.), Białystok–Warszawa 2017, s. 61–82.
- Winnicki Z.J., *Szkice Kojdanowskie. Kojdanowsko-Polski Rejon Narodowościowy w BSSR. Uwagi o genezie oraz przesłankach funkcjonowania. Stan badań problematyki*, Wrocław 2005.
- Zakrzewska Z., Zakrzewski A., *Kryzys i modernizacja. Jaka gospodarka w Niepodległej?*, Sulejówek 2019.
- Zasztowt L., *Między Wschodem a Zachodem. Etapy rozwoju edukacji na Białorusi w kontekście wyznaniowym i narodowościowym (do 1991 roku)*, [w:] T. Gawin (red.), *Polacy na Białorusi od Powstania Styczniowego do XXI wieku*, t. VII *Oświata polska na terytorium obecnej Białorusi na tle sytuacji na Litwie i Ukrainie*, Warszawa 2023, s. 25–40.
- Zubov A., *The Russian Catastrophe and Chances to Overcome It*, Brno 2023.
- Žīdels M., *Katolu-apustulu zektes sabrukums latvju kolonijas*, [w:] *Reliģisko organizaciju sabrukums padomju saveenibas latvju eedzīvotaju vidū*, K. Šķilters (red.), Maskavā 1931, 56.–86.lpp.
- Агеенко Т., *Латыши на Могилёвщине (в документах Национального архива Республики Беларусь)*, „Латыши и белорусы: вместе сквозь века” 2014, nr 3, s. 37–44.

- Агеенко Т., *Репрессии в отношении латышского национального меньшинства в БССР в 1937–1938 гг.*, „Латыши и белорусы: вместе сквозь века” 2014, nr 2, s. 18–25.
- Агеенко Т., *Участие латышей в политической жизни БССР в 1920-е гг.*, „Латыши и белорусы: вместе сквозь века” 2016, nr 5, s. 44–49.
- Агеенко Т., *Центральное бюро латышских секций при ЦК КП(б)Б в документах Национального архива Республики Беларусь*, „Латыши и белорусы: вместе сквозь века” 2015, вып. 4, s. 30–35.
- Адамушка У., *Палітычныя рэпрэсіі 20–50-ых гадоў на Беларусі*, Мінск 1994.
- Альховік М., *Нацыянальная палітыка ў БССР (1929–1939 гг.)*, аўтарэферат дысертацыі ... кандыдата гістарычных навук, Мінск 2017.
- Альховік М., *Рэарганізацыя і ліквідацыя нацыянальных адміністрацыйна-тэрытарыяльных адзінак у БССР у 1934–1939 гг.*, „Веснік Палескага дзяржаўнага ўніверсітэта. Сер. грамадскіх і гуманітарных навук”, 2023, nr 2, s. 3–10.
- Андреева И., *Потребительская кооперация и прорыв «экономической блокады» советской России в начале 1920-х гг.*, „Сервис в России и за рубежом” 2013, nr 2, s. 172–176.
- Байбурун А., *Советские практики определения национальности в 1920–1930-е гг.*, [w:] *Советские нации и национальная политика в 1920–1950-е годы* : Материалы VI международной научной конференции, Москва 2014, s. 458–467.
- Бельска К., *Из переписки К. Шкільтерса и Г. Вейса (1933)*, „Латыши и белорусы: вместе сквозь века” 2023, nr 12, s. 135–139.
- Богомья И., *Процесс урбанизации в БССР в 20–30-е гг. XX в.*, „Весці БДУ. Серыя 2” 2015, nr 2, s. 66–69.
- Болотова Е., *“Работницам – боевую подготовку”: милитаризация образа советской женщины в 1930-е гг. (на материале журнала “Работница”)*, „Знание. Понимание. Умение” 2020, nr 3, s. 230–237.
- Бон Т., *Ад яўрэйскіх мястэчак да савецкіх індустрыяльных гарадоў – парадоксы ўрбанізацыі Беларусі*, „Беларускі гістарычны агляд” 2020, t. 27, zesz. 1–2, s. 59–90.

- Бондарева Е., *Уновский национальный латышский сельсовет (1926–1934 гг.)*, „Латыши и белорусы: вместе сквозь века” 2019, nr 8, s. 68–75.
- Бондаренко С., *Сельские Советы и крестьянство в годы НЭПа: проблемы взаимоотношений*, „Вестник Алтайского государственного педагогического университета” 2020, nr 3, s. 79–82.
- Боркун И., *Кризис государственной продовольственной политики в 1927–1928 хозяйственном году*, „Информационная безопасность регионов” 2014, nr 2, s. 55–59.
- Боцьковски Д., *Поляки в СССР в 1919–1939 гг.*, [w:] *Малцинствени и етнорелигиозни проблеми в Югоизточна и Централна Европа между двете световни войни*, София 2005, URL https://www.academia.edu/1152651/%D0%9F%D0%BE%D0%BB%D1%8F%D0%BA%D0%B8_%D0%B2_%D0%A1%D0%A1%D0%A0_%D0%B2_1919_1939_%D0%B3%D0%B3 (15.09.2024).
- Бувевич Т., *Взаимоотношения кооперации и государства: на примере рассмотрения жалобы латышского «культурного хозяйства» Витебского уезда (1921–1923 годы)*, „Латыши и белорусы: вместе сквозь века” 2020, nr 9, s. 27–37.
- Великанова О., *Конституция 1936 года и массовая политическая культура сталинизма*, [Москва] 2018.
- Великанова О., *Разочарованные мечтатели: Советское общество 1920-х гг.*, Москва 2017.
- Вербицкая О., *Формирование колхозной экономики по мобилизационному типу (1930-е гг.)*, „Историко-экономические исследования” 2011, nr 1, s. 47–69.
- Врублевский А., Протько Т., *Из истории репрессий против белорусского крестьянства, 1929–1934 гг.*, Минск 1992.
- Гавін Т., *Пад прэсінгам палітыкі. Польская нацыянальная меншасць у Беларусі ў 1919–2017 гг.*, Беласток 2018.
- Гарэцкі Г., *Нацыянальныя асаблівасці насельніцтва БССР і беларускага насельніцтва СССР паводле перапісу 1926 году*, Менск 1929.
- Гісторыя Беларусі, т. 5 Беларусь у 1917–1945 гг.*, М. Касцюк (red.), Мінск 2006.
- Гнилякевич М., *Нацмены Белорусской ССР*, “Революция и национальности” 1932, nr 4, s. 18–27.

- Голодяев К., *Секретная командировка Иосифа Сталина*, URL <https://www.sibreal.org/a/29669266.html> (28.07.2024).
- Грачышнікава А., *Мая Лёзненичына : нарысы па гісторыі і культуры краю*, Лёзна 2018.
- Грыгор'ева В., Завальнюк У., Навіцкі У., Філатава А., *Канфесіі на Беларусі (к. XVIII–XX ст.)*, Мінск 1998.
- Гужалоўскі А., *Сэксуальная рэвалюцыя ў Савецкай Беларусі: 1917–1929 гг.*, Мінск 2017.
- Дённингхаус В., *В тени «Большого брата». Западные национальные меньшинства в СССР. 1917–1938*, Москва 2011.
- Дённингхаус В., *Генеральная репетиция „Большого террора” и национальные меньшинства Запада*, „Исторический курьер” 2019, nr 1, artykuł 2, URL <http://istkurier.ru/data/2019/ISTKURIER-2019-1-02.pdf>.
- Дённингхаус В., *Ликвидация «пятой колонны» в СССР (1937–1938)*, „Былые годы” 2012, nr 4 (26), s. 63–75.
- Дённингхаус В., *„Территория лояльности”: От разовых “чисток” до массовых депортаций (к анализу деятельности Политбюро ЦК ВКП (б) в отношении нацменьшинств запада в 1925–1940 гг.)*, [w:] *Новейшая история Отечества XX–XXI вв.: сборник научных трудов*, nr 2, Саратов 2007, s. 182–209.
- Доброноженко Г., *„Кулаки” как результат властной номинации*, [w:] *XX век и сельская Россия*, nr. 2, X. Окуда (red.), Токио 2012, s. 149–185.
- Доўнар Л., *НЭП у Беларусі. Эканамічная палітыка савецкай дзяржавы ў адносінах да прыватнай прамысловай вытворчасці*, „Беларуская думка” 2016, nr 1, s. 84–90.
- Дроздов А., *Итоги новой экономической политики в современной отечественной историографии*, „Известия Алтайского государственного университета. Серия История, Политология” 2010, nr 4/3, s. 62–67.
- Елизаров С., *Избирательные кампании БССР в 1920–1930-е годы и формирование советских поведенческих стереотипов*, [w:] *Менталитет славян и интеграционные процессы: история, современность, перспективы : материалы XI Междунар. науч. конф.*, В. Кириенко (red.), Гомель 2019, s. 131–134.

- Елизаров С., *Становление и развитие системы местных Советов БССР в 1919–1929 годах*, Гомель 2016.
- Елизаров С., *Формирование и функционирование системы административно-территориального деления БССР (1919–1991 гг.)*, Гомель 2009.
- Жарина Л., *Социально-демографическое развитие БССР в 20–30-е гг. XX в.*, „Труды БГТУ. Серия 6: История, философия” 2008, nr 5, s. 12–14.
- Жвагиня И., *Как я мысленно попала в Вацлавово (мои исследования родословной)*, „Латыши и белорусы: вместе сквозь века” 2022, nr 11, s. 92–102.
- Захаркевич С., *Деятельность Комиссии по осуществлению национальной политики ЦИК БССР в отношении этнических меньшинств в 1920–1930 гг.*, „История повседневности” 2020, nr 3, s. 70–82.
- Зданович А., *Польский крест советской контрразведки. Польская линия в работе ВЧК – НКВД. 1918–1938*, Москва 2017.
- Зельцер А., *Евреи советской провинции: Витебск и местечки 1917–1941*, Москва 2006.
- Ильиных В.А., *Личное хозяйство колхозников в 1930-е – конце 1950-х гг.*, [w:] Т.М. Бадалян, В.А. Ильиных, И.Б. Карпунина, А.П. Мелентьева, *Очерки истории крестьянского двора и семьи в Западной Сибири. Конец 1920-х – 1980-е годы*, Новосибирск 2001, s. 53–83.
- Ильиных В., *Налогово-податное обложение сибирской деревни. Конец 1920-х – начало 1950-х гг.*, Новосибирск 2004.
- История белорусской государственности*, т. 3 : *Белорусская государственность: от идеи к национальному государству (1917–1939 гг.)*, А. Коваленя (etc.), Минск 2019.
- Казачёнок К., *Второй Всебелорусский конгресс латышских крестьян и рабочих: подготовка, ход, итоги*, „Латыши и белорусы: вместе сквозь века” 2015, nr 4, s. 41–49.
- Кайкова О., *Национальные районы и сельсоветы в РСФСР: исторический опыт Советского государства в решении проблемы национальных меньшинств в 1920–1941 гг.*, автореферат диссертации ... кандидата исторических наук, Москва 2007.

- Кайкова О., *Поворот в национальной политике 1935–1937 гг. и судьба национальных меньшинств РСФСР*, „Вестник РУДН. Серия История России” 2006, nr 3, s. 116–121.
- Каладзінскі М., *Польскі дзяржаўны вандроўны тэатр БССР*, [w:] Беларуская энцыклпедыя, t. 12, s. 485–486.
- Канстанцінава З., *Аблвыканкамзах і праблема нацыянальнага самавызначэння беларусаў пасля Кастрычніцкай рэвалюцыі*, „Веснік МДУ імя А.А. Куляшова” 2004, nr 2–3 (18), s. 25–30.
- Карпекін К., *Латышская праваслаўная абшчына мястэчка Лёзна ў 1917 – пачатку 1930-х гг.*, „Латыши и белорусы: вместе сквозь века” 2015, nr 4, s. 15–22.
- Карпекін К., *Латышскія школы Лёзненскага раёна ў 1924–1930 гг.*, „Латыши и белорусы: вместе сквозь века” 2017, nr 6, s. 41–48.
- Карпекін К., *Праваслаўная латышская абшчына Аршанскага павета ў канцы XIX – пачатку XX ст.*, „Латыши и белорусы: вместе сквозь века” 2021, nr 10, s. 20–27.
- Карпекін К., *Роля латышоў у стварэнні прамысловых і сельскагаспадарчых арцеляў на Лёзненшчыне ў 1920-я гг.*, „Латыши и белорусы: вместе сквозь века” 2016, nr 5, s. 36–44.
- Касцюк М., *Бальшавіцкая сістэма ўлады на Беларусі*, Мінск 2000.
- Кикутс Т., *Грамотность в латышских колониях в белорусских губерниях (по данным Всероссийской переписи населения 1897 года)*, „Латыши и белорусы: вместе сквозь века” 2013, nr 2, s. 29–36.
- Клёцкина О., *Новая экономическая политика: некоторые аспекты современных научных исследований*, „Вестник Удмуртского Университета. Серия История и филология” 2021, t. 31, nr 4, s. 764–776.
- Кодин Е., *Репрессированная российская провинция. Смоленщина : 1917–1953 гг.*, Москва 2011.
- Комар Е., *Подготовка людских резервов для Красной Армии в период 1921–1939 гг.: на примере Беларуси*, „Вестник Полоцкого государственного университета. Серия А. Гуманитарные науки” 2019, nr 1, s. 105–112.
- Кондрашин В., *Политика “лицом к деревне”: был ли потенциал у нэпа в аграрном секторе экономики страны?*, „Исторический курьер” 2022, nr 4, s. 80–92.

- Кондрашин В., Тюрина Е., *“Говорить о голоде считалось чуть ли не контрреволюцией”*. Документы российских архивов о голоде 1932–1933 гг. в СССР, „Отечественные архивы” 2009, nr 2, s. 94–127.
- Королёв М., Екабсонс Э., *Консульство и консулы Латвии в Витебске*, Витебск 2017.
- Королёв М., Мартинкевич И., Голубев В., *„Белорусские” латыши на приграничьи (в межвоенный период)*, Минск 2012.
- Короткова Д., *Советская Социалистическая Республика Белоруссия и Литовско-Белорусская Республика в советской внешней политике в 1919 г.*, „Studia Podlaskie” 2013, tom XXI, s. 229–258.
- Короткова Д., *„Укрупнение БССР” в 1923–1924 годы: фактор советского влияния в Польше*, „Славяноведение” 2018, nr 5, s. 48–59.
- Кривошей Д., *Латышское население Беларуси в межвоенный период*, „Latvijas Arhīvi” 2007, nr 2, s. 121–161.
- Кривашэй Дз., *3 гісторыі латышкага школьніцтва на Беларусі (1919–1932 гг.)*, [w:] M. Jankowiak, K. Kascian (red.), *In the Shadows of Others. Belarusian-Latvian Relations from the Past to Nowadays*, Praha 2022, s. 313–347.
- Кульчицкий С., *Статус титульных наций в псевдофедеративной государственной структуре СССР на этапе создания советского строя (1917–1938 гг.)*, [w:] *Советские нации и национальная политика в 1920–1950-е годы: Материалы VI международной научной конференции*, Москва 2014, s. 6–16.
- Курсите Я., *Латышский локус в Беларуси (Витебская область)*, „Латыши и белорусы: вместе сквозь века” 2017, nr 6, s. 95–110.
- Латвия – Беларусь: 1918–2018*, М. Королёв (red.), Минск 2018.
- Лебедев А., *Политика советской власти по отношению к Римско-католической церкви в БССР (1919–1929 гг.)*, Минск 2013.
- Литвинов П., *Польские национальные советы в БССР в 1920-е гг.: история возникновения и количественная динамика*, „Веснік БДУ” 2007, серыя 3, nr 2, s. 22–28.
- Лобан А., Королёв М., *Представления о “белорусских” латышах как кулаках в 1920-е – начале 1930-х гг.*, „Латыши и белорусы: вместе сквозь века” 2014, nr 2, s. 44–49.

- Лобач У., *Латвія і латышы ў традыцыйнай карціне свету беларусаў Падзвіння XIX – першай паловы XX стагоддзя*, „Вестник Полоцкого государственного университета. Серия А” 2009, nr 7, s. 51–60.
- Лушчыцкі Я., *Саветы нацыянальна-польскага Дзяржынскага раёну на новым этапе (б. Койданаўшчына)*, Менск 1932.
- Лыч Г., *Трагедыя беларускага сялянства*, Мінск 2003.
- Макарова Г., *Народный комиссариат по делам национальностей РСФСР. 1917–1923 гг. : Исторический очерк*, Москва 1987.
- Малые диаспоры Беларуси в конце XVIII –30-е гг. XX в. : спецкурс*, Гомельский государственный университет им. Франциска Скорины, URL <https://studfile.net/preview/2493865/> (31.10.2024).
- Маркава А., *Шлях да савецкай нацыі : Палітыка беларусізацыі, 1924–1929*, Мінск 2016.
- Минеева Е., *Наркомнац РСФСР: цели, задачи, структура*, „Вестник Чувашского университета. Гуманитарные науки” 2006, nr 7, s. 23–33.
- Муравьёва Л., *Торговля и иностранный капитал в экономике СССР в 1920-е годы*, „Финансы и кредит” 2002, nr 16, s. 63–71.
- Осокина Е., *За фасадом «сталинского изобилия»: Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации. 1927–1941*, Москва 2008.
- Охотин Н., Рогинский А., *«Латышская операция» 1937–1938 годов: архивный комментарий*, „Даугава” 2000, nr 4, s. 124–129.
- Пинаев С., *Исторический опыт проведения внутренних займов СССР 1920–1930-х годов*, автореферат диссертации ... кандидата исторических наук, Владимир 2012.
- Потемкина М., И. Кузнецова, *Паспортизации городского населения СССР в 1930-х гг.*, „Проблемы истории, филологии, культуры” 2014, nr 4, s. 167–174.
- Протасов А., *Инфляция в экономике СССР: природа, циклическая динамика, уроки для современной России*, „Вестник Санкт-Петербургского университета, сер. 5” 2011, nr 4, s. 116–129.
- Пушкін І., *Грамадская і культурна-асветніцкая дзейнасць нацыянальных меншасцей у Беларускай ССР (1919–1991)*, Магілёў 2018.

- Пушкин И., *Грудиновский латышский национальный сельский совет*, „Латыши и белорусы: вместе сквозь века” 2014, nr 3, s. 44–50.
- Пушкін І., *Нацыянальны латышскі сельскі савет у Галіцкай Мызе Клімавіцкага раёна Савецкай Беларусі*, „Латыши и белорусы: вместе сквозь века” 2024, nr 13, s. 46–57.
- Пушкін І., *Удзел нацыянальных меншасцей у грамадска-палітычным жыцці Савецкай Беларусі (1919–1990 гг.)*, Мінск 2010.
- Пушкин И., *Формирование и развитие государственной политики БССР в отношении национальных общностей (1920–1930-е гг.)*, „Вестник Брянского государственного университета” 2018, nr 3, s. 115–123.
- Раманава І., *Трансфармацыя сацыяльнай структуры гарадскога насельніцтва ў БССР у 1920–1930-я гг.*, [w:] *Працэсы ўрбанізацыі ў Беларусі ў XIX – пачатку XXI ст.*, І. Крэнь, І. Соркіна (red.), Гродна 2010, s. 82–89.
- Раманава І., Махнач А., *Сацыяльна-эканамічныя практыкі жыхароў беларускай вёскі ў гады нэпа*, „Беларускі гістарычны агляд” 2020, t. 27, zes. 1–2 (52–53), s. 93–141.
- Саипова К., *Цели и задачи создания Наркомнаца РСФСР и его отделов*, „Научная жизнь” 2011, nr 2, s. 65–69.
- Сідарэвіч А., *Беларускі сацыялістычны рух і беларуская дзяржаўнасць*, Мінск 2019.
- Сидоренко В., *Поляки БССР в 1920–1930-х гг.: историография проблемы*, „Веснік БДУ. Сер. 3” 2012, nr 1, s. 14–18.
- Сільчанка М., Місарэвіч Н., *Гісторыя мясцовага самакіравання на Беларусі*, Гродна 2000.
- Скорнякова С., *История гендерного равноправия в России в советский период*, „Россия в глобальном мире” 2014, nr 4 (27), s. 232–243.
- Смалянчук А., *Хаос кампіляцыі або імітацыя навукі А. Biały, Mniejszość polska na Białorusi Sowietckiej w latach 1921–1939, Przasnysz, Towarzystwo Przyjaciół Ziemi Przasnyskiej*, 2018, 839 s., „Rocznik Centrum Studiów Białoruskich” 2021, nr 7, s. 251–260.
- Снайдэр Т., *Крываваыя землі. Еўропа паміж Гітлерам і Сталіным*, Мінск 2013.
- Сорокин А., *Совхозы БССР в период построения фундамента социализма: 1926–1932 гг.*, Минск 1971.

- Такала И., *«За трезвый быт!»: Алкогольная политика советского государства в 1920-е годы*, „The NEP Era: Soviet Russia 1921–1928” 2007, vol. 1, s. 55–88.
- Тугай В., *Национально-территориальное устройство латышского меньшинства в БССР и Западной области в процессе организации советского устройства жизни в 20-е – 30-е годы и причины его прекращения*, [w:] *Европа: актуальные проблемы этнокультуры: материалы междунар. науч.-теорет. конф.*, В. Тугай (red.), Минск 2012, s. 223–233.
- Тугай У., *Латышы на Беларусі*, Мінск 1999.
- Тугай У., Галавач А., *Дзе песні з Даўгавы гучалі*, Мінск 1992.
- Тугай Ул., Папоўская Т., *Уклад латышоў Беларусі і Заходняй вобласці ў эканамічнае развіццё рэгіёна іх пасялення (1917–1930 гг.)*, „Латыши и белорусы: вместе сквозь века” 2018, nr 7, s. 21–27.
- Уваркина М., *«Эксперимент» национальной политики СССР – «Советская Полония» и польские автономные районы*, „Наука о человеке: гуманитарные исследования”, 2011, nr 2 (8), s. 16–25.
- „Українізація” 1920–30-х років: передумови, здобутки, уроки, В. Смолія (red.), Київ 2003.
- Ульянова С., Крепкая Т., *Милитаризация массового спорта в СССР в 1920-е – 1930-е гг.*, „Вопросы истории” 2019, nr 12, t. 3, s. 281–287.
- Филатов В., *Самообложение уральских крестьян в 1920–1930-е годы*, „История и современное мировоззрение” 2024, t. 6, nr 4, s. 29–42, s. 38.
- Хайден Дж., *Пауль Шиман. Защитник меньшинств*, Rīga 2016.
- Хайтун Д., Капаевіч П., *Сучаснае сэктанцтва на Беларусі*, Менск 1929.
- Ходзін С., *Беларуская вёска ў міжваенны час: шляхі і формы савецкай мадэрнізацыі (1921–1939)*, Мінск 2014.
- Ходзін С., *Дзяржаўнае будаўніцтва ў Беларусі ў 1920-я гг.*, [w:] *Працы гістарычнага факультэта БДУ: навуковы зборнік*, nr 6, У. Коршук (red.), Мінск 2011, s. 109–114.
- Хоскинг Дж., *История Советского Союза (1917–1991)*, Смоленск 2000.
- Чернова Т., *Смоленский латышский театр*, „Латыши и белорусы: вместе сквозь века” 2016, nr 5, s. 54–60.

- Шкільтэр К., *Заняпад лютэранства і праваслаўя сярод латышкага насельніцтва СССР*, [w:] М. Каралёў, Дз. Крэнт, *Даручыць таварышу Шкільтэру. Латышскія даследаванні ў міжваеннай БССР*, Віцебск–Варшава 2022, s. 109–116.
- Шкільтэр К., *Латышскія колёніі на Беларусі : гістарычнае развіццё латышскіх сялянскіх гаспадарак*, Менск 1931.
- Шкирандо Ф., *Веселовский польский сельский совет (1926–1937 гг.)*, [w:] *Лепельскі край : гісторыя, культура, людзі*, Мінск 2023, s. 219–226.
- Шкирандо Ф., *Мархлевский национальный польский сельский совет в д. Филатово (1926–1937 гг.)*, [w:] *Талачынскі край : гісторыка-культурная спадчына рэгіёна*, Мінск 2024, s. 256–265.
- Эннкер Б., *Советский народ, сталинский режим и конституция 1936 года в политической истории Советского Союза: исследовательские подходы и предварительные выводы*, „Soviet History Discussion Papers” 2014, vol. 3, URL https://perspectivia.net/servlets/MCRFileNodeServlet/ploneimport_derivate_00011427/ennker_narod.doc.pdf (14.11.2024)
- Якимова Е., Козик Л., *Социально-экономическое положение польского населения на территории БССР в 1920-х – начале 1930-х гг.*, [w:] *Сборник работ 66-й научной конференции студентов и аспирантов Белгосуниверситета*, cz. 2, Минск 2009, s. 128–132.
- Яковлев А., *О некоторых аспектах положения латышей на Витебщине в 1917–1943 гг.*, „Латыши и белорусы: вместе сквозь века” 2012, nr 1, s. 43–57.
- Яковлева Г., *Клубы и культурно-просветительские кружки латышского населения Витебщины в первое десятилетие советской власти*, „Искусство и культура” 2012, nr 1 (5), s. 58–67.

Teksty własne

- Karaliou M., *Kwestia szkolna a polskie rady wiejskie w Białorusi Sowieckiej*, „Studia Interkulturowe Europy Środkowo-Wschodniej” 2024, t. 17, s. 59–72.
- Karaliou M., *Latvians in Piatrovichy and Latroshcha*, „Rundbrief des Netzwerks Apostolische Geschichte e.V.” 2024, nr 3, s. 4–9.

- Karaliou M., *Narodowe rady wiejskie w kontekście polityki narodowej BSRS 1924–1939 (na przykładzie Łotyszy i Polaków)*, „Przegląd Środkowo-Wschodni” 2021, nr 6, s. 123–145.
- Karaliou M., *Nowa próba opowieści o polskiej Dzierżyńszczyźnie. Na marginesie pracy Anatola Wialikiego (Anatol Wialiki, Dzierżyńszczyzna 1932–1937. Rejon skazany na likwidację, red. nauk. Jan Szumski, tłum. J. Kurkowski, Warszawa 2021, Instytut Pamięci Narodowej, ss. 224)*, „Dzieje Najnowsze” 2023, nr 1, s. 217–230.
- Karaliou M., *O życiu codziennym w polskich radach wiejskich w Białorusi Sowieckiej*, [w:] *Wspólnoty ludzkie*, t. 1, A. Fijuth-Dudek, M. Kruszyński (red.), Siedlce 2024, s. 39–61.
- Karaliou M., *Obraz ludności polskiej w Białorusi Sowieckiej w oczach komunistów Polaków z połowy lat dwudziestych XX wieku*, „Studia z dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 2024, t. LIX, z. 1, s. 89–114.
- Karaliou M., *Polskie rady wiejskie na Białorusi sowieckiej: fenomen, liczba, konsekwencje*, [w:] *Polacy na Białorusi od Powstania Styczniowego do XXI wieku*, t. VIII *Instytucje i organizacje polskie na terytorium obecnej Białorusi na tle mniejszości białoruskiej w Polsce*, T. Gawin (red.), Warszawa 2024, s. 261–282.
- Karaliou M., *Sprzeczności w tworzeniu narodowościowych rad wiejskich w Białorusi Sowieckiej: przykład szaciłkowskiej polsko-żydowskiej rady wiejskiej*, „Nowy Prometeusz” 2023, nr 18 październik, s. 37–47.
- Kozłowski K.G., Karaliou M., *Sowieckie szkolnictwo polskie na Witebszczyźnie w latach 1918–1938*, [w:] *Polacy na Białorusi od Powstania Styczniowego do XXI wieku*, t. VII *Oświata polska na terytorium obecnej Białorusi na tle sytuacji na Litwie i Ukrainie*, T. Gawin (red.), Warszawa 2023, s. 221–261.
- Каралёў М., *Вацлавоўскі нацыянальны латышскі сельскі савет*, [w:] M. Jankowiak, K. Kascian (eds.), *In the shadow of others : Belarusian-Latvian relations from the past to nowadays*, Praha 2022, s. 99–121.
- Каралёў М., Крэнт Дз., *Даручыць таварышу Шкільтэру : Латышскія даследаванні ў міжваеннай БССР*, Віцебск–Варшава 2022.
- Королёв М., Герберг А., *Латышская операция в БССР*, Рига 2021.
- Королёв М., *Латыши в Полоцком округе БССР*, „Doctrina. Studia Społeczno-Polityczne” 2021, nr 18, s. 109–131.

Королёв М., *Латышские национальные сельсоветы как явление в национальной политике БССР*, „Латыши и белорусы: вместе сквозь века” 2017, nr 6, s. 30–37.

Aneks I. Słownictwo bolszewickie okresu międzywojennego

Bezimienka (np. w kołchozach) – określenie odnosi się do braków organizacji pracy, anonimowości odpowiedzialności. Termin dobrze oddaje chaotyczną, fasadową organizację pracy w wielu kołchozach.

Budowa narodowościowo-państwowa – termin określający proces kształtowania struktury narodowościowej i administracyjnej Związku Sowieckiego w duchu ideologii marksistowsko-leninowskiej. Polegał on na ustalaniu kryteriów uznawania grup etnicznych za narody, przy jednoczesnym wartościowaniu ich jako mniej lub bardziej rozwinięte. Proces ten obejmował także nadawanie narodom pozorów autonomii oraz wytyczanie granic jednostek administracyjno-terytorialnych.

Budowa socjalizmu – proces tworzenia i rozwijania socjalistycznego ustroju w ZSRS, miał na celu stworzenie nowego społeczeństwa opartego na równości (w rozumieniu bolszewickim), kolektywizacji i centralnym planowaniu gospodarki.

Były człowiek (ros. *бывший человек*) – określenie osoby zatrudnionej w jakimś urzędzie przed przewrotem bolszewickim lub przedstawiciela zlikwidowanej klasy arystokratów.

Chutor (biał. *хутар*) – mała, samowystarczająca, odizolowana osada wiejska, typowa dla terenów Białorusi i Ukrainy. Zwykle chutor stanowiło jedno lub kilka gospodarstw należących do jednej rodziny lub rodu. W przeciwieństwie do tradycyjnych wiosek, gdzie domy są skupione, chutor to samotna zagroda z dala od wsi.

Czystka – określenie procesu usunięcia z partii, instytucji czy armii osób uznanych za niełojalne, niepewne albo niewygodne politycznie.

Delegatka – uczestniczka tzw. zebrań delegackich, kobieta wybrana do reprezentowania interesów robotnic i chłopek. Do zadań delegatek należało pogłębianie wiedzy politycznej, monitorowanie sytuacji kobiet w zakładach pracy, kołchozach i na wsi oraz zgłaszanie problemów, takich jak wyzysk, brak dostępu do edukacji czy trudne warunki życia. Po likwidacji w 1930 r. Wydziału Kobiecego WKP(b) ruch ten stopniowo zanikł.

Faszystowska (Polska, Łotwa etc.) – propagandowe określenie wrogów politycznych, niekoniecznie w odniesieniu do faszyzmu w sensie Mussoliniego czy Hitlera. W ten sposób nazywano rządy autorytarne lub prawicowe, a każde państwo

zwalczające komunizm uważano za faszystowskie. Celem użycia tego terminu było zdyskredytowanie przeciwników i uzasadnienie własnej polityki wobec sąsiednich państw.

Frontem do wsi – slogan polityki bolszewickiej w sektorze rolnym, mający na celu liberalizację rolnictwa i nawiązanie konstruktywnych stosunków z chłopstwem. Jego głównym zadaniem było „wyzwolenie” średniego chłopstwa spod wpływów kułaków oraz wzmocnienie związku proletariatu i biedoty z tą klasą społeczną. Ważnym elementem było także „ożywienie pracy sowietów” poprzez włączanie szerokich mas biedoty i średniaków w ich działalność. Komórkom partyjnym zakazano zastępować rady wiejskie, zalecając skupienie się na kształtowaniu opinii publicznej sprzyjającej partii.

Gospodarstwo kulturowe (biał. *культурная заападарка*) – specjalny typ gospodarstwa rolnego, prowadzącego produkcję rolną i pełniącego funkcję ośrodka edukacyjno-kulturalnego na wsi. Były one częścią strategii bolszewików w okresie NEPu, mającej na celu modernizację wsi i podniesienie poziomu życia chłopów. Od gospodarstw kulturowych zabraniano odcinać ziemi, aby nie naruszać płodozmianu. Z początkiem kolektywizacji większość gospodarstw kulturowych uznawano za kułackie i likwidowano.

Gospodarstwo robotnicze – określenie gospodarstw uprawianych przez rodzinę chłopską bez wykorzystania pracy najemnej. Miało odróżniać taki typ gospodarstw od kułackich.

Jednostkowiec (biał. *аднаасобнік*, ros. *единоличник*) – określenie chłopów, którzy odmówili wstąpienia do kołchozów i prowadzili indywidualne gospodarstwa rolne. Byli postrzegani przez władze jako przeciwnicy ideologiczni kolektywizacji, często oskarżani o „kułactwo” lub sabotaż. Spotykali się z represjami, takimi jak wysokie podatki, konfiskaty, ograniczenia w dostępie do sprzętu i ziarna siewnego, a nawet deportacje.

Kolonia – w dokumentach i obiegu nazwa skupiska ludności łotewskiej i niemieckiej na wsi. Odpowiednio koloniści to mieszkańcy tych skupisk.

Kułak – określenie bogatego chłopca, który posiadał większe gospodarstwo rolne, lepszy sprzęt i zwierzęta hodowlane, mógł wynajmować biedniejszych chłopów do pracy. Element bolszewickiego języka nienawiści.

Nacjonal-demokratyzm, nac-dem (biał. *нацыянал-дэмакратызм, нацдэмаўшчына*) – ogólne pojęcie opisujące przedstawicieli inteligencji narodowej, a także funkcjonariuszy partyjnych o orientacji probiałoruskiej, wyznających idee zachowania języka, kultury i tożsamości białoruskiej. Element bolszewickiej mowy nienawiści. Pretekst do represji wobec ukształtowanej sowieckiej kadry narodowej.

Nacjonalizm (lokalny, białoruski, polski etc.) – bolszewickie określenie rzeczywistej postawy poszczególnych elit narodowych dążących do większej niezależności kulturowej, politycznej i gospodarczej. Władze stalinowskie widziały w tym zagrożenie dla jedności państwa i przesłanki do rozpadu ZSRS.

Nacjonałowie – obraźliwe określenie działaczy na rzecz rozwoju odrębności, kultury i tradycji narodowej.

Narody Zachodu – określenie społeczeństw krajów kapitalistycznych Europy (Polaków, Łotyszów, Niemców, Finów, Węgrów etc.). W Moskwie w 1921 r. powstał Uniwersytet Komunistyczny Narodów Zachodu im. Juliana Marchlewskiego, kształcący zagranicznych działaczy komunistycznych do działalności rewolucyjnej w swoich krajach. Czasem do tego grona zaliczano również Żydów, częściej jednak uważano ich za naród eksterytorialny, pozbawiony własnego państwa.

Nienormalność – ogólne określenie wszystkich niepożądanych dla władz zjawisk.

Niepewna osoba (ros. *неблагонадёжный*) – osoba, która nie budziła pełnego zaufania władz, np. posiadała kontakty z „wrogimi” krajami lub „niewłaściwe” pochodzenie (kułackie, szlacheckie, nepmenske, religijne itp.). Często termin ten obejmował również całą rodzinę „niepewnej osoby”.

Odpowiedzialne stanowisko – termin używany w propagandzie i dokumentach kadrowych, określający osobę obejmującą stanowisko kierownicze lub decyzyjne w administracji, partii, przemyśle lub wojsku (niekoniecznie wysokiej rangi). W praktyce sugerowało zarówno prestiż, jak i ryzyko, ponieważ osoby na takich stanowiskach były bardziej narażone na czystki polityczne.

Porządkowanie ziemi (ros. *землеупорядочение*) – ogólna nazwa przedsięwzięć władzy sowieckiej w sprawie ponownego rozdzielenia ziemi w celu optymalizacji jej wykorzystania przez pojedyncze gospodarstwa.

- Praca wyjaśniająca (ros. *разъяснительная работа*) – termin powszechnie używany na określenie działalności pośredniej między edukacją a propagandą informacyjną. Prowadzona była przez funkcjonariuszy partyjnych i sowieckich.
- Przodownik – osoba wyróżniająca się wyjątkową wydajnością pracy, stawiana jako wzór dla innych pracowników. Był to element propagandy bolszewickiej, mający mobilizować robotników i chłopów do przekraczania norm produkcyjnych.
- Rewolucyjna celowość (ros. *революционная целесообразность*) – termin w ideologii i praktyce ZSRS, szczególnie rozpowszechniony w okresie rządów J. Stalina. Oznaczał zasadę, według której działania lub decyzje, nawet sprzeczne z normami prawnymi, moralnymi czy etycznymi, mogły być uznane za usprawiedliwione w kontekście rewolucji i budowy socjalizmu.
- Robotnik polityczny – określenie osoby zawodowo zaangażowanej w działalność polityczną na rzecz partii komunistycznej. Zamiast pracy fizycznej zajmowała się propagandą, organizowaniem wieców i agitacją.
- Robotnik sowiecki – określenie osoby pracującej w aparacie sowieckim (komitetach wykonawczych różnych szczebli, urzędach, radach etc.). Była wyodrębniana od funkcjonariuszy partyjnych.
- Samoopodatkowanie (ros. *самообложение*) – dobrowolno-przymusowa zbiórka w celu zaspokojenia lokalnych potrzeb kulturalnych i ekonomicznych, zarówno pieniężna, jak i naturalna, a także w formie wykonywania określonych prac. Było to narzędzie, które pozwalało państwu przesuwac koszty rozwoju infrastruktury na barki mieszkańców, nie zwiększając formalnych podatków państwowych.
- Samopłynność (ros. *самотечность*) – eufemistyczne (czasem ironiczne) określenie anarchii organizacyjnej i braku dyscypliny. Dosłownie oznacza coś, co toczy się samoczynnie, bez kierunku i kontroli. W kontekście pracy w kołchozach odnosiło się do braku harmonogramu i nadzoru, skutkującego chaotyczną i nieproduktywną organizacją pracy.
- Sprawdzona osoba – określenie osoby, która przeszła przez weryfikację (czystką) i była uważana za lojalną wobec partii komunistycznej oraz jej ideologii.
- Szefostwo – działalność społeczna polegająca na świadczeniu bezpłatnej pomocy gospodarczej, kulturalnej, politycznej lub innej na rzecz określonego słabszego podmiotu przez określony silny podmiot – szefa (od osoby do organizacji).

Najczęściej spotykany tego rodzaju patronat jednostek przemysłowych nad kołchozami oraz doświadczonych pracowników nad młodymi.

Szkodnik (ros. *вредитель*) – określenie osoby oskarżanej o sabotaż w gospodarce, przemyśle, rolnictwie lub administracji państwowej. Termin szeroko stosowany w czasie czystek stalinowskich w celu stworzenia kozłów ofiarnych za niepowodzenia planów pięcioletnich i industrializacji, zastraszenia społeczeństwa, wymuszenia posłuszeństwa oraz legitymizowania represji i rozbudowy aparatu NKWD. Najczęściej zarzuty były sfabrykowane, a „szkodnicy” przyznawali się do winy pod wpływem tortur.

Szkoła ruchoma – forma edukacji przeznaczona dla ludności wiejskiej, społeczności koczowniczych i mieszkańców odległych terenów, gdzie budowa stałych placówek była utrudniona. Stanowiła część polityki likwidacji analfabetyzmu i zapewnienia podstawowej edukacji wszystkim obywatelom, zwłaszcza w okresie międzywojennym. W BSRS i USRS szkoły ruchome często miały charakter ideologiczny – ich celem było zaszczepienie, zwłaszcza młodym mieszkańcom wsi, podstaw bolszewizmu (wiedzy o ustroju państwa, budowie socjalizmu, polityce wewnętrznej i zewnętrznej).

Szowinizm narodowy (lokalny) w republikach ZSRS – określenie jakichkolwiek form dążenia do odrębności, niezależności czy narodowego separatyzmu. Pretekst do represji.

Szowinizm wielkorosyjski (ros. *великодержавный шовинизм*) – postawa nacjonalistyczno-imperialistyczna Rosjan wobec innych narodów Imperium Rosyjskiego i późniejszego ZSRS. Termin ten oznaczał zarzut dominacji kulturowej, politycznej i gospodarczej Rosjan nad mniejszościami narodowymi. W. Lenin uznawał „szowinizm wielkorosyjski” za przeszkodę w budowaniu międzynarodowej jedności klasy robotniczej. W praktyce jednak bolszewicy, zwłaszcza od lat trzydziestych, faworyzowali rosyjską kulturę i język.

Szturmowcy (pracy) – określenie robotników lub chłopów angażowanych do intensyfikacji produkcji w krótkich okresach, np. przed zakończeniem miesiąca czy kwartału. Zjawisko to było powiązane z propagandą i ideą „socjalistycznego współzawodnictwa pracy”, czyli rywalizacją między zakładami, brygadami i pracownikami o przekraczanie norm produkcyjnych, często jedynie w raportach.

Pojęcie bliskie, choć nie tożsame, to: *przodownicy* i *stachanowcy* (od imienia Aleksieja Stachanowa, uznawanego za inicjatora ruchu przekraczania norm).

Średniak (ros. *середняк*) – potoczne określenie chłopów posiadających średnie gospodarstwa rolne, czyli znajdujących się pomiędzy biedotą a kułakami. Taki gospodarz nie zatrudniał na stałe pracowników, mógł posiadać zwierzęta gospodarskie i podstawowe narzędzia rolnicze. Średniacy nie byli uważani za wrogów klasowych, lecz czasem budzili podejrzenia władz komunistycznych, zwłaszcza w okresie kolektywizacji.

Towarzysz (ros. *товарищ*) – oficjalny zwrot grzecznościowy używany między członkami partii, robotnikami, żołnierzami i obywatelami, zamiast burżuazyjnych form typu „pan”/„pani”. W języku potocznym ludność określała w ten sposób wszystkich przedstawicieli władzy sowieckiej.

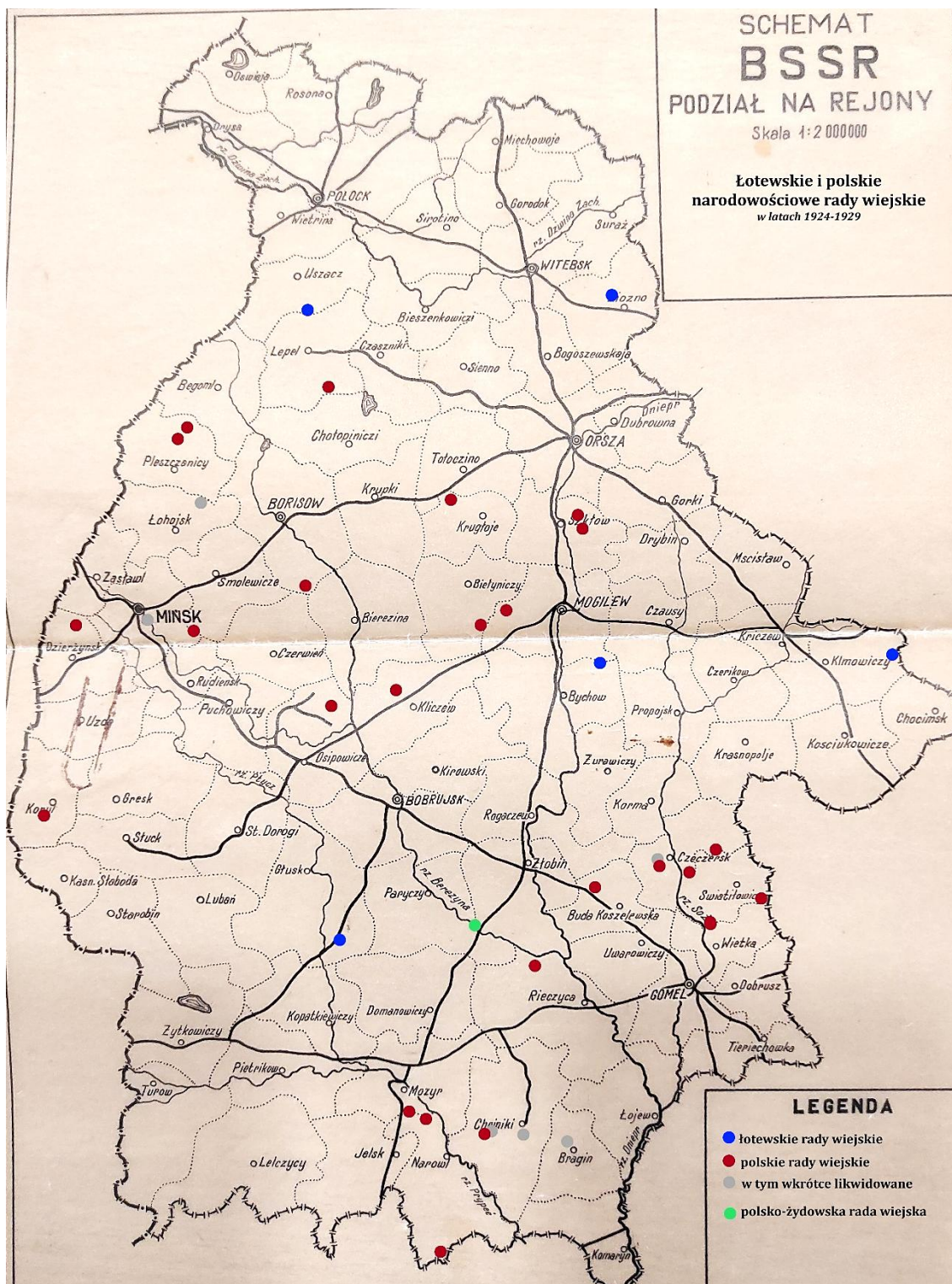
Uśrednienie wsi – proces zmniejszania liczby wielkich gospodarstw rolnych poprzez odbieranie ziemi bogatszym chłopom i przekazywanie jej biedniejszym, w celu stopniowego przekształcenia większości chłopów w średniaków.

Zacofaność polityczna (ros. *политическая недоразвитость*) – określenie biernego nastawienia osoby lub grupy do bolszewickich przedsięwzięć.

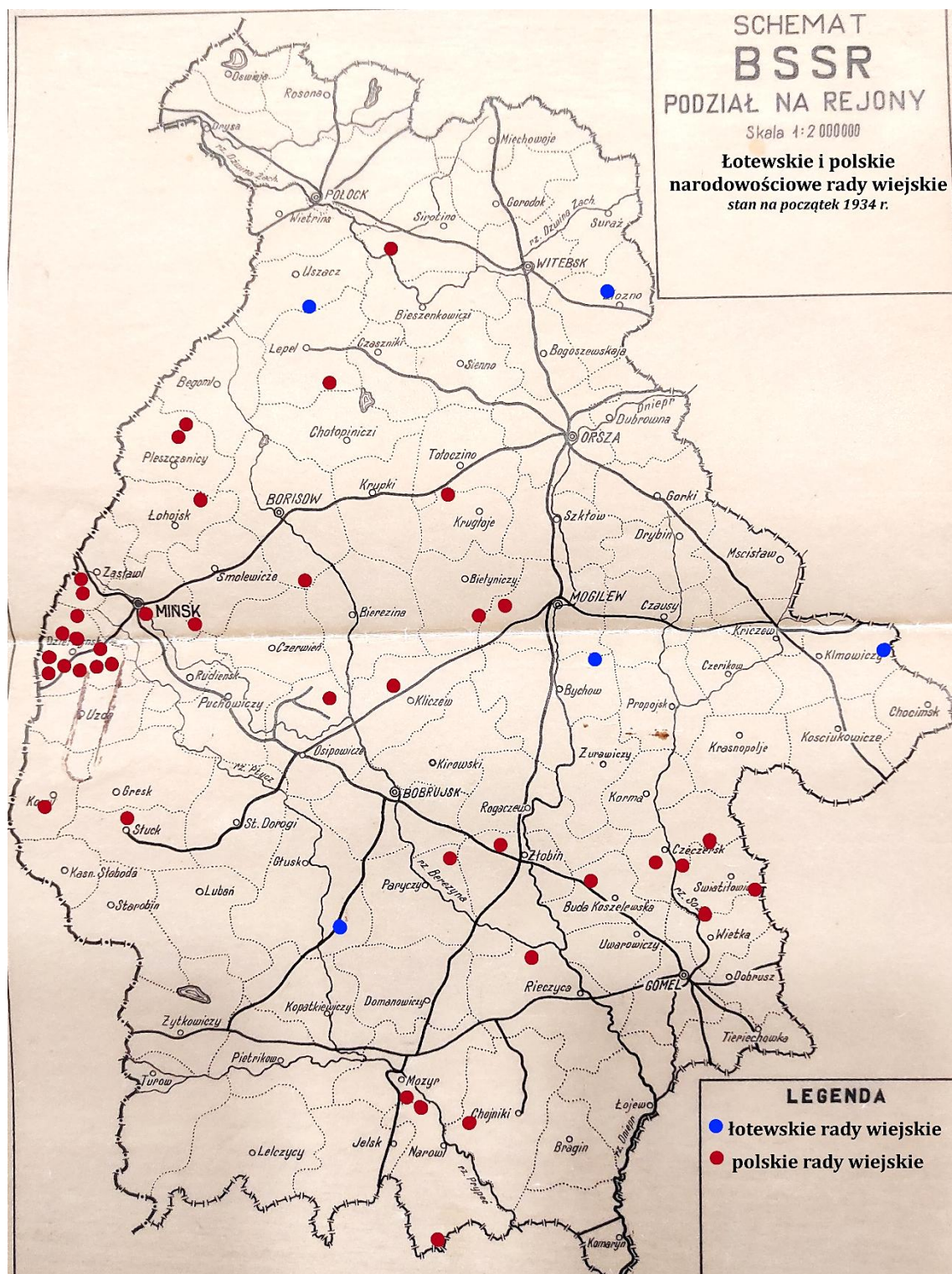
Aneks II. Mapy polskich i łotewskich rad wiejskich w BSRS

Opracowanie własne. Podstawowa mapa z CAW, z. Oddział II SG, t. 1954, k. 369.

Łotewskie i polskie narodowościowe rady wiejskie w latach 1924–1929

Łotewskie i polskie narodowościowe rady wiejskie (początek 1934 r.)

Aneks III. Wykaz łotewskich i polskich rad wiejskich w BSRS

Łotewskie:

<i>nazwa</i>	<i>rejon</i>	<i>powołana</i>	<i>likwidowana</i>
galicko-myzka	miłośławicki, klimowicki	08 1924	07 1938
grudzinowska	bychowski	08 1924	01 1939
pierakalska	głuski	09 1926	11 1938
unowska	łożnieński	02 1926	11 1934
wacławowska	uszacki	02 1926	07 1938

Polskie:

<i>nazwa</i>	<i>rejon</i>	<i>powołana</i>	<i>likwidowana</i>
aleksandrowska (filiks-konowska)	białyński	01 1929	08 1937
aleksandrowska	narowlański	01 1925	08 1937
bałaszowska	rzeczycki	12 1927	11 1934
barankowska	sirociński	11 1932	05 1936
borowska	kojdanowski, dzierżyński	03 1932	05 1936
chrypielewska	mohylewski	09 1926	08 1937
cieklinowska	brahiński	09 1926	12 1926
fanipolska (fanipol- wizańska)	kojdanowski, dzierżyński	03 1932	05 1936
faszczewska	szkłowski	08 1924	08 1926
hucianska	zasławski	03 1932	05 1936
janowska	świsłocki, osipowicki	01 1926	09 1937
jurkowicka	łohojski	08 1924 06 1932	04 1925 05 1935
karaleszczewicka	samochowałowicki, minski	08 1924 1932	03 1925 08 1937
kniażycka	szkłowski	08 1924	08 1926
kurańska	czeczerski	09 1927	12 1927

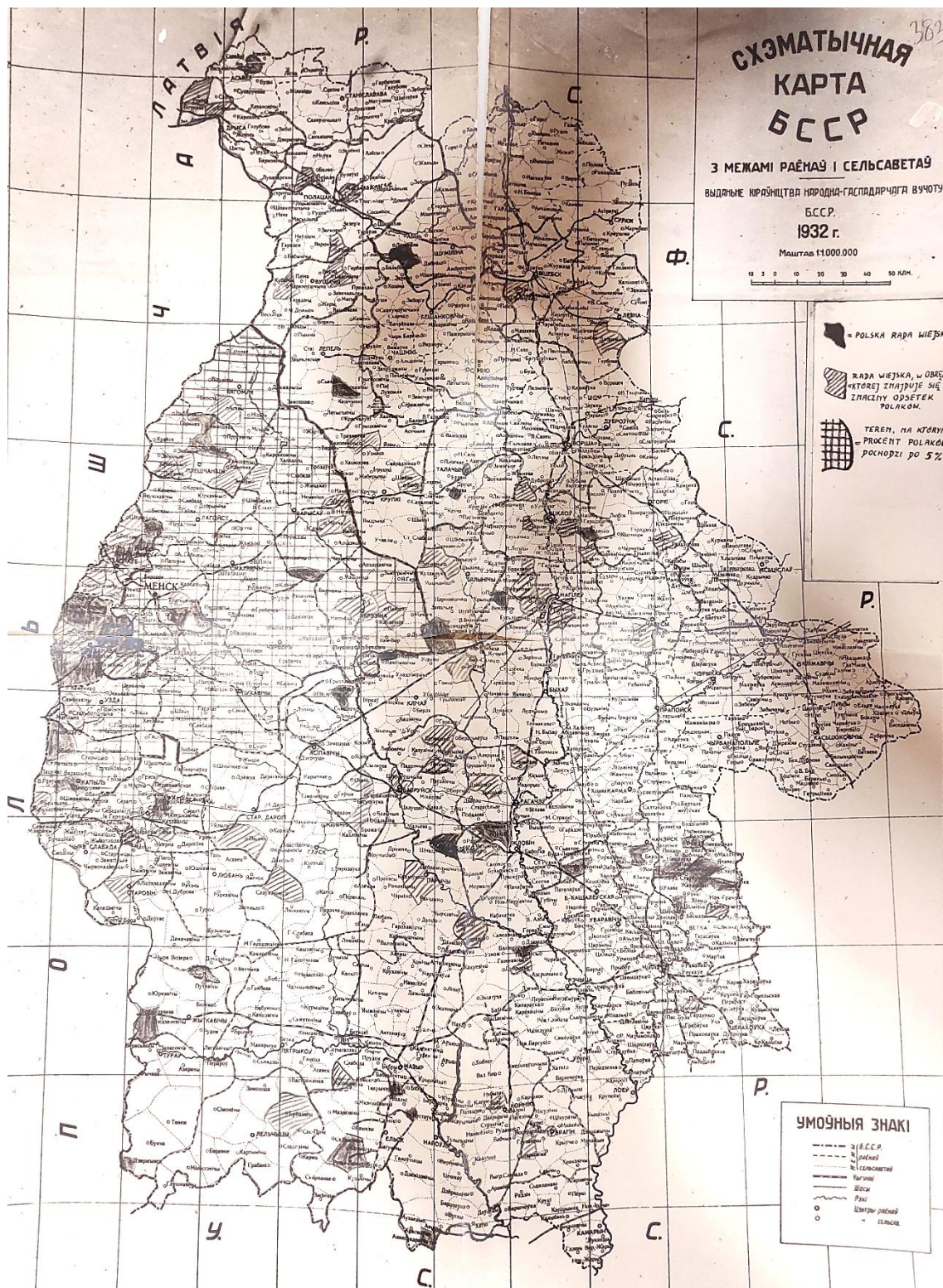
kustownicka	mozyrski, słobodski, narowlański	01 1925	08 1937
lachowicka	kojdanowski, dzierżyński, miński	07 1931	08 1937
lubawińska	buda-koszelewski	01 1927	11 1934
łańcucka (szestakowska)	kopylski	08 1925	08 1937
łoińska	borysowski	01 1927	08 1937
malinowska	parycki	12 1931	05 1936
marchlewska	chojnicki	09 1927	12 1927
marchlewska (fiłatowska)	tołoczyński, kruglański	02 1926	09 1937
narejkowska	kojdanowski, dzierżyński	01 1929	05 1936
natałowska	kliczewski	12 1926	08 1937
nieharelska	kojdanowski, dzierżyński	03 1932	05 1936
nowodworszczańska	zasławski	03 1932	05 1936
nowomałyńska	czeczerski	09 1927	1937
nowosadzka	kojdanowski, dzierżyński	03 1932	05 1936
okołowska	pleszczenicki	02 1926	05 1935
omniszewska	pleszczenicki	02 1926	05 1935
podosowska	czeczerski	09 1927 01 1929	12 1927 10 1934
pokraszewska	słucki	02 1932	11 1934
połoniewicka	kojdanowski, dzierżyński, miński	07 1931	08 1937
potaszyńska	chojnicki	09 1927	08 1937
putczyńska	kojdanowski, dzierżyński, zasławski	07 1931	08 1937
rubiłkowska	kojdanowski, dzierżyński	03 1932	05 1936
rudnia-nisimkowska	czeczerski	09 1927	10 1934
rudnia-stołbuńska	wietkowski	09 1927	09 1937

rudnia-szlagińska	wietkowski	09 1927	05 1936
sianożatkowska	żłobiński	08 1933	08 1937
stalinowska	kojdanowski, dzierżyński	03 1932	05 1936
szaciłkowska (polsko-żydowska)	parycki	1925	02 1927
twaryczewska	mozyrski, słobodski, narowlański, mozyrski	01 1926	08 1937
wesołowska	lepelski	02 1926	09 1937
zamostocka	smiłowicki, puchowicki, minski	02 1926	08 1937
zamościańska*	słucki	11 1934	1937

Uwaga: (*) zamościańska rada powołana na części terytorium zlikwidowanej pokraszewskiej polskiej rady wiejskiej.

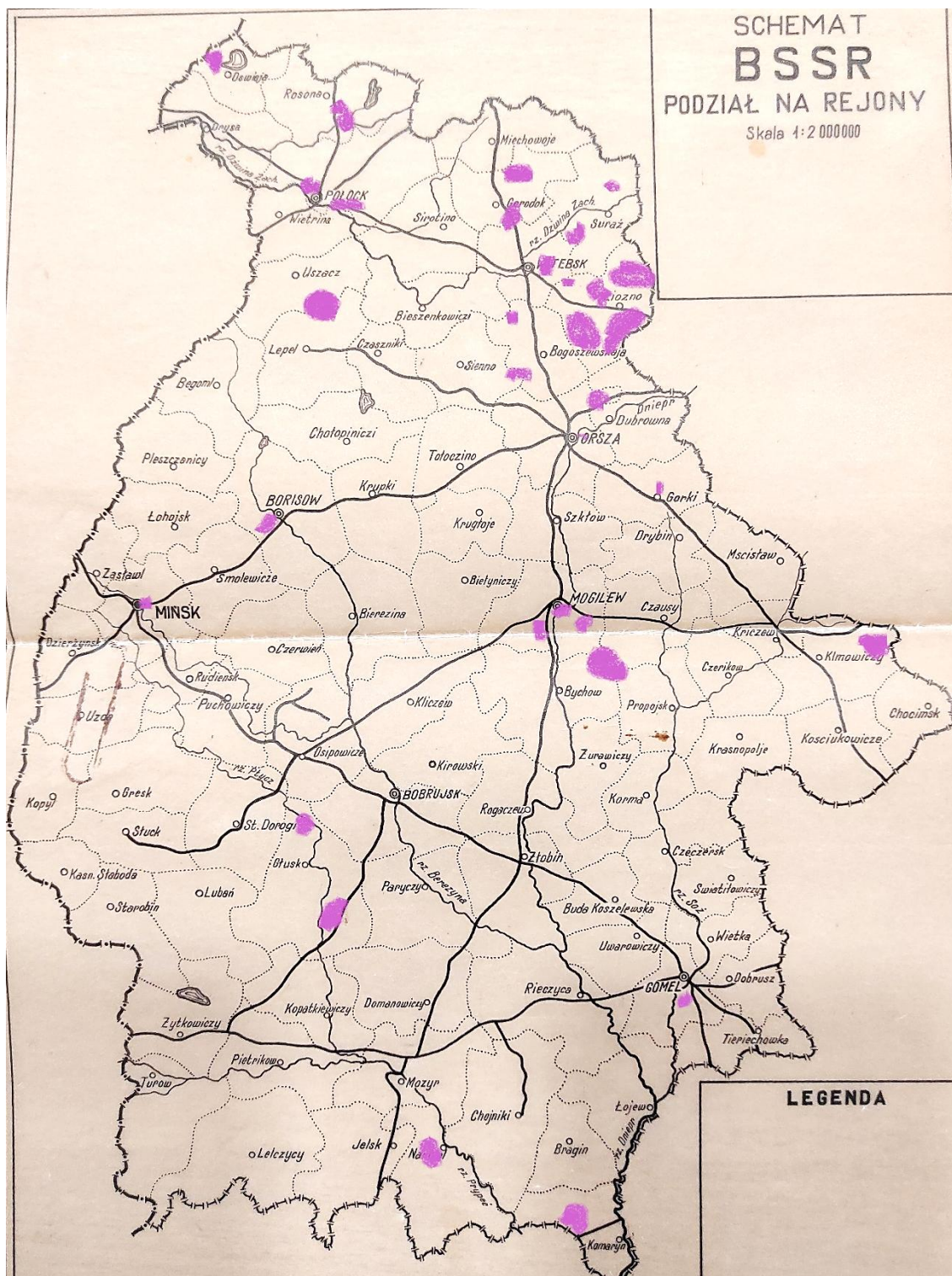
Aneks IV. Mapa „Ośrodki polskie w B.S.R.R.”

Mapa przygotowana przez pracowników Konsulatu Generalnego RP w Mińsku w grudniu 1933 r. [CAW, z. Oddział II SG, t. 1925, k. 383].

Aneks V. Mapa lotewskich ośrodków w BSRS w latach 1924–1938

Opracowanie własne. Podstawowa mapa z CAW, z. Oddział II SG, t. 1954, k. 369.

Wykaz skrótów

AKK – Apostolski Kościół Katolicki.

APO – Wydział Agitacji i Propagandy.

Biełnackom – Białoruski Komisariat Narodowy.

BOW – Białoruski Okręg Wojskowy.

BRL – Białoruska Republika Ludowa.

BSRS – Białoruska Socjalistyczna Republika Sowiecka.

CKW – Centralny Komitet Wykonawczy.

Gosplan – Państwowy Komitet Planowania.

GPU – Państwowy Zarząd Polityczny.

GUŁAG – Główny Zarząd Poprawczych Obozów Pracy.

KC – Komitet Centralny.

KG RP – Konsulat Generalny Rzeczypospolitej Polski.

KPP – Komunistyczna Partia Polski.

KUMNZ – Komunistyczny Uniwersytet Mniejszości Narodowych Zachodu im. Juliana Marchlewskiego.

KWOZiF – Komitet Wykonawczy Obwodu Zachodniego i Frontu.

KWP – Komitet Włościańskiej Pomocy Wzajemnej.

Kołchoz – kolektywne gospodarstwo rolne.

Komintern – Międzynarodówka Komunistyczna (III Międzynarodówka).

Komsomoł – Komunistyczny Związek Młodzieży.

KP(b)B – Komunistyczna Partia (Bolszewików) Białorusi.

Łatbiuro – Biuro Komunistów Łotyszów.

Łatsekcja – Sekcja Łotewska.

LitBeł SRS – Litewsko-Białoruska Socjalistyczna Republika Sowiecka.

MOPR – Międzynarodowa Organizacja Pomocy Bojownikom Rewolucji.

MTS – stacja maszynowo-traktorowa.

MSZ – Ministerstwo Spraw Zagranicznych.

Nackomisja – Komisja ds. Narodowości.

Nacmniejszość – mniejszość narodowa.

Narkomnac – Ludowy Komisariat ds. Narodowości.

NEP – nowa polityka ekonomiczna.
 NKWD – Ludowy Komisariat ds. Wewnętrznych.
 OGPU – Zjednoczony Państwowy Zarząd Polityczny.
 OKW – Okręgowy Komitet Wykonawczy.
 Osoawiachim – Towarzystwo Współdziałania w sprawach Obrony i Budownictwa Lotniczo-Chemicznego.
 Partkom – komitet partyjny.
 Polbiuro – Biuro Komunistów Polaków.
 POW – Polska Organizacja Wojskowa.
 PPSD – Polska Partia Socjalno-Demokratyczna Galicji i Śląska Cieszyńskiego.
 RFSRS – Rosyjska Federatywna Socjalistyczna Republika Sowiecka.
 RKL – Rada Komisarzy Ludowych.
 RKW – Rejonowy Komitet Wykonawczy.
 RP – Rzeczpospolita Polska.
 RKP(b) – Rosyjska Komunistyczna Partia (Bolszewików).
 r.w. – rada wiejska.
 SG – Sztab Główny.
 Sowchoz – sowieckie gospodarstwo rolne.
 SRS – socjalistyczna republika sowiecka.
 SSRB – Sowiecka Socjalistyczna Republika Białorusi.
 tow. – towarzysz.
 USRS – Ukraińska Socjalistyczna Republika Sowiecka.
 WKP(b) – Wszechzwiązkowa Komunistyczna Partia (Bolszewików).
 ZSRS – Związek Socjalistycznych Republik Sowieckich.

Аблвыканкамзах – Komitet Wykonawczy Obwodu Zachodniego i Frontu, *biał.* Абласны
 выканаўчы камітэт Заходняй вобласці і фронту.

Агитпроп – oddział agitacji i propagandy, *ros.* отдел агитации и пропаганды.

б. – dawni, *biał.* былы, *ros.* бывший.

БВО – Białoruski Okręg Wojenny, *ros.* Белорусский военный округ.

БДУ – Białoruski Uniwersytet Państwowy, *biał.* Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт.

БНР – Białoruska Republika Ludowa, *biał.* Беларуская Народная Рэспубліка.

БССР – Białoruska Socjalistyczna Republika Sowiecka, *biał.* Беларуская Савецкая Сацыялістычная Рэспубліка.

Витгубком – Witebski Gubernialny Komitet (partyjny), *ros.* Витебский губернский комитет (партии).

Витугорком – Witebski Powiatowo-Miejski Komitet (partyjny), *ros.* Витебский уездно-городской комитет (партии).

ВКП(б) – Wszechzwiązkowa Komunistyczna Partia (Bolszewików), *ros.* Всесоюзная коммунистическая партия (большевиков).

ВЧК – Wszechrosyjska Komisja Nadzwyczajna do Walki z Kontrewolucją i Sabotażem, *ros.* Всероссийская чрезвычайная комиссия по борьбе с контрреволюцией и саботажем.

ВЦИК – Wszechrosyjski/Wszechzwiązkowy Centralny Komitet Wykonawczy, *ros.* Всероссийский/Всесоюзный Центральный исполнительный комитет.

Губком – gubernialny komitet(partyjny), *ros.* губернский комитет (партии).

ГУБОНО – gubernialny oddział oświaty narodowej, *ros.* губернский отдел народного образования.

Губпольбюро – Gubernialne Biuro Komunistów Polaków, *ros.* губернское бюро коммунистов-поляков.

Информдоклад – raport informacyjny, *ros.* информационный доклад.

КП(б)Б – Komunistyczna Partia (Bolszewików) Białorusi, *biał.* Камуністычная партыя (бальшавікоў) Беларусі.

КПК – Komisja Kontroli Partyjnej, *ros.* комиссия партийного контроля.

КУНМЗ – Komunistyczny Uniwersytet Mniejszości Narodowych Zachodu im. Juliana Marchlewskiego, *ros.* Коммунистический университет национальных меньшинств Запада им. Ю. Мархлевского.

Латбюро – Biuro Komunistów Łotyszów, *ros.* бюро коммунистов-латышей.

Латсекция – Sekcja Łotewska, *ros.* латышская секция.

МИД – Ministerstwo Spraw Zagranicznych, *ros.* Министерство иностранных дел.

МДУ – Mohylewski Uniwersytet Państwowy (im. Arkadzia Kulaszowa), *biał.* Магілёўскі дзяржаўны ўніверсітэт імя А. Куляшова.

МТМ – warsztat maszynowo-traktorowy, *ros.* машинно-тракторная мастерская.

МТС – stacja maszynowo-traktorowa, *ros.* машинно-тракторная станция.

Наркомнац – Ludowy Komisariat ds. Narodowości, *ros.* Народный комиссариат по делам национальностей.

нац. – narodowościowy, *biał.* нацыянальны.

Нацсовет – narodowościowa rada [wiejska], *biał.* нацыянальны сельскі савет.

НК – komisariat ludowy, *ros.* народный комиссариат.

НКП – Ludowy Komisariat Oświaty, *ros.* Народный комиссариат образования.

НКВД – Ludowy Komisariat ds. Wewnętrznych, *ros.* Народный комиссариат внутренних дел.

ОГПУ – Zjednoczony Państwowy Zarząd Polityczny, *ros.* Объединённое государственное политическое управление.

ОК, окружком – okręgowy komitet, *ros.* окружной комитет (партии).

Политбюро – Biuro Polityczne, *ros.* Политическое бюро.

Польбюро – Biuro Komunistów Polaków, *ros.* бюро коммунистов-поляков.

ПП – pełnomocny przedstawiciel / pełnomocne przedstawicielstwo, *biał.* паўнамоцны прадстаўнік / паўнамоцнае прадстаўніцтва.

Райвыканком – Rejonowy Komitet Wykonawczy, *biał.* раённы выканаўчы камітэт.

РКИ – Robotniczo-Włościańska Inspekcja, *ros.* рабоче-крестьянская инспекция.

РКП/РКП(б) – Rosyjska Komunistyczna Partia (Bolszewików), *ros.* Российская коммунистическая партия (большевиков).

РСФСР – Rosyjska Federatywna Socjalistyczna Republika Sowiecka, *ros.* Российская Советская Федеративная Социалистическая Республика.

СНК – Rada Komisarzy Ludowych, *ros.* Совет народных комиссаров.

с/с, с/совет – rada wiejska, *biał.* сельскі савет.

СССР – Związek Socjalistycznych Republik Sowieckich, *ros.* Союз Советских Социалистических Республик.

ст. – paragraf (konstytucji, kodeksu karnego etc.), *ros.* статья.

т./тав./тов. – towarzysz, *biał.* таварыш, *ros.* товарищ .

УКОМ – powiatowy komitet (partyjny), *ros.* уездный комитет (партии).

УНКВД – Zarząd Ludowego Komisariatu ds. Wewnętrznych, *ros.* Управление Народного комиссариата внутренних дел.

УПО – Zarząd Wydziału Politycznego, *ros.* Управление политического отдела.

ЦБ – Biuro Centralne, *ros.* Центральное бюро.

ЦВК – Centralny Komitet Wykonawczy, *biał.* Цэнтральны выканаўчы камітэт.

Центрпосевком – Centralny Komitet Siewny, *ros.* Центральный посевной комитет.

ЦИК – Centralny Komitet Wykonawczy, *ros.* Центральный исполнительный комитет.

ЦК – Komitet Centralny, *ros.* Центральный комитет.

ЦКК – Centralna Komisja Kontroli, *ros.* Центральная контрольная комиссия.

Wykaz tabel

- Tabela 1.1. – *Dynamika koniunktury gospodarstw w łotewskiej kolonii Wacławowa*
- Tabela 1.2. – *Administracyjno-terytorialny podział BSRS na 2 stycznia 1925 r.*
- Tabela 1.3. – *Skład narodowościowy członków sovietów wiejskich w BSRS po wyborach 1924 r., za wyjątkiem okręgu witebskiego i orszańskiego*
- Tabela 2.1. – *Liczba narodowościowych rad według wydania „Praktyczne rozwiązanie kwestii narodowościowej w Białoruskiej Socjalistycznej Republice Sowieckiej”*
- Tabela 2.2. – *Liczba łotewskich i polskich narodowościowych rad wiejskich w latach 1924–1927, na sam koniec roku*
- Tabela 2.3. – *Mniejszości narodowe a narodowościowe rady w 1927 r.*
- Tabela 2.4. – *Sytuacja ekonomiczna łotewskich gospodarstw w narodowościowych radach wiejskich, 1925 r.*
- Tabela 2.5. – *Dobrostan łotewskich gospodarstw w narodowościowych radach wiejskich w przeliczeniu na jedno gospodarstwo w latach 1927–1929*
- Tabela 2.6. – *Liczba mieszkańców BSRS, która w trakcie spisu ludności z 1926 r. jako narodowość ukazała „Łotysz/Łotyszka” i jako język ojczysty „łotewski”*
- Tabela 2.7. – *Warstwy włościan w polskich radach wiejskich w latach 1926–1928, w procentach (%)*
- Tabela 2.8. – *Dobrostan polskich gospodarstw w narodowościowych radach wiejskich w latach 1926–1928*
- Tabela 2.9. – *Liczba mieszkańców BSRS, która w trakcie spisu ludności z 1926 r. jako narodowość ukazała „Polak/Polka” i jako język ojczysty „polski”*
- Tabela 3.1. – *Przebieg kolektywizacji w BSRS w latach 1929–1932*
- Tabela 3.2. – *Przebieg kolektywizacji w łotewskich radach wiejskich, %*
- Tabela 3.3. – *Stan kolektywizacji polskich rad wiejskich na 1 maja 1931 r, %*
- Tabela 3.4. – *Liczba narodowościowych rad wiejskich w BSRS w latach 1928–1932*
- Tabela 3.5. – *Polskie narodowościowe rady wiejskie rejonu kojdanowskiego, utworzone w marcu 1932 r.*
- Tabela 3.6. – *Wydatki budżetu rejonowego rejonu kojdanowskiego (dzierżyńskiego) w latach 1930–1932, tys. rub.*
- Tabela 3.7. – *Łotewskie szkoły wiejskie w BSRS w latach 1929–1931*

Tabela 4.1. – *Informacja o polskich radach wiejskich w dzierżyńskim rejonie narodowościowym, wiosna 1936 r.*

Tabela 4.2. – *Liczba gospodarstw według narodowości w łotewskich radach wiejskich w 1934 r.*